

পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

[পালি প্রাকৃত আৰু অপভ্রংশৰ ব্যাকৰণ আৰু সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী
বিশ্ববিদ্যালয়ৰ তিনি বছৰীয়া তৃতীয় পাঠ্যক্ৰমৰ অন্তৰ্গত পাঠ্য্যংশৰ
অনুবাদ আৰু লক্ষ্যবশীৰ টোকা আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পালি-প্রাকৃতৰ
অন্ত্যন্ত পাঠ্যক্ৰমৰ ওপৰত আলোচনাসহ ।]

প্ৰসন্নৰাম দাস

বীণা লাইব্ৰেৰী

কোকবাক্ষাৰ

Pali Prākṛit Bhaṣa aru Sāhitya — a book on Languages and
Literatures of Middle Indo-Aryan Languages, written in
Assamese by Prasanna Ram Das Published by Sri Satya
Ranjan Dey for Bina Library Kokrajar (Assam) 1991

প্ৰকাশক

সত্যৰঞ্জন দে

বীণা লাইব্ৰেৰী

কোকৰাজাৰ

মূল্য ৪ টকা

ছপাশাল

ত্ৰিমানিকলাল ভট্টাচাৰ্য্য

মৌৰী প্ৰেছ

২৬ কেদাৰ বস্ত লেন

কলিকাতা—৬

বাট চ'ৰা

অসমীয়া ভাষা ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহৰ অন্তৰ্ভুক্ত। আৰ্যভাষাসমূহত হলেও চাৰিকাষৰ ওচৰচুবুৰীয়া অনাৰ্য ভাষাই অসমীয়া ভাষাক গঢ় দিয়াত যথেষ্ট বৰঙনি যোগাইছে। গতিকে অসমীয়া ভাষাৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশৰ ধাৰা বুজিবলৈ ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাই যিবোৰ স্তৰৰ মাজেদি পৰিবৰ্তন লাভ কৰি বিভিন্ন ৰূপত আধুনিক ভাৰতীয় ভাষা বুলি স্বীকৃতি লাভ কৰিছে তাৰ ইতিহাস জনা প্ৰয়োজন। এই ইতিহাস জানিবলৈ হলে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা (বৈদিক আৰু সংস্কৃত) আৰু মধ্যকালীন আৰ্য ভাষাৰ (পালি প্ৰাকৃত অপভ্ৰংশ) বিকাশৰ ধাৰা পৰিবৰ্তনৰ লক্ষণ আৰু বৈশিষ্ট্য (ধ্বনিতাত্ত্বিক ৰূপতাত্ত্বিক আৰু বাক্যগঠন বীতি) সম্পৰ্কে পৰিচয় হোৱাৰ প্ৰয়োজন। লগতে সেই সেই স্তৰত সৃষ্টি হোৱা সাহিত্যৰ বিষয়েও অল্পসঙ্কিৎস পাঠকে তথ্য ছাজাই কিছু জনা প্ৰয়োজন। মহাবিদ্যালয় আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ যিবিলাক ছাজাই অসমীয়া ভাষাৰ সবিশেষ অধ্যয়ন কৰিব খোজে তেওঁলোকৰ পক্ষে পালি প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বৈয়াকৰণিক ৰূপ পৰিবৰ্তনৰ ধাৰা আদি অনুধাবন কৰা নিতান্ত অপৰিহাৰ্য্য। অধ্যাপক প্ৰসন্ন ৰাম দাসে বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ সহায়ত পালি প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ ভাষাৰ সকলো লাক্ষণিক বৈশিষ্ট্য ব্যাকৰণৰ গঢ় আৰু সাহিত্যৰ সময়ক পৰিচয় দিবলৈ এই গ্ৰন্থত চেষ্টা কৰিছে। অসমীয়া ভাষাত এই বিষয়ক ছুই এখন গ্ৰন্থ আছে যদিও সকলো দিশ সামৰি পাঠ্যতালিকাৰ লগত লঘু বাখি বচনা কৰা পুথি হিচাবে ইয়াৰ মূল্য আৰু আৱশ্যকতা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। এই পুথি ছাজ আৰু শিক্ষক ছুই শ্ৰেণী পাঠকৰ প্ৰয়োজনত আহিব। আশা কৰোঁ পুথিখনে উচিত লৱাৰ পাব।

শ্ৰীমন্ত্যেন্দ্ৰনাথ বৰ্মা

১৫/৮/৮৪

আমাৰ কথা

তাহানি বিশ্ববিদ্যালয়ত পঢ়ি থাকোঁতে পালি প্ৰাকৃতিক বিষয়ে সাধাৰণভাৱে অধ্যয়ন কৰাৰ সুযোগ পাইছিলোঁ। পিছত কলেজত অধ্যাপনা কৰিবলৈ লওঁতেও কিছুমান ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে পালি প্ৰাকৃতিক বিষয়ে দুই চাৰিটা কথা আমাক প্ৰশ্ন কৰিছিল। এইদৰে নিজে পাঠ্যপুথি পঢ়িব লগীয়া হোৱাত আৰু ছাত্ৰ ছাত্ৰীৰ দুই চাৰি প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিব লগীয়া হোৱাত পালি প্ৰাকৃতিক বিষয়ে দুই চাৰিখন পুথি পঢ়াৰ অভ্যাস কৰিছিলোঁ। আৰু সিবোৰৰ পৰা দুই চাৰিটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ যুগুতাইছিলোঁ। ক্ৰমাত ইবোৰৰ কিছু বহল আলোচনা কৰোঁতে পালি প্ৰাকৃতিক ভাষা আৰু সাহিত্য নামৰ এই পুথিখনৰ সৃষ্টি হয়। দৰাচলতে আমাৰ কিছু ছাত্ৰ ছাত্ৰীৰ তাগিদাৰ ফল স্বৰূপেই ইয়াৰ জন্ম বুলিব পাৰি। কেইবছৰমান পৰি থকাৰ পিছত গুৱাহাটীৰ বুকলেণ্ডৰ স্বত্বাধিকাৰী অক্সেণ্ডাৰীৰিনোদনাথ দেৱে মহাশয় প্ৰকাশ কৰাৰ অজ্ঞাপন দেখুৱাত ই প্ৰকাশ সুবিধা লাভ কৰিলে। এই ছেগতে আমি শ্ৰীনাথৰ শলাগ লৈছোঁ। পুথিখন ছাপাখানাতলৈ পঠোৱাৰ সময়ত আমাক নানা ধৰণে সহায় আৰু পৰামৰ্শ আগবঢ়োৱা কাৰণে পৰম অক্সেণ্ডাৰীৰ শিকাণ্ডক ড. স্কুমাৰ বিশ্বাস গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক ড° প্ৰিয়ান্ত গ্ৰন্থ উপাধ্যায় পাণ্ডু মহাবিদ্যালয়ৰ অলম্বীয়া বিভাগৰ যুৱকী অধ্যাপক শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ দাস আৰু কালিমাৰ বৰুৱা ছোৱালী হাইস্কুলৰ শিক্ষয়ত্ৰী শ্ৰীমিনা দেৱীৰ নাম জ্ঞাতৰে জ্বৰিছিলোঁ।

পৰম জ্ঞাতাজন আমাৰ শিকাণ্ডক ডক্টৰ সন্তোষনাথ শৰ্মাৰেৰে বাটচৰা'ব বচনেৰে আমাক যি শব্দ আৰু আশীৰ্বাদ জনালে সিয়ে আমাক অভিভৱ উৎসাহিত কৰিছে। তাৰ কাৰণে আমি তেখেতৰ ওচৰত চিৰ কৃতজ্ঞ। সম্ভৱ শেৰত সদাশয় পাঠক আৰু ছাত্ৰ ছাত্ৰী সকলৰ পৰাও শুভেচ্ছা আৰু আশীৰ্বাদ পাম বুলি আশা কৰিলোঁ।

শান্তি বন

প্ৰমত্তৰাম দাস

হুগাঁওবোৰ গুৱাহাটী—২

আগষ্ট, ১৯৮৪

দ্বিতীয় তাণ্ডব

ছাত্র ছাত্রী শিক্ষক আৰু সহায় পাঠকসকলৰ পৰা আশাতীত গাঁহি
লাভ কৰা বাবে আমি সকলোৰে ওচৰত কৃতজ্ঞ। বৰ্তমান তাণ্ডবখণ্ড
অভিজ্ঞান শত্ৰুজয়ৰ ষষ্ঠ অঙ্কটো সংযোগ কৰি আৰু দুই এটা সংশোধন কৰি
বীণা লাইব্ৰেৰী'ক (কোকৰাঝাৰ) প্ৰকাশ কৰিবলৈ দিলোঁ। আগৰ দৰে
এইবাবে ছাত্র ছাত্রী শিক্ষক আৰু পাঠক সকলৰ পৰা যথেষ্ট পায় বুলি আশা
কৰিলোঁ।

২৮ অক্টোবৰ ১৯৮৯

শ্ৰীপ্ৰসন্নৰাম দাস

শান্তিবন দুৰ্গাসম্বোধন

গুৱাহাটী—২

সূচীপত্র

প্রথম খণ্ড

উপক্রমণিকা

ভাৰতীয় আৰ্হতাৰ। বৈদিক ভাৰ। সংস্কৃত বৈদিক আৰু সংস্কৃত
তুলনা। মধ্যভাৰতীয় আৰ্হতাৰ। প্রাকৃত বা মধ্যভাৰতীয় আৰ্হ ভাৰাব
তৰ বিভাজন। পালি প্রাকৃত অপভ্রংশ। আদি মধ্যভাৰতীয় আৰ্হতাৰ।

১—১৩

প্রথম অধ্যায়

পালিভাৰাব উৎপত্তি আৰু পালি নামৰ অৰ্থ। পালিভাৰাক কিয় পালি
কোৱা হয়। পালিৰ জন্মস্থান। পালিভাৰাব ক্ৰমবিকাশৰ তৰ। ১৪—২২

দ্বিতীয় অধ্যায়

মধ্যভাৰতীয় আৰ্হতাৰ। পালি আৰু সংস্কৃত। পালি আৰু প্রাকৃত
পালি আৰু অসমীয়া। ২৩—২৯

তৃতীয় অধ্যায়

পালি ভাৰাব সাধাৰণ লক্ষণ। ৩ — ৪২

চতুৰ্থ অধ্যায়

পালি লিপি। ৪৩—৪৯

পঞ্চম অধ্যায়

পালি শব্দৰূপ। পালি ধাতুৰূপ। ৫ — ৬৭

ষষ্ঠ অধ্যায়

প্রাকৃত শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু প্রাকৃত ভাৰাব উত্ৰ। প্রাকৃত ভাৰাব
বিকাশ। বিভিন্ন প্রাকৃত ভাৰ। প্রাকৃতৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য। ৬৮—৭৭

সপ্তম অধ্যায়

প্রাকৃত ব্যাকৰণৰ চমু আভাস। ৭৮—৮৬

অষ্টম অধ্যায়

সাহিত্যৰ প্রাকৃত। মহাবাহী প্রাকৃতৰ বিশেষ লক্ষণ : শৌৰসেনী প্রাকৃতৰ
বিশেষ লক্ষণ। মাগধী প্রাকৃতৰ বিশেষ লক্ষণ। অৰ্থ মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য।
সৈন্যচী-প্রাকৃত লিপি : ৮৭—৯২

ବ୍ରହ୍ମ ଅଧ୍ୟାୟ

ପ୍ରୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ଅବ ମନ୍ତ୍ର ନିଗମହୀତ ବା ଅହୁତବ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରୋକ୍ତ ନିଜ

୨୩—୨୫

ବ୍ରହ୍ମ ଅଧ୍ୟାୟ

ପ୍ରୋକ୍ତ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରୋକ୍ତ ଧାତୁବ୍ୟ

୨୬—୧ ୨

ଏକାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ

ଅମତ୍ରାଂଶ ଅମତ୍ରାଂଶବ ବିମିଷ ମନ୍ତ୍ର ଅମତ୍ରାଂଶବ ମନ୍ତ୍ର ଆକ ଧାତୁବ୍ୟ

୧୧ — ୧୧୮

ଦ୍ଵାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ

ମାଳି ମାହିତ୍ୟ

୧୧୨—୧୧୬

ତ୍ରୟୋଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ

ପ୍ରୋକ୍ତ ମାହିତ୍ୟ

୧୧୭—୧୧୮

ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ

ଅମତ୍ରାଂଶ ମାହିତ୍ୟ

୧୧୯—୧୧୯

ଦ୍ଵିତୀୟ ଖଣ୍ଡ

ପଞ୍ଚଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ (ମାଠ୍ୟାଂଶ)

ମତ୍ରାମିତ

୧୧ — ୧୧୮

ଅମତ୍ରାଂଶ ବତି ତିନୁବ୍ୟ

୧୧୯—୧୧୯

ବହବିଧ ମଳୀଳ

୧୧୯—୧୨୧

ଅମ ମତ୍ରାଂଶ ବଗ ମ

୧୨୧—୧ ୧

ମୁଖ କ ବଗ ମ

୧ ୧—୧୧

ମାହା ମତ୍ରାମିତ

୧୧ — ୧୧୮

ଅଭିଜ୍ଞାନ ମତ୍ରାମିତ (୧୧ ଅବ)

୧୧୯—୧୧୯

ଅଭିଜ୍ଞାନ ମତ୍ରାମିତ (୧୧ ଅବ)

୧୧୯—୧୧୯

କମ୍ପ ବ ମତ୍ରାମିତ

୧୧୯—୧ ୧

ମହାମତ୍ରାଂଶ ଶ୍ରୀ ଆକ ଶ୍ରୀକାବ

୧ ୧—୧ ୧

উপক্রমণিকা

ভাৰতীয় আৰ্যভাষা

পৃথিবীৰ ভাষাসমূহক পণ্ডিতসকলে কেইবাটাও ভাষা গোষ্ঠীত ভাগ কৰিছে। যেনে অষ্ট্ৰিক দ্ৰাবিড় চীন তীক্ষ্ণতীয় ইউৰাল আলটাই চেমীয় হেমীয় ফিনো উগ্ৰীয় বাণ্ট ইন্দো ইউৰোপীয় ইত্যাদি। ইয়াৰ ভিতৰত ইন্দো ইউৰোপীয় ভাষা গোষ্ঠীয়েই পৃথিবীৰ আটাইকেইখন মহাদেশত প্ৰচলন আছে। ইন্দো ইউৰোপীয় ভাষা গোষ্ঠীৰ প্ৰধান শাখা দহোটা। ইটালীয় কেলটীয় জাৰ্মানীয় তোখাৰীয় গ্ৰীক আৰ্মেনীয় আলবেনীয় বাণ্টোয়ানীয় হিটাইট আৰু ইন্দো ইৰানীয়। ইন্দো ইৰানীয় ভাষা দুই ভাগত বিভক্ত—ইৰানীয় আৰু আৰ্য। ইৰানীয় শাখাৰ ভিতৰত আবেস্তা ফাৰ্চী বেলুচী পস্ত আদি ভাষা পৰে। আৰ্য শাখাৰ ভিতৰত আৰু সংস্কৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা ভাষা সমূহ পৰে। অসমীয়া—এই আৰ্য ভাষাৰ ভিতৰত।

আৰ্য শাখাৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন হৈছে বৈদিক সাহিত্য (আত্মমানিক ঞ্ৰী পৃ ১২ বছৰ)। পণ্ডিতসকলে বৈদিক যুগৰ ভাষাৰ দুটা স্বতন্ত্ৰ স্তৰ নিৰ্ণয় কৰিছে। এটি হৈছে বৈদিক সাহিত্যৰ ভাষা (ছন্দস্ বা ছন্দ) আনটি হৈছে সেই যুগৰ মাহুহৰ কথিত ভাষা এই কথিত ভাষাৰ ৰূপ পিছৰ যুগত ৰচিত ৰামায়ণ মহাভাৰত পুৰাণ আদিত কাব্যত দেখা গৈছে।

আৰ্যসকল ভাৰতলৈ আহোতে একে লগে একে সময়তে অহা নাছিল। তেওঁলোকে চামে চামে ভাৰতত সোমাইছিল। প্ৰথমতে তেওঁলোক আহি উত্তৰ-পশ্চিম সীমান্ত অঞ্চলত আৰু পশ্চিম পাঞ্জাবত উপনিবিষ্ট হয়। তাৰ পিছত বেলেগ বেলেগ দল আহি ভাৰতৰ ভিন ভিন অঞ্চলত বিয়পি পৰে।

B Hro yৱে চনত হিটাই ভাষাক ইন্দো ইউৰোপীয় বুলি সিদ্ধান্ত কৰে।

কিন্তু ভাষাবিদসকলে পিছত হিটাইট ভাষাক ইন্দো ইউৰোপীয় ভাষাৰ ভগ্নী ভাষা বুলি সিদ্ধান্ত কৰে।

২ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

কিন্তু আৰ্যসকল ভিন ভিন সময়ত ভিন ভিন অঞ্চলত বিয়পি পৰাৰ কাৰণে আৰু সেই সেই অঞ্চলৰ স্থানীয় ভাষা আৰু সংস্কৃতি কিছু পৰিমাণে হ'লেও সামৰি লোৱাৰ কাৰণে তেওঁলোকৰ মাজত ভাষাৰ পাৰ্থক্যই দেখা দিলে আৰু ইয়েই শেষত বিভিন্ন আৰ্যভাষাৰ সৃষ্টি কৰিলে। ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই পণ্ডিতসকলে ভাৰতীয় আৰ্যভাষাসমূহক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে (১) অন্ত্যস্থিত (midland) (২) মধ্যস্থিত (intermediate) আৰু (৩) বহিঃস্থিত (outer)।

অন্ত্যস্থিত (midland) শ্ৰেণীৰ ভিতৰত বৰ্তমান অঞ্চলৰ আৰু পাঞ্জাবৰ পূৰ্ব অঞ্চলৰ ভাষা পশ্চিমীয়া হিন্দী পৰে। এই অঞ্চলতেই ঋগ বেদৰ গান সমূহ ৰচনা কৰিছিল। এই অঞ্চলৰ চাৰিওফালে থকা বৰ্তমানৰ গুজৰাটী মাৰৱাৰী, মধ্যপাঞ্জাবী নেপালী অৱধী আৰু পূৰ্ব হিন্দী মধ্যস্থিত (intermediate) ভাগত পৰে আৰু মধ্যস্থিত ভাগক আগুৰি থকা ভাষাসমূহক বহিঃস্থিত (outer) ভাগৰ ভিতৰত ধৰা হয়। এই ভাগৰ ভাষাসমূহৰ ভিতৰত উত্তৰ ফালে কাশ্মিৰী পশ্চিমফালে পাঞ্জাবী আৰু সিন্ধি দক্ষিণ ফালে মাৰাঠী আৰু পূবৰ ফালে উৰীয়া বিহাৰী বঙালী আৰু অসমীয়া ভাষা পৰে। ড হৰ্ণলে আৰু ড' গ্ৰীয়াৰ্চন আদি পণ্ডিতসকলৰ মতে বহিঃস্থিত ভাগৰ অন্তৰ্ভুক্ত ভাষাসমূহ আৰ্যসকলৰ প্ৰথম দলটোৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন।

এইখিনিতে বিভিন্ন প্ৰাদেশিক নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাবোৰৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ আৰু লগতে সূদূৰ সপ্তদশ শতাব্দত হিউয়েনচাঙ মধ্যভাৰতৰ ভাষাৰ লগত কামৰূপৰ ভাষাৰ সামান্য পাৰ্থক্য থকা বুলি উল্লেখ কৰাৰ কাৰণ আঙুলিয়াব পাৰি। অৱশ্যে অসমীয়া ভাষাৰ ৰূপতত্ত্ব আৰু ধ্বনিতত্ত্বৰ আলোচনা কৰিলে দেখা যায় অসমীয়া ভাষাৰ মধ্যভাৰতৰ ভাষাৰ লগত পাৰ্থক্য হোৱাৰ আৰু অত্যাশ্ৰিত কাৰণো আছে। বহুতো পণ্ডিতে অনুমান কৰে পূৰ্ব বৈদিক যুগতে আৰ্যসকলৰ এটা দল উত্তৰ-পূব চুকেদি আহি অসমত সোমায়। প্ৰাক্ বৈদিক যুগৰ কিছুমান আচাৰ নীতি বা ব্যাকৰণৰ বৈচিত্ৰ্য অসমীয়া ভাষাত পৰিস্ফুট হোৱাটোৱে এই কথাৰ সত্যতা নিৰ্দেশ কৰে।

বৈদিক ভাষা

আৰ্যসকলৰ যিবোৰ সৰু সৰু দল হৈ ভাৰতত প্ৰবেশ কৰিছিল সেই দলসমূহৰ কথিত ভাষাৰ মাজত কিছু কিছু স্বাতন্ত্ৰ্য থাকিলেও বেছ মিলো

আছিল। ভাৰতলৈ অহা এই নবাগত আৰ্যসকল উন্নত সংস্কৃতসম্পন্ন আছিল বুলি কব নোৱাৰি। তেওঁলোকৰ বেছিভাগেই আছিল প্ৰধানত পশুপালক যাবাবৰ জাতি। ভাৰতত প্ৰৱেশ কৰি তেওঁলোকে যাবাবৰত ত্যাগ কৰি সম্পূৰ্ণৰূপে কৃষিজীৱি হ'ল। কিন্তু আৰ্যসকলৰ আত্মসাধাৰণ সম্বল আছিল তেওঁলোকৰ শক্তিশালী ভাষা আৰু উচ্চশ্ৰেণীৰ দেৱগীতিমূলক সাহিত্য। ভাৰতীয় আৰ্যসকলৰ লগত সম্পৰ্ক থকা উপভাষা সমূহৰ এক সাহিত্যিক ৰূপ অৰ্থাৎ সাধুভাষা আছিল। এই সাধুভাষাতেই তেওঁলোকে দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে আৰু বহিঃপ্ৰকৃতিত দেৱমহিমাৰ আবেশ অহুভব কৰি স্তৱ ৰচনা কৰিছিল। বৈদিক ভাষাই অৰ্থাৎ বেদৰ ভাষাই ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ প্ৰাচীন সাহিত্যিক ৰূপ অৰ্থাৎ প্ৰথম সাধুভাষা। ঋগ বেদৰ প্ৰাচীনতম গানসমূহৰ ৰচনাকাল খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১২ ব'চৰ বা ১৩ৰি বুলি অনুমান কৰা হয়। এই বিলাকেই ভাৰত ইউৰোপীয় ভাষা (টিটাইটৰ বাহিৰে) বংশৰ সৰ্বাপ্ৰেক্ষা পুৰণি সাহিত্যিক ৰচনা। ঋগ বেদৰ গানসমূহ যিমান পুৰণি ঋগ বেদ সংহিতাৰ কাল যিমান প্ৰাচীন নহয়। সম্ভৱতঃ খ্ৰী পূ ১ ব'চৰ বা ১৩ৰি সময়ত গানসমূহ বেদ ৰূপে সংকলিত হৈছিল। প্ৰফেচৰ মেক্সমুলাৰৰ মতে বৈদিক ভাষা এসময়ত উত্তৰ পশ্চিম ভাৰতৰ কথিত ভাষা আছিল।

সংস্কৃত

সময়ৰ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে বৈদিক ভাষাবোৰ পৰিবৰ্তনে দেখা দিলে। শেষত এনেকুৱা হল যে যজ্ঞ কাৰ্য্যত পাঠ কৰা শ্লোকসমূহতো আৰ্য ভিন্ন ভাষাৰ শব্দ সোমাই পৰিল আৰু বৈদিক ভাষা সাধাৰণ মানুহৰ একেবাৰে অচিনাকী হৈ পৰিল। সেইবাবে শিক্ষিতসকলে সৰ্বসাধাৰণে বুজিব পৰা এটা ভাষাৰ আৱশ্যক অনুভৱ কৰিলে আৰু মহৰ্ষী পাণিনিয়ে কথিত লৌকিক ভাষাক ব্যাকৰণৰ ৰীতিৰে পাঠি সংস্কৃত নাম দি সেই সময়ৰ সৰ্ব সাধাৰণৰ শিষ্টভাষাৰূপে প্ৰচাৰ কৰিলে। বৈদিক সাহিত্যৰ পিছৰ পৰা আনকি বৈদিক সাহিত্যৰ সৰ্বশেষ উপনিষদসমূহতো সংস্কৃতহে ব্যৱহাৰ হ'ল। পাণিনিয়ে সংস্কৃত ভাষাক ব্যাকৰণৰ সূত্ৰেৰে এনেভাবে বান্ধি পেলালে যে তেওঁৰ পিছৰ পৰা সাহিত্যত প্ৰয়োগ কৰা সংস্কৃত ভাষাৰ বিশেষ পৰিবৰ্তন ঘটা অসম্ভৱ হৈ হ'ল। মহাপুৰুষ শব্দৰদেৱৰ বেছিভাগ ৰচনা বৰপেটা অক্ষলত ৰচনা হোৱা বাবে তেওঁৰ সাহিত্যত কামৰূপী ঠাট আৰু শব্দৰ প্ৰয়োগ

ধকাৰ দৰে আৰু আমেৰিকান মিছনাৰীসকলে পোনতে শিৱসাগৰত ছপাকল স্থাপন কৰাত শিৱসাগৰ অঞ্চলৰ ভাষাই আধুনিক অসমীয়া ভাষাৰ আৰ্হি হোৱাৰ দৰে উদোচী বা উত্তৰ-পশ্চিমা সেই সময়ত তৎক্ষণিলাৰ শিষ্টসমাজৰ মুখ্য ভাষা আছিল আৰু পাণিনি এই অঞ্চলৰেই অধিবাসী আছিল কাৰণে ডেওঁৰ ব্যাকৰণত এই অঞ্চলৰ ভাষাই আদৰ্শৰূপে গৃহীত হৈছিল। কিন্তু সেই বুলি অন্যান্য অঞ্চলৰ শিষ্ট প্ৰয়োগো সংস্কৃতত উপেক্ষা হোৱা নাই।

বৈদিক আৰু সংস্কৃতৰ তুলনা

সাধাৰণতে আমি প্ৰাচীন আৰ্যভাষা (O I A) বুলিলে বৈদিক আৰু সংস্কৃত এই দুই ভাষাকে বুজোঁ। বৈদিক আৰু সংস্কৃত (লৌকিক) নামত ভিন্ন হলেও দুই ভাষাৰ মাজত ভালমান সাদৃশ্য আছে। দুই ভাষাৰ মাজত ধ্বনিগত পাৰ্থক্য মোটামুটিভাবে নাথৈ ব্যাকৰণতহে অনেক কিছু প্ৰভেদ আছে। বৈদিক শব্দ আৰু ধাতুৰূপ বিপুল বিচিত্ৰ। শব্দৰূপত বৈদিকৰ কিছুমান অতিবিস্তৃত পদ আছে। যেনে — নব শব্দৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয়াৰ দ্বিৰচনত নবা প্ৰথমৰ একবচনত নবান তৃতীয়াৰ একবচনত নবা বহুবচনত নবেতি ধাতুৰূপতো সেইদৰে বৈচিত্ৰ্য দেখা যায়। বৈদিকভাষাত পাছ প্ৰকাৰ mood দেখা যায়। কিন্তু সংস্কৃতত মাত্ৰ দুবিধহে mo d আছে—লোচু আৰু বিধিলিঙ। বৈদিকত সমাসৰ ব্যৱহাৰ সংস্কৃতত তুলনাত বহু কম আৰু দুটাৰ বেছি পদৰ সমাস একেবাৰে নাছিল। সংস্কৃতত সমাসৰ ব্যৱহাৰ অভাৱনীয়ভাবে বৃদ্ধি হল। এইদৰে আন আন ক্ষেত্ৰতো পৰিবৰ্তন দেখা যায়।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা

বৈদিক ভাষাক সুসংগঠিত কৰিবৰ কাৰণে ব্যাকৰণৰ ৰীতিৰে কঠোৰ-ভাবে বান্ধি সংস্কৃতৰ প্ৰৱৰ্তন কৰিলেও ইয়াে গৈ পিছৰ যুগৰ মাহুৰৰ কাৰণে কঠিন হৈ পৰিল আৰু ফল স্বৰূপে ঐষ্টপূৰ্ব ষষ্ঠ শতিকামানন্ত ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ যি পৰিবৰ্তন ঘটিব ধৰিলে এই পৰিবৰ্তনৰ ৰূপকেই মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষা বুলি ধৰা হয়। সংস্কৃততকৈ সহজ সবল মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ এই পৰিবৰ্তিত ৰূপটোৱেই হ'ল প্ৰাকৃত বা প্ৰাকৃত ভাষা।

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ লক্ষণ

ভাৰতবৰ্ষৰ মধ্যযুগীয় ভাষা পালি আৰু প্ৰাকৃতৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে সেই সকলো প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পৰা উদ্ভূত। গতিকে এক প্ৰাচীন ভাৰতীয় ভাষাৰ পৰা উদ্ভূত হলে তাৰ ভিতৰত বহুতাই বা আহিল ক'ব পৰা? কাৰণ একত্ৰ আৰু বহুত পৰস্পৰ বিৰোধী। এক কেতিয়াও বহু হ'ব নোৱাৰে। এক প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা যদি বহু ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত পৰিণত হয় তেনেহলে যি বৈশিষ্ট্যসমূহ প্ৰৱেশ লাভ কৰিছে সেই সমূহেই মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বৈশিষ্ট্য হ'ব। এই সকলোবোৰ বৈশিষ্ট্যৰ মূল কাৰণ মানৱৰ দৈহিক গঠনৰ লগত বাগিল্মিয় গঠনৰ সহজ সম্পৰ্ক। ভাৰতবৰ্ষ বিৰাট দেশ। ইয়াৰ বৈচিত্ৰ্যময় ভৌগোলিক অৱস্থান আৰু বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ মাছুহৰ বিভিন্ন আচাৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰণালীয়ে এই দেশৰ ভাষা উচ্চাৰণৰ পদ্ধতিক প্ৰভাৱিত কৰিছে। এই প্ৰভাৱৰ ফলত প্ৰাদেশিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাই বিভিন্ন প্ৰাকৃত ভাষা ৰূপে আত্ম প্ৰকাশ কৰিছে। যিবিলাক বৈশিষ্ট্যই প্ৰাদেশিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক বিভিন্ন প্ৰাকৃতত পৰিণত হোৱাত সহায় কৰিছে সেইবোৰক প্ৰধানত দুভাগত ভাগ কৰা হয়—(১) ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য আৰু (২) শব্দগত বৈশিষ্ট্য। এই দুই ভাষাৰ বৈশিষ্ট্যই পৰবৰ্তী কালৰ বহু ভাষাৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ হৈছে।

ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য বৈদিক যুগৰ বৰ্ণমালা আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত এই সকলোবিলাক বৰ্ণমালাৰ বিশেষ পৰি বৰ্তন সাধিত হৈছে। এই পৰিবৰ্তনৰ মূলতে আছে বিভিন্ন যুগৰ মাছুহৰ বাগিল্মিয়ৰ বিভিন্নতা। প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ বৰ্ণ সমূহক স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন—এই ভাবে ভাগ কৰা হৈছিল।

প্ৰথমতে স্বৰবৰ্ণৰ পৰিবৰ্তন আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত এই সমূহৰ যথেষ্ট পৰিবৰ্তন সাধিত হৈছে।

১। ঋ কাৰ প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত এটা শক্তিশালী বৰ্ণ আছিল কিন্তু মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত এই বৰ্ণ একেবাবে লোপ হৈছে আৰু তাৰ ঠাইত অল্প কিছুমান স্বৰবৰ্ণৰ প্ৰয়োগ হৈছে।

২। ঐ কাৰ আৰু ঔ কাৰৰ পালি আৰু প্ৰাকৃতত সম্পূৰ্ণ লুপ্ত হৈছে আৰু সিহঁতৰ ঠাইত এ ই বা ঐ ও আৰু উ হয়। (ঐ > এ ই বা ঐ ঔ > ও উ)।

৬ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

৩। অ কাৰ আৰু আ কাৰৰ মাজত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত যি পাৰ্থক্য আছিল মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাত সেই পাৰ্থক্য নাইকিয়া হৈছে।

৪। মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাত স্বৰৰ দীৰ্ঘত্ব আৰু হ্রস্বত্ব বহু পৰিমাণে পৰিবৰ্তিত হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী বৰ্ণ সদায় হ্রস্ব হয় আৰু সেই যুক্ত বৰ্ণ দুটাৰ এটা লোপ হলে পূৰ্ববৰ্তী হ্রস্বস্বৰ আকাৰী দীৰ্ঘ হয়। অসমীয়া প্ৰভৃতি ভাষাৰ তদুপৰি শব্দসমূহ আলোচনা কৰিলে এই সত্য স্পষ্টভাৱে প্ৰতীয়মান হয়। যেনে সং কাৰ্য্য > প্ৰা — কজ্জ > অসং কাৰ্য্য। এই বককমৰ বৰ্ণ বোৰক Compensatory Vowel কোৱা হয়।

ব্যঞ্জন ধ্বনি প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ সমস্ত ব্যঞ্জন আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে যুক্ত আৰু অযুক্ত ব্যঞ্জনসমূহে মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষাত বিশেষ পৰিবৰ্তন লাভ কৰিছে।

১। তিনটা স কাৰৰ ঠাইত কেৱল মাত্ৰ স (কেতিয়াবা শ) ত বাহিৰে সকলো বিলাক লোপ হৈছে। মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ই এটা চৰম বৈশিষ্ট্য।

২। স্বৰ মধ্যগত অনাদিস্থিত একক ব্যঞ্জন অল্পপ্ৰাণ হলে (ক গ চ জ ঙ দ প ব) লোপ হয় আৰু মহাপ্ৰাণ হলে (খ ঘ ছ জ ধ ধ ফ ভ) প্ৰায়েই হ হয়।

। পদৰ আদিৰ যুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ এটাৰ লোপ অথবা স্বৰভক্তিৰ সহায়ত বিশ্লেষ অথবা সমীভৱনৰ কাৰণে যুক্তধ্বনিত পৰিণত হয়।

শব্দগত বৈশিষ্ট্য ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্যৰ উপৰিও প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ শব্দগত পৰিবৰ্তনৰ বৈশিষ্ট্য লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ শব্দ আৰু ধাতুৰ বিশেষ পৰিবৰ্তন হৈছে। ১। প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত শব্দসমূহক প্ৰধানত পুং স্ত্ৰী আৰু ক্লীৰ লিঙ্গ—এই তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছিল। সেইভাবে প্ৰতি লিঙ্গৰ অন্তৰ্গত শব্দসমূহৰ আকৃতি অহুসৰি কপায়ণ হয়। কিন্তু M I A ত প্ৰায় সকলো শব্দকে পুংলিঙ্গ আৰু স্ত্ৰীলিঙ্গত বিভক্ত কৰি সেইবোৰৰ ৰূপ সৰল কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। যেনে সংস্কৃতত নব শব্দ আৰু যুনি শব্দ উভয়ে পুংলিঙ্গ হলেও আকৃতিৰ বৈশিষ্ট্যৰ হেতু দুয়োটা শব্দৰ ৰূপ সম্পূৰ্ণ পৃথক। কিন্তু প্ৰাকৃত আৰু পালিত বিভিন্ন আকৃতিৰ এই সকলো পুংলিঙ্গৰ একে নব শব্দৰ দৰে ৰূপ কৰা হয়। মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত নপুংসক লিঙ্গক পুংলিঙ্গত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।

২। ধাতুসমূহৰ আলোচনা কৰিলে দেখা যায় সমস্ত ধাতুৰূপৰ সংখ্যা প্ৰায় এক লক্ষ বুলি নিৰ্ধাৰিত হৈছে। এই এক লক্ষ ধাতুক সংস্কৃত বৈধাকৰণিকসকলে মাত্ৰ দহেটো শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে। এই শ্ৰেণীসমূহক গণ বোলা হয়। কিন্তু M I A ত অৰ্থাৎ পালি আৰু প্ৰাকৃতত গণৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰা হৈছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণত এই সমস্ত ধাতুৰ নিজ নিজ গণৰ বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী ৰূপ কৰা হয়। প্ৰাকৃত যুগত এই ধাতুসমূহে সেই বৈশিষ্ট্য পৰিত্যাগ কৰি কেৱল মাত্ৰ অকাৰস্বৰ্ণ ধাতুত পৰিণত হৈছে।

৩। সংস্কৃত ব্যাকৰণত কালসমূহ (Tense) ক সূক্ষ্মাতি সূক্ষ্মৰূপে বিভক্ত কৰি দহোটা কালত পৰিণত কৰা হৈছে। কিন্তু M A I ত তিনিটা স্বাভাৱিক কাল—বৰ্তমান অতীত আৰু ভবিষ্যতৰ অস্তিত্বহে স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

৪। M I A দ্বিৰচনৰ লোপ হৈছে। একবচন আৰু বহুবচনেহে প্ৰাধান্য পাইছে।

৫। সমস্ত ধাতুসমূহক প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাত ক্ৰিয়াৰ উদ্দেশ্য অনুযায়ী আত্মনেপদ আৰু পৰস্মৈপদ —এই দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছিল। কিন্তু M I A ত এই সকলে বিভাঃ লোপ কৰি দি সকলো ধাতুক কেৱল মাত্ৰ এটা বিভাগত পৰস্মৈপদত পৰ্যবসতি কৰা হ'ল।

প্ৰাকৃত বা মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্তৰ বিভাজন

আমাৰ ওপৰৰ আলোচনাৰপৰা বুজা গ'ল যে বৈদিক কথ্য ভাষাৰ বিৱৰ্তনৰ ফল স্বৰূপে প্ৰাকৃত ভাষাৰ জন্ম। পণ্ডিতসকলে এই ভাষাৰ জন্মকাল খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৬ষ্ঠ শতিকা বুলি ধিৰাং কৰিছে আৰু দশম শতিকা পৰ্যন্ত এই সুদীৰ্ঘকাল বিভিন্ন স্তৰৰ মাজেদি ক্ৰমবিকাশ লাভ কৰিছে। প্ৰাকৃত ভাষাই ক্ৰমবিকাশৰ পথত আগবাঢ়োতে সুষ্পষ্ট তিনিটা স্তৰৰ মাজেদি আহি পৰিণতি লাভ কৰা দেখা যায়। সেই তিনিটা স্তৰ হ'ল —

(ক) প্ৰাচীন প্ৰাকৃত—(Old Prakrit or Pali)

(খ) মধ্য প্ৰাকৃত আৰু (Middle Prakrit)

(গ) অন্ত্য প্ৰাকৃত বা অপভ্ৰংশ (Late Prakrit or Apavramsa)

৮ পালি-প্রাকৃত ভাষা সাহিত্য

(ক) প্রাচীন প্রাকৃত (Old Prakrit or Pali)

প্রাচীন প্রাকৃতৰ আনুমানিক স্থিতিকাল হৈছে খ্রীষ্টপূৰ্ব ৬ষ্ঠ শতিকাৰ খ্রীষ্টীয় প্ৰথম শতিকা। এই স্তৰৰ সাহিত্যিক নিদৰ্শন অশোকৰ অনুশাসন বোৰত চীনিয় তুৰ্কিস্থানত পোৱা নিখা প্রাকৃত প্রত্নলিপিবোৰত হীনযান বৌদ্ধ ধৰ্মবাণীসমূহত আৰু অশ্বঘোষৰ প্রাচীন সংস্কৃত নাটকৰ মাজত পোৱা যায়। অশোকৰ অনুশাসনবোৰত পালিভাষাৰ বিভিন্ন আঞ্চলিক ৰূপ ব্যৱহাৰ হৈছে। পালি প্রাকৃততেই আদি ৰূপ। পালি শব্দৰ মূল ব্যুৎপত্তি ইয়াৰ আদি স্থান আৰু বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যসমূহ আমি পিছত আলোচনা কৰিম।

(খ) মধ্য প্রাকৃত (Middle Prakrit)

মধ্য প্রাকৃতৰ আনুমানিক স্থিত কাল হৈছে খ্রীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰ পৰা ৬ষ্ঠ শতিকালৈকে। খ্রীষ্টীয় প্ৰথম তিনি শতাব্দীৰ প্রত্নলিপিত মহাবাহু শৌৰসেনী অৰ্ধমাগধী মাগধী পৈশাচী আদি প্রাকৃত সাহিত্যত আৰু জৈন ধৰ্মগ্রন্থসমূহত মধ্য প্রাকৃত স্তৰ ভাষাৰ নিদৰ্শন পোৱা যায়। এই স্তৰত প্রাকৃত ভাষাই বিভিন্ন কাব্য নাটক আৰু ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ জৰিয়তে বিকাশ লাভ কৰিছিল। ৰাজশেখৰৰ ৰঙ্গৰ মঞ্জৰী এই স্তৰৰ প্রাকৃত সাহিত্যৰ এখন উল্লেখযোগ্য নাটক (সটক)। বিমল স্বৰীৰ পটুম চৰিঅ আৰু হৰিভদ্ৰৰ সমবাহিক কথা মধ্য প্রাকৃতৰ দুখন উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। সংস্কৃত নাটকৰ নাবী আৰু নিম্নশ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ ভাষা গাৰা সপ্তশতী সেতুবন্ধ গোঁড়বহো প্রভৃতি কাব্যৰ ভাষা প্রাকৃত।

(গ) অন্ত্য প্রাকৃত বা অপভ্রংশ

প্রাকৃতৰ তৃতীয় স্তৰৰ নাম হল অন্ত্য প্রাকৃত বা অপভ্রংশ। অপভ্রংশ নামটো হেমচন্দ্ৰৰ প্রাকৃত ব্যাকৰণত পোৱা যায়। প্রাকৃত ভাষাৰ সৰ্ব প্ৰথম ব্যাকৰণ বৰকচিৰ প্রাকৃত প্ৰকাশত অপভ্রংশ নাম পোৱা নাযায়। গতিকে অপভ্রংশ নামটো অৰ্ধাচীন আৰু প্রাকৃতৰ শেষ স্তৰ বুলি নিশ্চয় নহে কব পাৰি। বৰকচিৰ প্রাকৃত প্ৰকাশ খ্রীষ্টীয় ৪র্থ শতিকাৰ ৰচনা আনহাতে হেমচন্দ্ৰৰ প্রাকৃত ব্যাকৰণ ১১শ শতিকাৰ ৰচনা। সেয়ে অপভ্রংশৰ উত্তৰ আনুমানিক খ্রীষ্টীয় ৬ষ্ঠ শতিকা বুলি ঠাৱৰ কৰিব পাৰি। পণ্ডিতসকলে অন্ত্য প্রাকৃত বা অপভ্রংশৰ স্থিত কাল খ্রীষ্টীয় ৬ষ্ঠ

শতিকাৰপৰা দশম শতিকা বুলি উল্লেখ কৰিছে। খ্ৰীষ্টাব্দে প্ৰাদেশিক প্ৰাকৃত আৰু আধুনিক কথা ভাষাৰ মধ্যবৰ্তী ভাষাৰ ৰূপ এটাক কল্পনা কৰি অপভ্ৰংশৰ সৃষ্টি কৰিছে। তেওঁৰ মতে প্ৰাকৃত >শৌৰসেনী> অপভ্ৰংশ > ব্ৰজভাষা ইত্যাদি। মুঠতে প্ৰাকৃতৰ অৰ্ধাচীন ৰূপটোৱেই অপভ্ৰংশ আৰু আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ অব্যবহৃত পূৰ্ব অৱস্থা। গতিকে ইয়াৰ স্থিতিকাল খ্ৰীষ্টাব্দ ৬ষ্ঠবৰ্ষৰা দশম শতাব্দীৰ ভিতৰত। জৈন সাধু আৰু বৌদ্ধ তত্বজ্ঞানত অপভ্ৰংশ অৱহট ঠাত সাহিত্যিক নিদৰ্শন আছে।

পালি প্ৰাকৃত অপভ্ৰংশ

ব্যাপক অৰ্থত প্ৰাকৃত শব্দই সমগ্ৰ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাক (পালি প্ৰাকৃত আৰু অপভ্ৰংশ) বুজায়। প্ৰাকৃত আৰু সংস্কৃত উভয়েই প্ৰায় সমসাময়িকভাবে বৈদিক সঙ্কতবৰ্ষা উদ্ভৱ হৈছে। এই কথাৰ সমৰ্থনত গাইগাৰ (Geiger) চাহাব অভিযন্ত প্ৰণিধানযোগ্য^৪। সংস্কৃত ভাষাক পাণিনিৰে ব্যাকৰণৰ সূত্ৰেৰে এনেভাবে বান্ধি পেলালে যে সি পিছত আৰু পৰিবৰ্তন হবলৈ নাপালে। কিন্তু পালিভাষা লৌকিক ভাষা আৰু ইয়াক ব্যাকৰণৰ সূত্ৰেৰে সঙ্কতৰ দৰে কটকটীয়াকৈ বন্ধা নহল। সেই কাৰণে সি সময়ৰ সৌতত পৰিবৰ্তনমুখী হৈ বেলেগ বেলেগ বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন বিভিন্ন প্ৰাকৃত (মহাৰাষ্ট্ৰী শৌৰসেনী মাগধী আদি) আৰু পিছত অপভ্ৰংশসমূহৰ সৃষ্টি কৰে। ৰূপতত্ত্বৰ ফালৰপৰা পালি আৰু সংস্কৃতৰ মাজত বৰ বেছি প্ৰাৰ্থক্য নাই কিন্তু ধ্বনিতত্ত্বৰ ফালৰপৰা দুয়োৰো মাজত বৈমাদৃশ্য বহুতো আছে।

আদি মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা

(ক) **অশোকৰ অলুপাসন** অশোকৰ অলুপাসনৰ পৰা (খ্ৰীষ্টাব্দ তৃতীয় শতাব্দী) সেই সময়ৰ প্ৰধান উপভাষা চাৰিটাৰ পৰিচয় পোৱা যায়। সেই কেইটা হৈছে (১) উত্তৰ-পশ্চিমা (শাহ বাজগটী আৰু মানসেহৰা অলুপাসন) (২) দক্ষিণ-পশ্চিমা (গিৰ্গাৰ অলুপাসন) (৩) প্ৰাচ্য মধ্য (কালসী আৰু ক্ষুদ্ৰ অলুপাসনসমূহ) আৰু (৪) প্ৰাচ্য (বেলী আৰু জৌগড় অলুপাসন)।

P l h w o t b d r e t l y d r i d f m k t f t
sh w m b f c h a r c t r i t f t w h c h s u g g t t c l s e
r e l a t t V d c.

১ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

উদ্ভব-পশ্চিমাৰ প্ৰধান বিশেষত্ব হৈছে এইবিলাক —

১। ব—কাৰ আৰু স কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ স্থিতি যেনে —
প্ৰিয় অস্তি ত্ৰিয়ক।

২। য—কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ সমীভৱন হয় যেনে —কৰ্ত্তব্য >
কট্টকো কল্যাণম্ > কষণং = কল্লাণং

৩। শ আৰু ষ দুইটা বন্ধিত।

৪। অ অ ব ঠাইত স্প হয় যেনে —বিনীতস্মিন > বিনিতস্পি স্মামিকেন
স্পামিকেন।

৫। স্বা প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত স্বী প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ যেনে —দ্রশোত তিচ্ছিততি।
দক্ষিণ-পশ্চিমা বৈদিক সংস্কৃতৰ প্ৰায় ওচৰ চপা। ইয়াত প্ৰধান বৈশিষ্ট্য
সমূহৰ ভিতৰত হল —

(১) শ স আৰু ষ—এই তিনি স কাৰৰ ঠাইৰ মাত্ৰ স ব প্ৰয়োগ
হে হয়।

(২) য কলাযুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভৱন।

(৩) অ অ ব ঠাইত ংপ যেনে —আঅ > আংপ

(৪) প্ৰাকৃত সচৰাচৰ অয আৰু অব ব ঠাইত এ কাৰ আৰু ও
কাৰ হয়। কিন্তু ইয়াত তাৰ ব্যতিক্ৰম হৈছে যেনে পূজযতি ভৱন্তি
ইত্যাদি।

(৫) আঅনেপদ কেতিয়াবাহে বৈ গৈছে যেনে মঞতে অহুবন্তৰে।

(৬) অস্‌ধাতুৰ অ কাৰ লোপ হোৱা নাই যেনে অস্ = অস্‌স। > অন্তাং।

(৭) সপ্তমী স্মিন বিভক্তি অস্ত উপভাষাত সি অথবা স্পি হয়। কিন্তু
দক্ষিণ-পশ্চিমাৰ মৰি হৈছে যেনে —তস্মিন > তম্‌হি।

প্ৰাচ্য অধ্যাৰ বিশিষ্ট লক্ষণসমূহৰ ভিতৰত আছে—

(১) অ কাৰন্তু বিসৰ্গ এ-কাৰত পৰিণত হয়।

(২) মধ্যবৰ্তী ও কাৰ এ কাৰ হয় যেনে কৰোতি > কলোতি।

(৩) ব > ল আৰু কেতিয়াবা কেতিয়াবা শ যৰো প্ৰয়োগ আছে।

(৪) পদৰ শেষৰ অ-কাৰ আ কাৰলৈ পৰিবৰ্তন হয়।

(৫) ব-কাৰ আৰু স' কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ সমীভৱন যেনে —
অস্তি > অস্থি সবজ > সৰজ।

(৬) আদি আৰু স্বৰ মধ্যগত সংযুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ তলত দিয়া ধৰণে পৰিবৰ্তন হোৱা দেখা যায়।

তা>তিয যেনে অপত্য>অপতিয

ব্য>বিয যেনে কৰ্তব্য>কৰ্তবিয

জ্ঞ>জ্ঞ(যা) যেনে অজ্ঞ>অজ্ঞ উজ্ঞান>উজ্ঞান

ল্য>ল্য যেনে কল্যাণ>কল্যাণ

তা>ত্ৰ যেনে সত্য>সত্ৰ

স্ব স্ব>প ক যেনে তস্মাৎ>তপ ক

ক>কথ যেনে চক্ৰ>চকথ

(৭) ড হ লৈ পৰিবৰ্তন হোৱা দেখা যায় যেনে ভবতি>হোতি

(৮) আত্মনে পদ শানচ প্ৰত্যয়ৰ লোপ নহয়।

প্ৰাচ্যৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ মধ্য-প্ৰাচ্যৰ লগত প্ৰায় একে যেনে —পদান্ত অকাৰ যুক্ত বিসৰ্গৰ এ কাৰলৈ পৰিবৰ্তন হয়। পদমধ্যবৰ্তী ও>এ শ স্ব>স ব>ল ইত্যাদি। ইয়াৰ উপৰি প্ৰাচ্যৰ স্বাতন্ত্ৰ্য বৈশিষ্ট্য হল—উত্তম পুৰুষৰ সৰ্বনামত প্ৰথমৰ একবচন হকং হয়।

ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ অধ্যয়নত অশোকৰ অনুশাসনসমূহৰ ঐতিহাসিক অবদান অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ।

(খ) স্তুতলুকা প্ৰত্নলিপি

ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু বিকাশৰ গতি নিৰ্ণয় কৰিবলৈ গৱেষক পণ্ডিতসকলৰ কাৰণে স্তুতলুকা প্ৰত্নলিপিও কম মূল্যবান নহয়। অশোকৰ অনুশাসনৰ প্ৰায় সমসাময়িক বুলি অনুমান কৰা ৰামগড় পাহাৰৰ বোগীমাৰা গুহাত খোদিত প্ৰত্নলিপিটোৰ প্ৰথম শব্দ স্তুতলুকা ব পৰা স্তুতলুকা প্ৰত্নলিপি নামে উল্লেখিত হৈছে বুলি ড° স্কুমাৰ সেনে ভাষাৰ ইতিবৃত্ত গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে। অশোকৰ অনুশাসনৰ ভাষা প্ৰাচ্যৰ লগত স্তুতলুকা প্ৰত্নলিপিৰ প্ৰাচ্য ভাষাৰ মাজত থকা বৈসাদৃশ্য মন কবিলগীয়া কথা। অশোকৰ অনুশাসনৰ প্ৰাচ্য ভাষাৰ তুলনাত স্তুতলুকা প্ৰত্নলিপিৰ প্ৰাচ্য ভাষাৰ বিশেষত্ব হল স স্ব-ৰ ঠাইত শ ব ব্যৱহাৰ এই নিয়ম আমি পিছৰ মাগধীত প্ৰয়োগ থকা দেখিবলৈ পোওঁ। সেই কাৰণেই বোধহয় ড° স্কুনাতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে স্তুতলুকা প্ৰত্নলিপিক মাগধীৰ সৰ্বপ্ৰাচীন নিদৰ্শন বুলি উল্লেখ কৰিছে। তিনিশাবীৰ এই প্ৰত্নলিপিটো এনে ধৰণৰ

স্তুতনক নাম দেবদাশিকি

তং কয়য়িথ বলনশেষে

দেবদিনে নম লুপদথে ।

অৰ্থাৎ স্তুতনক নামৰ দেবদাসীক বাৰানসীৰ দেবদিন নামে ৰূপদকই কামনা কৰিছিল ।

(গ) খাববেলৰ অমুখ্যাসন

অশোকৰ দৰে কলিছৰ বজা খাববেলেও জৈন ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে উৰিষ্যাৰ ভূবেনেশ্বৰৰ ওচৰত থকা উদয়গিৰি পাহাৰৰ এটা গুহাত শিলালিপি খোদিত কৰাইছিল । খাববেল খ্ৰী পূ প্ৰথম শতাব্দীৰ বজা । এই শিল লিপিত সমসাময়িক কথিত ভাষাৰ মাজিত ৰূপৰ চানেকি পোৱা যায় । ব্ৰাহ্মীলিপিত লিখা এই শিলালিপিৰ ভাষাই প্ৰাকৃত ভাষাৰ আৰু সংস্কৃত ভাষাৰ লগত সাদৃশ্য নিৰ্দেশ কৰাৰ উপৰিও পিছৰ সাহিত্যিক প্ৰাকৃতিৰো লক্ষণ বহন কৰিছে । তলত ইয়াৰ নমুনা দাঙি ধৰা হ'ল

নমো অবহন্তান নমো সবসিধান° । অইবেন

মহাৰাজেন মহামেষবাহনেন চেতিবাজ্জবংশ বধনেন

পসথস্তুড লখনেন চতুবস্তুলুঠনগুন উপিতেন

কলিংগাধিপতিনা সিৰি খাববেলেন পন্দবস বসানি

সিৰিকডাৰ সবীৰবতা কীড়িতা কুমাৰকীড়িকা ।

ততো লেথৰূপ গণনা ববহাৰবিধি বিসাবদেন সববিজাবদাভেন

নব বসানি যোৰবজং পসাসিতং ।

আৰি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে সেই সময়ত সংস্কৃত সব সাধাৰণৰ কথিত বা বোধগম্য ভাষা নাছিল তাক মাজ শাস্ত্ৰাদি আলোচনা কৰা বা কাব্যাদি ৰচনা কৰাতহে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল । আনহাতে অশোক কণিক নাইবা খাববেল আদি ৰজাসকলে সৰ্বসাধাৰণৰ মাজত ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে তেওঁলোকে সহজে বুজিব পৰাকৈ অমুখ্যাসনবোৰ প্ৰস্তুত কৰিছিল । গতিকে এই ৰজাসকলে যিমানবোৰ অমুখ্যাসন তৈয়াৰ কৰিছিল সেইবোৰৰ ভাষা সংস্কৃত নহৈ সাধাৰণৰ কথিত ভাষা মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাহে হৈছিল । কিন্তু কেইবা শতিকাত বাগৰি যোৱাৰ পিছত মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাই বেতিয়া প্ৰাদেশিক বা আঞ্চলিক ভাষাসমূহৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হ'ল তেতিয়া এক

অকলৰ ভাষা আন এক অকলৰ কাৰণে কঠিন হৈ পৰিল। তেতিয়া আকৌ সকলোৰে উমৈহতীয়া ভাষা সংস্কৃত ভাষাৰ প্ৰচলন হব ধৰিলে। সেই কাৰণে খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ পিছৰ প্ৰত্নলিপিসমূহৰ প্ৰায়বোৰোতেই সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। যি দুই চাৰিখন প্ৰাকৃত প্ৰত্নলিপি আছে তাতো সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱ স্পষ্ট।

প্ৰথম অধ্যায়

পালি

পালি ভাষাৰ উৎপত্তি আৰু পালিনামৰ অৰ্থ

আমি আগতে আলোচনা কৰি আহিছোঁ যে বৈদিক ভাষাৰ পৰিবৰ্তিত ৰূপক সামগ্ৰিকভাবে প্ৰাকৃত বুলি কোৱা হয় আৰু পালিক এই প্ৰাকৃতৰ সৰ্ব প্ৰথম স্তৰ বা আদি স্তৰ বুলি কোৱা হয়। গতিকে পালি আদি-প্ৰাকৃতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠা এক ধৰ্মীয় সাহিত্যৰ ভাষা। বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাহক হিছাপে ই বৌদ্ধ ধৰ্মৰ অভ্যুদয়ৰ সময়ত শক্তিশালী হৈ পৰে। ই প্ৰথম অৱস্থাত লৌকিক ভাষা ৰূপেই প্ৰচলিত আছিল পিছত এই ভাষাতেই সাহিত্য ৰচিত হবলৈ ধৰাত ই সাহিত্যিক ভাষাৰূপে পৰিগণিত হয়। সাহিত্যিক ৰূপ পোৱাৰ লগে লগে বৈয়াকৰণিকসকলে ইয়াক ব্যাকৰণৰ শাসনলৈ আনি পদ মৰ্যদা বুদ্ধি কৰে।

পালি ভাষাক পালি কিয়নো কোৱা হ'ল—এই সম্বন্ধে বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন মত দাঙি ধৰিছে। অমৰকোষত পালি শব্দৰ অৰ্থ পংক্তি বুলি নিৰ্দেশ কৰা আছে। পূৰ্বাচাৰ্যসকলে ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ কোনো অক্ষৰ পংক্তি বা বচন বুজাবলৈ পালি শব্দকে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সংস্কৃততো এনেকুৱা প্ৰয়োগ নোহোৱা নহয়। কেতিয়াবা আকৌ মূল গ্ৰন্থ বুজাবৰ নিমিত্তেও সংস্কৃত সাহিত্যত তথাক মূল পংক্তি —এইদৰে পংক্তি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। বৌদ্ধ সাহিত্যতো সেইদৰে মূল গ্ৰন্থ বুজাবৰ নিমিত্তে পালি শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। বৌদ্ধ সাহিত্যত প্ৰথম অৱস্থাত পালি বুলিলে কেৱল মাজ ত্ৰিপটকবোৰকহে বুজাইছিল। ত্ৰিপটক হ'ল বুদ্ধদেৱৰ বথমু বাশীসমূহ। প্ৰথম অৱস্থাত ই মানুহৰ মুখে মুখে চলি আহিছিল আৰু

পিছত ইয়াক পালিত লিপিবদ্ধ কৰা হয়। লাহে লাহে এই ত্ৰিপিটকবোৰৰ লগত সম্বন্ধ থকা আটাইবোৰ গ্ৰন্থকেই পালি বুলি অভিহিত কৰা হ'ল আৰু যিবোৰ বচনা ত্ৰিপিটকৰ লগত সম্বন্ধ নাই সেইবোৰক কেৱল গ্ৰন্থ বোলা হ'ল। ক্ৰমান্বয়ে মূল গ্ৰন্থ পালি যি ভাষাত এই পালি গ্ৰন্থসমূহ লেখা হৈছিল তাকো পৰিবৰ্তিত কালত পালি বুলি অভিহিত কৰিবলৈ ধৰিলে আৰু শেষত মৈ ত্ৰিপিটকৰ লগত সম্বন্ধ নথকা কিন্তু পালি ভাষাত লিখা আন আন গ্ৰন্থকো পালি বুলি কোৱা হ'ল।

অথচ পালিক কিয় পালি কোৱা হ'ল ইয়াৰ ব্যুৎপত্তি এইদৰে নকৈ বেলেগ বেলেগ পণ্ডিতে বেলেগ বেলেগ ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিব খোজে। এখন ব্যাকৰণত আছে—সদ্বাখং পালেত্তীতি পালি অৰ্থাৎ শব্দ আৰু অৰ্থক পালন কৰে বুলি তাৰ নাম পালি। কিন্তু ই ব্যাকৰণ ৰচকৰ কল্পনাৰ বিলাসৰ বাহিৰে আন কোনো যুক্তি নাই।

আকৌ বিছুমানে কয় মগধত বিপুলভাৱে বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰিত হয় আৰু মগধৰ ৰাজধানী আছিল পাটলিপুত্ৰ গতিকে পাটলিপুত্ৰৰ ভাষাত যে বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰ হৈছিল সি তেনেই স্বাভাৱিক। পাটলিপুত্ৰৰ সেই কালৰ ভাষাৰেই নাম পালি ভাষা। পাটলি > পালি—পাটলিৰপৰা এইদৰে পালি শব্দৰ উৎপত্তি হবও পাৰে। কিন্তু এই মতো যুক্তি সংগত নহয় যেন বোধ হয়। মগধৰ ভিতৰত পাটলিপুত্ৰ হৈ সমৃদ্ধশালী আছিল তাত অলপো সন্দেহ নাই কিন্তু নগৰ বিশেষ বা ব্যক্তি বিশেষৰ নামেৰে এটা ভাষাৰ নাম হোৱাৰ উদাহৰণ নাই। সাধাৰণতে দেশ বা জনপদৰ নামেৰেই ভাষাৰ নাম হয়।

কোনো কোনোৱে কৈছে যে পালি আৰু প্ৰাকৃত গ্ৰাম্য ভাষা। পালি মানে গাঁওৰ পৰা এই ভাষাটো আহিছে। পল্লী নাম ভাষা পালী। ব্যাকৰণৰ ফালৰ পৰা ই সম্ভৱ হলেও কাৰ্যক্ষেত্ৰত ই অসম্ভৱ। পল্লী শব্দৰ অৰ্থ পাৰা আৰু পাৰাৰ ভাষা বা গাঁওৰ ভাষাই পালি বুলি তেওঁলোকে যি যুক্তি আগ বঢ়াইছে সি দুটা কাৰণত অসম্ভৱ। প্ৰথম পাৰা বা গাঁওৰ ভাষাৰে এই ভাষাৰ নাম হ'ব নোৱাৰে। দ্বিতীয়তে পল্লী শব্দৰ পাৰা অৰ্থ বহু অৰ্বাচীন।

বিদূশেখৰ ভট্টাচাৰ্যদেৱে তেখেতৰ পালি প্ৰকাশত তামিল পল্লী শব্দৰ পৰা পালি শব্দটো আহিব পাৰে বুলি যুক্তি আগবঢ়াইছে। কিন্তু তামিল পল্লি শব্দৰ অৰ্থৰ লগত পালি'ৰ কোনো মিল দেখা নাযায়।

সেই বাবে যুক্তি যুক্ত ব্যুৎপত্তি পোৱা নগলেও পংক্তি অৰ্থত সংস্কৃত আৰু পালি উভয় ভাষাতেই যিহেতু পালি শব্দ পোৱা যায় গতিকে ই এটি অব্যুৎপন্ন পদ বুলি গণ্য কৰিব পাৰি। এনেকুৱা ব্যুৎপত্তি নথকা শব্দ সংস্কৃতত বহু পোৱা যায়।

পাাষি শব্দটো বৰ বেছি প্ৰাচীন নহয়। ত্ৰিপটকসমূহত ইয়াক পোৱা নাযায়। বুদ্ধদেৱৰ অৰ্থ-কথা ত প্ৰথমে ইয়াক পোৱা যায়। বুদ্ধদেৱৰ বচন সমূহৰ নাম পূৰ্বতে ধৰ্ম আৰু বিনয় হে আছিল পিছতহে এইবোৰে ত্ৰিপটক নাম ধাৰণ কৰে। ধৰ্ম আৰু বিনয় সমূহত পালিত শব্দৰ উল্লেখ নাই।

পালি ভাষাৰ অন্তৰ্গত এটি নাম হৈছে তন্ত্ৰি বা তন্ত্ৰি ভাষা। তন্ত্ৰি (সং তন্ত্ৰি বা তন্ত্ৰী) শব্দই প্ৰথম অৱস্থাত ঠিক পালি শব্দৰ দৰে মূল শাস্ত্ৰকেই (তন্ত্ৰি সূত্ৰ) বুজাইছিল। সংস্কৃত তন্ত্ৰি বা তন্ত্ৰী শব্দই সূত্ৰক বুজায়। এই সংস্কৃত সূত্ৰ শব্দৰো ব্যাসাদি প্ৰাণীত ব্ৰহ্ম প্ৰভৃতি বিষয়ক বাক্য্যৱলী বা গ্ৰন্থক বুজায়। এইদৰে বুদ্ধদেৱৰ অনবত্ত বাক্য্যসমূহ প্ৰথমতে তন্ত্ৰি বা সূত্ৰ এই উভয় নামেৰেই প্ৰচলিত আছিল। অনুমান কৰিব পাৰি যে প্ৰথমে তন্ত্ৰি শব্দই প্ৰচলিত আছিল আৰু শেষত ব্ৰাহ্মণসকলৰ প্ৰভাৱত তাৰ নাম সূত্ৰ (সূত্ৰ) হয়। পালিৰ দৰেই তন্ত্ৰি শব্দৰো পংক্তিক বুজায়। গতিকে পালি শব্দই যে পংক্তিকে বুজায় তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি।

পালিৰ জন্মস্থান

বৌদ্ধ ধৰ্ম আৰু দৰ্শনৰ বিভিন্ন দিশলৈ যিবোৰ সাহিত্য ৰচিত হৈছিল সেইবোৰৰ ভাষা আছিল প্ৰধানকৈ পালি। প্ৰবাদ আছে বুদ্ধদেৱে হেনো তেওঁৰ ধৰ্মমত প্ৰচাৰ কৰিছিল মাগধী প্ৰাকৃত ভাষাৰ সাহিত্যৰ মাধ্যমেৰে। কিন্তু মাগধী প্ৰাকৃতৰ লগত পালি ভাষাৰ বৈসাদৃশ্য ইমান বেছি যে একমাত্ৰ মাগধী প্ৰাকৃতকে পালি ভাষাৰ উৎস বুলি ভাবিবৰ স্থল নাথাকে। পালিৰ উৎপত্তি আৰু উদ্ভৱৰ স্থল সম্পৰ্কে হোৱা বিতৰ্কই এই ভাষাৰ আলোচনাক জটিল কৰি তুলিছে। গতিকে প্ৰথমে কোনো কোনো বিশেষ মতক অৱলম্বন নকৰি প্ৰাচ্য প্ৰতীচ্যৰ বিভিন্ন ভাষাতত্ত্ববিদ সকলৰ মতসমূহকে দৃষ্টি ধৰা উচিত হব। সাধাৰণভাৱে দেখা এই বিষয়ে চাৰিটা প্ৰচলিত মত আছে।

প্ৰথম মতানুসাবে পালিৰ মূল মাগধী প্ৰাকৃত আৰু মগধেই ইয়াৰ জন্মস্থান। দ্বিতীয় দলৰ মতে পালিৰ উৎস মধ্যপ্ৰদেশৰ শৌৰসেনী প্ৰাকৃত আৰু মধ্য প্ৰদেশেই তাৰ উৎপত্তি। তৃতীয় দলৰ মতে উৰিষ্যা পালিৰ জন্মস্থান। চতুৰ্থ মতানুসৰকলৰ বিশ্বাস যে পালি পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ লগতহে মূলত সম্পৰ্ক আৰু কোশল ৰাজ্য ইয়াৰ জন্মস্থান। এই মতবোৰ পৰস্পৰবিৰোধী। তলত আমি এই চাৰিটা মতবাদৰ বিভিন্ন প্ৰবক্তাসকলৰ মন্তব্য দাঙি ধৰিলোঁ।

প্ৰথম মতবাদ (ক) সি হলী পণ্ডিত সকলৰ মতে বুদ্ধদেৱৰ কথিত ভাষা আছিল মাগধী প্ৰাকৃতবেই এটা বিশেষ গ্ৰাম্যৰূপ আৰু সিয়েই পালি। তেওঁলোকৰ মতে এই পালি ভাষা উক্তৰ ভাৰতৰ ভাষাসমূহৰ আধাৰ ৰূপ আছিল।

(খ) পালি অভিধান বচোতা আৰু চি চাইল্ডাৰ্মৰ মতে পালি আৰু মাগধী প্ৰাকৃত অভিন্ন আৰু ই বেছি প্ৰাচীন।

(গ) গ্ৰীয়াছন আৰু Windiche ৰ অভিমত এই যে যিহেতু পালি কোনো প্ৰস্তৰলিপিত পোৱা নাযায় গতিকে অসম্ভৱ হ'ব বহুদিন আগতেই কোনো বিশেষ স্থানৰ কথা ভাষা ৰূপে পালিৰ ব্যৱহাৰ লোপ পায়। সেইকাৰণে পালি ভাষাই তাৰ আঞ্চলিক বিশেষ বিশেষ লক্ষণসমূহ পৰিত্যাগ কৰি নতুন সাহিত্যিক ভাষাৰূপে প্ৰয়োগ হৈছিল আৰু যদিও মূলৰ লগত থকা সাদৃশ্য অনেক লুপ্ত হৈছে তথাপি অসম্ভৱ হ'ব মাগধীয়েই পালি ভাষাৰ মূল।

(ঘ) ড. হুকুমাৰ সেনৰ মতে দাক্ষিণ পন্ডিয়া আৰু প্ৰাচ্য মধ্যাৰ মিশ্ৰণত গঢ় লৈ উঠা পালি সম্পূৰ্ণ ধৰ্ম সাহিত্যৰ ভাষা।

দ্বিতীয় মতবাদ (ক) জাৰ্মান পণ্ডিত Otto Franke এ তেওঁৰ পালি আৰু সংস্কৃত সম্পৰ্কীয় নিবন্ধত পালিৰ জন্মস্থান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি কৈছে যে পালিৰ যিবোৰ প্ৰস্তৰলিপিৰ সাদৃশ্য আছে সেইবোৰৰ কোনো টোয়েই খৰোষ্ঠী বা প্ৰাচ্যমাগধী লিপি নহয়। দাক্ষিণীলিপি বা ভাষাৰ লগতো তাৰ সাদৃশ্য পোৱা টান। গতিকে পালিৰ জন্মস্থান মধ্যদেশীয় উজ্জয়িনী অঞ্চল বা তাৰ ওচৰৰ কোনো অঞ্চল হ'ব।

(খ) আন দুগৰাকী বিখ্যাত জাৰ্মান পণ্ডিত ওৱেট্টাৰ গাৰ্ড আৰু হুনে পালিক উজ্জয়িনীৰ প্ৰাকৃত ভাষাৰূপৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি মন্তব্য প্ৰকাশ

কৰিছে। কাৰণ অশোকৰ পিৰ্ণাৰ অস্থাসনৰ লিপিৰ লগত পালিৰ সাদৃশ্য তেওঁ লক্ষ্য কৰিছে।

(গ) ডঃ সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে পালিৰ ধ্বনিতত্ত্ব আৰু ৰূপতত্ত্বৰ বিচাৰ কৰি অস্থমান কৰে যে পালি মধ্যদেশীয় শৌৰসেনীয়া প্রাকৃতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি গঢ় লৈ উঠা ভাষা যদিও তাত সামান্তভাবে মাগধীৰ মিশ্ৰণ নোহোৱা নহয়।

তৃতীয় মতবাদ (ক) ওল্ডেনবাৰ্গে বিনয় তিনিটক ব সম্পাদনাৰ ভূমিকাত লেখিছে—যে পালিৰ উৎপত্তি উৰিষ্যা। কাৰণ উৰিষ্যাৰ খাববেল অস্থাসনৰ লগত পালিৰ সাদৃশ্য নিকটতম।

(খ) ই মূলাৰে তেওঁৰ পালি ব্যাকৰণত ড ওল্ডেনবাৰ্গকে সম্বৰ্ণন কৰি কৈছে যে বোধ হয় সিংহললৈ যি সকলে যাত্ৰা কৰিছিল সেইসকলে কলিঙ্গৰ পৰাই যাত্ৰা কৰিছিল আৰু এই অঞ্চলৰ সংস্কৃতি ভাৰতৰ বাহিৰতো প্ৰচাৰ কৰিছিল।

চতুৰ্থ মতবাদ (ক) ড ৰীজ ডেভিচ আৰু Sten Kenow প্ৰভৃতি ইউৰোপীয় পণ্ডিতসকলে অস্থমান কৰে যে পালি কোশল ৰাজ্যৰ প্ৰাৰম্ভী পূৰ্বৰ স্থানীয় কথাভাষাক আশ্ৰয় কৰি গঢ় লৈ উঠিছে। সেই কথাভাষা সাধাৰণতে বণিক শ্ৰেণীৰ মাজত প্ৰচলিত আছিল। পালি তাৰেই সাহিত্যিক ৰূপ।

ওপৰৰ মতবাদসমূহ অস্থধাৰন কৰিলে এটা স্পষ্ট হৈ ওলাই পৰে যে এওঁলোকৰ সকলোৱে যাত্ৰা পালি ভাষাকেই বিশ্লেষণ কৰিছে অৰ্থাৎ কেনে অৱস্থাত কি পৰিস্থিতিত পালিৰ উৎপত্তি তাৰ সবিশেষ বিচাৰৰ পৰা আঁতৰি আছে। কেৱলমাত্ৰ ভাষাৰ বিচাৰ কৰিলেই পালিৰ জন্মস্থানৰ সমস্যাৰ সমাধান কৰিব নোৱাৰি বোদ্ধ সম্ভাৱীসকলৰ জীৱনস্থাপন প্ৰণালী আৰু তেওঁলোকে কি হিছাপে পালিভাষাৰ সৃষ্টি কৰিলে আৰু তাৰ সাহিত্যিক ৰূপ দিলে তাকো অস্থধাৰন কৰিব লাগিব।

পালিৰ জন্মস্থানৰ অধ্যয়নত প্ৰথমে জনা দৰকাৰ যে বুদ্ধদেৱৰ সময়ত ভাৰতবৰ্ষত বিভিন্ন ভাষাৰ অৱস্থা কি ধৰণৰ আছিল। পালি ভাষাৰ জন্ম স্থান জানিবলৈ হলে সেই বিষয়েও আলোচনা কৰাৰ প্ৰয়োজন। আৰ্য সম্ভাৱ্যই সেই সময়ত বিজ্ঞাৰ লাভ কৰিছিল আৰু সেই কাৰণে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাবোৰ কিছুমান বিশেষ বিশেষ বৈশিষ্ট্য উত্তৰ ভাৰতত

বেছ প্ৰচলন হৈছিল। কিন্তু আৰ্য ভাষাৰ এই বিস্তাৰ লাভৰ ফলত তাৰ ব্যাকৰণো শিথিল হবলৈ আৰম্ভ কৰে। এই ক্ষেত্ৰত আৰ্যভিিন্ন ভাষাৰ প্ৰভাৱেই অধিক দায়ী। এই ধৰণৰ মিশ্ৰণৰ ফলত আঞ্চলিক কথ্য ভাষাসমূহ বিভিন্ন প্ৰাকৃত ৰূপত প্ৰাচীন আৰ্য ভাষাৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱাৰ সম্ভাৱণাও একেবাৰে হুই কৰিব নোৱাৰি আৰু গুণ আৰু লক্ষণ অনুসাৰে প্ৰাকৃত ভাষাৰ চাৰিটা বিভাগৰ সৃষ্টি হৈছে বুলি এটাদলৰ পণ্ডিত চামে ভাবে। সেই চাৰিটা বিভাগ চ ল উদ্ভৱ প্ৰাকৃত পশ্চিম প্ৰাকৃত মধ্য প্ৰাকৃত আৰু পূৰ্ব প্ৰাকৃত।

বৌদ্ধ ভিক্ষুসংঘসমূহৰ নিয়ম অনুসাৰে ব্ৰাহ্মণ আৰু উপনিষদৰ ভাষা অৰ্থাৎ ছান্দস ব্যৱহাৰ নিষিদ্ধ। গতিকে পালি সেইসময়ৰ প্ৰচলিত লোক ভাষাৰ পৰাই জন্মলাভ কৰিছে।

অশোকৰ পুত্ৰ মহেন্দ্ৰ আৰু জীয়েক সংঘমিত্ৰাই বৌদ্ধসন্ন্যাসী সকলৰ জৰিয়তে পালি শাস্ত্ৰ প্ৰচাৰ কৰে এই কথা ঐতিহাসিক সত্য। এই বৌদ্ধ সন্ন্যাসী সকলেই প্ৰকৃতপক্ষে পালিৰ মূল সৰস্কক। মহেন্দ্ৰ আৰু তেওঁৰ সঙ্গী সন্ন্যাসীসকল আছিল উজ্জয়িনীৰ অধিবাসী। গতিকে মধ্যদেশৰ কথিত ভাষাৰ লগত পালিৰ সম্পৰ্ক থকা সম্ভৱ যেন বোধ হয়। কিন্তু আনহাতে বৌদ্ধ সকলৰ শাস্ত্ৰ ত্ৰিপিটক (ত্ৰিপিটক) নিশ্চয় মগধৰ বৌদ্ধ অধিবেশনৰ মাজতেই আৱদ্ধ আছিল। ইয়াৰ বাহিৰে কোনো পুথিয়েই বৌদ্ধ মণ্ডলীৰ দ্বাৰা অনুমোদিত নোহোৱাকৈ গৃহীত হোৱা নাছিল। গতিকে অশোকৰ সময়ত তেওঁৰ অনুমোদিত নোহোৱাকৈ আৱদ্ধী ভাষাত তাৰ অনুবাদ নিত্যান্তই অসম্ভৱ যেন লাগে। তাৰ উপৰিও বৌদ্ধ ধৰ্ম মণ্ডলী বৌদ্ধ শাস্ত্ৰৰ পৰিবৰ্তনৰ দ্বাৰা বিবোধী আছিল। গতিকে এই সময়ত একমাত্ৰ বৌদ্ধ মণ্ডলীৰ ভাষাৰ দ্বাৰাই নিষ্পন্ন হব পাৰে। বুদ্ধদেৱে সমগ্ৰ উদ্ভৱ ভাৰততেই ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিছিল আৰু ধৰ্ম শিক্ষাৰ কাৰণে কাসী কোশল সংস্কাৰ স্বৰসেন অৱন্তী প্ৰভৃতি ঠাইত বৌদ্ধ শিক্ষাৰ কেন্দ্ৰ স্থান গঢ়ি উঠিছিল। এঠাইৰ লগত আন ঠাইৰ সংযোগ বন্ধা কৰা ভেটিয়াও বিশেষ কঠিন নাছিল। কাৰণ দেশৰ সকলোতে সেই সময়ত বাণিজ্য পথৰ সূচল ব্যৱস্থা আছিল।

বুদ্ধদেৱ জীৱিত থকা কালত বা তেওঁৰ পৰলোক প্ৰাপ্তিৰ কিছুকাল পিছতো এই শিক্ষা কেন্দ্ৰবিলাক ক্ৰমভাৱে বৃদ্ধি পাইছিল আৰু ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা বিভিন্ন ভাষা ভাষীৰ সন্ন্যাসী সেই শিক্ষাকেন্দ্ৰ সমূহলৈ

আহিছিল। ইয়াৰ উপৰিও বিভিন্ন ঠাইত উল্লেখ্যাপিত হোৱা গণভাসিক উৎসৰ সমূহতো বৌদ্ধ সন্ন্যাসীসমূহে যোগদান কৰিব লাগিছিল। গতিকে তেওঁলোকৰ মাজত পৰস্পৰৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিবলৈ এটা উন্নৈহতীয়া ভাষাৰ সোনকালে সৃষ্টি হয়। সেই ভাষাই ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ কথিত ভাষাৰ প্ৰভাৱ লাভ কৰি এটা নতুন ঠগত থিয় দি উঠে। এইদৰে নতুন ৰূপত গঢ় লৈ উঠা ভাষাটোৱেই সম্ভৱ পালি ভাষা।

মহেন্দ্ৰৰ বিদেশলৈ যাত্ৰাৰ আগে আগে তিনিটা বৌদ্ধ অধিবেশন হৈ যায়। প্ৰথমটো ৰাজগৃহত বুদ্ধদেৱৰ পৰলোক প্ৰাপ্তিৰ পিছতে। তাত প্ৰথমে তেওঁৰ উপদেশসমূহ সংগৃহীত হয়। এই অধিবেশনত ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ পৰা আহা বৌদ্ধ পণ্ডিত আৰু সন্ন্যাসী সকল গোট খাইছিল। গতিকে এই অধিবেশনত হোৱা আলোচনা সমূহৰ ভাষা মিশ্ৰিত আৰু সাহিত্যিক ভাষাৰ নামেই পালি।

ইয়াৰ এশ বছৰ পিছত বৈশালী নগৰত তৃতীয় অধিবেশন বহে। এই অধিবেশনত মূল শাস্ত্ৰৰ কোনো পৰিবৰ্তন হোৱা নাছিল। তৃতীয় অধিবেশনখন অনুষ্ঠিত হয় অশোকৰ ৰাজত্বকাল পাটলিপুত্ৰত। এই অধিবেশনতেই বুদ্ধ দেৱৰ উপদেশসমূহক বিস্তৃত ৰূপ দিয়াৰ চেষ্টা কৰা হয় আৰু ত্ৰিপিটকৰ তৃতীয় ত্ৰিপিটক যুক্ত কৰা হয়। ইতিমধ্যে অধিবেশন সমূহৰ জৰিয়তে ৰূপ লোৱা পালি ভাষাই এক সুস্থ সাহিত্যিক ৰূপ লাভ কৰে। এই পৰিবৰ্তিত আৰু নবনিৰ্মিত শাস্ত্ৰকেই মহেন্দ্ৰই সি হ'লত প্ৰচাৰ কৰিছিল। এই সমস্ত অধিবেশন যদিও মগধত অনুষ্ঠিত হৈছিল তথাপি অধিবেশনৰ কাৰ্য্যশ্ৰুতী পৰিচালনা কৰোঁতে মগধী ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰাৰ বুলি ভাবিলে ভুল কৰা হ'ব। তাৰ উপৰিও কত্বাচ্যৰ এক বচনত ও আৰু ৰ স জ ৰ ব্যৱহাৰে স্পষ্ট প্ৰমাণ কৰে যে পালি আৰু মগধী একে নহয়। গতিকে পালিৰ জন্মস্থান ভাৰতৰ কোনো বিশেষ অঞ্চলত সীমিত কৰিব নোৱাৰি। বৰং ইয়াক এটা সংক্ৰমণ ভাষা বুলিহে ক'ব পাৰি।

পালি ভাষাৰ ক্ৰমবিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ

পালি ভাষাৰ ঐতিহাসিক ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটো বিচাৰ কৰি পণ্ডিত সকলে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰায় ষষ্ঠ শতিকা মানতে পালি ভাষাৰ অস্তিত্ব দেখা যায় বুলি অভিন্নত প্ৰকাশ কৰিছে। বুদ্ধদেৱৰ অন্ত্যদক্ষৰ পৰাই পালি ভাষাই

বিস্তাৰ লাভ কৰি প্ৰায় পঞ্চদশ শতিকালৈকে এক নিয়ত প্ৰবাহত অব্যাহত থাকে। পালি ভাষাৰ এই হাজাৰ ডেৰ হাজাৰ বছৰৰ ভিতৰত হোৱা অভ্যন্তৰীণ ক্ৰম পৰিণতিৰ মাজত আমি মোটামুটি পাছটা স্তৰ লক্ষ্য কৰিব পাৰোঁ। যেনে —

- (ক) প্ৰথম স্তৰ—গাথা সাহিত্যৰ যুগ।
- (খ) দ্বিতীয় স্তৰ—গদ্য মিশ্ৰিত গাথাকাব্যৰ যুগ।
- (গ) তৃতীয় স্তৰ—তিপিটক যুগ।
- (ঘ) চতুৰ্থ স্তৰ—সংস্কৃত প্ৰভাৱৰ যুগ।
- (ঙ) পঞ্চম স্তৰ—টিকা আৰু ব্যাখ্যাৰ যুগ।

(ক) প্ৰথম স্তৰ বুদ্ধদেৱৰ সময়ত প্ৰাচীন আখ্যানসমূহক কাব্যত বৰ্ণনা কৰি ৰচিত পালি গাথা সাহিত্য সমূহক পালি সাহিত্যৰ প্ৰথম স্তৰ বুলিব পাৰি। এই গাথা সাহিত্য সমূহৰ বিশেষত্ব এই যে ইয়াৰ মাজত অনেক অপ্ৰচলিত শব্দ আৰু অ ব্যাকৰণ সন্মত শব্দ বৈ গৈছে। যেনে সোহি বঞঞা মমা শ্বিঠো —অৰ্থাৎ মই ৰজাৰ ঘাৰা আজ্ঞাপ্ৰাপ্ত হৈছিলোঁ। সোহি আদি শব্দ পৰৱৰ্তী কালত পালি বা প্ৰাকৃতত পোৱা নাযায়। ভাষাবিদ Bumof এই স্তৰৰ ভাষাক সংস্কৃত আৰু পালিৰ মধ্যৱৰ্তী স্তৰ বুলি অনুমান কৰে যদিও ই সঠিক নহয়।

(খ) দ্বিতীয় স্তৰ দ্বিতীয় স্তৰত গদ্য মিশ্ৰিত গাথাকাব্য ৰচিত হৈছিল। কিছুদিনৰ ভিতৰত দেখা গ'ল যে কেৱল গাথা অনেকৰ পক্ষে বুজিবলৈ অনুবিধা হ'ল। গতিকে প্ৰসঙ্গ নিৰ্দেশক হিচাপে গদ্যাংশৰ ঘাৰা ব্যাখ্যা কৰাৰ প্ৰয়োজন হয়। এইদৰে দেখা যায় কথোপ কথনৰ আকাৰে যি গাথাসমূহ ৰচিত হ'ল তাৰ মাজত গদ্যাংশই প্ৰৱেশ কৰিলে। এই স্তৰত পুৰাতন সংস্কৃত শব্দ অনেক অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে আৰু পূৰ্বৰ অপ্ৰকাশিত শব্দৰ সংখ্যা অনেক কৰি গৈছে। স্তম্ভ নিপাত এই স্তৰৰ জ্যেষ্ঠ নিদৰ্শন।

(গ) তৃতীয় স্তৰ তৃতীয় স্তৰৰ পালি ভাষাৰ গৌৰৱময় যুগ বুলি কোৱা হয়। অশোকৰ সময়ত (খ্ৰী পূ ৩) গদ্য আৰু কবিতা উভয়ে এই স্তৰত স্বতন্ত্ৰতা লাভ কৰে। এই যুগটোক তিপিটক সাহিত্যৰ যুগ বুলিও কোৱা হয়। অশোকে তেওঁৰ ভাববা অনুশাসনত যি সাতখন প্ৰাচীন গ্ৰন্থ অধ্যয়নৰ নিৰ্দেশ দিছিল তাৰ লগত এই স্তৰত ৰচনাংশৰ বহুত যিহ আছে। সেই সময়ত বুদ্ধ ৰচনৰ ভাষ্য সমূহ সৃষ্টি আৰু কবিতাৰ আবেষ্টনি ভেদ কৰি প্ৰাচীন

আৰু অপ্ৰচলিত শব্দ যদিও বহুত আছে তথাপি ব্যাক্ৰবণে শুদ্ধ আৰু বিস্তৃত ৰূপ লাভ কৰে। সাধু সৰল ছন্দৰ স্তব্ধংগল নিয়মে ভাষাৰ প্ৰকাশ শৈলী উন্নত কৰি তোলে। অৰ্থাৎ এই স্তবত পালি ভাষাই তাৰ নিজস্ব শিল্পসন্মত আৰু সাৰ্থক ৰূপ লাভ কৰে।

(ঘ) চতুৰ্থ স্তব চতুৰ্থ স্তবৰ পালি গম্ভাই পালিভাষাৰ আভিজাত্য আৰু বৃদ্ধি কৰে। মহাযান বৌদ্ধ সম্প্ৰদায়ৰ মাজত প্ৰচলিত সংস্কৃত ভাষাক আদৰ্শ কৰি পালি গম্ভাই আৰু সুবিস্তৃত ৰূপ লাভ কৰে। এই স্তবৰ প্ৰতিনিধি মিলিন্দ পঞহ ১ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত বুলি অনুমান কৰা হয়। ইয়াত সংস্কৃত শব্দ আৰু বাক্যাংশ ৰচনা প্ৰণালীৰ ছাপ দেখা যায়।

(ঙ) পঞ্চম স্তব পঞ্চম স্তবৰ নিদৰ্শন পঞ্চম খ্ৰীষ্টাব্দৰ পালি টোকা সমূহ। এই সমূহ দক্ষিণ ভাৰতৰ কাৰ্ব্বীপুৰ সিংহলৰ অম্বাধাপুৰ আৰু সম্ভৱত বুদ্ধদেৱৰ জন্মস্থান গয়াত ৰচনা কৰা হৈছিল। সেই সময়ত পালি ভাষা বৰ্ণনামূলক আখ্যানতো সমৃদ্ধ হৈ উঠিছিল। জীৱন জিজ্ঞাসা আৰু তাৰ আলোচনাও যে পালি ভাষাত চলিব পাৰে তাৰ আদৰ্শ এই স্তবতেই স্থাপন কৰা হ'ল। বহুতে ইয়াক এটি স্বকীয়স্তব বুলি কব খোজে।

ইয়াৰ পিছত পালি ভাষাৰ জীৱন কাল ধীৰে ধীৰে অস্তিমিত হৈ আহে। ষাৰদশ শতাব্দীৰ পৰা যেতিয়া আধুনিক আৰ্য্য ভাষা সমূহৰ অভ্যুদয় আৰম্ভ হ'বলৈ ধৰিলে তেতিয়াৰপৰা ধৰ্ম্মীয় প্ৰেৰণাৰ অভাৱবশত পালিভাষা প্ৰাণ ৰসহীন স্তবকান হৈ পৰে আৰু শেষত ই একমাত্র ব্যাকৰণৰ আলোচনাৰ বিষয়বস্তু হৈ থাকে। বৰ্তমান পালি সংস্কৃতৰ দৰে এটা মৃত ভাষা।

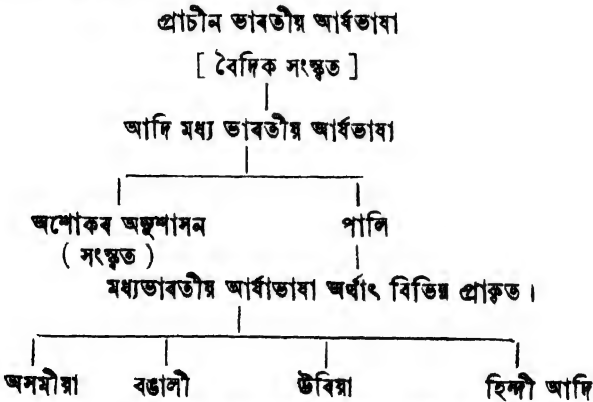
বিভিন্ন অধ্যায়

মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষা হিচাপে পালি আৰু

ইয়াৰ লগত সংস্কৃত প্ৰাকৃত আৰু

অসমীয়াৰ সম্পৰ্ক

আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্যভাষা সমূহৰ অধ্যয়নৰ নিমিত্তে পালি ভাষাৰ প্ৰকৃতি সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰা নিত্যান্ত প্ৰয়োজন। আমি পালি ভাষাৰ বিষয়ে বিভিন্ন পণ্ডিতৰ বিভিন্ন মতামত সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি আহিছোঁ। আধুনিক ভাষা তত্ত্ববিদসকলে পালিক ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ ভাষা সমষ্টিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত এটা সাহিত্যিক ভাষা বুলি মত দাঙি ধৰিছে। অৱশ্যে ইয়াৰ ওপৰত আৰ্য ভাষা বহু উপ ভাষাবোৰো প্ৰভাৱ পৰিছে। মুঠতে পালি ভাষাক বহু ভাৰতীয় ভাষাৰ মাতামহী বুলি কব পাৰি। তলত পালিৰ লগত বিভিন্ন আধুনিক আৰ্য ভাষা সমূহৰ কেনে সম্বন্ধ থাকে দেখুৱা হ'ল।

বৈদিক সংস্কৃত মিসকলৰ কথ্য ভাষা আছিল সেই আৰ্যসকল আত্মমানিক খ্ৰী.পূ. প্ৰায় আঠে হাজাৰ বছৰ আগতে আৰ্যবৰ্ষত তেওঁলোকৰ বসতি দৃঢ়ভাৱে প্ৰতিষ্ঠিত কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ভাষা সাধাৰণতে আদি বাসীসকলৰ ভাষাৰ

সংমিশ্ৰণৰ ফলত আৰু আন কিছুমান পাৰিপাৰ্শ্বিক কাৰণত পৰিবৰ্তন হবলৈ আৰম্ভ কৰে। এই পৰিবৰ্তন ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি হৈ খ্ৰী পূ ৪ৰ্থ শতিকামানত চূড়ান্তৰূপ পাইগৈ আৰু তাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত প্ৰকাশ লাভ কৰে। আনকি যজ্ঞকাৰ্যত পাঠ কৰিবলগীয়া শ্লোকসমূহতো নানা বকয়ৰ আৰ্হিভিন্ন ভাষাৰ শব্দ সোমাই পৰে। ব্ৰাহ্মণ পণ্ডিতসকলে এইটো দোষণীয় বুলি বিবেচনা কৰি ভাষাৰ এই পৰিবৰ্তনক বোধ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিলে খ্ৰী পূ ৬ম ৬ষ্ঠ শতিকামানত পাণিনিয়ে এই বিষয়ত পোন প্ৰথমে হাত দি ভাষাটোক ব্যাকৰণৰ শাসনলৈ আনে। তেতিয়াৰে পৰাই বৈদিক ভাষাই সঙ্কট নাম পালে।

বৈদিক ভাষাক ব্যাকৰণৰ সূত্ৰেৰে গাঁঠি সংস্কৃত কৰিলেও বিভিন্ন অঞ্চলত মাজুহৰ মুখে মুখে ঘিৰিলাক কথিত ভাষা বৈ গ'ল সেইবিলাক কিন্তু আপোন ভাৱে পৰিবৰ্তনৰ মাজেদিয়েই অগ্ৰসৰ হবলৈ ধৰিলে। বিশেষকৈ বুদ্ধদেৱে সেই সময়ত ভ্ৰমগ্ৰহণ কৰি কথ্য ভাষাৰ ওপৰত জোৰ দিবলৈ ধৰাত মাজুহৰ মুখৰ ভাষাটো আৰু প্ৰৱণ হৈ উঠিল। ড কৰ্ণৰ মতে সেই সময়ত পালি কথ্য ভাষা নহলেও ই সৰ্বসাধাৰণৰ বোধগম্য আৰু ইয়াত সৰ্বসাধাৰণীয়া ভিত্তি আছিল। গতিকে ই অচিৰে বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাহকৰূপে পৰিগণিত হয় আৰু সাহিত্যিক ভাষা ৰূপে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। সেই সময়ত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰায়বোৰ সাহিত্যই এই পালি ভাষাতে ৰচিত হৈছিল। সেই কাৰণে বৈদিক সংস্কৃতিৰ পিছৰ পৰিবৰ্তনৰ দ্বিতীয় স্তৰ হিচাপে পালি ভাষাকে আগে স্থান দিয়া হয়। পৰিবৰ্তিত ভাষাৰ সাধাৰণ নাম প্ৰাকৃত দিলে পালি এই প্ৰাকৃতৰ প্ৰথম অধ্যায়ৰূপে গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

পালি আৰু সংস্কৃত

পালি আৰু সংস্কৃত উভয়ে প্ৰায় সমসাময়িকভাবে বৈদিক ভাষাৰ পৰা উদ্ভূত। কিন্তু সংস্কৃত ভাষাক পাণিনিয়ে ব্যাকৰণৰ ৰীতিৰে এনেভাবে নিয়ন্ত্ৰিত কৰিলে যে সি পিছত আৰু পৰিবৰ্তনৰ কোনো সূৰুঙা নাপালে। কিন্তু পালি মাজুহৰ মুখে মুখে প্ৰচলিত লৌকিক ভাষা হৈয়ে ব'ল আৰু ব্যাকৰণৰ সূত্ৰেৰে সংস্কৃতৰ দৰে ইয়াক কটকটীয়াকৈ বন্ধা নহল। ফলত সি সময়ৰ সৌভূত পৰিবৰ্তনমুখী হৈ ভিন্ ভিন্ বৈশিষ্ট্যসম্পন্ন প্ৰাকৃত আৰু পিছত অপভ্ৰংশসমূহৰ সৃষ্টি কৰে। স্বপত্তন্বৰ ফালৰপৰা পালি আৰু সংস্কৃতৰ বৰ বেছি পাৰ্থক্য চকুত নপৰে কিন্তু ধ্বনিতত্ত্বৰ দিশত দুয়োবোৰ মাজত বৈমাদৃশ বহুতো আছে।

ৰূপতন্ত্ৰৰ ফালৰপৰা চালে পালি আৰু সংস্কৃতৰ মাজত বৰ বেছি পাৰ্থক্য শ্ৰাৱাকিলেও আৰু বৈদিকৰ পৰাই পালি আৰু সংস্কৃতৰ উদ্ভৱ হলেও পালি সংস্কৃততকৈ বৈদিকৰহে বেছি ওচৰ সন্ধ। Pali however cannot be directly derived from Sanskrit for it shows a number of characteristic features which suggest its closer relation to Vedic (Geiger)

তলত পালি আৰু সংস্কৃতৰ ধ্বনিগত আৰু ৰূপগত বৈশিষ্ট্যৰ আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ল —

ধ্বনিগত প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ স্বৰবৰ্ণৰ বহু পৰিবৰ্তন পালিত দেখিবলৈ পোৱা যায়। ১৩টা স্বৰবৰ্ণৰ ঠাইত পালিত মাত্ৰ আঠটাহে থাকিল। ঋ ঌ ঐ ও এই পাছটা স্বৰবৰ্ণ পালিত নাইকিয়া হৈ পৰিল বাকী অ আ ই ঈ উ ঊ এ আৰু ও—এই আঠটাহে থাকিল।

স্বৰ মধ্যগত স্পৃষ্ট অঘোষ ব্যঞ্জন ঘোষবৎ হ'ল। যেনে —ভোদি হোদি ভবতি জধা<ঋধা স্বব<ৰূপ সিভা<শিকা ইত্যাদি।

পালিত শ ষ আৰু স ৰ ঠাইত মাত্ৰ ন বৈছে।

ভাষাৰ সবলীকৰণৰ ফলত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পৰিবৰ্তে সবলব্যঞ্জন ব্যৱহৃত হ'বলৈ ধৰে। কতিপূৰণ স্বৰূপে সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগৰ স্বৰটো দীৰ্ঘ হয় যেনে কৰ্ধ>কন্ধ>কাৱ। সংস্কৃতৰ স যুক্ত ব্যঞ্জনবোৰ স্বৰভক্তিৰ দ্বাৰা উচ্চাৰণ কৰা হৈছে। যেনে —ক্লেশ>কিলেস।

অপিনিহিত নিয়মেৰে যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পৰিবৰ্তন যেনে —আৰ্য্য>অৰিঅ চৌৰ্য্য>চৌৰিঅ সূৰ্য্য>সূৰিঅ যুক্ত বৰ্ণৰ ঠাইত একক বৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে —সত্য>সচ্চ উস্থান>উধ্ধান অপ্সৰা>অচ্ছৰা।

সাধাৰণতে পালি ভাষাত বিভিন্ন বৰ্ণৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ নহয়। কিন্তু য (y) ৰ (r) ৱ (v) আদি অৰ্দ্ধ স্বৰবোৰ ব্যঞ্জনৰ লগত ব্যৱহৃত হয়। যেনে —তত্ত্ব স্ত্ৰ ব্ৰাহ্মণ। ত ৰ ঠাইত কেতিয়াবা দ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে —লমাহিত>লমহিত।

পালিত অন্তব্যঞ্জন প্ৰয়োগ নাই অন্ত্য ব্যঞ্জন থাকিলে হয় লোপ হয় নহয় ভাত স্বৰ যোগ কৰা হয়। যেনে —ৰাজন্>ৰাজা বা ৰাজনো। অৱশ্যে অজ্ঞাৰ থাকিলে থাকিব পাৰে।

২৬ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

ব্রাহ্মণ ব্ৰহ্ম আদি কেইটামান শব্দৰ বাহিৰে শব্দৰ আদিতে যুক্ত ব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ নাই। যেনে —প্রমাদ>পমাদ জলতি>জলতি।

কপপত বৈশিষ্ট্য সংস্কৃততকৈ পালিত শব্দ ৰূপৰ অনেক সৰল হৈ পৰিল। পালিত ৪ৰ্ধ বিভক্তি নাই। ই ষষ্ঠী বিভক্তিৰ লগত একে হৈ পৰিল। সংস্কৃতৰ দহোটা গণ আৰু তিনিটা বচন পালিত হ্ৰাস পালে। সংস্কৃতৰ শত আৰু শানচ পালিত অন্ত আৰু যান প্ৰত্যয়ত পৰিণত হ'ল যেনে —চলন্ত চলয়াৰ ইত্যাদি। সৰ্বনামৰ ৰূপে বিশেষ্যক প্ৰভাৱিত কৰিছে।

সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ জটিলতাও পালিত নাই। সংস্কৃতৰ তিনিটা অতীত কালৰ ঠাইত লুট আৰু লঙৰ ব্যৱহাৰ পালিত বৰ্দ্ধিত হৈছে। সংস্কৃতৰ গণৰ লৈতেও পালিৰ অনেক ওচৰ সন্মত দেখা যায়। সংস্কৃতৰ যি এটা বিশেষ প্ৰণালী আছে পালিত সেই প্ৰণালী অম্লম্বত হৈছে। পালিত লুট আৰু আশ্লিঙৰ প্ৰয়োগ নাই বাকী সকলো বিলাকেই আছে।

পদ বিভ্ৰাসৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰথম অৱস্থাত পালি সু সংৰক্ষিত নাছিল। তাৰ পৰিবৰ্তী কালতহে পালি ভাষাই সুবিন্যস্ত পদ প্ৰকৰণ আৰু অলংকাৰাদি গ্ৰহণ কৰে। সুও নিপাতৰ পৰাই পালিৰ আদিসীমা। অশোকৰ পিছত তিপিটক প্ৰভৃতি গ্ৰন্থৰ মাধ্যমেদি পালিয়ে প্ৰকৃত আল কাৰিকৰ ৰূপটো ধৰা দিয়ে। খেৰীগাথাৰ অনেক ঠাইত পালিয়ে সংস্কৃত পদ্বী হৈ পৰিছে। মুঠতে কথ্য ক্ৰিয়া বিধেয় আৰু কৰ্তাৰ বিশেষণ প্ৰকৰণ অনেকখিনি সৰ্বভাৰতীয় ভাষাৰ অনুৰূপ বুলিব পাৰি।

সংস্কৃতৰ সন্ধি জটিল আৰু বাধ্যতামূলক কিন্তু পালিত সৰল আৰু ঐচ্ছিক।

পালি আৰু প্ৰাকৃত

আমি আগতে আলোচনা কৰি আহিছোঁ যে ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ ক্ৰম বিবৰ্তনৰ পথত বৈদিক সংস্কৃতৰ পিছতে পৰিবৰ্তনৰ দ্বিতীয় স্তৰ হিচাপে পালি ভাষাক আগ স্থান দিব পাৰি। পৰিবৰ্তিত ভাষাৰ সাধাৰণ নাম প্ৰাকৃত হলে পালি এই প্ৰাকৃতৰ প্ৰথম স্তৰ হ'ব। মধ্যস্তৰ প্ৰাকৃতৰ পূৰ্ণ গঠনটো (Form) পালিৰ কিছু অৰ্ধাচীন। পালি আৰু প্ৰাকৃতৰ কেইটামান বৈশিষ্ট্য লক্ষ্য কৰিলেই এই কথা বুজিব পাৰি।

ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য

(১) সাধাৰণ প্রাকৃতৰ নিয়ম এই যে স্বৰ মধ্যগত অল্পপ্রাণ বৰ্ণ (ক গ চ জ ত দ প ব) আৰু য—এইবোৰ বৰ্ণ প্ৰায়ে লোপ হয় আৰু মিহঁতৰ কেৱল স্বৰমাত্ৰ অৱশিষ্ট থাকে। যেনে—মুকুল>মুটল বিপুল>বিটল নগৰ>নঅৰ ইত্যাদি কিন্তু পালিত দেইবোৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। এক এক জাতীয় শব্দৰ পৰিৱৰ্তনত দীৰ্ঘকালৰ প্ৰয়োজন হয়। গতিকে অহুমান কবিৰ পাৰি যে পালিৰ বহু পিছত প্রাকৃতত এই ধ্বণৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিছে।

(২) প্রাকৃতত পদৰ আদিত থকা য কাৰ জ কাৰত পৰিণত হৈছে পালিত কিন্তু এনে পৰিৱৰ্তন লক্ষ্য কৰা নাযায়। যেনে—যশো>অসো (মাগধীত জায়তে>যায়তে)।

(৩) প্রাকৃতত সদায় ন কাৰৰ ঠাইত ৭ কাৰ হয় পালিত উভয়ৰে প্ৰয়োগ বিস্তৰমান। অহুমান কবিৰ পাৰি যে প্রাকৃত স্তবত ন মূৰ্দ্ধণালৈ ৰপান্তৰিত হৈছে।

(৪) পালিৰ দৰে প্রাকৃততো ঐ কাৰ আৰু ঔ কাৰৰ ঠাইত যথাক্ৰমে অই আৰু অউ হোৱাও দেখা যায়। যেনে—

ভৈবব>ভৈবব বা ভইবব

পৌব>পৌব বা পউব

কিন্তু পালিত মাত্ৰ ভৈবব আৰু পৌব হয়। ইয়াৰ পৰা স্পষ্ট বুজা যায় যে প্ৰথমতে ঐ>এ তাৰ পিছত এ অই হৈছে। সেইদৰে ঔ-ও আৰু ঔ অউ হৈছে।

কপগত বৈশিষ্ট্য শ্লোকৰ ৰূপত বৈদিক প্ৰয়োগৰ সৈতে প্রাকৃততকৈ পালিৰ সূক্ষ্ম অধিক দেখা যায়।

অ কাৰান্ত শব্দৰ তৃতীয়াৰ বহুবচনত পালিত কেৱল বিসৰ্গমাত্ৰ বাদ দি বৈদিক প্ৰয়োগকেই ৰক্ষা কৰা হৈছে যেনে —বৈদিক দেৱেতি>দেৱেতি বিকল্পে দেৱেহি। প্রাকৃত ত একেবাৰে লোপ হৈছে। যেনে —দেৱেহি।

দেৱ শব্দৰ পঞ্চমী বিভক্তিৰ এক বচনত প্রাচীন দেৱাং ব পৰা পালিত দেৱা দেৱত ব পৰা দেৱতো আৰু সৰ্বনামৰ অল্পবৰণত মাং যোগ কৰি দেৱম্মা কৰা হয়। কিন্তু প্রাকৃতত ইয়াৰ ৰূপ হয় দেৱা দেৱন্তো দেৱাদো (দেৱান্ত) দেৱান্ দেৱাহি দেৱাহিত্তো ইত্যাদি। প্রাকৃতৰ এই পদ সমূহৰ ভিতৰত মাত্ৰ প্ৰথমটো (দেৱা) প্রাচীন পদৰ (দেৱাং) কিছু ওচৰ সম্পৰ্ক

আছে বাকীবোৰ একেবাবে আভবি গৈছে। গতিকে বুজা যায় যে পালিতকৈ প্রাকৃতৰ পদসমূহ অনেক পৰবৰ্তী।

অ কাৰান্ত দেৱ শব্দৰ সপ্তমীৰ এক বচনত পালিত দেৱে আৰু সৰ্বনামৰ নাদন্ত দেৱস্মিৎ আৰু ইয়াৰ পৰিবৰ্তন ষটি দেৱম্হি হয়। প্রাকৃতত হয় দেৱে আৰু দেৱস্মি। প্ৰথম পদটো পালি আৰু প্রাকৃত উভয়েৰে মূল ৰূপৰ অবিকৃত হৈ আছে। প্রাকৃতত দ্বিতীয় ৰূপটো (দেৱস্মি) পালিৰ দেৱম্হি ৰূপৰ পৰা হৈছে এই বিষয়ে কোনো সন্দেহ নাই।

অন্যন্ত শব্দৰূপৰ পৰাও অনুমান কৰিব পাৰি যে প্রাকৃতত অনেক শব্দৰূপ পালিৰ পৰা সাধাৰণ পৰিবৰ্তনৰ মাজেৰে গ্ৰহণ কৰা হৈছে। যেনে — গজা শব্দৰ প্ৰথমৰ বহুবচনত পালিত গজা গজায়ো হয় প্রাকৃতত গজা গজাও গজাউ আদি হয়। শেবোক্ত প্রাকৃতৰ পদ দুটি পালিৰ গজায়ো শব্দৰ পৰাই সাধাৰণ নিয়মাত্মসাবে পৰিবৰ্তিত হৈ উৎপন্ন হৈছে।

ধাতুৰূপতো পালি আৰু প্রাকৃতৰ অনেক প্ৰভেদ আছে। সংস্কৃতৰ লকাৰ আৰু গণৰ সৈতে পালিৰ অনেক ওচৰ সঘন্থ। সংস্কৃতৰ যি এটি বিশেষ প্ৰণালী আছে পালিত সেই প্ৰণালী অক্ষুণ্ণ হৈছে। পালিত লুট আৰু আশীলিঙ ব প্ৰয়োগ নাই যদিও বাকীবোৰৰ প্ৰয়োগ আছে। অতীত কালৰ লুঙ লিট আৰু লুঙ এই তিনি ল কাৰৰ ভিন্ ভিন্ পদৰ দ্বাৰা পালিত সিহঁতৰ পাৰ্থক্য স্পষ্ট হৈছে আৰু সেইবোৰৰ অনেকেই সংস্কৃতৰ অক্ষৰূপ। কিন্তু প্রাকৃতত সি নাই। সাধাৰণতে অতীত কাল বুজাবলৈ সকলো পুৰুষ আৰু সকলো বচনেই স্বৰাস্ত ধাতুৰ পিছত য়ী হী হীস্ আৰু ব্যঞ্জনান্ত ধাতুৰ পিছত ঈ অ বিভক্তি হয়। যেনে — $\sqrt{ব}$ ব পৰা কস্মী কাঁহী কাঁহীস্ এই তিনিপদ সংস্কৃতৰ লুঙ লিট আৰু লুঙ ব সকলো পুৰুষতে সকলো বিভক্তিৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। যন কৰিবলগীয়া যে প্রাকৃতত প্ৰায়েই অতীত কালত ক্ত প্ৰত্যয়হে প্ৰয়োগ কৰা হয়।

পালিত পৰ্বনৈ পদত লট ব উত্তম পুৰুষ বহুবচনত কেৱল য় বিভক্তি হয়। যেনে — $\sqrt{হন}$ হসাম। কিন্তু প্রাকৃতত তাৰ ঠাইত যো মা য় এই তিনিওটা বিভক্তি হয়। যেনে — হসামো হসাম হসামু ইত্যাদি।

শানচ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত পালিত প্ৰাচীন বৈদিক ভাষা অনুসাবে আন আৰু যান উভয় প্ৰত্যয়েই প্ৰযুক্ত হয়। যেনে—পালিত $\sqrt{ভুজ}$ > ভুজমান ভুজান উভয়েই হয়। কিন্তু পালিত কেৱল যান প্ৰয়োগ হয়।

পালি আৰু প্ৰাকৃতৰ ওপৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ অধ্যয়ন কৰিলে আৰু অস্তান্ত প্ৰয়োগসমূহ আলোচনা কৰিলে এইটো স্পষ্ট হৈ দেখা দিয়ে যে পালিতকৈ প্ৰাকৃত নবীন।

পালি আৰু অসমীয়া

স্বতন্ত্ৰ শব্দ গঠনৰ ক্ষেত্ৰত নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ ওপৰত সংস্কৃততকৈও পালিয়ে বেছি প্ৰভাৱ বিস্তৰ কৰা দেখা যায়। যেনে—সং সত্য > পালিত সচ্চ অসমীয়াত সঁচা হিন্দীত সাচ। সং লষ্টি > পালি লট্ঠি > অসমীয়াত লাঠি কাৰ্ষ > কঙ্ক > কাজ দীৰ্ঘ > দিগ ঘ > দীঘ।

অসমীয়া ভাষা মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা উদ্ভৱ হলেও আৰু মাগধী প্ৰাকৃতৰ অস্তান্ত সাধাৰণ লক্ষণসমূহ পালিত সাধাৰণভাৱে নিমিলিলেও প্ৰাকৃত আৰু পালিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ সাধাৰণ মিল অস্বপ্নক্ষণীয়। গতিকে মাগধী প্ৰাকৃতৰ পৰা অপভ্ৰংশৰ মাজেৰে অসমীয়া ভাষাৰ অধ্যয়নৰ কাৰণে পালিৰ আলোচনা অপৰিহাৰ্য। তদুপৰি অসমীয়া আৰু পালিৰ মাজত কিছুমান সাদৃশ্য দেখিবলৈ পোৱাত পালি ভাষাৰ গভীৰ অধ্যয়নে অসমীয়া ভাষাৰ অলুধাৱনত নিশ্চয় সহায় কৰিব। আমি তলত পালি আৰু অসমীয়াৰ কেইটামান সাদৃশ্য দাঙি ধৰিলোঁ। অসুসঙ্ঘিৎসকলে অসমীয়া আৰু পালিৰ বহল অধ্যয়নৰ পথ মুকলি কৰিব বুলি আশা কৰিলোঁ।

(ক) কিছুমান সংখ্যাবাচক শব্দৰ মূল পালিত বাহিৰে আন ক'তো দেখা নাযায়। যেনে

পালি—এঘাবহ > অসমীয়া এঘাব একাদশ > এগাবহ > এঘাব
সেইদৰে বাবহ পুনবহ ইত্যাদি। অসমীয়াত এইসমূহ হৈছে এঘাব বাব পোপৰ।

(খ) কখন বীতিৰ বৈশিষ্ট্যই পালি ভাষাক উজ্জল কৰি ৰাখিছে।

অসমীয়া আৰু পালিৰ কখন বীতি অনেক ঠাইত যে একে আছিল তাক কখন বীতিবোৰৰ পৰাই জানিব পাৰি। যেনে

পালি—বুদ্ধ ভাবেন কস্মৈ ন অথি।

অসমীয়া—বুদ্ধ হোৱাৰ কাম নাই (বুদ্ধ=মোন)

(গ) বৈদিক চ আৰু ড অসমীয়াতে দেখা যায় আৰু পালিতো আছে। কিছুমান শব্দ একেবাৰে পালিৰ পৰাই আহিছে। যেনে

ছ > ছয় অঘ > আম ইত্যাদি

তৃতীয় অধ্যায়

পালি ভাষাৰ সাধৰণ লক্ষণ

প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্ষ ভাষাৰ পালিলৈ পৰিবৰ্তন হওতে তিনি বকমৰ পৰিবৰ্তন হ'ল—(১) ধ্বনিত (২) শব্দ ৰূপত আৰু ধাতু ৰূপত আৰু (৩) পদ ব্যৱহাৰত।

(১) ধ্বনিগত (ক) স্বৰধ্বনি

প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্ষ ভাষাৰ স্বৰবৰ্ণৰ বহু পৰিবৰ্তন পালিত দেখিবলৈ পোৱা যায়। ১ টা স্বৰবৰ্ণৰ ঠাইত পালিত মাত্ৰ ৮টাহে থাকিল। ঋ ঌ ঐ ও এই পাছটা স্বৰবৰ্ণৰ উচ্চাৰণ পালিত নাই। বাকী অ আ ই ঈ উ ঊ এ ও—এই আঠটাহে পালিত পোৱা যায়। মন কবিলে লগীয়া কথা যে ঋ স্বৰধ্বনিটোৰ উচ্চাৰণ পালিত একেবাবে লুপ্ত হৈছে আৰু ঌ ঐ ও এই চাৰিটা স্বৰধ্বনি অৱশ্যে অন্তৰূপত পৰিবৰ্তিত হৈ ব্যৱহাৰ হৈছে।

(ক) পালিত ঋ কাৰৰ পৰিবৰ্তিত ৰূপ তলত দিয়া ধৰণে পোৱা যায়।

ঋ > অ যেনে ভৃত্য > ভচ্ছো কৃষি > কসি

ঌ > ই যেনে স্মৃত > স্মি দৃষ্ট > দিষ্ট

ঊ > উ যেনে মৃগ > মুগ বৃদ্ধ > বুড়ো

ঐ > এ যেনে ঐতিহ্য > ইতিহাস নৈগম > নেগমো

গৃহ > গেহ বৃহৎফল > বেহৎ ফলো

ঋ > বি যেনে ঋতু > বিতু (বা উতু) ঋষি > বিসি

ঋ > ক যেনে বৃক্ষ > কক্শ কচ্ছ

(খ) পালিত কাৰৰ পৰিবৰ্তে উ কাৰ হোৱা দেখা যায়। সংস্কৃততো

> কাৰৰ ব্যৱহাৰ খুব কম পালিতো কাচিৎ ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হয়। যেনে

কৃৎ > কৃত

(গ) ঐ কাৰ আৰু ঔ কাৰৰ ঠাইত ক্ৰমে এ কাৰ আৰু ও কাৰ হয়।
যেনে নৈকৰ্ম্ম স্থথম্ > নেক্ৰ্থম্ স্থথু > নেথম্ স্থথু (ঐ > এ)

মৈত্ৰ > মৈত্ৰ (ঐ > এ)

অবৈবী > অবববী (ঐ > এ)

সোম্পৰ্য্যাম্ > সোম্পৰং (ঐ > ও)

ঔবধ > ওবধ (ঔ > ও) পৌৰ > পৌৰ (ঔ > ও)

ঔপম্য > ওপম্য (ঔ > ও) কেতিয়াবা কেতিয়াবা ঔ > উ হয়। যেনে :
মৌজিকং > মুক্তিকং মৌক্তিকম্ > মুক্তিকং কোত্ৰ > খুত্ৰং সেইদৰে ঐ কেতিয়াবা
ই বা ঈ হয়। যেনে —

বৈভৱে > বিহব সৈন্ধৱ > সিদ্ধবো পৈস্তিকং > পিত্তিকং গ্ৰৈবেয়ং > গীৰ্বেয়ং
আকৌ কেতিয়াবা কেতিয়াবা ঔ > অ আৰু আ হয়। যেনে

সৌম্য > সন্ম (ঔ > অ)

গৌৰব* > গাববং (ঔ > আ)

(ঘ) দ্বিধব অব আৰু অয় — এই দুটাৰ ব্যৱহাৰ পালিত নাই। ইহঁতৰ
ঠাইত ক্ৰমে ও আৰু এ হৈছে। যেনে

ভবতি > হোতি

পূজয়তি > পূজ়তি

ওপৰত উল্লেখ কৰা স্বৰ ধ্বনিবোৰৰ উচ্চাৰণ পালিত লোপ পোৱাৰ উপৰিও
মৌলিক স্বৰবোৰ নানা পৰিবৰ্ত্তন হোৱা দেখা যায়।

(ঙ) স্বৰৰ দীৰ্ঘত্ব আৰু হ্রস্বত্ব বহু পৰিমাণে পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে। যুক্ত ব্যঞ্জনৰ
পূৰ্ববৰ্ত্তী দীৰ্ঘস্বৰ সদায় হ্রস্ব হয়। যেনে

কাৰ্য্য > কৰ্জ্জ স্বৰ্য্য* > স্বৰিয়

দীৰ্ঘ > দিগ ঘ দাস্তম্ > দস্তং

কাব্য > কৰ

(চ) সেইদৰে পদাস্তৰ অহ্ৰস্বাবৰ পূৰ্ব দীৰ্ঘস্ববো হ্রস্ব হয়। যেনে—

কাস্তাম্ > কস্তং

পৰেবাম্ > পৰেসং

(ছ) এইবোৰ সাধাৰণ নিয়মৰ বাহিৰেও স্বৰবৰ্ণসমূহৰ আৰু অনেক
পৰিৱৰ্ত্তন দেখা যায়। তলত দিয়া ধৰণে সাধাৰণতে স্বৰধ্বনিৰ পৰিৱৰ্ত্তন
লক্ষ্য কৰা যায়।

৩২ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

অ > আ = অলিন্দ > আলিন্দো অলকা > আলকা

অ > ই = অধ্যোষণায় > অজিঘনয়ি চন্দ্রমা > চন্দ্রিমা > চন্দ্রিমা

অ > উ = অনুরা > উনুরা পুরুষ > পুরুসো নবতি > নবুতি

অ > এ = ফল্ল > ফেগ গু একশয়া > এবসেয়া

আ > অ = সমাগতা > সমকত আৰ্ঘ্য > অৰ্ঘ্য বা অবিয় মাকত > মদক

আ > ই = জ্ঞা > সিয়া

আ > এ = মাতৃকা > মৈতিকা

ই > অ = পৃথিব্যা > পথব্যা কোণ্ডিল্ল > কোণ্ডেঞো

ই > উ = ইষু > উনু শিক্ক > স্নুকো

ই > ঐ = অগ্রমহিবী > অগমহেসী নিষাদ > নেসাদো

ই > ও = ইকাকু > ওকাকো

ঈ > অ = কোমীজ্ঞ > কোমজ্জ কোমীজ্ঞ > কোমজ্জ

উ > অ = গুৰ > গক ফুল্লতি > ফল্লতি

উ > ই = সংপুৰ্বা > সঙ্গ বিসা পুৰ্ব > পুৰিস

উ > এ = ডুত্ত > দেড্ড ভো

উ > ও = উপাস্ত > ওঅস্ত

উ > অ = কপ্প > কপ্পবো

উ > ও = পুৰাণ > পোৰাণ পুৰ্ব > পোক্খব

এ > ই = শেতে > সেতি লঙ্কেশ্বৰ > লঙ্কিস্বৰ

এ > ও = ঘেয় > দোসো

ও > উ = প্রোঞ্চ > পুসস্থ তোত্র > তুস্ত

(খ) ব্যঞ্জন ধ্বনি

১। পালিত শ স আৰু ষ—এই তিনিটা উত্তৰবৰ্ণৰ ঠাইত মাত্ৰ 'স' কাবৰ হে প্ৰয়োগ পোৱা যায়। যেনে—

স্রমণ > সমণো

শিষ্ট > সিস্সেসা

২। পদান্তস্থিত ব্যঞ্জন বা হসন্ত লোপ হয়। সংস্কৃত শব্দৰ শেষৰ হসন্ত বৰ্ণ পালিৰ সন্ধান লোপ হয়। যেনে—

পচ্চা > পচ্ছা

বিহা > বিহু হ্যতিমান্ > জুতিমা

৩। পদৰ শেষত থকা হসন্ত মূৰ ঠাইত সদাই অহুখ্যৰ হয়। যেনে—
এবম্ > এবং

ধনম্ > ধনং

৪। পালিত বিসৰ্গৰ প্ৰয়োগ নাই। অকাবন্ত পদৰ অন্তস্থিত বিসৰ্গৰ ঠাইত ও কাৰ আৰু অন্ত স্বৰৰ পিছত বিসৰ্গ থাকিলে সি লোপ হয়। যেনে—

মন > মনো

ক > কো

অগ্নি > অগ্নি

ভিক্ষু > ভিক্ষু

৫। পদৰ মধ্যস্থিত বিসৰ্গ পিছত

(ক) শ ব বা স থাকিলে বিসৰ্গৰ ঠাইত স হয়। যেনে—

নি শোক > নিস্কোকো

দু সহ > দুস্‌সহো

(খ) কোনো বৰ্ণৰ প্ৰথম বা দ্বিতীয় বৰ্ণ থাকিলে বিসৰ্গৰ লোপ হয় আৰু তাৰ ঠাইত সেই বৰ্ণৰ প্ৰথম বৰ্ণ হয়। যেনে—

পুন পুন > পুনপুনো

দু খং > দুক্‌খং

(গ) সংযুক্ত বৰ্ণ থাকিলে পূৰ্বস্থিত বিসৰ্গৰ লোপ হয়। যেনে—

বয় স্থ > বয়ট্টো

দু স্থ > দুট্টো

৬। পালিত সংযুক্ত বৰ্ণৰ পূৰ্ববতী দীৰ্ঘস্বৰ প্ৰায়েই দ্ৰুত হয়। যেনে—

ভাৰ্কিক > ভৰ্কিকো

উত্তীৰ্ণ > উত্তিৰ্ণো

(ক) তলৰ শব্দ কেইটাব ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম হয়।

দাজং > দান্তং

আৰ্জবং > আৰ্জবং

(খ) সমাসৰ ক্ষেত্ৰত এই নিয়ম কেতিয়াবা কেতিয়াবা কাৰ্যকৰী নহয়।

যেনে — বেদান্‌ক্‌ক্‌ > বেদনাক্‌ক্‌

তথাক্‌ক্‌ > তথক্‌ক্‌

(গ) উপসর্গ লগত ধাতুৰ যোগ হলেও এই নিয়মৰ কেতিয়াবা ব্যতিক্রম হয়। যেনে —

আচ্ছদেৱতি > আচ্ছাদেতি

অখ্যাত > অকথ্যাত

আন্তবতি > আত্ববতি

৭। পালিত বেঞ্চৰ প্ৰয়োগ নাই। কোনো বৰ্ণত বেঞ্চ থাকিলে পালিত —

(ক) বেঞ্চৰ লোপ হয়

(খ) যি বৰ্ণত বেঞ্চ থাকে সেই বৰ্ণ প্ৰায়েই দ্বিভ হয়

(গ) দ্বিভ হলে সন্ধিৰ নিয়মামুসাৰে সন্ধি হয় আৰু

(ঘ) অন্ত্যস্থ ব ব ঠাইত বৰ্ণীয় ব হয়। যেনে —

নিৰ্বাণং > নিব্বাণং

অৰ্ক > অক্কো

বৰ্তমান > বন্তমানো

নিৰ্ঘাতন > নিঘ যাতন

মাজ্জাব > মজ্জাবো

নিৰ্জল > নিজ্জলো

সৰ্ব সৰেবা কৰ্তব্য > কাতববং

(ঙ) বেঞ্চ যদি হ কাৰত থাকে তেনেহলে বেঞ্চৰ ঠাইত ব (অকাবণ্ড) নাইবা কেতিয়াবা বি হয়। যেনে—

তৰ্হি > তবহি

গৰ্হতি > গবহতি

বৰ্হং > ববিহং

অৰ্হতি > অবহতি

বৰ্হী > ববহী

(ঘ) বেঞ্চ হ কাৰবলগত থাকিলে আৰু আগত নি থাকিলে বেঞ্চ লোপ হয় আৰু নি ব ঠাইত নী হয়। যেনে —

নিৰ্হত > নীহত্তো নিৰ্হাব > নীহাবো।

৮। (ক) ব ফলা পদৰ আদি বৰ্ণত থাকিলে লোপ হয়। যেনে —

গ্ৰহণং > গহণং

ত্ৰিপিটক > তিপিটকং

গ্ৰায় > গাম্বো

ঞ্জা > সজা

ত্ৰিফলং > তিফলং

ক্ৰধ্যতি > কুজ ব্যতি

(খ) পদৰ মাজত ব ফলা থাকিলে লোপ হয় আৰু যি বৰ্ণত ব ফলা থাকে সেই বৰ্ণ স্থিত হয়। যেনে —

সমগ্ৰা > সমগ্ৰেগা

নিজ্জা > নিজ্জা

প্ৰক্ৰম্য > পক্ৰমো

(গ) পদৰ মাজত বা শেষত একাধিক ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ লগত ব ফলা থাকিলে সেই ব ফলাবহে মাত্ৰ লোপ হয় অন্য কোনো পৰিবৰ্তন নহয় যেনে —

ইজ্জ > ইন্দো অজ্জ > অন্তং

তজ্জ > অন্তং মজ্জয়নি > মন্তয়তি

অৱশ্যে নিম্ন লিখিত পদসমূহ পালিত উভয়ৰূপেই প্ৰযুক্ত হয়।

যেনে — পবিত্ৰ পবিত্ত পবিত্ৰং

ছত্ৰ ছত্ত্ব ছত্ৰং যোক্ত যোক্তং যোত্ৰং

চিত্ৰ চিত্ত্ব চিত্ৰং বেত্ৰং বেত্ত্বং বেত্ৰং

স্বত্ৰং স্বত্ত্বং স্বত্ৰং মিত্ৰং মিত্ত্বং মিত্ৰং

নেত্ৰং নেত্ত্বং নেত্ৰং

(ঘ) পালিত আত্ম আৰু তাত্ম শব্দ দুটা ক্ৰমে অত্ম আৰু তত্ম হয়।

২। বেফ য কাৰত থাকিলে সিহঁতৰ উভয়ৰ ঠাইত বিয় হয় নাইবা

বেফ ব লোপ হয়। যেনে —

কাৰ্য্য > কবিয় কযয

আৰ্য্য > অবিয় অযযো

ভাৰ্য্য > ভবিয়া ভযযা

স্বৰ্য্য > স্ববিয় স্বযয

৩। (ক) পদৰ আদি বৰ্ণত ব কাৰ যুক্ত থাকিলে পালিত সেই ব কাৰ প্ৰায়েই লুপ্ত হয়। যেনে —

ঞবিত্ত > ভবিত্ত ধম্মি > ধম্মি

৩৬ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

ধংসতি > ধংসতি স্বয়া > তয়া

স্বা > সা স্বামী > সামী

(৭) যি সংশ্লিষ্ট শব্দসমূহৰ অধিকাংশই সংযুক্ত ব কাৰ শব্দৰ আগত হলেও লোপ নহয় অথবা ব ব ঠাইত উ বা ঊৰ হয় যেনে—

দ্বিশতং > দ্বিসতং দ্বিজ > বিজ

দ্বিপ > দ্বিপ দ্বিতীয় > দুতিয় (ব > উ)

দ্বৈ > দ্বৈ দুবে (ব > উব) দ্বিবিধ > দুবিধো (দুবিধো (ব > উ)

(৮) পদৰ আদিস্থিত শ আৰু স কাৰৰ লগত ব কাৰযুক্ত হলে কেতিয়াবা কেতিয়াবা ব কাৰ লুপ্ত হয় আৰু স্থান বিশেষে ব কাৰৰ ঠাইত উব বা অব হয়। যেনে—

শ্ব > সুবো

স্বামী > সামী সুবামী

স্বস্তি > সুবথি

স্বৰ্গিক > লোবগগিকো

(৯) সন্ধিক্ষাত ব কাৰৰ ক্ষেত্ৰত কোনো পৰিবৰ্তন দেখা নাযায়। যেনে—

স্বল্প > স্বল্লো

স্বাগতং > স্বাগতং

(১০) হ কাৰৰ লগত ব কাৰ যুক্ত হলে প্ৰায়েই বৰ্ণ বিপৰ্যয় হয়। অৰ্থাৎ ব কাৰ আগলৈ যায় আৰু হ কাৰ ইয়াৰ পিছত বহে। যেনে—

জিহ্বা > জিবহা

আহ্বান > আবহান

১। প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ সংযুক্ত (Anaphtysis) ব্যঞ্জন বৰ্ণবোৰ স্বৰ ভুক্তিৰ দ্বাৰাই বিভক্ত হয়। শব্দত থকা সংযুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ উচ্চাৰণ কোমল নাইবা স্থবিধা কৰিবৰ অৰ্থে শব্দৰ মাজত স্বৰধ্বনিৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেনে—

ক্লেশ > কিলেস

স্নেহ > সিনেহ

ক্লিন্ন > কিলিন্ন

১১। সাধাৰণতে পালি ভাষাত বিভিন্ন বৰ্ণৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ নহয়। কিন্তু য় (Y) ব (R) ব (V) আদি অৰ্ধস্বৰবোৰ ব্যঞ্জনৰ

লগত ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—ভদ্ৰ হৃদ্ব ব্ৰাহ্মণ ইত্যাদি। অস্তান্ত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ক্ষেত্ৰত সমীভূতনৰ নিয়ম প্ৰয়োগ কৰা হয়। তৎসময় শব্দ হলে এটা বৰ্ণৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণই আন এটা বৰ্ণৰ ব্যঞ্জনৰ সৈতে সমীভূত হয়। সমীভূতনৰ নিয়ম অল্পব্যয়ী ব্যঞ্জন বৰ্ণবোৰ সিহঁতৰ উচ্চাৰণৰ কোমলতা আৰু কঠোৰতা অল্পসৰি বিতৰ্কিত কৰিব পাৰি। বৰ্ণৰ উচ্চাৰণৰ এই কঠোৰতা তলত দিয়া ধৰণে লোপ পায় —

(গ) বৰ্ণৰ বৰ্ণ সমূহ

(২) অস্থানাসিক বৰ্ণ (Nasals) আৰু

(৩) ল ব ব ব।

(ক) যেতিয়া একে সমান উচ্চাৰণৰ দুটা বেলেগ ব্যঞ্জন বৰ্ণ সংযুক্ত হয় তেতিয়া সংযুক্ত হোৱা বৰ্ণৰ প্ৰথমটো দ্বিতীয়টোৰ লগত সমীভূত হয়। যেনে—

প্ৰাপ্ত > পত

(খ) অসমান উচ্চাৰণৰ দুটা ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ সংযুক্ত হলে কোমল উচ্চাৰণৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণ শক্তিশালী উচ্চাৰণৰ বৰ্ণৰ সৈতে সমীভূত হয়। যেনে—

নগ > নগ গ অগ্নি > অগ গি

ভাদ্ৰ > ভাদ্ৰ শুক্ল > শুক্ল

চিত্ৰ > চিত্ত কল্যা > কল্ল

(গ) সংযুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ এটা উন্ন বৰ্ণ হলে (শ ষ স) সি পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্ৰাণলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। যেনে—

অস্তি > অপি হস্ত > হথ

১২। আদিস্থিত সংযুক্ত বৰ্ণক স্বৰাগমৰ সহায়ত অৰ্থাৎ স্বক সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগত বহুবাৰই সৰল কৰা হয়। যেনে—জী > ইথী

১৩। ওচৰা ওচৰিকৈ থকা দুটা সম ধাত্বাক্ষৰ ধ্বনিৰ এটা লোপ হয়। এই নিয়মক সমাক্ষৰ লোপ (Haplology) বোলে। যেনে—

প্ৰাপ পালিকা > পপালিকা

১৪। নাসিক্য ব্যঞ্জন বৰ্ণ লুপ্ত হৈ পূৰ্ববৰ্তী স্ববধ্বনিক অস্থানাসিক কবিলে নাসিকীভৱন বোলে। পালিত ব্যঞ্জনধ্বনি লুপ্ত হলে অনেক সময়ত তাৰ ঠাইত ৎ হয়। যেনে—

শৰ্কৰী > সংবৰী

ধৰ্মনম্ > ধংসনং

৬৮ পালি প্রাকৃত ভাবা আৰু সাহিত্য

১৫। মুৰ্ধনীভৱনৰ ফলতো আদি আৰু মধ্যস্থিত একক ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পৰিবৰ্ত্তন হয়। মুৰ্ধা উচ্চাৰিত ব্যঞ্জনধ্বনি (ঋ ব ষ প্রভৃতি) ব সংস্পৰ্শিত দন্ত্যবৰ্ণৰ মুৰ্ণ্যবৰ্ণ লৈ পৰিবৰ্ত্তনকে মুৰ্ধনীভৱন বোলে। যেনে—

বন্তিকা > বট্টিকা বৃত্তম্ > বট্টং

কৃত > কটো গ্ৰস্থি > গট্ঠি

১৬। (ক) পদৰ আদিস্থিত ক ব ঠাইত প্ৰায়েই থ আৰু কেতিয়াবা বা কেতিয়াবা চ বা ছ হয়। যেনে—

কয় > থ

ক্কাবং > ক্কাব

কয় > থয়

কক্ৰিয় > থস্তিয়ো

ক্কাপতি > থিপতি

কাস্তি > থস্তি

ক্কেম > থেমো

ক > চ ছ

কুল্ল > চুল্ল

কণ > ছণো

কুত্ৰ > ছুত্ৰো

(খ) পদৰ মধ্য বা অন্ত্যস্থিত ক ব ঠাইত ক্থ বা ছ্থ হয়। যেনে—
দক্ষিণ > দিক্থিণ (অসমীয়াত দধিণ)

বিচক্ষণ > বিচক্থণ পক্ষ > পচ্ছ

অক্খি > অচ্ছি, ইচ্ছ > উচ্ছু

১৭। এইবোৰ সাধাৰণ নিয়মৰ উপৰিও স্বৰ ধ্বনিৰ দৰে ব্যঞ্জন ধ্বনিবো আৰু অনেক পৰিবৰ্ত্তন হয়। সাধাৰণতে তলত দিয়া ধৰণে ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটে।

(ক) ক > থ = কীল > থীল কুল্ল > থুল্ল

ক > গ = শাকলং > সাগলং মুক > মুগ

ক > ট = ককোলং > টকোলং

ক > ক্কা = ভিবক্ > ভিসক্কা

ক > য = যকে > যমে

ক > ব = লকুন্ > লবুন্ শুক > শুব

গ > ক = ছাগল > ছাকলো হক্কোপগ > হক্খপকো

গ > ঘ = গৃহ > ঘব গৃহিণী > ঘবণী

ঘ > হ = লহু > লহ প্ৰোবুণ > পাহুণ

(কান্ত পাহুণ বিবহ দাকণ — বিভাপতি)

চ>জ=লকুচ>লবুজ

চ>ভ=চিকিৎসা>ভিকিচ্ছা

জ>চ=প্রাজয়তি>পাচেতি

জ>দ=জিৎসসা>দিষচ্ছা জাজল্যতে>দাদল্লতে

জ>ষ=নিজং>নিষং

ট>ঠ=কণ্টকং>কণ্ঠকং

ট>ড=নিষট>নিষডু

ট>ল=থেট>থোলে পেটা>পেলা

ড>ল=জড>জলো এডক>এলকো

ণ>ন=চিবেণ=চিবেন

ণ>ল=মণালং>মলাল

ড>ট=আর্ড>আট্টো বর্ডি>বট্টি বর্ডিকা>বট্টিকা

নিহ ত>নিহটো কৈবন্ত>কেবট্টো

ত>থ=কুন্ত>কুহ

ত>দ=পুত>পদমো বিতন্তি>বিদম্মি

থ>ট=অর্থ>অটো অটঠো

থ>ঠ=পৃথিবী>পঠবী

দ>ট=প্রাভুভাব>পাটুভাব

দ>ড=দহতি>ডহতি

দ>ড=জমদগি>জমতগ গি

দ>ঘ=সাদনীয়>সাঘনিয়ো

দ>ল=উদাব>উলাবো পবিদাহ>পবিলাহো

ধ>ড=অধিবোধং>অভিবোধং

ধ>ল=গৃহগোম্বিকা>ঘব গোলিকা

ধ>হ=সাধু>সাহ অত্যাধহতি>অচ্ছাদহতি

ধ>ল্হ=বৈধকং>বৈল্হকং

ন>ণ=বিজ্ঞানং>বিঞ ঞাণং

ন>ল=নৈনং>নেলং

প>ক=পিপীলক>কিপিল্লক

প>ব=পিপাসতি>পিবাসতি গোপেন্ন>গোবিন্দ

পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

প > ফ = পলিতানি > ফলিতানি পুশ্পিত > ফুস্পিতো

ক > প = কফোণি > কপোণি

ব > প = শাবক > ছাপকো

ব > ভ = বুসং > ভুসং

ভ > ধ = অভিপ্রায় > অধিগ্ৰাহো

ভ > হ = প্রভবতি > পহোতি

ষ > অ = প্রতিসংলয়নং > প্রতিসঙ্গানং

য় > ই = মত্যা > মতিয়া সৌম্যং > সৌমিয়ং

ষ > জ = গবয় > গবজো

য > ল = দ্যোতয়তি = জোতয়তি

য় > ব বা ষ = অবশ্যায় > ওস্‌সাবো

পুয় > পুবেবা

ব > ং = সংগ্রহৰ্ষণ > সংপহ সনং

ল > ম = লাল্লম্ > মল্লং

ব > ত = যবনক > যোনকো

শ > ছ = শাবক > ছপকো

শ > ভ = শাকং > ভাকং

ষ > ছ = বট্ট > ছ বট্ট > ছট্ট

ষ > ঢ = অমুকৰ্ষণং > অমুকভটনং

হ > ধ = ইহলোক > ইধলোকো

হ > ভ = মিত্রোহী > মিত্তদুতী

(খ) আদি আৰু অব্ৰ মধ্যগত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পৰিবৰ্তন

ক > থ = কীৰং > থীৰং কত্রিয় > থতিয়

ক > ছ = কৃত্ত > ছুদ্ধো

ক > চ = কুল্ল > চুলো চুলো

ক > ঞ = কাপয়তি > ঞাপয়তি

ক > কথ = বিচক্ষণ > বিচক্‌থণ

ক > জ্জ = পক্ষ > পজ্জো

ক > জ্জ ব্ৰ = বিকপয়েং > বিজ বপেয্য বিকায়তি > বিজবায়তি

ণ্য > ঞ্ণ ঞ্ণ = কাকণ্য > কাক্‌ঞ ঞ্ণ হিবণ্য > হিবঞ ঞ্ণ

স্ত>ঞ	=	স্তায়>ঞায়
স্ত>ঞঞ	=	কস্তা>কঞঞা ধান্ত>ধঞঞ
জ>ঞ	=	জাত>ঞাতো জ্ঞান>ঞাণ
জ>ঞঞ	=	স জা সঞঞা বিজ্ঞান>বিঞঞান
জ>ণ	=	প্রজ্ঞপ্তি>পণত্তি আজ্ঞপ্ত>আণত্তং
ট>ট্ট	=	অট>অট ঠ কট্ট>কট্ট
ঠ>ট্ট	=	বঠ>ছট্ট জেঠ>জেট ঠ
ত্ত>থ	=	স্তত্ত>থত্তো ত্তিব>থিব
ত্ত>থ	=	হত্তি>সোথি প্রস্তাবনা>পথাবনা
ত্ত>ত্ত	=	হ্যত্তনী>হীয়ত্তনী অন্ত>অত্ত
হ>থ	=	হগনং>থকনং হবিব>থিব
হ>ঠ	=	হায়ী>ঠানী হানীয়>ঠানীয়
হ>থ	=	অবস্থাপন>অবথাপন অবস্থা>অবথা
হ>টঠ	=	প্রস্থান>পটঠান অস্থি>অটঠি
তস>চ্ছ	=	বৎস>বচ্ছ যৎস>য়চ্ছ
চ্ছ>চ্ছ	=	বৃশ্চিক>বিচ্ছিক পাশ্চাৎ>পচ্ছা
চ্ছ>চ্ছ	=	নিচ্ছল>নিচ্ছল নিচ্ছল>নিচ্ছল
ক্ষ>ফ	=	ক্ষুট>ফুট স্পর্শ<ফস্মো
ক্ষ>ক্ষ	=	বনক্ষতি>বনক্ষতি
ক্ষ>ক্ষ	=	বান্স>বক্ষ
ক্ষ>পফ	=	পুক্ষ>পুপ ফ
ক্ষ>পফ	=	বিক্ষুলিজ>বিপ ফুলিজ
ফ>ফ	=	ফটিক>ফলিক ফোট>ফোট
ফ>ভট	=	বিদফ>বিদভট দফ>দভট
ফ>ভট	=	বৃফ>বৃভট বৃতি>বভটি
ধ>ভট	=	বধপ্রতি বভভেতি অধ>অভট
ধ>দ	=	কদম>কদম
ধ>পহ	=	প্রধ>পপ হ
ধ>ঞহ	=	প্রধ>পঞ হ
ধ>পহ	=	কধ>কপ হ

৪২ পালি-প্রাকৃত ভাবা আৰু সাহিত্য

- ক>ক হ - কুৰা>কুনা
 ক>ক - উকুথ> উকুথ উকাদ>উকাদ
 ক>ক বা ক নিয়>নিয় নিয়গা>নিয়গা
 ক>ক হ - অকুময়>অকুময়
 ক>ক হ - ক্লেমা>কেম্হা গ্রীয়া>গিম্হ
 ক>ক হ - তন্মাং>তম্হা অন্মাকং>অম্হাকং
 ক>ক বা স= কাক্স>কস্হ কাক্সান>কস্মান
 ক>ক = অকুমতি>অকুমতি জাতিস্বব-জাতিস্বব
 ক>ক বা স শ্বিকম্>মিতং কবতি>সবতি কুমবতি
 ক>চ বা ক তাক্জতি চক্জতি প্রত্যয়>পকয়ো
 ক>ক - তথ্য>তক্হ
 ক>ক বা ক - ক্হাতিম'ন্-ক্হতিমা অক্হ>অক্হ
 ক>ক - উদ্যান -উযবানং উক্হাক্ত>উযক্হো
 ক>ক বা ক - ধ্যানং>কান সিধ্যতি>সিদ্ধতি
 ক>ক হ - কুহং>কুমহং অসহ্য>অসহ

চতুৰ্থ অধ্যায়

পালি সন্ধি

প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনাত পালিত সন্ধি অনেক সৰল আৰু ব্যঞ্জন সন্ধি প্ৰায় নায়েই। আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে পালিত ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ প্ৰয়োগ প্ৰায়েই নাই। কেৱল মাত্ৰ শব্দৰ শেষত অল্পস্বাৰৰ প্ৰয়োগহে পালিত দেখা যায়। আকৌ সংযুক্ত ব্যঞ্জন শব্দৰ আগত পালিত ব্যৱহাৰ প্ৰায়েই নহয়। গতিকে শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ নোহোৱা বাবে আৰু ব্যঞ্জনান্ত শব্দ পালিত নথকা বাবে পালিত ব্যঞ্জন সন্ধিবো প্ৰাকৃত্যৰ কমি গৈছে।

পালিত সাধাৰণতে তিনি প্ৰকাৰৰ সন্ধিৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে—
(ক) স্বৰ সন্ধি (খ) মিশ্ৰ সন্ধি আৰু (গ) অল্পস্বাৰ সন্ধি।

(ক) স্বৰ বৰ্ণৰ মাজত নিম্পন্ন হোৱা সন্ধিক স্বৰ সন্ধি বোলে। স্বৰ সন্ধিৰ সাধাৰণ লক্ষণসমূহ হ'ল

১। (১) স্বৰ বৰ্ণৰ পিছত স্বৰ বৰ্ণ থাকিলে কেতিয়াবা পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ আৰু কেতিয়াবা পৰবৰ্তী স্বৰৰ লোপ হয়। যেনে—

লঙ্কা + ইন্দো = লঙ্কিন্দো	(পূৰ্ববৰ্তী স্বৰৰ লোপ হৈছে)
মহা + ওষো = মহোষো	()
সাধু + আবাসো = সাধাবাসো	()
তুহী + অস্ = তুহস্	()
তে + অপি = তেপি	(পৰবৰ্তী স্বৰ লোপ)
সচে + অজ্জ = সচেজ্জ	()
যো + অহং = যোহং	()
আকালে + ইব = আকাসেব	()
বসলো + ইতি = বসলোতি	()

৩৪ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

(ii) সাধাৰণতে পৰবৰ্তী স্বৰ গুৰু হলে পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ আৰু পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ গুৰু হলে পৰবৰ্তী লঘু স্বৰৰ লোপ হয়।

(iii) পূৰ্ববৰ্তী আৰু পৰবৰ্তী উভয় স্বৰেই লঘু হলে দুটা স্বৰৰ এটা লোপ হয়। সেইদৰে উভয় স্বৰেই গুৰু হলেও দুটাৰ ভিতৰত এটা লোপ হয়। যেনে—

ইতি+অপি=ইতিপি (লঘু স্বৰ)

গচ্ছামি+অহং=গচ্ছামহং ()

মাত্ত্ব+উপট্টানং=মাত্ত্বপট্টানং ()

বত+অয়ং=বতয়ং ()

নে+আগতা=নাগতা (গুৰু স্বৰ)

কথা+এব=কথাব ()

সচে+অজ্জ=সচেজ্জ ()

সীলবন্তো+এথ=সীলবন্তেথ ()

২। (i) কেতিয়াবা কেতিয়াবা অ কাৰ বা আ কাৰৰ সৈতে ই বা ঈ কাৰ মিলি এ কাৰ হয়। পালিৰ এই নিয়ম সংস্কৃততো আছে। যেনে—

অব+ইচ্চ=অবেচ্চ (অবেচ্চ্য)

উপ+ইক্খতি=উশ্কেক্খতি (উপেক্ষতে)

উপ+ইতো=উপেতো (উপেত)

(ইয়াত অ কাৰৰ সৈতে ই কাৰ মিলি এ কাৰ হৈছে।)

(ii) আকৌ অ কাৰ বা আ কাৰৰ সৈতে উ কাৰ বা উ কাৰ মিলি ও কাৰ হয়। যেনে—

চন্দ+উদয়ো=চন্দোদয়ো (চন্দোদয়)

মুখ+উদকং=মুখোদকং

(ইয়াত অ কাৰৰ সৈতে উ কাৰ মিলি ও কাৰ হৈছে।)

৩। অ বৰ্ণ ই বৰ্ণ আৰু উ বৰ্ণৰ পিছত অ ই আৰু উ থাকিলে উভয়ে মিলি দ্বীৰ্ঘ হয়। পালিৰ এই নিয়ম সংস্কৃততো আছে। যেনে—

কচ্চ+অহ্ৰস্মতি=কচ্চাহ্ৰস্মতি (কচ্চাহ্ৰস্মতি)

ভদা+অয়ং=ভদায়ং

শম্ভতি+ইধ=শম্ভতীধ (শাম্যতীহ)

যানি+ইধ=যানীধ (যানীহ)

মধু+উদকং=মধুদকং

বহ+উপকাবং=বহুপকাবং

৪। পালিত সন্ধি নিম্ন হণ্টক পূর্ব অব লোপ পালে কেতিয়াবা কেতিয়াবা পববর্তী হ্রস্বব দীর্ঘ হয়। যেনে—

সদ্ধা+ইধ=সদ্বীধ।

তথা+উপমং=তথ পমং।

ছুক্থো+অয়ং=ছুক্থায়ং

যোপি+অয়ং=যোপায়ং

ভদা+উপসন্নন্তি=ভদুপসন্নন্তি

কিন্তু ভলববোব ইয়াব ব্যতিক্রম।

পঞ্চহি+উপানি=পঞ্চহপানি

নথি+অঞ ঞ্ =নথঞ ঞ্ (নান্ত্যন্তঃ)

তত্র+ইদং=তত্রিদ (ভত্রেদং)

৫। পববর্তী অব লোপ হলে পূর্ববর্তী হ্রস্বব কেতিয়াবা কেতিয়াবা দীর্ঘ হয়। যেনে—

দেব+ইতি=দেবাতি (দেবেতি)

বি+অতিপততি=বীতিপততি (ব্যতি পততি)

সংঘাটি+অপি=সংঘাটাপি (সংঘাটিবপি)

কিংহ+ইধ=কিংহুধ (কিংহিদিহ)

কিন্তু ভলত দিয়াবোবব ক্ষেত্রত এই নিয়ম প্রযোজ্য নহয়।

ইতি+অস্=ইতিস্ (ইত্যন্ত)।

যস্+ইদানি=যস্‌দানি (যন্তেদানীং)।

ইদানি+অপি=ইদানিপি (ইদানীমপি)।

চক্খু+ইন্দ্রিয়ং=চক্খুন্দ্রিয়ং (চক্খুবিন্দ্রিয়ং)।

৬। তে যে আক যে সংযুক্ত পদব পিছত অ কাব থাকিলে সাধাবণতে তে যে আক যে ব এ কাবব ঠাইত য কাব হয় আক পববর্তী অ কাবব ঠাইত আকাব হয়। যেনে—

মে+অয়ং=ম্যায়ং।

তে+অহং=ত্যাহং।

যে+অস্=ম্যাস্।

৩৬ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

পব বতে + অস্ = পব বভ্যাস্ ।

ভলত দিয়াবোৰৰ ক্ষেত্ৰত ই প্রযোজ্য নহয় ।

নে + আগতা = নাগতা

তে = অনাগতা = তেনাগতা

৭। সাধাৰণতে স্বৰবৰ্ণৰ পিছত থাকিলে পূৰ্ববৰ্তী ও কাৰ আৰু উ কাৰৰ ঠাইত কেতিয়াবা কেতিয়াবা ব হয়। যেনে—

যো + অয়ং = যবায়ং

সো + এব = শ্বেব

যতো + অধিকৰণং = যত্‌অধিকৰণং

থো + অজ্জ = থবজ্জ

হু + আকাবো = ঙ্‌আকাবো

ভলত দিয়াবোৰৰ ক্ষেত্ৰত নহয়। যেনে—

কো + অথো = কোথো ।

সো + অয়ং = সোয়ং ।

চন্তাবো + ইমে = চন্তাবোমে ।

হোতু + ইতি = হোতুতি ।

সাধু + আবুসো = সাধাবুসো ।

কিয় + ইমা = কিয়মা ।

হু + আগতং = নাগতং ।

৮। ই কাৰৰ পিছত ভিন্নস্বৰ থাকিলে ই ব ঠাইত প্রায়ে ষ কাৰ হয়।

যেনে—

বুত্তি + অস্ = বুত্‌অস্ ।

বুত্তি + অহুভুয়তে = বুত্‌অহুভুয়তে ।

অগ গি + আগাবং = অগ্‌আগাবং ।

বি + অজ্জনং = ব্যজ্জনং ।

নিম্নলিখিত শব্দৰ ক্ষেত্ৰত প্রযোজ্য নহয়—

গচ্ছামি + অহং = গচ্ছামহং ।

পঞ্চহি + অদেহি = পঞ্চহদেহি

৯। কেতিয়াবা কেতিয়াবা আকৌ ই আৰু উ ব পিছত অন্ত স্বৰ থাকিলে ই আৰু উ ব ঠাইত ক্ৰমে ইয় আ উব হয়। যেনে—

তি + অস্তুং = তিস্তুং ।

তি + অচ্চং = তিসচ্চং ।

পঞ্চমী + অথে = পঞ্চমিস্থে ।

সত্তমী + অথে = সত্তমিস্থে ।

পবি + এসনা = পবিসেনা ।

ভিক্ষু + আসনে = ভিক্ষুভাসনে ।

পুথু + আসনে = পুথুভাসনে ।

সন্নদ্ধু + আসনে = সন্নদ্ধুভাসনে ।

হু + অজিকং = হুবজিক ।

১ । দীর্ঘস্ববর্ণ পিছত এব শব্দ থাকিলে একাবৰ ঠাই বি হয় আৰু পূৰ্ব দীর্ঘ স্ববৰ হ্রস্ব হয় । যেনে—

যথা + এব = যথবিব (যথৈব) ।

তথা + এব = তথবিব (তথৈব) ।

(খ) মিশ্রসন্ধি বা বমিসূসক সন্ধি

স্বব আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ স যোগত যি সন্ধি হয় তাকে মিশ্রসন্ধি বা বমিসূসক সন্ধি বোলা হয় । মিশ্রসন্ধিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট সমূহ হ'ল—

(১) ব্যঞ্জনবৰ্ণৰ পূৰ্বস্থিত স্ববৰ্ণ দীর্ঘ থাকিলে হ্রস্ব হয় । যেনে—

যথা + ভাবী = যথভাবী

(২) ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ পূৰ্বস্থিত হ্রস্বসৰ কেতিয়াবা কেতিয়াবা আকৌ দীর্ঘ হয় ।

যেনে—সম্ম + ধম্মো = সম্মাধম্মো

খন্তি + পবমং = খন্তীপবমং

জায়তি + দোকো = জায়তীসোকো

(৩) ব্যঞ্জনবৰ্ণ পিছত থাকিলে সো আৰু এসো শব্দৰ ও কাৰ অ কাৰ হয় । যেনে—সো + সীলবো = সসীলবো

এসো + ধম্মো = এসধম্মো

কিঞ্চ সো + মুনি = সোমুনি হয় ।

(৪) সাধাৰণতে ইদম্ আৰু এব শব্দ পিছত থাকিলে পূৰ্ববৰ্তী স্ববৰ্ণ হ্রস্বৰূপে পিছত য আগম হয় । যেনে—

নব + ইমে = নবসিমে

ম্না + ইদং = ম্নাসিদং

৪৮ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

ন+ইদং = নয়িদং । না+এম = নয়েব ।

বা+এব = বায়েব । তেসু+এব = তেসয়েব ।

সো+এব = সোয়েব ।

(৫) পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ আৰু পৰবৰ্তী ব্যঞ্জনৰ মাজত সন্ধি নিশ্পন্ন হলে পৰবৰ্তী ব্যঞ্জন বিচ্ছিন্ন হয়। যেনে — নি+বান = নিক্বান প+বজ্জং = পবজ্জং ।

(৬) স্বৰবৰ্ণ পিছত থাকিলে কেতিয়াবা কেতিয়াবা পূৰ্ববৰ্তী স্বৰৰ পিছত 'ম' 'ন' 'দ' আৰু 'ত' আগম হয়। যেনে—

(ম)

যেন+ইধ = যেনমিধ ।

হোতু+এব = হোতুম্বেব ।

ইধ+আহ = ইধমাহ ।

কমা+ইব = কমামিব ।

(ন)

অবিজ্জা+অহোমি = অবিজ্জানাহোমি ।

ইতো+আয়তি = ইতোনায়তি ।

(দ)

অন্ত+অথং = অন্তদথং ।

পুন+এব = পুনদেব ।

সম্মা+অথো = সম্মদথো ।

(ত)

যন্মা+ইধ = যন্তাতিধ ।

অজ্জ+অগগে = অজ্জাতগগে ।

(গ) অল্পস্বৰ বা নিগমহীত সন্ধি

অল্পস্বৰৰ পিছত স্বৰ নাইবা ব্যঞ্জন বৰ্ণ থাকি সন্ধি হলে তাকে অল্পস্বৰ বা নিগমহীত সন্ধি বুলি কোৱা হয়। এই সন্ধিৰ প্ৰধান প্ৰধান বৈশিষ্ট্য সমূহ হৈছে—

(১) অল্পস্বৰ যি বৰ্ণৰ বৰ্ণৰ আগত থাকে তাৰ ঠাইত সেই বৰ্ণৰ পঞ্চম বৰ্ণ হয়। যেনে—

বণং+অহো = বণঞ্চহো

(চ বৰ্গৰ জ বৰ্গ গতিকে জ ব আগত থকা অক্ষৰৰ চ বৰ্গৰ পঞ্চম বৰ্গ ঞ হৈছে ।) সেইদৰে—

সং + মত্তো = সম্মত্তো ।

তণ হং + কৰো = তণ হক্কৰো ।

কিন্তু ল কাৰৰ আগত থাকিলে ল কাৰেই হয় । যেনে—

সং + লক্খণং = সমলক্খণং ।

পু* + লিঙ্গং = পুল্লিঙ্গ ।

(২) অক্ষৰৰ পিছত এ ব আৰু হি থাকিলে অক্ষৰৰ ঠাইত ঞ হয় । যেনে—তৎ + এব = তঞেব ।

এব + হি = এবঞ হি ।

ত + হি = তঞ হি

() অক্ষৰৰ পিছত য কাৰ থাকিলে উভয়ে মিলি ঞ ঞ হয় । যেনে—

সং + যোগ = সঞঞোগো ।

সং + যোজন = সঞঞোজন ।

স + যাচিকায় = সঞঞাচিকায় ।

অক্ষৰৰ সৰ্বনামগত হলে এই নিয়ম প্ৰযোজ্য নহয় । যেনে—

একং + যোজন = একংযোজন ত + যাত = ত যাত

(৪) স্বৰবৰ্গ পিছত থাকিলে (সাধাৰণতে ক্লীবলিঙ্গত যদ তদ্ আৰু এতদ্ শব্দৰ অন্ত্যস্থিত) অক্ষৰৰ পৰিবৰ্তে দ হয় । যেনে—

যং + অনিচ্চ = যদনিচ্চং । ত + অনন্তা = তদনন্তা ।

এত + অবোচ = এতদবোচ ।

অন্তত্ৰ ম হয় । যেনে—

য + আং = যমাং । ধন + এব = ধনমেব ।

(৫) অক্ষৰৰ পৰবৰ্তী স্বৰবৰ্গ কেতিয়াবা কেতিয়াবা লোপ হয় । (ইতি ইব অপি ইদানি এব অসি প্ৰভৃতি ভিন্ন শব্দৰ স্বৰ পিছত থাকিলেও লোপ নহয় ।) যেনে—

কিং + ইতি = কিস্তি । কিং + ইদানি = কিন্দানি ।

বীজং + ইব = বীজমিব । হলং + ইদানি = হলন্দানি ।

কলি + ইব = কলিমিব । উত্তত্ত + এব = উত্তত্তমেব ।

ইদং + অপি = ইদম্পি । স্বং + অসি = স্বমসি ।

পঞ্চম অধ্যায়

পালি-শব্দৰূপ

প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা যুগত শব্দ সমূহক প্ৰধানকৈ পু লিঙ্গ স্ত্ৰী লিঙ্গ আৰু ক্লীবলিঙ্গ—এই তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে। সেই ভাৱে প্ৰতি লিঙ্গৰ অন্তৰ্গত শব্দ সমূহৰ আকৃতি অল্পসৰি ৰূপায়ণ হয়। কিন্তু মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষা স্তৰত সকলো শব্দৰে সৰলীকৰণ চেষ্টা কৰা হৈছে। যেনে সংস্কৃতত নব শব্দ আৰু যুনি শব্দ উভয়ে পু লিঙ্গ হলেও আকৃতিৰ বৈশিষ্ট্যৰ হেতু দুয়োটা শব্দৰ ৰূপ সম্পূৰ্ণ পৃথক হয়। কিন্তু প্ৰাকৃত আৰু পালি যুগত বিভিন্ন আকৃতিৰ এই সকলো পু লিঙ্গৰ একে নব (অকাৰন্ত) শব্দৰ দৰে ৰূপ কৰা হয়।

ব্যঞ্জনান্ত শব্দবোৰ পালিত স্বৰান্ত হোৱা কাৰণেও প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ শব্দৰূপৰ বৈচিত্ৰ পালিত হ্ৰাস পালে।

অসমীয়াৰ দৰে পালি প্ৰাকৃততো সংস্কৃতৰ দ্বিবচন নাই। কেৱল একবচন আৰু বহুবচনৰ বিভক্তি প্ৰয়োগ কৰিয়েই শব্দৰূপ কৰা হয়।

শব্দৰূপৰ ক্ষেত্ৰত বৈদিক প্ৰভাৱ বা প্ৰয়োগ মন কৰিবলগীয়া বিশেষত্ব। যেনে অ কাৰন্ত শব্দৰ তৃতীয়াৰ বহুবচনত পালিত কেৱল বিসৰ্গ মাত্ৰ বাদ দি বৈদিক প্ৰয়োগকেই ৰক্ষা কৰা হৈছে। যেনে —

(বৈদিক) দেৱেভি (পালি) দেৱেভি দেৱেহি।

আকৌ পঞ্চমীৰ একবচনত ঞ্মা আৰু সপ্তমীৰ একবচনত ঞ্মি ৰ পৰিবৰ্তন ঘটি পালিত যথাক্ৰমে মহা আৰু মহি হয়। যেনে —পঞ্চমীৰ একবচনত দেৱমহা আৰু সপ্তমীৰ একবচনত দেৱমহী।

পালিৰ শব্দৰূপৰ আন এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হৈছে যে বিভিন্ন বিভক্তিয়ে পালিত আহি একে হৈ পৰিছে। চতুৰ্থীৰ বহুবচন ষষ্ঠীৰ বহুবচনৰ দৰে আৰু পঞ্চমীৰ বহুবচন তৃতীয়াৰ বহুবচনৰ দৰে হ'ল। স্ত্ৰীলিঙ্গৰ বিশেষ্যৰ একবচনৰ ৰূপ তৃতীয়াৰ পৰা সপ্তমীলৈকে একে হ'ল।

পালি বিভক্তিৰ চিন সমূহ

	একবচন	বহুবচন
১ম	ও	আ আসে এ
২য়		এ য়
৩য়	ন	হি (এহি) তি (এতি)
৪র্থী	স্‌স য়	নং
পঞ্চমী	স্মা ম্‌হা	হি এহি তি এতি
৬ষ্ঠী	স্‌স	ন
৭মী	স্মি য়হি এ	এ স্‌
সম্বোধন	ও	আ

(স্বৰাস্ত) অকাৰন্ত ভাগ (পু লিঙ্গ) শব্দৰূপ

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
১ম	নাগো	নাগা
২য়	নাগ	নাগে
৩য়	নাগেন	নাগেহি নাগেতি
৪র্থী	নাগায় নাগস্‌স	নাগানা
৫মী	নাগস্মা নাগম্‌হা	নাগেহি নাগেতি
৬ষ্ঠী	নাগায় নাগস্‌স	নাগানা
৭মী	নাগে নাগস্মি নাগয়হি	নাগেস্‌
সম্বোধন	নাগ নাগো	নাগা

এইদৰে ধম্ম সজ্জ য়া বুদ্ধ নৰ স্তব অস্তব য়্‌ গচ্ছকব য়্‌স্‌স পিসচ
পেত ইত্যাদি সমস্ত অকাৰন্ত পু লিঙ্গ শব্দৰ ৰূপ একে হয় ।

(স্বৰাস্ত) অকাৰন্ত জন (পু লিঙ্গ) শব্দৰূপ

বিভক্তি	একবচন	বহুবচন
১ম	জনো	জনা
২য়	জন	জনে
৩য়	জনা জনেন	জনেহি জনেতি
৪র্থী	জনায়ে	জনানা
৫মী	জনা জনম্‌হা জনস্মা	জনেহি জনেতি

৫২ পাণি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

বিশক্তি	একবচন	বহুবচন
৬ষ্ঠী	জনায় জনস্	জনানাং
৭মী	জনে জনম্‌হি জনস্মি	জনেসু
সম্বোধন	জন জনস্	জনা

ই কাবন্ত (পু লিঙ্গ) মনি শব্দ

১মী	মুনি মনিনি	মুনৌ মনিয়ো
২য়ী	মুনি	মুনৌ মনয়ো
৩য়ী	মুনিনা	মুনৌহি মুনৌভি
৪র্থী	মুনিনো মনিস্	মুনৌ
৫মী	মনিনা মনিস্মা মনিম্‌হা	মুনৌহি মনৌভি
৬ষ্ঠী	মুনিনো মনিস্ মনে	মুনীন
৭মী	মনিস্মি মনিম্‌হি	মুনিসু মুনীসু
সম্বোধন	মুনি মনে	মুনৌ মনয়ো মু

আগ সি (অগ্নি) পু লিঙ্গ শব্দ

১মী	অগ গি অগ গিনি	অগ গৌ অগ গিয়ৌ
২য়ী	অগ গি	অগ গৌ অগ গয়ৌ
৩য়ী	অগ গিনা	অগ গৌহি অগ গৌভি
৪র্থী	অগ গিনো অগ গিস্	অগ গীন
৫মী	অগ গিনা অগ গিস্মা অগ গিম্‌হা	অগ গৌহি অগ গৌভি
৬ষ্ঠী	অগ গিনো অগ গিস্	অগ গীন
৭মী	অগ গিস্মি অগ গিম্‌হি	অগ গিসু অগ গীসু
সম্বোধন	অগ গি	অগ গৌ অগ গয়ৌ

ঈ কাবন্ত স্ত্রীলিঙ্গ শব্দ দেবী

১মী	দেবী	দেবিয়া দেবী
২য়ী	দেবিং	দেবিয়া দেবী
৩য়ী	দেবিয়া	দেবৌহি দেবৌভি
৪র্থী	দেবিয়া	দেবীন
৫মী	দেবিয়া	দেবৌহি দেবৌভি

	একবচন	বহুবচন
৬ষ্ঠী	দেবিয়া	দেবীনং
৭মী	দেবিয়া	দেবীসু
সম্বোধন	দেবিয়া	দেবীনং

ঈ কাবন্ত নদী শব্দ (স্ত্রীলিঙ্গ)

১ম	নদী	নদী নদিয়ে নজ্জা
২য়	নদি নদিয়ং	নদিয়ে নদী নজ্জা
৩য়	নদিয়া নজ্জা	নদীহি নদীভি
৪র্থী	নদিয়া নজ্জা	নদীন
৫মী	নদিয়া নজ্জা	নদীহি নদীভি
৬ষ্ঠী	নদিয়া নজ্জা	নদীন
৭মী	নদিয়া নজ্জা নজ্জ	নদীসু
সম্বোধন	নদি	নদী নদিয়ে নজ্জা

ঊ কাবন্ত পিতৃ (পু লিঙ্গ) শব্দ

১ম	পিতা	পিতবো (পিতা)
২য়	পিতবং	পিতবো পিতবে
৩য়	পিতবা পিতুনা	পিতুহি পিতুভি পিতবেহি পিতবেভি
৪র্থী	পিতু পিতুনো পিতুসম	পিতবান পিতানং পিতুনং পিতুন
৫মী	পিতবা পিতুনা	পিতবেহি পিতবেভি পিতুহি পিতুভি
৬ষ্ঠী	পিতু পিতুনো পিতুসম	পিতবান পিতান পিতুন পিতুসম
৭মী	পিতবি	পিতবেসু পিতুসু পিতুসু পিতুসু
সম্বোধন	পিত পিতা	পিতবো

ঊ কাবন্ত ভিক্খু (পু লিঙ্গ) শব্দ

১ম	ভিক্খু	ভিক্খু ভিক্খবো
২য়	ভিক্খুং	ভিক্খু ভিক্খবো
৩য়	ভিক্খুনা	ভিক্খুহি ভিক্খুভি

	একবচন	বহুবচন
৪র্থী	ভিক্খুনো ভিক্খুস্	ভিক্খুন
৫মী	ভিক্খুনা ভিক্খুন্না ভিক্খুম্হা	ভিক্খুহি ভিক্খুভি
৬ষ্ঠী	ভিক্খুনো ভিক্খুস্	ভিক্খুম্
৭মী	ভিক্খুন্নিং ভিক্খুম্হি	ভিক্খুম্
সম্বোধন	ভিক্খু	ভিক্খু ভিক্খবো ভিক্খবে

উ কাবন্ত মচ্চু (পু লিঙ্গ) শব্দ (মৃত্যু)

১মী	মচ্চ	মচ্চ মচ্চ বো
২য়ী	মচ্চং	মচ্চ মচ্চ বো
৩য়ী	মচ্চ না	মচ্চ হি মচ্চ ভি
৪র্থী	মচ্চ নো মচ্চ স্	মচ্চ ন
৫মী	মচ্চ না মচ্চুন্না মচ্চুম্হা	মচ্চহি মচ্চ ভি
৬ষ্ঠী	মচ্চ নো মচ্চ স্	মচ্চ নং
৭মী	মচ্চ ন্নিং মচ্চ ম্হি	মচ্চ ম্
সম্বোধন	মচ্চ	মচ্চ

কেতু ভাহ বাহ সত্ত উচ্ছ বেলু সিদ্ধু বদ্ধু সেতু ঐভতি শব্দৰ ৰূপো
এইদৰে হয় ।

উ কাবন্ত বধু (স্ত্রীলিঙ্গ) শব্দ

১মী	বধু	বধু বধুয়ো
২য়ী	বধু	বধু বধুয়ো
৩য়ী	বধুয়া	বধুহি বধুভি
৪র্থী	বধুয়া	বধুন
৫মী	বধুয়া	বধুহি বধুভি
৬ষ্ঠী	বধুয়া	বধুন
৭মী	বধুয়া বধুয়	বধুম্
সম্বোধন	বধু	বধু বধুয়ো

আ কাবন্ত কঞঞা (জ্বীলিজ) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	কঞঞা	কঞঞা কঞঞায়ো
২য়	কঞঞ	কঞঞা কঞঞায়ো
৩য়	কঞঞায়	কঞঞাহি কঞঞাভি
৪র্থ	কঞঞায়	কঞঞান
৫ম	কঞঞায়	কঞঞাহি কঞঞাভি
৬ষ্ঠ	কঞঞায়	কঞঞান
৭ম	কঞঞায় কঞঞায়	কঞঞাসু
সম্বোধন	কঞঞে	কঞঞা কঞঞায়ো

অ কাবন্ত পঞঞা (প্রজ্ঞা) জ্বীলি গ শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	পঞঞা	পঞঞা পঞঞায়ো
২য়	পঞঞ	পঞঞাহি পঞঞায়ো
৩য়	পঞঞায়	পঞঞাহি পঞঞাভি
৪র্থ	পঞঞায়	পঞঞান
৫ম	পঞঞায়	পঞঞাহি পঞঞাভি
৬ষ্ঠ	পঞঞায়	পঞঞান
৭ম	পঞঞায় পঞঞায়	পঞঞাসু
সম্বোধন	পঞঞে	পঞঞা পঞঞায়ো

সদ্ধা মেধা তণহা (তৃষ্ণা) বিজ্জা (বিজ্ঞা) পুচ্ছা (পৃচ্ছা) নিস্সা (নিশা)
ইত্যাদি সমস্ত জ্বীলিজ আকাবন্ত শব্দ ৪প একে হয় ।

ও কাবন্ত গো (পু লিজ) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	গো	গাবো গবো
২য়	গাব গব গাবু	গাবো গবো
৩য়	গাবেন গবেন	গোহি গোভি
৪র্থ	গাবস্স গবস্স	গোনং গুয় গবং
৫ম	গাবা গাবস্সা গাবম্হা	গোহি গোভি
	গবা গবস্সা গবম্হা	
৬ষ্ঠ	গাবস্স গবস্স	গোনং গুয় গব

৬৬ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

একবচন

বহুবচন

মী গবে গাবে গাবন্নিং গাবমহি গাবেসু গবেসু গোসু

সম্বোধন গো গাবো গবো

গো শব্দ জীলিঙ্গ গাবী হয় ইয়াৰ ৰূপ জীলিঙ্গ ঙ্গ কাৰাস্ত জী শব্দৰ দৰে হয়।

অ কাৰাস্ত চিহ্ন (ক্লীবলিঙ্গ) শব্দ

১ম	চিহ্ন	চিহ্না চিহ্নানি
২য়	চিহ্ন	চিহ্নে চিহ্নানি
৩য়	চিহ্নেন	চিহ্নেহি চিহ্নেভি
৪র্থ	চিহ্নায় চিহ্নস্স	চিহ্নান
৫ম	চিহ্না চিহ্নস্সা চিহ্নমহা	চিহ্নেহি চিহ্নেভি
৬ষ্ঠ	চিহ্নায় চিহ্নস্স	চিহ্নানং
৭ম	চিহ্নে চিহ্নেন্সি চিহ্নমহি	চিহ্নেস্স
সম্বোধন	চিহ্ন চিহ্না	চিহ্না

ই কাৰাস্ত অট্ঠি (ক্লীবলিঙ্গ) শব্দ

১ম	অট্ঠি অট্ঠি	অট্ঠা অট্ঠানি
২য়	অট্ঠি	অট্ঠা অট্ঠানি
৩য়	অট্ঠিনা	অট্ঠবীহি অট্ঠাভি
৪র্থ	অট্ঠিনো অট্ঠিস্স	অট্ঠোন
৫ম	অট্ঠিনা অট্ঠিস্সা	অট্ঠোহি অট্ঠাভি
	অট্ঠিমহা	
৬ষ্ঠ	অট্ঠিনো অট্ঠিস্স	অট্ঠোন
৭ম	অট্ঠিনি অট্ঠিস্সি	অট্ঠিস্স অট্ঠাস্স
	অট্ঠিমহি	
সম্বোধন	অট্ঠি	অট্ঠা অট্ঠাষো

উ-কাৰাস্ত মধু শব্দ (ক্লীবলিঙ্গ)

১ম	মধু	মধু মধুনি
২য়	মধুং	মধু মধুনি

বাকীবোৰ উ কাৰাস্ত ভিক্খু (পুংলিঙ্গ) শব্দৰ দৰে একো

ব্যঞ্জনান্ত শব্দজ রূপ

আমি আগতে উল্লেখ করি আহিছে। যে পালিত ব্যঞ্জনান্ত শব্দ নাই।
যেনে—সং বাজন্ > পা বাজ সং আত্মন্ > পা অত্ত আদি রূপ হৈ
অ কাবন্ত হয। সেইদবে দণ্ডিন্ > দণ্ডী ধর্মিন্ > ধর্মী জ্ঞানিন্ > জ্ঞানী
গুণবৎ > গুণবন্ত গচ্ছৎ > গচ্ছন্ত ঙ্গ কাবন্ত উ কাবন্ত আদি রূপ হৈছে। তলত
কেইটামান এই ধরণৰ ব্যঞ্জনান্ত শব্দজ শব্দৰ রূপ দাঙি ধরা হ ল।

অ কাবন্ত বাজ (বাজন্) পু লিঙ্গ শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	বাজা	বাজানো বাজা
২য়	বাজানং বাজ	বাজানো
৩য়	বঞ ঞ্জ বাজেন বাজিনা	বাজ হি বাজ ভি বাজেহি বাজেতি
৪র্থ	বঞ ঞ্জ বাজিনো বাজস্	বজ্জ বাজ ন বাজানং
৫ম	বঞ ঞ্জ বাজম্মা বাজমহা	বাজেহি বাজেতি বাজ হি বাজ ভি
৬ষ্ঠ	বঞ ঞ্জ বাজিনো বাজস্	বঞ ঞ্জ বাজ নং বাজান
৭ম	বঞ ঞ্জ বাজিনি বাজম্মি বাজমহি	বাজুস্ বাজেন্স
সম্বোধন	বাজ বাজা	বাজানো বাজা

ঙ্গ কাবন্ত দণ্ডী (দণ্ডিন্) স্ত্রীলিঙ্গ শব্দ

১ম	দণ্ডী	দণ্ডী দণ্ডীনো
২য়	দণ্ডিন দণ্ডিং	দণ্ডী দণ্ডিনো দণ্ডিনে
৩য়	দণ্ডিনো	দণ্ডীহি দণ্ডীভি
৪র্থ	দণ্ডিনো দণ্ডিস্	দণ্ডীন
৫ম	দণ্ডিনা দণ্ডিম্মা দণ্ডিমহা	দণ্ডীহি দণ্ডীভি
৬ষ্ঠ	দণ্ডিনো দণ্ডিস্	দণ্ডীন
৭ম	দণ্ডিনি দণ্ডিনে দণ্ডিম্মি দণ্ডিমহি	দণ্ডীস্ দণ্ডিনেন্স
সম্বোধন	দণ্ডি	দণ্ডী দণ্ডিনো

৫৮ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

অ কাৰান্ত গচ্ছন্ত (গচ্ছৎ) ক্ৰীৰলিঙ্গ শব্দ

১ম।	গচ্ছ গচ্ছন্তং	গচ্ছন্তা গচ্ছন্তানি
২য়।	গচ্ছন্তং	গচ্ছন্তে গচ্ছন্তানি

বাকীবোৰ অ কাৰান্ত পুংলিঙ্গ শব্দৰ দৰে হয়।

সৰ্বনাম শব্দ ৰূপ

প্রথম পুরুষ অমহ (অস্মদ) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম।	অহ	ময় অম্‌হে
২য়।	ম মমং	অম্‌হাক অম্‌হে
৩য়।	ময়া	অম্‌হেহি অম্‌হেভি
৪র্থী	ময় মম ময হ অম্‌হ	অস্মাক অম্‌হাক
৫মী	ময়া	অম্‌হেহি অম্‌হেভি
৬ষ্ঠী	ময় মম ময হ অম্‌হং	অস্মাকং অম্‌হাক
৭মী	ময়ি	অম্‌হেহ

দ্বিতীয় পুরুষ তুমহ (যুস্মদ্) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম।	ত্ব ত্ব	তুম্‌হে
২য়।	ত্ব ত্বং ত্ব ত	তুম্‌হে তুম্‌হাক
৩য়।	ত্বয়া ত্বয়া	তুম্‌হেহি তুম্‌হেভি
৪র্থী	ত্ব ত্ব হ তুম্‌হ	তুম্‌হাক
৫মী	ত্বয়া ত্বয়া	তুম্‌হেহি তুম্‌হেভি
৬ষ্ঠী	ত্ব ত্ব হ তুম্‌হং	তুম্‌হাকং
৭মী	ত্বয়ি ত্বয়ি	তুম্‌হেহ

তৃতীয় পুরুষ সকস (স্য) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম।	সকো	সকে
২য়।	সকং	সকে
৩য়।	সকেন	সকেহি সকেভি

	একবচন	বহুবচন
৪ৰ্থী	সকস্‌স	সক্‌সং সক্‌সমানং
৫মী	সকস্মা সকস্মহা	সক্‌সেহি সক্‌সেতি
৬ষ্ঠী	সকস্‌স	সক্‌সং সক্‌সমানং
৭মী	সকস্মি সকস্মহি	সক্‌সেহু
সম্বোধন	সক সক	সক্‌সে

স জ্যোবাচক শব্দ

এক শব্দ তিনিও লি গত) সৰ্ব্বত্র একবচন

	একবচন
১মা	একো
২য়া	একং
৩য়া	একেন
৪ৰ্থী	একস্‌স
৫মী	একস্মা একস্মহা
৬ষ্ঠী	একস্‌স
৭মী	একস্মি একস্মহি

দ্বি শব্দ (তিনি লি গতে) সৰ্ব্বত্র বহুবচন

১মা	দুবে ঘে
২য়া	দুবে ঘে
৩য়া	দ্বীহি দ্বীতি
৪ৰ্থী	দুবিগ্নং দ্বিগ্নং
৫মী	দ্বীহি দ্বীতি
৬ষ্ঠী	দুবিগ্নং দ্বিগ্নং
৭মী	দ্বীহু

পালি ধাতুৰূপ

সংস্কৃতৰ ল কাৰ আৰু গণৰ সৈতে পালিৰ ওচৰ সম্বন্ধলৈ লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে ধাতুৰূপত পালিৰ যি বিশেষ প্ৰণালী আছে সংস্কৃতত সেই প্ৰণালী প্ৰায় অল্পহত হৈছে। পালিত লুট আৰু আশীলিঙৰ প্ৰয়োগ নাই। অতীত

৬ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

কালৰ লঙ লিট আৰু লুঙ এই তিনি ল কাৰৰ ভিন্ন ভিন্ন পদৰ দ্বাৰা পালিত সিহঁতৰ পাৰ্থক্য স্পষ্ট বৰ্ণিত হৈছে সংস্কৃততো ইয়াৰ প্ৰায়বোৰেই অল্পৰূপ হৈছে।

বৈদিক ভাষাৰ লুঙৰ প্ৰথম পুৰুষৰ এক বচনত ই বিভক্তি পালিত সম্পূৰ্ণ ৰূপে বৰ্ণিত হৈছে।

লুঙ আৰু লঙৰ ল কাৰৰ ধাতুৰ আগত অ কাৰৰ আগম বৈদিক ভাষাত বিকল্পৰূপে দেখা যায়। পালিতো সেই ৰূপ বৈছে।

লট্ ল কাৰাস্ত পালিত সংস্কৃতৰ সকলো ৰূপৰ দৰে একেই। উত্তম পুৰুষৰ বহুবচনত পালিৰ দদাম্‌সে ভবাম্‌সে প্ৰভৃতি পদ দেখিলে বৈদিক চবামসি প্ৰভৃতি পদলৈ মনত পৰে।

পালিত আত্মনেপদ আৰু পৰশ্বেপদ উভয়ৰে ব্যৱহাৰ থাকিলেও আত্মনেপদৰ প্ৰয়োগ অপেক্ষাকৃতভাৱে কম।

শব্দৰূপৰ দৰে ধাতুৰূপতো পালিত দ্বিবচন নাই। একবচন আৰু বহুবচনহে আছে।

আত্মনেপদী ধাতুবিলাক প্ৰায়েই পৰশ্বেপদী আৰু পৰশ্বেপদী ধাতুক প্ৰায়ে আত্মনেপদী লৈ ৰূপান্তৰ হোৱা দেখা যায়। যেনে—স স্কৃত $\sqrt{\text{ম}}$ মৰতি $\sqrt{\text{কথ}}$ কথ্‌জ্‌তি $\sqrt{\text{মন}}$ মঞ্‌ঞতি $\sqrt{\text{ভূ}}$ ভবতে ইত্যাদি।

পালিৰ সাধাৰণ নিয়মতে কৰ্মবাচ্য ভাববাচ্য আৰু কৰ্মকৰ্তৃবাচ্যত আত্মনেপদ হয় কিন্তু এই নিয়ম বৈকল্পিকহে। যেনে— $\sqrt{\text{পচ}}$ পচতে বা পচতি এইদৰে $\sqrt{\text{লভ}}$ লভতে লভতি মন মঞ্‌ঞতে মঞ্‌ঞতি ইত্যাদি হয়।

পালিত ভাদি কথাদি দিবাদি স্বাদি ক্ৰ্যাদি তনাদি আৰু চুবাদি—এই সাতটা গণত ধাতুসমূহ বিভক্ত হৈছে।

পালিত আশীলিঙ আৰু লুটৰ ব্যৱহাৰ নাই। গতিকে পালিত ধাতুসমূহ আঠ প্ৰকাৰে ব্যৱহৃত হয়। যেনে—

- ১। বস্তমানা (বৰ্তমানা) = লট্
- ২। সন্তমী (সপ্তমী)—বিধিলিঙ
- । পঞ্‌চমী (পঞ্চমী)—লোট্
- ৪। হীয়ন্তনী (হন্তনী) লঙ
- ৫। পবোক্তা (পবোক্তা)—লিট্

৬। ভবিস্ফলী (ভবিষ্যন্তী) - ল ট

৭। কলাতিপত্তি ল ঙ

৮। অজ্ঞতনী (অজ্ঞতনী) - লুঙ

তলত কেইটামান ধাতুৰূপ দাঙি ধৰা হল—

বৰ্তমানা (বৰ্তমান) (Present Tense)

লটৰ বিভক্তি সমূহ হ'ল—

	পৰস্মপদ		অস্তানোপদ	
পুৰুষ	একবচন	বহুবচন	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম	তি	অন্তি	তে	অন্তে
মধ্যম	সি	থ	সে	বহে
উত্তম	মি	ম	এ	মহে

✓ ভূ

	পৰস্মপদ		অস্তানোপদ	
	একবচন	বহুবচন	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম	ভবতি	ভবন্তি	ভবতে	ভবন্তে
মধ্যম	ভবসি	ভবথ	ভবসে	ভববহে
উত্তম	ভবামি	ভবাম	ভবে	ভবমহে

✓ ভূৰ ঠাইত বিকল্পত হু হয়। ততিয়া ইয়াৰ ৰূপ এই ধৰণৰ হ'ব।

যেনে—

	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম	হোতি	হোন্তি
মধ্যম	হোসি	হোথ
উত্তম	হোমি	হোম

লোট—পঞ্চমী (Imperative Mood)

লোটৰ বিভক্তিসমূহ—

	পৰস্মপদ		অস্তানোপদ	
	একবচন	বহুবচন	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম	ভূ	অন্ত	তং	অন্ত
মধ্যম	হি	থ	সুহ	বহো
উত্তম	মি	ম	এ	আম্‌সে

√ ভূ

	পৰস্পৰপদ		অন্তানোপদ	
	একবচন	বহুবচন	একবচন	বহুবচন
প্রথম	ভবতু	ভবন্ত	ভবত	ভবন্ত
মধ্যম	ভব ভবাহি	ভবথ	ভবস্ম	ভবব হো
উত্তম	ভবামি	ভবাম	ভবে	ভবামসে

√ ভূব ঠাইত হু হলে হোতু হোন্ত হোহি হোথ হোমি হোম ইত্যাদি হয়।

লঙ হীম্মণনী—(Past Imperfect)

লঙৰ বিভক্তিসমূহ হল—

	পৰস্পৰপদ		অন্তানোপদ	
	একবচন	বহুবচন	একবচন	বহুবচন
পুরুষ	একবচন	বহুবচন	একবচন	বহুবচন
প্রথম	আ অ	উ উ উ		থ
মধ্যম	ও অ	থ	সে	ব হ
উত্তম	অ অ	মহা	ইং	মহসে

ভূ

	অভবা	অভবু	অভবথ	অভবথ
প্রথম	অভবা	অভবু	অভবথ	অভবথ
মধ্যম	অভবো	অভবথ	অভবসে	অভবব হ
উত্তম	অভব অভব	অভবমহা	অভবি	অভবমহসে

√ ভূব ঠাইত হু হলে—

	অহবা	অহবু অহবু	অহবথ	অহবথ
প্রথম	অহবা	অহবু অহবু	অহবথ	অহবথ
মধ্যম	অহবো	অহবথ	অহবসে	অহব বহ
উত্তম	অহবং	অহবমহা	অহবিং	অহবমহসে

বিধিলিঙ সপ্তমী (Optative Mood)

বিধিলিঙৰ বিভক্তিসমূহ হ'ল—

	পৰস সপদ		অতানোপোদ	
পূৰ্ব	একবচন	বহুবচন	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম	এষ য	এয যং	এথ	এব*
মধ্যম	এয যাসি	এয যাণ	এথো	এয যব হো
উত্তম	এযযামি	এয যাম	এয যং	এয যাম্‌হে
	√ গম			
প্ৰথম	গচ্ছে গচ্ছেয	গচ্ছেযধু ()	গচ্ছেথ	গচ্ছেব
মধ্যম	গচ্ছেযাসি	গচ্ছেথ	গচ্ছেথো	গচ্ছেয যবেহা
	গচ্ছে	গচ্ছেয যাণ		
উত্তম	গচ্ছে	গচ্ছেয যাম	গচ্ছে	গচ্ছেয যামেহা
	গচ্ছেয যামি	গচ্ছেমু গচ্ছেম	গচ্ছেয যং	

লিটপ বোকাৰা (Past Perfect)

বিভক্তি সমূহ হ'ল—

প্ৰথম	অ	উ	ঋ	বে
মধ্যম	এ	থ	থো	ব হো
উত্তম	অ	ম্‌হ	ই	ম্‌হে
	√ পচ			

	পৰসপদ		অতানোপোদ	
পূৰ্ব	একবচন	বহুবচন	একবচন	বহুবচন
প্ৰথম	পপচ	পপচু	পপচিথ	পপচিবে
মধ্যম	পপচে	পপচিথ	পপচিথো	পপচিব হে
উত্তম	পপচ	পপচিম্‌হ	পপচি	পপচিম্‌হে

লুট—ভবিষ্যন্তী (Future tense)

বিভক্তি সমূহ হ'ল—

প্ৰথম	সসন্তি	স সন্তি	স সতে	স সন্তে
মধ্যম	স সসি	স সথ	স সসে	সস বহে
উত্তম	সসামি	সসাম	সসং	সসাম্‌হে

✓ ভূ

প্রথম	ভবিস্সতি	ভবিস্সন্তি	ভবিস্সতে	ভবিস্সন্তে
মধ্যম	ভবিস্সস্মি	ভবিস্সথ	ভবিস্সসে	ভবিস্সব হে
উত্তম	ভবিস্সামি	ভবিস্সাম	ভবিস্সং	ভবিস্সাম্হে

লঙ—কালান্তিপত্তি (Conditional)

বিভক্তি সমূহ ত ল—

প্রথম	স্মা	স্ম স্ম	স্ম থ	স্মি স্ম
মধ্যম	স্মে	স্মথ	স্মসে	স্মব হে
উত্তম	স্ম	স্মমহা	স্মং	স্মাম্হে

✓ ভূ

প্রথম	অভবিস্সা	অভবিস্সংস্ম	অভবিস্সথ	অভবিস্সি স্ম
মধ্যম	অভবিস্সে	অভবিস্সথ	অভবিস্সসে	অভবিস্সব হে
উত্তম	অভবিস্সসং	অভবিস্সমহা	অভবিস্সং	অভবিস্সসাম্হে

লুঙ—অজ্ঞতনী (Aor i t Pa t t n)

বিভক্তি সমূহ হ ল—

প্রথম	ঈ ই	উ ই স্ম	আ হথ	উ
মধ্যম	ও ই	থ	সে	বুহং
উত্তম	ইং	মহা ম্হ	অ অ	ম্হে

✓ ভূ

প্রথম	অভবী	অভবি	অভবু	অভবি স্ম	অভবা	অভবিথ	অভবু
মধ্যম	অভবো	অভবি	অভবিথ		অভবিসে		অভবিব হে
উত্তম	অভবি		অভবিম্হা		অভব	অভব	অভবিম্হে

অভবিম্হ

(ক) ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য (Gerund) পালিত ক্কা ত্তান ত্তূণ
আৰু ষ প্রত্যয় যোগ কৰি ক্রিয়াবাচক বিশেষ্য পদ কৰা হয়। ত্তান আৰু
ত্তূণ প্রত্যয়ান্ত শব্দ পালি কবিতাত প্রচুব ব্যৱহাৰ আছে। কেতিয়াবা

কেতিয়াবা য পালিত চতুৰ্থপৰিণত হৈছে। পালিৰ য সংস্কৃতত ল্যপ
প্রত্যয় হৈছে যেন লাগে। শব্দক ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্যত পৰিণত কৰিবৰ
সময়ত ধাতুৰ আগত উপসৰ্গ ধকাৰ কোনো ধৰা বন্ধা নিয়ম নাই। পালিত
উপসৰ্গ থাকিলেও ত্ৰা প্রত্যয় হব পাৰে নাথাকিলেও য প্রত্যয় হব পাৰে।
যেনে — বন্দ + য = বন্দিয় অভি + বন্দ + য = অভিবন্দিয়।

অভিবন্দ + ত্ৰা = অভিবন্দিত্ৰা

অ কাৰান্ত ধাতুৰ পৰবৰ্ত্তী 'য কেতিয়াবা কেতিয়াবা লোপ পায়।
যেনে — অভিঞঞা (জ্ঞা) + য = অভিঞঞা।

কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত প্রত্যয় যুক্ত নহলেও ক্ৰিয়া বাচক বিশেষ্যৰ কাম
কৰে। যেনে — পকিৰিত্ৰা ব ঠাইত পকিৰ লেখাও দেখা যায়।

(খ) নিমিত্তার্থক ক্ৰিয়া (Infinitive) পালিত তুং আৰু তৰে
তুষে আৰু তায়ে প্রত্যয় যোগ কৰি নিমিত্তার্থক ক্ৰিয়া গঠন কৰা হয়।
তৰে তুষে আৰু তায়ে প্রত্যয়ান্ত শব্দ পালিত বেছি দেখা যায়।
যেনে — দা + তৰে = দাতৰে।

গণ + তুষে = গণেতুষে।

খাদ্ + তায়ে = খাদিতায়ে।

(গ) নিজন্ত বা প্রেৰণার্থ ক্ৰিয়া (Causative) ধাতুৰ পিছত
প্ৰেৰণার্থ বা প্রবর্তন্যর্থ বুজাবগৈ নিচ প্রত্যয় যোগ কৰি সংস্কৃতত নিজন্ত বা
প্ৰেৰণার্থ ক্ৰিয়া গঠন কৰা হয়। পালিত নিজন্ত ক্ৰিয়া নিজন্ত প্রত্যয়ৰ সহায়
অবিহনে গঠিত হব নোৱাৰে। অয় আৰু আপয় প্রত্যয় যোগ কৰি পালিত
নিজন্ত ক্ৰিয়া গঠিত হয় আৰু এই প্রত্যয় যুক্ত হলে যথাসম্ভৱ ধাতুৰ ণ্ণ বৃদ্ধি
হয়। কেতিয়াবা কেতিয়াবা পদান্তৰ্গত অয় ব ঠাইত এ আৰু আপয় ব
ঠাইত আপে হয়।

যেনে — √গম্ + অয় + তি = গময়তি ইয়াত অয় ব ঠাইত এ হৈ

√গম্ + এ + তি = গমেতিও হয়।

সেইদৰে √কৰ + অয় + তি = কাৰয়তি।

√কৰ + এ + তি = কাৰেতি।

আকৌ √কৰ + আপয় + তি = কাৰাপয়তি।

√কৰ + আপে + তি = কাৰাপেতি।

ইয়াত আপয় ব ঠাইত আপে হৈছে।

(ঘ) কৰ্ম আৰু ভাববাচ্য (Passive Voice)

পালিত সাধাৰণতে ধাতুৰ পিছত য প্রত্যয় যোগত কৰ্ম আৰু ভাববাচ্য হয়। কৰ্ম আৰু ভাববাচ্যৰ পালিত আত্মনেপদ আৰু পৰশ্চৈপদ উভয়তেই য যুক্ত হয়। যেনে—

উচ্যতে—উচ্চতে (আত্মনেপদ)

উচ্যতে—উচ্চতি (পৰশ্চৈপদ)

সাধাৰণতে ধাতুৰ পিছত য প্রত্যয় যোগ হলে ই কাৰ বা ঈ কাৰৰ আগত হয়। যেনে

√পুচ্ছ (প্রচ্ছ)	পুচ্ছতে পুচ্ছয়তি
√তুস	তুসতে তুসয়ি
/মথ	মথীয়তি
√মহ	মহীয়তি

(ঙ) ভাব (Mood) বিশেষ্য বা সৰ্বনাম যি পদৰ সামগ্ৰিক ভাবে বুজা যায় সেয়ে ২ ল বিশেষণ পালিতো এই বিশেষণৰ ব্যৱহাৰ আছে আৰু সি সংস্কৃত বা প্রাকৃতৰ দৰে বিশেষ্য বা সৰ্বনামৰ বচন লি গক অনুসৰণ নকৰে।

দুই বা ততোধিক ব্যক্তি বা বস্তুৰ মাজত একৰ উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ বুজাবৰ কাৰণে বিশেষণৰ তুলনা কৰা হয়। এই বক্য তুলনাক বিশেষণৰ তাৰতম্য বোলে। দুটাৰ মাজত একৰ উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ বুজালে Superlative হয়।

অসমীয়া বঙালী আদিত সাধাৰণত স দ্ব্যতৰ দৰে তচ্ তম আৰু ইয়স্ ইঠ প্রত্যয় যোগ দি Superlative আৰু Comperlative কৰা হয়। কিন্তু পালিত অনেক বকমে কৰা হয়।

(১) মূল বিশেষণৰ লগত হয়ো যোগ কৰি Comperlative আৰু ইথ যোগ কৰি Superlative কৰা হয়। যেনে—

পাৰা—পাপিয়ো (comp)

পাৰা—পাপিট্ঠ (supt)

গুৰু—গৰিয়ো (comp)

গুৰু—গৰিট্ঠ (supt)

২) যিবিলাক বিশেষণৰ শব্দৰ অস্ত্য ব্যঞ্জন বৰ্তমান সেই সমূহত ত্ব প্রত্যয় প্রয়োগ কৰি comp আৰু তম্ প্রত্যয় প্রয়োগ কৰি supt কৰা হয়। যেনে—

অধিক— অধিকতৰ (Comp) অধিকতম্ (Supt)

নীচ নীচতৰ () নীচতম্ ()

(৩) যিবিলাক বিশেষণ শব্দত অন্ত্যস্বৰ বৰ্তমান সেই সমূহত তৰ তম প্রত্যয় যোগ কৰি Comp আৰু Supt ত পৰিবৰ্তন কৰা হয়।

যেনে — মহন্ত— মহন্তৰ (Comp) মহন্ততম্ (Supt)

নীলবন্ত— নীলবন্ততৰ () নীলবন্ততম্ ()

(৪) কেতিয়াবা কেতিয়াবা তৰ তম্ প্রত্যয়ৰ মাজ ব আৰু ম অৱশিষ্ট থাকে। যেনে—

অধ—অধৰ—অধম।

অব—ওব—ওম।

(৫) পালিও বিশেষণ সমূহ কেতিয়াবা কেতিয়াবা কোনো নিয়ম নোহোৱাকৈ বিশেষ বিশেষ শব্দ কিছুমান ব্যৱহাৰ কৰি তুলনা কৰা হয় যেনে—অস্তি—নেদিয়ে—নেদিট্ট

সাধিক—সাধিয়ে—সাধিট্ট

(৬) কেতিয়াবা কেতিয়াবা ণাগত অতি যোগ কৰি supt অৰ্থ প্রকাশ কৰা হয়। যেনে—অতি যিগ গ অসমীয়াতো এই বকমৰ ব্যৱহাৰ আছে।

(৭) পদ প্রকৰণ পদ প্রকৰণৰ প্ৰথম স্তৰত পালি সংস্কৃত নাছিল। কিছু অবাচিন কালতহে পালি ভাষাত সুবিনস্ত পদ প্রকৰণ আৰু অলঙ্কাৰাদিৰ প্ৰয়োগ হয়। সুৰ্ত্ত নিপাতৰ পৰাই পালিৰ আদি সীমা। অশোকৰ পিছৰ ত্ৰিপিটক প্ৰভৃতি গ্ৰন্থৰ মাধ্যমেদি পালিৰ প্ৰকৃত আলংকাৰিক ৰূপটো ধৰা পৰে। ধৰ গাথা ত দেখা যায় পালি ভাষাৰ অনেক ঠাইত সংস্কৃত পদী হৈ পৰিছে। মূঠ কথা কৰ্ম ক্ৰিয়া আৰু বিধেয় আৰু কৰ্তাৰ বিশেষণ প্রকৰণ অনেকখিনি আৰ্হ ভাৰতীয় ভাষাৰ অন্তৰ্গত।

ষষ্ঠ অধ্যায়

প্রাকৃত শব্দৰ ব্যুৎপত্তি আৰু প্রাকৃত ভাষাৰ উদ্ভৱ

প্রাকৃত ভাষাৰ মূল বা উৎপত্তি সম্বন্ধে বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন মত প্রকাশ কৰিছে আৰু সেয়েহে ইয়াৰ সংজ্ঞাও বিভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে— প্রকৃতি সংস্কৃতং তত্ বা তত্ আগতং প্রাকৃতম্”।—হেমচন্দ্ৰ

প্রকৃতি সংস্কৃতং তদ্ বিকৃতি প্রাকৃতম্।

প্রাকৃত জনানাং ভাষা প্রাকৃতম্।

প্রাকৃতস্ত তু সৰ্বমেব সংস্কৃত যোনি । —প্রাকৃত সম্ভৱনী

ওপৰৰ সংজ্ঞাৰ পৰা প্রাকৃত ভাষাৰ মূল আৰু উৎপত্তি সম্বন্ধে তিনিটা মত পোৱা যায়। প্রথম দলৰ মতে প্রকৃতি অৰ্থাৎ সংস্কৃতৰ পৰা যি আহিছে সিহে প্রাকৃত। দ্বিতীয় দলৰ মতে সাধাৰণ মানুহৰ যি ভাষা সিহে প্রাকৃত। কিন্তু তৃতীয় মতৰ সমর্থনকাৰী সকলে লৌকিক সংস্কৃতক কথিত ভাষা বুলি অস্বীকাৰ কৰি কয় যে বৈদিক ভাষাৰ যি সময়ত প্রচলন আছিল সেই সময়ত প্রাকৃত কথিত ভাষা হিচাপে ব্যবহৃত আছিল আৰু সিহেই গৌতম বুদ্ধৰ জন্মৰ পৰা প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰি সাহিত্যিক ভাষাৰূপে পাৰগণিত হয়।

গৌড়বহু মহাকাব্যত প্রাকৃত সম্বন্ধে উল্লেখ আছে—

সয়লাও ইম বায়া বিদন্তি এন্তোয় নেন্তি বায়াও ।

এন্তু সমুদ্ চিয় নেন্তি সায়বাও ক্ৰিয় জলাই ॥

অৰ্থাৎ প্রাকৃত ভাষাতেই সকলো ভাষা প্ৰবিষ্ট হয় আৰু এই প্রাকৃত ভাষাৰ পৰাই সকলো ভাষাৰ উৎপত্তি হয় পানী সমুদ্ৰতেই প্ৰবিষ্ট হৈ সমুদ্ৰৰ পৰাই নিৰ্গত হোৱাৰ দৰে।

ড হুহুমাৰ সেনৰ মতে প্রাকৃতিৰ অৰ্থাৎ জনগণৰ ব্যৱহৃত ভাষা হল প্রাকৃত আৰু শিষ্ট ব্ৰাহ্মণ্য সমাজৰ শুদ্ধ ভাষা সঙ্কৃত—এই নামৰ প্ৰতিৰূপ হিচাপে প্রাকৃত নামটো কল্পিত।

আধুনিক পণ্ডিত সকলে কয় যে প্রাকৃত ভাষা বৈদিক ভাষাৰ সময়ৰে পৰা ভাৰতত আছে। বিশ্লেষণ কৰি চালে এই কথাষাৰৰ মূল্য হুই কবিব নোৱাৰি। আমি বহুবিধৰত প্রাকৃত ভাষা আৰু বৈদিক ভাষাৰ মাজত বহুতো সামঞ্জস্য দেখিবলৈ পাওঁ। যেনে—

১। প্রাকৃতত ব্যঞ্জনান্ত শব্দৰ প্ৰয়োগ মুঠেই নাই। সংস্কৃত ব্যঞ্জনান্ত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিব লগা হলে প্রাকৃতত সেই শব্দৰ শেষৰ ব্যঞ্জনটি লুপ্ত কৰি দিয়া হয়। বৈদিক ভাষাতো এই ৰূপৰ প্ৰয়োগ দেখিবলৈ পোৱা যায়। যেনে—উচ্চাৎ>উচ্চা নীচাৎ>নীচা ভাবৎ>ভাব মনস>মন তৎ>তা ইত্যাদি। আকৌ কেতিয়াবা অন্ত্য ব্যঞ্জনৰ শেষত স্বৰ যোগ কৰি শব্দটো স্বৰাস্ত কৰা হয়। এই নিয়মক অন্ত্য স্বৰাগম বোলা হয়। যেনে—শবৎ>সবঅ (সবত)।

২। পালি প্রাকৃতত পদৰ আদি বৰ্ণ গত ৰ ফলা আৰু য ফলাৰ প্ৰায়ে লোপ হয়। যেনে—গ্রাম>গাম ব্যৱস্থিত>ববস্থিত। বৈদিক ভাষাতো এই ধৰণৰ প্ৰয়োগ আছে। যেনে—অপ্ৰগল্ত ৰ ঠাইত অপগল্ত।

৩। প্রাকৃতত সংযুক্ত বৰ্ণৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয়। যেনে—মাত্ৰা>মত্তা। বৈদিক ভাষাতো এনে ৰূপ দেখা যায়। যেনে—বোধসীপ্ৰা>বোধসপ্ৰা অমাত্ৰ>অমত্ত।

৪। প্রাকৃতত অনেক ঠাইত সংযুক্ত বৰ্ণৰ এটা ব্যঞ্জন লোপ কৰি পূৰ্ববৰ্তী হ্ৰস্ব স্বৰক দীৰ্ঘ কৰা হয়। যেনে—কৰ্তব্য>কাভব্য নিশ্বাস>নীশ্বাস। বৈদিক ভাষাতো এই ৰূপ আছে যেনে—দুৰ্দ্ভ>দুভত দুৰ্গাশ>দুগাশ।

৫। প্রাকৃতৰ অনেক ঠাইত ঋ ৰ ঠাইত উ হয়। যেনে—ঋতু>উতু বা উতু। বৈদিক সাহিত্যতো এনেকুৱা উদাহৰণ অলক্ষ্য নহয়। যেনে—বৃন্দ>বুন্দ।

৬। প্রাকৃতত অব ৰ ঠাইত ও কাৰ অয় ৰ ঠাইত এ কাৰ হয়। যেনে অবহসতি>ওহসতি নয়তি>নেতি। বৈদিক সাহিত্যতো ইয়াৰ প্ৰয়োগ আছে। যেনে—প্ৰবনা=প্ৰোণা অন্তবয়তি=অন্তবেতি।

৭। পদ অন্তস্থিত য কাৰ উত্তৰতেই বিত হোৱা দেখা যায়। যেনে—দেয়>দেযা পৌকষেয়>পৌকষেয়।

৭ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

৮। স্বৰভক্তিৰ প্ৰয়োগ উভয়তেই প্ৰচুৰ। প্ৰাকৃতত ক্লিয়=কিলিয়
 স্ব=স্বৰ হয় বৈদিকত তত্ব=তত্ব্ব স্ব=স্বৰ হয়।

৯। প্ৰাকৃতত ঘি বচনৰ প্ৰয়োগ নাই তাৰ ঠাইত বহুবচনৰ প্ৰয়োগ
 কৰা হয়। বৈদিক ভাষাতো ঠায়ে ঠায়ে এনে প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে—
 ইন্দ্ৰাবৰুনৌ ব ঠাইত ইন্দ্ৰাবৰুনা (ইয়াত প্ৰাকৃতৰ দৰে অন্তত থকা বিসৰ্গ
 লোপ হৈছে)। আকৌ ইন্দ্ৰাবৰুনৌ ঋণো পোৱা যায়। সেইদৰে মিত্ৰা
 বৰুণা আৰু মিত্ৰাবৰুণৌ অশ্বিণা আৰু অশ্বিনৌ ইত্যাদিৰ বহুল প্ৰয়োগ
 আছে।

১০। অকাৰান্ত শব্দৰ পিছত বিসৰ্গ থাকিলে প্ৰাকৃতৰ বহু ঠাইত এনে
 শব্দ ও কাৰান্ত হয়। (>ও) যেনে—দেব >দেবো স >সো ইত্যাদি।
 বৈদিক ভাষাতো এনে ৰূপ আছে। যেনে—স + চিৎ = সোচিৎ স বৎসৰ =
 সংবৎসৰো।

এইদৰে বৈদিক ভাষাৰ লগত প্ৰাকৃতৰ সাদৃশ্য দেখুৱাই অনেক উদাহৰণ
 দিব পাৰি। কিন্তু বৈদিক ভাষাৰ লগত যে প্ৰাকৃতৰ অতি ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ আৰু
 তেতিয়াৰ পৰাই যে ই চলি আহিছে সেই কথা বুজিবৰ নিমিত্তে এইখিনিয়েই
 যথেষ্ট।

প্ৰথমতে পণ্ডিতসকলে সংস্কৃতক প্ৰকৃতি বুলি কৈ ভাবপৰা প্ৰাকৃত ভাষাৰ
 সৃষ্টি হোৱা বুলি যি ব্যাখ্যা দিছে তাৰ বাস্তৱ তথ্য বৰ কম। সংস্কৃতক প্ৰকৃতি
 বুলি কোৱাৰ বিষয়ে যুক্তি পোৱা নাযায়। সাধাৰণতে প্ৰকৃতি শব্দই নৈসৰ্গিক
 বা স্বাভাৱিক অৰ্থ বুজায় আৰু এই প্ৰকৃতিৰ পৰা যাৰ জন্ম দিয়ে প্ৰাকৃত।
 সংস্কৃতক যি সময়ত পাণিনিয়ে ব্যাকৰণৰ সূত্ৰৰদ্বাৰা সঙ্কাৰ কৰি ললে সেই
 সময়ত প্ৰাকৃত আগৰ দৰেই থাকিল। অৰ্থাৎ ই যি ৰকমে আছিল সেই
 ৰকমেই থাকি গ'ল সঙ্কাৰৰ সাধন কৰা নহ'ল। গতিকে ই প্ৰাকৃত। কষ্টৰ
 কাৰ্য্যালঙ্কাৰ বৃত্তিত প্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত নৰিসাধুৰ নিচিনা লোকেও এই মতকেই
 সমৰ্থন কৰি কৈছে সকল জগজ্জনাং ব্যাকৰণাদিভিৰ নাহিত সংস্কাৰ সহজ
 বচন ব্যাপাৰ প্ৰকৃতি। তত্র ভৱ সৈৱ বা প্ৰাকৃতম্।

আন এটা কথা মন কৰিব লগীয়া যে সংস্কৃত পণ্ডিত সকলে সম্ভৱত
 দোষ ব্যৱহাৰ কৰা নহ'ল কাৰণেই নেকি সাহিত্যত প্ৰাকৃত ভাষা
 সদায় নিম্ন শ্ৰেণীৰ মাজহৰ মূখতহে দি আহিছে। আমাৰ নিম্ন শ্ৰেণীৰ
 মাজহকে প্ৰাকৃত বুলি কোৱা হয় গতিকে এওঁলোকৰ মূখৰ যি ভাষা দিয়েই

প্রাকৃত। বৰ্তমান বহু পণ্ডিতৰ ধাৰণা এয়ে। আনহাতে সংস্কৃতৰপৰা ওলোৱা হলে ইয়াৰ নাম সংস্কৃত বা ঠাইৰ লগত সাদৃশ্য থকা আন কিবা নাম হ'ব লাগিছিল। ভাষা তত্ত্বৰ ফালৰপৰা প্রাকৃত হোৱাৰ কোনো যুক্তি নাই।

ব্যাকৰণৰ ফালৰপৰাও প্রাকৃতৰ কিছুমান স্থকীয়া নিয়ম-নীতি আছে। সেই বিলাক ওপৰত দেখুৱাই অহা ধৰণে সংস্কৃত আৰু প্রাকৃত উভয়ৰে বৈদিক ভাষাৰ লগতহে মিলে। গাইগাৰ চাহাবে এই সম্পৰ্কে স্পষ্ট অভিপ্ৰায় দি কৈছে— Pali however cannot be directly derived from sanskrit for it shows number of characteristic features which suggests its closer relation to Vedic

প্রাকৃত ভাষাৰ এই ৰূপ বৃদ্ধৰ জন্মৰ সময়লৈকে সৰ্বসাধাৰণৰ মূখ্য ভাষা ৰূপেই পৰিগণিত হৈ আছিল। কিন্তু সংস্কৃত ভাষা পিছত গৈ সৰ্বসাধাৰণ মানুহৰ বাবে কঠিন হৈ পৰাত খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৬ষ্ঠ শতিকাৰপৰা ই গা ভাঙি উঠে আৰু ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ মধ্য স্তৰৰ সূচনা কৰে।

প্রাকৃত ভাষাৰ বিকাশ

বাপক অৰ্থ প্রাকৃত শব্দই সমগ্ৰ মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাক বুজালেও প্রকৃতার্থত কেৱল সাহিত্যত ৰূপদান দিয়া মধ্য উপস্ৰবৰ দ্বিতীয় ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাহে বুজায়। সাহিত্যত প্রাকৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ ঠিক কেতিয়াৰ পৰা আৰম্ভ হ'ল এই কথা নিৰ্ণয় কৰা সহজ কথা নহয়। সম্ৰাট অশোকৰ সময়তেই সম্ভৱত প্ৰথম প্রাকৃত ভাষাত জনসাধাৰণৰ মাজত শিক্ষা আৰু উপদেশ দিয়াৰ প্ৰচেষ্টা কৰা হয়। কিন্তু সংস্কৃত নাটকত প্রাকৃত ভাষাৰ ব্যৱহাৰ যি ধৰণে কৰা হৈছে তালৈ মন কৰিলে বুজিব পাৰি যে নাটকৰ মাধ্যমতেই প্রাকৃত ভাষাই প্ৰথম শিল্প সাহিত্যত প্ৰৱেশ কৰাৰ স্বযোগ লাভ কৰিছিল। খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয় শতাব্দীৰ নাট্যশাস্ত্ৰত উল্লেখিত ধ্ৰুৱা গানসমূহকেই প্রাকৃত সাহিত্যৰ নিদৰ্শন বুলি কিছুমান পণ্ডিতে উল্লেখ কৰিছে। সংস্কৃত নাটকৰ নাৰী আৰু নিম্ন শ্ৰেণীৰ লোকসকলৰ ভাষা গাথা সপ্তশতী দেতুবদ্ধ গোড়বহো প্ৰভৃতি কাব্যৰ ভাষা আৰু জৈন সাহিত্যৰ ভাষা এই সমূহক প্রাচীন বৈয়াকৰণিক সকলে প্রাকৃত বুলিছে। প্রাকৃত ভাষাত ৰচিত গানৰ আকৰ্ষণী শক্তি আৰু মাধুৰ্য্যৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈ বিশিষ্ট সংস্কৃত কবি আৰু সাহিত্যিকসকলে মুক্তকণ্ঠে প্রাকৃত ভাষাৰ

৭২ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

প্ৰশ্ন সা কৰা দেখা যায়। গাথা মণ্ডশতীত সাতবাহন বা হালে প্রাকৃত কাব্যৰ বিৰুদ্ধবাদীসকলক নিৰ্দ্ধাৰিত কৰি কৈছে—

অমিঅং পাউঅ ককং পটিউং দৌউ অ জে ৭ মাণন্তি ।

কামসু তন্তুভন্তি কুণন্তি তে কইণ লঙ্কন্তি ।

অৰ্থাৎ প্রাকৃত কাব্য অমৃত স্বৰূপ এই কাব্য যিয়ে পাঠ কৰিব বা শুনিবলৈ নাজানে কামশাস্ত্ৰৰ তৰু চিন্তা কৰাত প্ৰবৃত্ত সেইসকলে কিম্ব লঙ্কিত নহব। এইদৰে প্রাকৃত ভাষাৰ উৎকৰ্ষ নিৰূপণ প্ৰভৃতি সম্বন্ধে বাণভট্ট ৰাজশেখৰ আৰু বাক্যপতিৰাজ প্ৰভৃতি প্ৰতিষ্ঠাবান সাহিত্যিকসকলে ভূয়শী প্ৰশ্ন সা কৰি গৈছে।

বিভিন্ন প্রাকৃত ভাষা

জৈন শাস্ত্ৰৰ বাহিৰেও আৰু বহু প্ৰকাৰৰ প্রাকৃত ৰচনা আছে। প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণিকসকলে এই ৰচনাসমূহৰ ভাষক কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰিছে। বৰকচিয়ে (ত্ৰী পু প্ৰথম শতিকা) তেওঁৰ প্ৰাকৃত প্ৰকাশত চাৰি ৰকমৰ প্ৰাকৃতৰ উল্লেখ কৰিছে। যেনে—প্ৰকৃ প্ৰাকৃত (Real) সৌৰসেনী মাগধী আৰু পৈশাচী। পিছৰ যুগৰ আন এজন প্ৰখ্যাত বৈয়াকৰণিক মেঘচন্দ্ৰই প্ৰাকৃত ছয় প্ৰকাৰ বুলি উল্লেখ কৰিছে। যেনে প্ৰাকৃত বা মূল প্ৰাকৃত সৌৰসেনী মাগধী পৈশাচী চুলিকা পৈশাচী আৰু অপভ্ৰংশ। পাছৰ বৈয়াকৰণিক মুকুন্দ শৰ্মা আদি কৰি সকলোৱে মেঘচন্দ্ৰৰ বিভাজনকেই অনুসৰণ কৰা দেখা যায়। ইয়াৰ ভিতৰত যিটো প্ৰাকৃত বা মূল প্ৰাকৃত কোৱা হৈছে সেইটোক সাধাৰণতে মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত বুলি কোৱা হয়। নাম কেইটাৰ পৰাই সেইবোৰ প্ৰাকৃত কোন কোন অঞ্চলত প্ৰচলিত আছিল তাক আমি অনুমান কৰিব পাৰি। সন্তৰ মহাৰাষ্ট্ৰ মহাৰাষ্ট্ৰত (যি অঞ্চলত আজিকালি মাৰাঠী ভাষা কয়) সৌৰসেনী স্বৰসেনৰ ভাষা অৰ্থাৎ মথুৰা আৰু ভোজব্ৰজৰ মাগধী মগধৰ (বিহাৰ) আৰু পৈশাচী প্ৰাকৃত কৈকেয় অঞ্চলৰ ভাষা। Dr Hoenk ৰ মতে আকৌ মহাৰাষ্ট্ৰী মহাৰাষ্ট্ৰৰ ভাষা নাছিল কাৰণ মাৰাঠীৰ লগত মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ কোনো মিল নাই। তেওঁৰ মতে মহাৰাষ্ট্ৰী নামটোৱে কোনো এটা নিৰ্দিষ্ট অঞ্চল বুজায়। ই এক সময়ত দেৱাবৰণবা ৰাজপুতনা অঞ্চললৈ জুৰি থকা দেশখনৰ ভাষা আছিল।

আমি ভাষাৰ ফালৰপৰা আলোচনা কৰিলে দেখিবলৈ পাওঁ যে প্ৰত্যেকেই ৰাজত কিছু পাৰ্থক্যৰে আৰু স্বকীয় বৈশিষ্ট্যৰে প্ৰত্যেকেই নিজৰ স্বপত

গঢ় লৈ উঠিছে। প্রাকৃত বৈয়াকৰণীকসকলে মহাবাহুক মূল প্রাকৃত বুলি ধৰি লৈ তাৰ তুলনাত অন্তৰ প্রাকৃতৰ লক্ষণ বিচাৰ কৰিছে।

মহাবাহুকী প্রাকৃত মহাবাহুকী প্রাকৃতক শ্ৰেষ্ঠ প্রাকৃত বুলি গণ্য কৰা হয়। এই প্রাকৃতৰ শ্ৰুতিমাধুৰ্য সৰ্বজন স্বীকৃত। আচাৰ্য দণ্ডিয়ে তেওঁৰ কাব্যদৰ্শনত কৈছে—মহাবাহুকীয়া ভাষা প্রকৃষ্ট প্রাকৃতং বিহু। অৰ্থাৎ মহাবাহুকী দেশৰ ভাষাকে উত্তম প্রাকৃত বুলি জানিবা। মহাবাহুকী প্রাকৃতক কবিশকলৰ উদ্ভাসিত ভাষা বুলি কোৱাটো সমীচীন নহয়। গোদাবৰী প্রদেশৰ কথ্য ভাষাই এই প্রাকৃতৰ ভিত্তি বুলি আৰু ইয়াৰ মাজতেই মাৰাঠী ভাষাৰ অনেক বিশেষত্ব নিহিত আছে বুলি পণ্ডিতসকলে কৈছে।

এই প্রাকৃতৰ শ্ৰুতিমাধুৰ্যৰ নানা কাৰণ আছে তাৰ ভিতৰত প্রধান কাৰণ স্বৰ মধ্যস্থিত মল্লপ্ৰাণ ব্যঞ্জন ধৰ্মৰ লোপ ফলত এই ভাষা স্বৰ প্রাচুৰ্যেৰে স্পন্দনপূৰ্ণ। স্বৰধৰ্মিয়ে সঙ্গীতৰ সুস্বাদু আনে আনফালে ব্যঞ্জন ধৰ্মৰ প্রাচুৰ্যতাই আনে ভাষাৰ তেজস্বীতা। ব্যঞ্জনধৰ্মৰ লোপৰ ফলত ফৰাছী ভাষাৰ মাধুৰ্যতাই শ্ৰোতাৰ মন সতে আকৰ্ষণ কৰে। আনহাতে দৰে ব্যঞ্জনধৰ্মৰ উচ্চারণৰ কাৰণে জাৰ্মান ভাষা যিমান বলিষ্ঠ সিমান মধুৰ নহয়।

বিতীৰ্ণতে মহাবাহুকী প্রাকৃত যে অগ্ৰান্ত প্রাকৃততকৈ সাহিত্য সম্পদত সমৃদ্ধিশালী আৰু সঙ্কত নাটকৰ গীতত এই প্রাকৃত প্ৰয়োগ হৈ সৰ্বজন সমাদৃত হৈ পৰিছিল—ইহো মহাবাহুকী প্রাকৃতক শ্ৰেষ্ঠত্ব আনি দিয়াত সহায় কৰিছে।

তৎসম অৰ্ধতৎসম তন্ত্ৰৰ শব্দ দেখী—এই চাৰি প্ৰকাৰ শব্দৰদ্বাৰা মহাবাহুকী প্রাকৃতৰ শব্দ ভাণ্ডাৰ বৰ্দ্ধিত হৈছে। পণ্ডিতসকলে কোল বা জাবিড বা ভোট বুলি নকৈ সাধাৰণভাৱে দেখী শব্দটো প্ৰয়োগ কৰিছে। কোল জাবিড বা ভোট গোপীৰ শব্দ অকল পালি প্রাকৃততেই নহয় সংস্কৃত আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাসমূহত প্ৰচুৰ আছে।

শৌৰসেনী মধ্যদেশৰ চৰিত প্রাকৃত। শূৰসেন মধ্যদেশৰ কেন্দ্ৰীয় অঞ্চল। এই অঞ্চলৰ দক্ষিণ পশ্চিমা ৩৭ভাষা সাহিত্যিকসকলৰ হাতত শৌৰসেনীত পৰিণত হৈছে। সঙ্কত নাটকত জী চৰিত্ৰত আৰু বিদূষকৰ মুখত এই ভাষা দিয়া হৈছে। কৰ্পূৰ মঞ্জৰী নাটকত বজাৰ মুখতো এই শৌৰসেনী ভাষা শুনা গৈছে। মূল সংস্কৃতৰ লগত ইয়াৰ ঘনিষ্ঠ সাদৃশ্য আছে। শৌৰসেনীক হিন্দী সংস্কৃতৰ মধ্যবৰ্তী জ্বৰ বা পশ্চিমা হিন্দী বুলিবও পাৰি। মহাবাহুকীৰ লগত ইয়াৰ সম্বন্ধ নিৰ্দেশ কৰিবলৈ গৈছে জুজুমাৰ

সেনে সম্ভব্য কৰিছে মহাবাহীৰ লগত শৌৰসেনীৰ কোনো লৌকিক পাৰ্থক্য নাই এটিৰ বাহিৰে অৰ মধ্যগত দ কাৰ আৰু ধ কাৰৰ স্থিতি যেনে—
সং গচ্ছতি > গচ্ছই (মহা) গচ্ছদি (শৌৰ) স কথয়তি > কহয় (মহা) কথৈদি (শৌৰ)।

শৌৰসেনীৰ এই লক্ষণটো দ্বিতীয় মধ্যভাৰতীয় আৰ্যৰ আদি উপস্তবৰ লক্ষণ বুলি অনুমান কৰা হয়। শৌৰসেনীৰ একবচনত স্মিন > মহি বিভক্তি হয় কু > কড়ুঅ স্থান > ছন হয়।

বৈয়াকৰণিকসকলে মহাবাহী শৌৰসেনীৰ মাজত বিভাষা আৱন্তী প্ৰাকৃতৰ উল্লেখ কৰিছে। ইয়াত আংশিকভাবে দুই প্ৰাকৃতৰ লক্ষণ বিদ্যমান।

মাগধী স স্তুত নাটকত মাগধী নিত্যন্ত শিক্ষিত ইতিব লোকৰ ভাষা। মাগধী নামটোত মগধৰ কথা ভাষাৰ স্মৃতি বৈ গৈছে। প্ৰাচ্যৰ এই বিভাষাৰ পুৰণি নমুনা স্তুতনকা প্ৰত্নলিপিত বৈ আছে। কিন্তু মাগধীক প্ৰাচ্যৰ প্ৰতিবিধি ভাষা বুলি ধৰিলে ভুল হব। মাগধী প্ৰাকৃত একেবাৰে কৃত্ৰিম সাহিত্যিক ভাষা যাৰ ব্যৱহাৰ হান্স কৌতুকৰ কাৰণে মাত্ৰ সংস্কৃত নাটকত প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। মাগধী প্ৰাকৃতৰ কেইটামান বিভাষাও প্ৰাকৃত ব্যাকৰণত উল্লেখ আছে। যেনে—শাকাৰী চাণ্ডালী শবৰা ইত্যাদি।

অৰ্ধ মাগধী অৰ্ধ মাগধীৰ ব্যৱহাৰ কেৱল জৈন সাহিত্যত পোৱা যায়। অশ্বঘোষৰ নাটকত প্ৰাচীন অৰ্ধ মাগধীৰ প্ৰয়োগ আছে। কিন্তু পৰবৰ্তী কালৰ সংস্কৃত নাটকত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ একেবাৰেই নাই। জৈন মতাবলম্বী প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণিকসকলে অৰ্ধ মাগধীক আৰ্য প্ৰাকৃত নাম দিছে। অৰ্ধ মাগধীত শৌৰসেনী আৰু মাগধী দুয়োৰে লক্ষণ কিছু কিছু আছে। অৰ্থাৎ ল ব দুয়ো আছে আৰু বিসৰ্গযুক্ত পদান্ত অ কাৰ এ আৰু ও দুয়ো আছে। ব শ নাই। অৰ মধ্যগত লুপ্ত ব্যঞ্জনৰ ঠাইত প্ৰায়েই য ঙ্গতিৰ ব্যৱহাৰ অৰ্ধ মাগধীত এটা উল্লেখযোগ্য বিশেষত্ব। যেনে—শত > সয়। অৰ মধ্যগত গ কেতিয়াবা বৈ গৈছে। শানচ প্ৰত্যয় অব্যৱহৃত নহয়।

পৈশাচী পৈশাচী আছিল লোক সাহিত্যৰ ভাষা শিষ্ট সাহিত্যত ইয়াৰ স্থান নাছিল। পৈশাচীৰ লগত উত্তৰ পশ্চিমা বা গান্ধাৰীৰ বেছ আছে। এক সময়ত গান্ধাৰীৰ পৰা উদ্ভূত হলেও পৈশাচী অ সংস্কৃত সাহিত্যৰ চৰম স্বৰূপ লাভ কৰিছিল। এই হিচাপে ইয়াক অপভ্ৰংশৰ পূৰ্ব পুৰণ বুলি ধৰা হয়। পৈশাচীৰ বিশিষ্টতম লক্ষণ হৈছে অৰ মধ্যগত ঘোষবৎ ব্যঞ্জনৰ

বোবহীনতা আৰু স্বৰ মধ্যগত স্পষ্ট ব্যঞ্জনৰ অলোপ। যেনে—নকৰ > নগৰ
বাচা < বাজা।

অপভ্রংশ গ্ৰীষ্মাৰ্চন আদি ভাষতত্ত্ববিদ পণ্ডিতসকলে মধ্য প্রাকৃতৰ
শেষ উপস্বৰক অপভ্রংশৰ নাম দিছে। কালিৰাম মেধিৰ মতে অপভ্রংশ
সাধাৰণ মানুহৰ কথিত ভাষাৰ প্ৰভাৱত বিকৃত হোৱা শৌৰসেনী আৰু মাগধীৰ
এটা অন্তৰূপ।

পণ্ডিতসকলে প্ৰত্যেক বিধ প্রাকৃতৰে একোটিহঁত অপভ্রংশ ৰূপ আছে
বুলি কল্পনা কৰিছে আৰু এইবোৰৰ পৰাই আধুনিক আৰ্য ভাষাসমূহৰ
উৎপত্তি। যেনে শৌৰসেনী প্রাকৃত > শৌৰসেনী অপভ্রংশ > ব্ৰজভাষা আদি।
অৰ্ধ মাগধী > অৰ্ধ মাগধী অপভ্রংশ > অৱধী আদি মাগধী > মাগধী অপভ্রংশ >
অসমীয়া বঙালী উৰিয়া আদি।

প্রাকৃতৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য

প্রাকৃত ভাষাৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য সমূহক প্ৰধানত দুটা ভাগত ভাগ কৰা
হয়। যেনে —(১) ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য আৰু (২) শব্দগত বৈশিষ্ট্য। এই
দুই ভাগৰ বৈশিষ্ট্যই পৰবৰ্তী কালৰ বহু ভাষাৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ হৈছে।

(১) ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্য বৈদিক যুগৰ বৰ্ণমালা আলোচনা কৰিলে
দেখা যায় যে মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ যুগত এই সকলোবিলাক বৰ্ণমালাৰ
বিশেষ পৰিবৰ্তন সাধিত হৈছে। এই পৰিবৰ্তনৰ মূলতে আছে বিভিন্ন মানুহৰ
বাগিঙ্গিয়ৰ বিভিন্নতা। প্ৰাচীন বৈদিক ভাষাৰ বৰ্ণ সমূহক স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন—
এই ভাৱে ভাগ কৰা হৈছিল। প্রাকৃতত এই সমূহৰ যথেষ্ট পৰিবৰ্তন সাধিত
হৈছে।

স্বৰধ্বনি ঋ কাৰ প্ৰাচীন বৈদিক যুগত এটা শক্তিশালী বৰ্ণ আছিল
কিন্তু মধ্যভাৰতীয় ভাষাৰ যুগত এই বৰ্ণ একেবাৰে লোপ হৈছে আৰু তাৰ
ঠাইত অস্ত্ৰ স্বৰ বৰ্ণৰ আগম হৈছে। এইদৰে প্ৰাদেশিক ভাষা সমূহৰ ঋ কাৰৰ
বিলোপ দেখা যায়। দ্বিতীয়ত ঐ আৰু ঐ সম্পূৰ্ণ লুপ্ত হৈছে আৰু ইহঁতৰ
ঠাইত ষথাক্ৰমে এ আৰু ও হৈছে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা ই বা ঙৈ আৰু
উ বা ঊ আদিলৈও পৰিবৰ্তন হৈ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। ইয়াৰ বাহিৰেও
অ কাৰ আৰু আ কাৰৰ মাজত বৈদিক যুগত যি পাৰ্থক্য আছিল সি প্রাকৃত
যুগত আৰু দেখা নাযায়। মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ যুগত স্বৰৰ হ্ৰস্ব আৰু

দীৰ্ঘত্বৰ মাজত থকা ব্যৱধান বহুপৰিমাণে শিথিল হৈ পৰিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে মধ্য ভাৰতীয় ভাষা যুগত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী বৰ্ণ সদায় হ্রস্ব হয় আৰু সেই যুক্ত বৰ্ণ দুটাৰ এটা লোপ হলে সেই পূৰ্ববৰ্তী হ্রস্বৰ আকৌ দীৰ্ঘ হয় (কাৰ্য্য > কঙ্ক কাজ)। অসমীয়া প্ৰভৃতি ভাষাৰ তত্ত্বৰ শব্দ সমূহ আলোচনা কৰিলে এই সত্য স্পষ্ট ভাৱে প্ৰতীয়মান হয়। এই বকমৰ স্বৰ বৰ্ণক Compensatory Vowel (ক্ষতিপূৰক) কোৱা হয়।

ব্যঞ্জনধ্বনি বৈদিক যুগৰ ব্যঞ্জন সমূহ আলোচনা কৰিলেও দেখা যায় যে এই যুগৰ সকলো যুক্ত আৰু অযুক্ত ব্যঞ্জন প্ৰাকৃত যুগত পৰিবৰ্তিত ৰূপত বিকাশ লাভ কৰিছে। অযুক্ত ব্যঞ্জন সমূহৰ ভিতৰত দুটা ন কাৰৰ ঠাইত মাত্ৰ ৭ হৈছে তিনিটা স কাৰৰ ঠাইত কেৱল স ত বাহিৰে সকলো লোপ হৈছে। প্ৰাকৃত ভাষাৰ ই এটা চৰম বৈশিষ্ট্য। একমাত্ৰ মাগধী প্ৰাকৃতত শ ব প্ৰাধান্য অঙ্কশেফলীয়। ইয়াৰ বাহিৰেও য > জ হৈছে পদ মধ্যবৰ্তী অযুক্ত ব্যঞ্জন সমূহ লোপ প্ৰাকৃত ভাষাৰ আন এটি উল্লেখযোগ্য বিশেষত্ব। যেনে —সকল > সঅল। বগীয় মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ সমূহ হ কাৰত পৰিণত হয়। যেনে —গচ্ছস গচ্ছহ। কিন্তু যুক্ত ব্যঞ্জন সমূহৰ ক্ষেত্ৰতহে আটাইতকৈ বেছি পৰিবৰ্তন আৰু বৈশিষ্ট্য লক্ষ্যকৰা যায়। সমীকৰণ আৰু স্বৰভক্তি পদ্ধতিৰ দ্বাৰা বৈদিক যুক্ত ব্যঞ্জন সমূহৰ বিশেষ পৰিবৰ্তন সাধিত হৈছে আৰু সেয়ে মধ্যযুগীয় ভাষা আৰু আধুনিক প্ৰাদেশিক ভাষাত শব্দ সম্ভাৰ বৃদ্ধিৰ সুবিধা লাভ কৰিছে।

অঙ্গগত বৈশিষ্ট্য ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্যৰ উপৰিও বৈদিক যুগৰ শব্দগত পৰিবৰ্তনৰ বৈশিষ্ট্য লক্ষ্য কৰিলে দেখা যায় যে মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষা যুগত শব্দ আৰু ধাতুৰ বিশেষ পৰিবৰ্তন ঘটিছে। বৈদিক আৰু সংস্কৃতত শব্দ সমূহক প্ৰধানত পু জী আৰু ক্লীৰলিঙ্গ—এই তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে আৰু সেইভাৱে প্ৰতিলিঙ্গৰ অন্তৰ্গত শব্দ সমূহৰ আকৃতি অঙ্কসৰি ৰূপায়ণ হয়। কিন্তু প্ৰাকৃতত সকলো শব্দকে পুৰিঙ্গ আৰু ক্লীৰলিঙ্গত বিভক্ত কৰি সেইবোৰৰ ৰূপ সৰল কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। যেনে —সংস্কৃতত নব শব্দ আৰু মূনি শব্দ উভয়ে পুৰিঙ্গ হলেও আকৃতিৰ বৈশিষ্ট্যৰ হেতু দুয়োটা শব্দৰ ৰূপ সম্পূৰ্ণ পৃথক। কিন্তু প্ৰাকৃতত বিভিন্ন প্ৰকৃতিৰ হলেও পুৰিঙ্গৰ এই সকলো শব্দৰ ৰূপ একে নব (অ কাৰন্ত) শব্দৰ দৰে ৰূপ হয়।

ধাতু সমূহৰ সম্বন্ধেও আলোচনা কৰিলে দেখা যায় সমস্ত ধাতুৰূপৰ সংখ্যা প্ৰায় এক লক্ষ্য বলি নিৰ্ধাৰিত হৈছে। এই এক লক্ষ্য ধাতুক সংস্কৃত বৈয়াকৰণিক সকলে মাত্ৰ দহোটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে। এই শ্ৰেণী সমূহক গণ বোলা হয়। প্ৰাকৃতত সংস্কৃতৰ দহটা গণৰ হ্ৰাস কৰা হ'ল। সংস্কৃত ব্যাকৰণত এই সমস্ত ধাতুৰ নিজ নিজ গণৰ বৈশিষ্ট্য অক্ষুণ্ণৰূপে ৰূপ কৰা হয়। প্ৰাকৃতত এই ধাতু সমূহে সেই বৈশিষ্ট্য পৰিত্যাগ কৰি কেৱলমাত্ৰ অ কাৰন্ত ধাতুত পৰিণত হ'ল।

সংস্কৃত ব্যাকৰণত কাল সমূহক (Tense) সূক্ষ্মাতি সূক্ষ্মৰূপে বিভক্ত কৰি দহোটা কালত পৰিণত কৰা হৈছে। কিন্তু প্ৰাকৃতত মাত্ৰ তিনিটা স্বাভাৱিক কালহে আছে যেনে বৰ্তমান অতীত আৰু ভৱিষ্যত।

প্ৰাকৃতত পালিৰ দৰে একবচন আৰু বহুবচনহে আছে দ্বিবচন প্ৰাকৃতত নাই। সকলো ধাতুকে প্ৰাচীন যুগত ক্ৰিয়াৰ উদ্দেশ্য অক্ষুণ্ণৰূপে স্নায় নেপদ আৰু পৰশ্বেপদ—এই দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। কিন্তু প্ৰাকৃতত এই সকলো বিভাগ লোপ কৰি সকলে ধাতুকে মাত্ৰ এটা ভাগত পৰশ্বেপদত পৰ্যবসিত কৰা হ'ল।

এইভাবে প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্যভাষা এক হলেও ধ্বনিগত আৰু শব্দগত নানা বৈশিষ্ট্যৰ মাজেদি বহুভাষাৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ হৈছে।

— — —

সপ্তম অধ্যায়

প্রাকৃত ব্যাকৰণৰ চমু আভাস

স্বৰবৰ্ণ^{১০} বৈদিক আৰু সংস্কৃত উভয়তে সৰ্বমুঠ ৫২টা ধ্বনি তাৰে ৩টা স্বৰবৰ্ণ আৰু ২টা ব্যঞ্জনবৰ্ণ। বৈদিকত ব্যৱহাৰ হোৱা ঋ ঌ ঐ আৰু ঔ—এই পাঁচটা স্বৰবৰ্ণ প্ৰাকৃতত নাই। বাকী অ আ ই ঈ উ ঊ এ ও—এই আঠোটা প্ৰধান স্বৰবৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ প্ৰাকৃতত আছে। আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে ঋ কাৰ বৈদিক বা সংস্কৃতত এটা শক্তিশালী ধ্বনি কিন্তু পালি আৰু প্ৰাকৃতত ইয়াৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰয়োগ নাইকীয়া হৈছে আৰু তাৰ ঠাইত অ ই উ এ ব বি ক ইত্যাদিৰ পৰিবৰ্তিত ৰূপত ব্যৱহাৰ হয়। যেনে—

(ক) ঋ>অ=ঋচ্ছতি>অচ্ছতি (ঋ) অচ্ছই ঋৎ>অৎ বুৰভ>বসহ
বিকৃট>বিকট।

ঋ>ই=ঋজু>ইজু দৃষ্টি>দিট ঠি শৃগাল>সিগাল জদয়>হিঅঅ

ঋ>উ=মৃগাল>মৃণাল বৃস্তান্ত বৃস্তন্ত নিভৃত>নিহন্ন

ঋ>এ=গৃহ>গেহ

ঋ>ব=বৃক্ষ>ব্ৰচ্ছ

ঋ>বি=ঋক্ষ>বিচ্ছ ঋষি>বিষি

পদৰ আদিস্থিত ঋ ব ঠাইত অ ই উ হয়।

(খ) যৌগিক স্বৰধ্বনি ঐ ঔ ব ঠাইত এ ও হয়।

ঐ>এ=বৈভ্য>বেজ্জ এবাৰণ>এবাবণ ঐতিহাসিক>এদিহাসিঅ

ঔ>ও=সৌম্য>সোন্ন কোমুদী>কোমুদী কোমুদে

কেতিয়াবা কেতিয়াবা আকৌ ঐ ব ঠাইত অই আৰু ঔ ব ঠাইত

অউ হয়। যেনে —বৈবিন্>বইব মৌলি>মউলি দৈত্য>দইচ পৌৰ>পউব।

(গ) প্রাকৃতৰ সাধাৰণ নিয়ম মতে দীৰ্ঘস্বৰৰ পিছত মাজ এটা ব্যঞ্জনহে থাকিব পাৰে। গতিকে সংযুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ সদায় হ্রস্ব হয়। আধুনিক ভাৰতীয় প্রাদেশিক ভাষা সমূহত সৰলীকৰণৰ ফলত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পৰিবৰ্তে সৰল ব্যঞ্জন ব্যৱহৃত হোৱাৰ প্ৰেচটা দেখিবলৈ পোৱা যায় আৰু ক্ষতিপূৰণ স্বৰূপে সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগৰ স্বৰটো দীৰ্ঘ হয়। যেনে —কৰ্ম>কন্ম>অসমীয়াত কাম অগ্নি>অগ গি>হিন্দীত আগ। মধ্য>বজৰ>মাক অসমীয়াত মাজ নৃত্য>নচ>অস নাচ।

(ঘ) সাধাৰণতে ব+ব্যঞ্জনবৰ্ণ হলে নাইবা উগ্ৰবৰ্ণ+য ব ব হলে এই ধ্বনি সমষ্টিৰ পূৰ্বস্থিত স্বৰবৰ্ণ প্ৰায়েই দীৰ্ঘ হয়। যেনে —কতু ম্>কাহু কৰ্তব্য>কাদব্ব কৰ্শ>ফান মনুস্ত>মণ স অশ্ব>আস উৎসব>উসব ইত্যাদি।

(ঙ) ষিষ্মযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ হ্রস্ব হোৱাৰ দৰে অহ্ৰস্বাৰৰ লগত ব্যঞ্জন থাকিলেও তাৰ পূৰ্বস্থিত স্বৰ হ্রস্ব হয়। যেনে —মালা>মালং।

(চ) প্রাকৃতত অব আৰু অয়ৰ ঠাইত যথাক্ৰমে ও আৰু এ হয়।^১ যেনে —অব>ও=তৱতি>ভোতি হোতি

অয>এ=পূজযতি>পূজ়েতি পূজেই

ব্যঞ্জন বৰ্ণ প্রাকৃতৰ সাধাৰণ নিয়ম মতে ন য শ ব—এই কেইটা বৰ্ণৰ বাহিৰে পদৰ আদিশ্চিত অসংযুক্ত ব্যঞ্জনবৰ্ণ অপৰিবৰ্তিত হৈ থাকে।

(ক) প্রাকৃতত সাধাৰণতে ন মুৰ্ধণ্য ৰ হয়। যেনে নদী>নঈ নগৰ>ণঅব।

(খ) ষ ৰ ঠাই জ হয় (মাগধীত বাহিৰে)। যেনে —যথা>জহ (মাগ=যথা) যদি>জই (মাগ=যদি) যোগী>জোগী যশ>জসো।

(গ) শ ব স—এই তিনিটা শিষ্মধ্বনি (sibilant) একমাত্ৰ স লৈ পৰিবৰ্ত্তন হয়। বৰঙে মাগবীত শ ব্যৱহাৰ আছে। যেনে —জুণ্য>জুগ শিষ্ট>সিসো।

(ঘ) প্রাকৃতৰ সাধাৰণ নিয়ম এই যে অসংযুক্ত আৰু অনাদিশ্চিত ক গ চ জ ত দ প ব আৰু ষ—এই কেইটা অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ প্ৰায়ে লোপ হয়। যেনে —যুকুল>মউল নগৰ>নঅব বিপুল>বিউল বদন>বঅণ।

৮ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

(ঙ) খ ষ ণ ণ ক আৰু ভ—এই কেইটা স্বৰ মধ্যস্থিত মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ লৈ পৰিবৰ্তন হয়। যেনে—সখী>সহী মেঘ>মেহ যুধ>জুহ কধিব>কধিব শফৰ>সহৰ>সহৰ অভিনব>অহিণব।

(চ) স্বৰ মধ্যবৰ্তী য় সদায় লুপ্ত হয়। যেনে—বিয়োগ>বিওঅ প্ৰিয়>পিয়।

(ছ) স্বৰ মধ্যস্থিত প ব ষ কেতিয়াবা লুপ্ত হয়। যেনে—ৰূপ>ৰঅ বিবুধ>বিউহ দিবস>দিঅহ।

(জ) অজ্ঞাৰ ভিন্ন সকলো পদান্ত ব্যঞ্জন লোপ হয়। গতিকে প্রাকৃত শব্দ সদায় স্বৰান্ত হয়। যেনে—বিদ্যাং>বিজ্জু মকং>মক আত্মন>অন্ত (অসমীয়াত আতা) বাঞ্জন>বাজ।

(ঝ) প্রাকৃতত পদৰ আদিত স যুক্ত ব্যঞ্জন নাথাকে। যেনে—অলতি>খলই।

(ঞ) প্রাকৃতত বেফৰ প্রয়োগ নাই। যি বৰ্ণৰ ওপৰত বেফ থাকে প্রাকৃত হওঁতে সেই বেফ লোপ হৈ বেফ থকা বৰ্ণটো দ্বিভ্ব হয়। যেনে—আৰ্য>অজ্জ কাৰ্য>কজ্জ ধৰ্ম>ধম্ম।

(ত) স্বৰ মধ্যবৰ্তী অষোষ মুৰ্ধণ্য ট ঠ>ষোষ মুৰ্ধণ্য ড ঢ হয়। যেনে—পটাক>পডাক কুটিল>কুডিল পঠন>পঢ়ণ।

(থ) পদান্তস্থিত স্পৰ্শবৰ্ণবোৰ সদায় লুপ্ত হয়।

যেনে—গৃহম্ আনযতি>গহং আনেদি

(দ) পদান্তস্থিত অজ্ঞানাসিক বৰ্ণ সমূহ অজ্ঞাৰ বৈলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। যেনে—গ-ম্>গঅ তস্মিন্>তস্‌সি।

(ধ) পদান্তস্থিত বি গৰ ঠাইত ও কাৰ হয়। যেনে—মুক্ত>মুক্কা ডুস্ত>ভস্তো।

এইবোৰ সাধাৰণ নিয়মৰ উপৰিও স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ আৰু অনেক পৰিবৰ্তন দেখা যায়। সেইবোৰৰ চমু আভাস তলত দাঙি ধৰা হ ল।

স্বৰধ্বনি

অ>আ=অথ>আস

অ>ই=মধ্যম>মজ্জ বিম কতম>কইম পক>পিক

অ>উ=প্রলোকয়তি>পুলোএদি।

অ>এ=শয্যা>সেজ্জা

আ > অ = যথা > অহ
 আ > ই = যাত্র > যিত্ত
 ই > অ = পৃথিবী > পুহবী
 ই > এ = ইথা > এথ
 ই > উ = ইয় > উয়
 ই > ও = বিধা > দোহা
 ঈ > ই = গৃহীত > গহিদে
 ঈ > এ = ঈদিস > এবিস
 উ > অ = গুৰু > গকৰ
 উ > ই = পুৰুষ > পুৰিষ (যাগ পুৰিষ)
 উ > ও = পুৰুষ > পোকৰ পুত্ৰক > পোথক
 উ > ও = মূল্য > মোল তাৰুল > তঘোল
 এ > ই = বেদনা > বিঅণা দেবৰ > দিঅব এতেন > এদিশা
 ঐ > এ = ঐদুশে > ঐদিসে
 ও > অ = প্রোকাঠ > পঅট্টাং
 ও > উ = অন্তোত্ত > অন্নুন্ন

ব্যঞ্জনধ্বনি

কেতিয়াবা কেতিয়াবা শ ব ল > ছ হয় যেনে—
 বঠ > ছটঠ অধা > ছুহা
 হ > ধ = দাহ > দাধ সিংহ > সিংধ
 ব > ল = হবিজা > হলিঙ্গা
 প > ব = শপথ > সবহ
 ড > ড = প্রতিভাস > পড়িহাস
 ড > ল = গকড় > গকল

সংযুক্ত ব্যঞ্জন

ক > থ কথ যেনে—কেণ > থেঅ কণ > থণ ক্ব > থ্ব উৎকিণ্ঠ >
 উৎকিণ্ঠ কীয়ন্তে
 ক > জ হ যেনে—বিক্ৰিপতি > বিজ্জিবই কীবেক > ছীবেক ককা > কজা
 কেণ > ছেঅ কক > কজ

৮২ পালি-প্রকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

ক > ঝ	যেনে—কাম > ঝাম
খ > চ	যেনে—জাখা > গচা
ধ > ছ	যেনে—পৃথী > পিচ্ছী
ব > জ	যেনে—বিধান > বিজ্ঞ
প > ঞ	যেনে—বুদ্ধ > বুজ্জা
ত > চ	যেনে—কৃত্য > কচ্চ মৃত্যু > মচ্চ
থ > ছ	যেনে—বথ্যা > লচ্ছা
শ > ছ	যেনে—আশ্চৰ্য > অচ্ছবিঅ
ত স > ছ	যেনে—বৎসক > বচ্ছঅ মৎস্ত > মচ্ছ (অ মাছ)
প স > ছ	যেনে—অপ্সবা > অচ্ছবা
ত > জ	যেনে—খাত > থজ্জ উপত্যতে > উপ্পজ্জই (অ উপজে)
ধ্য > জ বা	যেনে—বুধ্য > বুজ্জ বা মধ্য > মজ্জ বা
য > জ	যেনে—জয্য > জজ্জ
য > জ	যেনে—পমুৎ > পম্ভু (যৎ > য)
ধ্য > ঝ	যেনে—বুধ্যতে > বুঝে
জ > জ বা	যেনে—সজ্জ > সজ্জ বা শুজ্জ বা
ত > ট	যেনে—কৈবর্ত > কেবট্ট
ট > ট	যেনে—ষটি > সটটি ইট > ইটট মৃটি > মৃটটি অট > অটট (অ আট)।
ম > ম	যেনে—প্রহ্মম > প্রম্ভম
জ > ম জ্ঞ ণ	যেনে—বাজ্জি > বন্নি প্রজ্জা > পাঞ্জ জান > গাণ
জ > গ গ	যেনে—বিজ্জ > বিগ গ
জ > থ থ	যেনে—মন্তক > মথঅ পুন্তক > পুথঅ তন্ত > থন্ত স্তব > থব
কৃ > ম	যেনে—কল্লিগী > কল্লিগী
ড ম < ং প	যেনে—কুন্ত মল > কুংপল
অ > প ফ	যেনে—বাম্প > বপ ফ
অ > ফ	যেনে—অপ্পন্ন > ফপ্পন্ন
হ > ভ	যেনে—জিহ্বা > জিভা
ম > ম	যেনে—উমত্ত > উমত্ত জমন্ > জম

ক > কথ	যেনে—কুৎ > কুৎথ
ক্স > ক্ছ	যেনে—মৎক্স > মক্ছ (অ° মাহ)
ক্খ > ক্ঠ	যেনে—প্রক্খ > পক্ঠ অস্থিক > অক্ঠ ঠিক
কঙ > ক্ণ	যেনে—কঙ > ক্ণ
ক্জ > ক্ণ	যেনে—বক্জা > বক্ণা
ক্ণ > ক্	যেনে—ইক্ণব > ইক্
ক্ম > ক্ম	যেনে—অক্মাভি > অক্মাহি (অ° আমি)
ক্ক > ক্ক চ	যেনে—বুদ্ধ > বুদ্ধ চ
ক্ণ > ক্ণ হ	যেনে—প্রক্ণ > পক্ণ হ
ক্ণ > ক্ণ হ	যেনে—কৃক্ণ > কক্ণ হ
ক্ণ > ক্ণ হ	যেনে—ক্ণান > ক্ণ হাণ
ক্ণ > ক্ণ	যেনে—কাম্ণীৰ > কাম্ণীৰ

প্রাকৃত ভাষাত সাধাবণতে পবিসন্ধিত হোৱা কেইটামান ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ ধাৰা।

সমীভৱন পদৰ উচ্চাৰণৰ সময়ত দুটা বিভিন্ন ধ্বনি ওচৰা ওচৰিকৈ থাকিলে পৰস্পৰ অথবা এটাৰ প্ৰভাৱত আনটোৰ পৰিবৰ্তন ঘটি কম বেছি পৰিমাণে সমৰূপতা লাভ কৰে। ইয়াকে ধ্বনিবিজ্ঞানত সমীভৱন বোলা হয়। সমীভৱন তিনি প্ৰকাৰৰ যথা। (১) পূৰ্ববৰ্তী ধ্বনিয়ে পৰবৰ্তী ধ্বনিৰ পৰিবৰ্তন কৰিলে প্ৰগত (২) পৰবৰ্তী ধ্বনিয়ে পূৰ্ববৰ্তী ধ্বনিক পৰিবৰ্তন কৰিলে পৰাগত আৰু (৩) পৰস্পৰৰ প্ৰভাৱত দুইটা ধ্বনিৰ পৰিবৰ্তন ঘটিলে পাৰস্পাৰিক বা অন্ত্ৰোন্ত্ৰ। যেনে—লগ > লগ গ সৌভাগ্য > সৌহগ গ আত্মা > অত্মা নিত্ৰা > নিত্ৰা (প্ৰগত) যুক্ত > জুক্ত শব্দ > সদ্ বৰ্ণ > বগ প স্থপ্ত > জুপ্ত আৰ্ঘ > অজ্জ কৰ্ম > কন্ম (পৰাগত) পুষ্প > পুষ্প ক মধ্য > মজ্ঞ বা বিজ্ঞা > বিজ্ঞা উপ্ৰ > উপ্ৰ ভ সত্য > সচ্চ (অন্ত্ৰোন্ত্ৰ)।

বিষমীভৱন সমীভৱনৰ বিপৰীত কাৰ্যই হ'ল বিষমীভৱন। ইয়াত দুটা সমধ্বনিৰ ভিতৰত এটিৰ পৰিবৰ্তন ঘটে। যেনে—মন্মথ > বন্মহ পিপীলিকা > কিপিলিকা।

বিপৰ্যাস মধ্যপদস্থিত দুটা ধ্বনিৰ স্থান পৰিবৰ্তনকে বিপৰ্যাস বোলে। যেনে—জ্যোৎস্না > জ্যোহ না, হৃদ > বহদ ইহ।

বিপ্ৰকৰ্ষ স্বৰভক্তি অথবা মধ্যস্বৰাগম উচ্চাৰণ প্ৰবন্ধ লাঘৱ কবিবলৈ যাওঁতে দুটা সংযুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ মাজত এটা স্বৰধ্বনিৰ আগম হোৱাকে বিপ্ৰকৰ্ষ স্বৰভক্তি অথবা মধ্যস্বৰাগম বুলি কোৱা হয়। যেনে—
 মেহ>সিনেহ কৃষা>কবিতা কাৰ্ধ>কবিত্ত ভাৰ্ঘ্যা>ভবিত্তা।

স্বৰাগম উচ্চাৰণৰ সুবিধাৰ অৰ্থে পদৰ আদিতে যুক্ত অথবা একক ব্যঞ্জনৰ আগত স্বৰধ্বনিৰ আগম হলে স্বৰাগম বা আদিস্বৰাগম বোলা হয়। যেনে—জী>ইথী।

অন্ত্যস্বৰাগম কেতিয়াবা কেতিয়াবা শব্দৰ শেষত স্বৰধ্বনি যুক্ত হলে অন্ত্যস্বৰাগম বোলে। যেনে—পৰিবদ্>পৰিসদা।

সম্ভ্ৰমাবণ সংস্কৃতৰ দৰে প্ৰাকৃততো য ব ঠাইত ই আৰু ব ব ঠাইত উ হোৱা দেখা যায়। এনে বীতিক সম্ভ্ৰমাবণ বোলে। যেনে—
 আশ্চাৰ্য্য>অচ্চৰিঅ স্বৰিত>তুবিদ।

অপিনিহিতি যুগ্ম ব্যঞ্জনধ্বনিৰ আগত ই কাৰ অথবা উ কাৰৰ আগম হলে অপিনিহিতি বোলে। যেনে—সত্য>সত্ত>সইত্ত অৰ্য্য আৰ্য্য>অবিঅ আইব>এব।

অভিঞ্জেতি পদৰ পৰৱৰ্তী অক্ষৰত থকা এটা ভিন্ন স্বৰধ্বনি বা অৰ্ধ স্বৰধ্বনিৰ প্ৰভাৱত পূৰ্বৱৰ্তী অক্ষৰত থকা স্বৰধ্বনিৰ পৰিবৰ্তনক অভিঞ্জেতি বোলে। যেনে—পৰ্য্যন্ত>পৰিঅন্ত>পইবন্ত>পেবন্ত।

অপঞ্জেতি ইন্দোইউৰোপীয় মূল ভাষাত একে ধাতুৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা পদত এটা নিৰ্দিষ্ট ক্ৰম অনুসাবে ধাতুৰ মূল স্বৰধ্বনিৰ পৰিবৰ্তন ঘটে। স্বৰধ্বনিৰ এনে পৰিবৰ্তনক অপঞ্জেতি বোলে। সাধাৰণতে অপঞ্জেতি তিনি ধৰণে পোৱা যায়। ধাতুৰ স্বৰধ্বনি অৱিকৃত থাকিলে গুণ স্বৰধ্বনি দীৰ্ঘ হলে বৃদ্ধি আৰু স্বৰধ্বনি নুপ্ত অথবা অত্যন্ত ক্ষীণ হলে ক্ষীণ বোলে। যেনে—সং হসতি>প্ৰা হসই (গুণ) সং চালয়তি>প্ৰা চালেই (বৃদ্ধি)

আদিঅবলোপ **মধ্যঅবলোপ** **অন্ত্যঅবলোপ** পদৰ কোনো অক্ষৰত প্ৰৱল শাসাঘাত হলে কেতিয়াবা শাসাঘাতহীন অক্ষৰত স্বৰধ্বনি ক্ষীণ হৈ শেষত লোপ হয়। এইদৰে আদি অৱলোপ হলে আদি অৱলোপ মাজৰ অৱলোপ হলে মধ্য আৰু শেষৰ অৱলোপ হলে অন্ত্যঅৱলোপ বোলে। যথা—উদক>দক অপহিত>পিহিত (আদিঅৱলোপ) ময়ুবো>মোবো (মধ্যঅৱলোপ) লজ্জা>লঞ কা>গাঁক (অন্ত্যঅৱলোপ)।

স্ববন্ধনিব দ্বে ব্যঞ্জনধ্বনিবো আদি মধ্য আৰু অন্ত্যধ্বনিব লোপ হয়।
যথা—হান > ধান (আদি) নগৰ > গঅৰ (মধ্য) আৰু পচাং > পচা (অন্ত)।

সমাক্ষৰলোপ পদৰ ওচৰা ওচৰিকৈ থকা দুটা একে অক্ষৰৰ এটা
লোপ হলে সমাক্ষৰ লোপ বোলে। যেনে—প্ৰপা পালিকা > প্ৰপালিকা >
পবালিআ।

নাসিক্যীভৱন নাসিক্য ব্যঞ্জনধ্বনি লোপ হৈ যদি পূৰ্ববৰ্তী স্ববন্ধনিক
আহুনাগিকলৈ ৰূপান্তৰিত কৰে তেতিয়া নাসিক্যীভৱন হয়। যেনে—সন্ধ্যা >
সঞ কা > সাঁকা মাংস > মাস।

অতোনাসিক্যীভৱন নাসিক্য ব্যঞ্জনৰ বাহিৰেও অকল স্ববন্ধনি
আহুনাগিক হ'ব পাৰে। তেনে অৱস্থাক অতোনাসিক্যীভৱন বুলি কোৱা হয়।
যেনে—দৰ্শন > দংসন বন্ধ > বংক।

মূৰ্ধণ্যীভৱন ঋ ব ষ প্ৰভৃতি মূৰ্ধা উচ্চাৰিত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ প্ৰভাৱত
দন্তবৰ্ণ মূৰ্ধণ্য বৰ্ণত পৰিণত হোৱাকে মূৰ্ধণ্যীভৱন বোলে। যেনে—বৰ্ত্তসে >
বৰ্টটসি বৰ্ত্তস্তে > বৰ্ট্টি বৰ্ধাপক > বৰ্ডঢাব ও কৃত > কট।

অতোমূৰ্ধণ্যীভৱন ঋ ব ষ ধ্বনিৰ বাহিৰে দন্ত্য ব্যঞ্জন আভাবিক
ভাৱে মূৰ্ধণ্য উচ্চাৰণ হলে অতোমূৰ্ধণ্যীভৱন বোলে। যেনে—পতিত > পড়ই
উৎ দীন > উত্তডীন।

সাদৃশ্য সাদৃশ্য অঙ্ককৰণৰ ফলত হয়। আমি কথা কওঁতে বহুসময়ত
অঙ্ককৰণ কৰোঁ। এনে কৰোঁতে একাধি ভিন্নাকাৰৰ শব্দ যদি অন্ত আকাৰ
ধাৰণ কৰে তেতিয়া তাক সাদৃশ্য বুলি ধৰি ল'ব পাৰি। এই ধৰণে অৰ্থসম্বন্ধ
যুক্ত শব্দ বা পদ সমষ্টিৰ সৈতে সামাঞ্জস্য বন্ধা কৰিবৰ কাৰণে কোনো শব্দ বা
পদৰ ধ্বনি বা অৰ্থ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিলে তাক সাদৃশ্য বোলে। যেনে—সংস্কৃতত
অবাস্ত শব্দৰ বটীৰ একবচনত নবস্ত মনে সাধো পিতৃ ইত্যাদি হয় যদিও
অঙ্ককৰণৰ প্ৰভাৱত প্ৰাকৃতত অ কাবস্ত শব্দৰ সাদৃশ্যত সকলোতে একে ৰূপ
হয়। অৰ্থাৎ নবস্ স মুনিস্ সাহস্ পিউস্ ইত্যাদি হয়।

ষোষীভৱন কেতিয়াবা কেতিয়াবা অষোষধ্বনি একোটা ষোষধ্বনিলৈ
পৰিবৰ্ত্তিত হয় তেতিয়া তাক ষোষীভৱন বোলে। যেনে—ভাৱৎ > দাৱ
অৱগত > অৱগদো মকৰ > মগৰ ইত্যাদি।

অষোষীভৱন সেইদৰে সষোষধ্বনি অষোষ হলে অষোষীভৱন হয়।
যেনে—অবসব > অপসব।

৮৬ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

সঙ্কচন ধ্বনি পৰিবৰ্তনৰ প্ৰভাৱত যদি শুঁচৰীওচযিকৈ থকা অক্ষৰৰ সংখ্যা হ্ৰাস পায় তেতিয়া তাক সঙ্কচন বোলে। যেনে—অঙ্ককাৰ>আঙ্কাৰ বাজকুল>বাউল।

বিস্মৃৰণ স্বৰভক্তিৰ প্ৰভাৱত নতুবা অস্ত্ৰ কিবা কাৰণত এটা অক্ষৰ একাধিক অক্ষৰত পৰিণত হলে তাক বিস্মৃৰণ বুলি কোৱা হয়। ক্লিষ্ট>কিলিষ্ট আদৰ্শ>আয়বিস।

মহাপ্ৰাণীভৱন যদি ব্যঞ্জনধ্বনি আৰু হ কাৰ একে লগে উচ্চাৰিত হয় অৰ্থাৎ ধ্বনি দুটাৰ মাজত যি বিৰাম সি ক্ষীণ হৈ যায় আৰু অৱশেষত যদি বিলুপ্ত হয় তেনেহলে সেই ধ্বনিক মহাপ্ৰাণীভৱন হোৱা বুলি কোৱা হয়। আকৌ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা উন্ন বৰ্ণ হলে সি পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্গৰ মহাপ্ৰাণীভৱনৰ প্ৰাপ্তৰিত হয়। তেতিয়া তাক মহাপ্ৰাণীভৱন বোলে। যেনে—ম্পৃশাম > কৃষম।

অষ্টম অধ্যায় সাহিত্যৰ প্ৰাকৃত

সাধাৰণতে উত্তৰ ভাৰততকৈ দক্ষিণ ভাৰততে পালিভাষা চৰ্চ্চাৰ কেন্দ্ৰস্থল আছিল। হীনযানী বৌদ্ধ সম্প্ৰদায় লোকৰ বসতি আছিল দক্ষিণ ভাৰত আৰু ইয়াৰ পৰাই পালিৰ চৰ্চ্চা সিংহললৈকে গৈছিল। এইবোৰ কথাই দক্ষিণ ভাৰত যি পালি ভাষা চৰ্চ্চাৰ প্ৰাণ কেন্দ্ৰ আছিল তাৰ যুক্তি দাঙি ধৰি বহু পণ্ডিতে পালিৰ জন্মস্থান দক্ষিণ ভাৰত বুলি মন্তব্য দিয়াৰ কথা আমি উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। উত্তৰ ভাৰততো যে পালিভাষাৰ ব্যৱহাৰ হোৱা নাছিল এনে নহয় কিন্তু উত্তৰ ভাৰতৰ বৌদ্ধগ্ৰন্থসমূহ বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় যে এইবোৰৰ বেছিভাগেই সংস্কৃত প্ৰাকৃত মিশ্ৰ ভাষাত ৰচিত। এই মিশ্ৰ ভাষাক সাধাৰণতে বৌদ্ধ সংস্কৃত বোলা হৈছিল। এই মিশ্ৰভাষাক ব্যৱহাৰ অকল বৌদ্ধ শাস্ত্ৰতেই সীমাবদ্ধ নাছিল। কুশান সম্ৰাটে তেওঁৰ অস্ত্ৰশাসনতো এই ভাষা প্ৰয়োগ কৰিছিল।

প্ৰাকৃতৰ পালিৰ পিছত স্তৰটো হৈছে সাহিত্যিক প্ৰাকৃত। ই আছিল মহাবীৰ জৈন ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাহক। হালধৰাৰা সংকলিত জৈন ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ সংকলনটোৱে ইয়াৰ প্ৰাচীনতম স্থিতিৰ পৰিচয় দিয়ে। এই প্ৰাকৃত ভাষাই সংস্কৃত নাটকত নিম্ন শ্ৰেণীৰ নায়ক নায়িকাৰ মুখতো প্ৰকাশ পাইছিল। এই ভাষা একেবাবে পূৰ্ববৰ্তী প্ৰাকৃতৰ পৰাই উদ্ভৱ হৈছে বুলি কোৱা টান। ই আছিল প্ৰধানত অস্ত্য উপস্তম্ভৰ মধ্য আৰ্ধক আশ্ৰয় কৰি গঢ় লৈ উঠা সাধুভাষা আৰু ই খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতাব্দীমানৰপৰা আৰম্ভ কৰি ষোড়শ শতাব্দী পৰ্যন্ত সংস্কৃত নাটক ৰচয়িতাসকলে অপৰিৱৰ্তিতভাৱে ব্যৱহাৰ কৰি আহিছে।

প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণিকসকলে এই প্ৰাকৃত ভাষাক কেইবাটাও ভাগত ভাগ কৰিছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত মহাবাহু প্ৰাকৃততেই শ্ৰেষ্ঠ বুলি পণ্ডিতসকলে গণ্য কৰিছে। প্ৰাকৃতৰ ভিতৰত মহাবাহু প্ৰাকৃততেই আতাইতকৈ শুৱলা আৰু মধুৰ বুলি প্ৰশংসিত হৈছিল। আচাৰ্য দণ্ডিয়ে তেওঁৰ কাব্যদৰ্শনত উল্লেখ কৰিছে— মহাবাহু প্ৰাণ ভাষা প্ৰকৃষ্ট প্ৰাকৃতং বিদ্যা। মহাবাহু প্ৰাকৃতৰ ক্ৰতি মাধুৰ্য নানা কাৰণৰ ভিতৰত প্ৰধান কাৰণ স্বৰ-মধ্যস্থিত অল্পপ্ৰাণ ব্যঞ্জন

ধ্বনিৰ লোপ। গতিকে 'এই ভাষাত স্বৰৰ প্রাচুৰ্য্যতা লক্ষ্য কৰা যায়। স্বৰ ধ্বনিয়ে সংগীতৰ স্তম্ভমা ববৰে সেয়ে এই মধুৰতা অনেক বেছি। সেই কাৰণেই বোধহয় কাব্যৰ উপযুক্ত ভাষা হিচাপে মহাবাষ্টি প্রাকৃতে মৰ্যাদা লাভ কৰিব পাৰিছিল।

মহাবাষ্টি প্রাকৃতৰ সৰ্ব প্রথম অধ্যয়নৰ কাৰণে গ্ৰন্থ হল হাল সংকলিত গাথা সপ্তশতী। এই সংকলনত ১১২ জন কবিৰ বচিত কবিতা সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। আন এজন টীকাকাৰে ৩৮৪ জন কবিৰ নাম উল্লেখ কৰি অন্য এখন সংকলনত প্রাকৃত শ্লোকসমূহ বাছি বখাৰ চেষ্টা কৰিছে। বাজশেখৰৰ কপূৰ মঞ্জৰী মহাবাষ্টি' প্রাকৃতৰ এখন উল্লেখযোগ্য নাটক। এইবিলাকৰ উপৰিও অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ মুচ্ছকটিকা বিক্ৰোমোৰ্ব্বশীয়ম্ মৃদাবাক্সস্বপ্ন বালরদৰ্ভা আদি সঙ্ঘত নাটকতো মহাবাষ্টি প্রাকৃতৰ প্ৰয়োগ আছে। মহাবাষ্টি প্রাকৃতৰ কাব্যৰ ভিতৰত ৬ষ্ঠ ৭ম শতিকাৰ সময়ত বচিত প্ৰবৰ সেনৰ বাৰন বহো (সং নাম সেতুবন্ধ) আৰু বাক্‌পতিবাজৰ গউড়বহো বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য।

মহাবাষ্টি প্রাকৃতৰ বিশেষ লক্ষণ

১। শব্দৰ মাজৰ প বৰ্ণৰ যি কোনো বৰ্ণ বা ক গ চ জ ত দ ট ঙ আদি বৰ্ণ লোপ হয়। যেনে কপ>কু>অ কুৱা মুকুল>মুউল বদন>বঅণ ইত্যাদি।

২। শব্দৰ মধ্যবৰ্তী ষোৰ মহাপ্ৰাণ বৰ্ণবোৰ স্বপান্তৰিত হৈ হ হয়। যেনে মুখ>মুহ' নখ>নহ গাথা>গাহা গোধূম>গোহম

৩। ক>চ্চ যেনে ঞ্জ>অচ্চ কন্জ>কচ্চ।

৪। মহাবাষ্টিত ঞ কাৰৰ ঠাইত মাজ স্বৰ ধ্বনি অৱশিষ্ট আছে। যেনে

ঞ>অ = যুগ>মগ

ঞ>ই = ঞ্জি>ইনি

ঞ>উ = বৃচ্চ>বুডচ

ঞ>বি = ঞ্জব>বিণ

ঞ>এ = গৃহ>গেহ

৫। শ ব স>স = অশেব>অসেম।

৬। আত্মন শব্দৰ অ্ৰ প্ৰ হয় = আত্মন > অত্ৰ।

৭। শব্দ আৰু ধাতুৰূপত কিছু কিছু বৈদিক ৰূপ বৰ্তমান। যেনে —
প্ৰথমবাৰ একবচনত বাজা > বয় (বায়া) লাজা।

৮। শব্দৰূপত ঐমী একবচনত সাধাৰণতে—অহি (—আহি) যোগ হয়।
যেনে —দ্বাৱ > দুবাহি মূলাৱ > মূলাহি।

৯। ঐমী একবচন বিভক্তি স্মিন > স্মি।

১০। প্ৰাকৃতত ঐমী একবচনৰ ৰূপ নাই যদিও মহাভাষীত অকাৰন্ত শব্দৰ
ঐমী একবচনত আঅ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে পুত্ৰ—পুত্ৰাঅ।

১১। অসমাপিকা ক্ৰিয়া (ক্ৰাচ প্ৰত্যয়) কবিবলৈ ধাতুত উণ যোগ কৰা
হয়। যেনে কৃত্বা > কবিউণ।

শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ বিশেষ লক্ষণ

১। স্বৰ মধ্যগত দ কাৰ আৰু ধ কাৰৰ অৱস্থিতি। যেনে —
কথয়তি > কথেদি গচ্ছতি > গচ্ছদি (মা কহই গচ্ছই) বধ > বধ (মা বহ)
মধু > মধু (মা মহ) এতি > এদি লতা > লদা গত > গদ।

২। স্বৰ মধ্যবৰ্তী অস যুক্ত থ কাৰৰ ঠাইত হ কাৰ অথবা ধ কাৰ
হব পাৰে। যেনে কথয়তি > কথেদি কথেদি নাথ > নাধ নাহ।

৩। ঐমীৰ একবচনত দো আৰু দু দুয়োটা প্ৰত্যয়েই যোগ হয় আৰু
এই দুই প্ৰত্যয়ৰ যোগৰ ফলত পূৰ্বস্থিত অ কাৰ আ কাৰত পৰিণত হয়।
যেনে যিনাদো যিনাছু।

৪। ঐমীৰ একবচনত এ কাৰ যোগ হয়। যেনে পুস্তে।

৫। ঐমীৰ একবচনত স্মিন > মহি বিভক্তি হয়।

৬। কৰ্মবাচ্যৰ য > ঈঅ হয় যেনে গম্যাতে > গমীঅদি।

৭। আত্মন্ > অস্ত হয়।

(৮) সংস্কৃত ক্ৰা প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত ইয় (ইঅ) হয়। যেনে —
পঠিষা > পঠিঅ। √ক্ৰ আৰু √গম্ ধাতুত দ আগম হয়। যেনে —
কৃত্বা > কহুঅ গজা > গহুঅ।

কবিতাত দূণ (উণ) আৰু স্তা ব্যৱহাৰ হোৱাও দেখা যায়। যেনে :—
পঠিষা > পঠিন পঠিতা।

৩ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

(৩) অন্ত্য য় কাৰব পিছত ই আৰু এ থাকিলে ৭ কাৰ আগত হয়। যেনে — যুক্তম্ ইদম্ > জুতম্ পিমং এবম্ এতং > এবং নেদ ।

(১) ই আৰু উ কাৰন্ত শব্দত ৬ষ্ঠীৰ একবচনত ণো যোগ হয়। যেনে — অগ গিণো ।

(১১) সংস্কৃত তুম্ন প্রত্যয়ৰ ঠাইত ছুং ব্যৱহাৰ হয়। যেনে — কৰ্ত্তম্ > কৰিছুং বা কাছুং ।

(১২) বৰ্তমান কালৰ তি আৰু তে প্রত্যয়ৰ ঠাইত দি আৰু দে হয়। যেনে — হসতি > হসদি বমতি > বমদি বমদে ।

(১৩) ভৱিষ্যত কালৰ প্রত্যয় আগত স্মি যোগ হয়। যেনে — হসিষ্যতি > হসিস্মিদি কৰিষ্যতি > কৰিস্মিদি ।

(১৪) ষ > জ্ঞ যয। যেনে — আৰ্ঘ্য > অজ্ঞ অযয। সূৰ্য্য > সুজ্ঞ সুযয ।

(১৫) মহাবাহী প্রাকৃতত থকা কৰ্মবাচ্যৰ প্রত্যয় এযয শৌৰসেনীত নাই। এই ক্ষেত্ৰত শৌৰসেনী প্রাকৃতে সংস্কৃতৰ আৰ্হি অৱলম্বন কৰিছে। শৌৰ সেনীতে এযযৰ ঠাইত ইয় হয়।

মাগধী প্রাকৃতৰ সাধাৰণ লক্ষণ

(১) মাগধী প্রাকৃত শব্দৰ শ লোপ নহয়। যেনে — ভৱিষ্যতি > ভৱিশ শদি। সেইদৰে তশ শিং পুস্তশ শ হত্যাদি।

(২) মাগধী প্রাকৃতৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য লক্ষণ হল—ৰ ল যেনে — ঘূৰি > ঘূলি ৰাজিকা > লাই (শাক)।

(৩) সংযুক্ত বৰ্ণৰ ব্যৱহাৰ পোৱা যায়। যেনে — তন্ত বৃন্ত ইত্যাদি

(৪) য় আৰু য বৈ যায় আৰু জ ব ঠাইত য হয়। যেনে — জানাতি > যানাদি। অস্ত প্রাকৃতত ই জানাই হয়।

(৫) জ্ঞ ণ্য জ্ঞ ঙ > ঞ্ ঞ হয়। যেন — পুণ্য > পুঞ্ ঞ কস্তা > কঞ্ ঞ্ অঞ্জলি > অঞ্ ঞ্‌লি ৰাজা শঞ্ ঞ্‌ ।

(৬) জ ঙ্ ষ > যয। মন কৰিবলগীয়া যে শৌৰসেনীৰ জ্ঞ মাগধীতে যয হিচাপে ব্যৱহাৰ হয়। যেনে — অবজ্ঞ > অবযা বস্ত > মযা কাৰ্ষ > কযা অৰ্জুন > অয়ুণ ।

(৭) মধ্যস্থিত ছ > শ্চ যেনে — গচ্ছ > গশ্চ পৃচ্ছতি > পৃচ্চদি ।

(৮) ক>শ ক যেনে —প্ৰেক্ষতি>পেশ কদি প্ৰেক্ষতি>পেশদি।

(৯) অন্তঃ শব্দৰ একবচনত আৰু বহুবচনত হগে আৰু অহকে পদ হয়।

(১০) কৰ্তৃকাৰকত অ কাৰন্ত শব্দৰ একবচনত ব ঠাইত ই কাৰ এ কাৰ নাইবা বিসৰ্গ লোপ হয়। যেনে —নব>নবে। এষ বাজা>এশ বাজা এষ বাজা>এশিলাআ এষ পুৰুষ>এশেপুলিশে।

(১১) ত্ ষ্ট ট ঠ ঠ>স্ট (বা শট) যেনে —কষ্ট>কস্ট (কশট) হুঠ>হুস্ট (হুশট) কুট টেয়থ>কুস্টেথ।

(১২) গ আৰু দ ব দৰে মধ্যস্থিত ধ বৰ্ণ মাগধীত বৈ যায়। যেনে — আগম>আগমে উদব>উদল।

(১৩) ঞ ফ>ঞ ফ যেনে —নিফল>নিফল।

(১৪) স্ত স্ব<স্ত (বা শত) হয় যেনে —হস্ত>হস্তে বা হশ তে উপস্থিত>উবস্তি।

(১৫) ষ্ৰ>স্ত যেনে —তীৰ্ষ>তিস্ত অৰ্ষ>অস্তে।

(১৬) অতীতকাল বাচক ক্ দন্তত জ হয়। যেনে —কৃত>কজ।

(১৭) সম্বন্ধৰ একবচনত আহ বা অশ শ হয়। যেনে —চালুদত্তাহ অধিকৰণৰ একবচনত আহি যেনে —প্ৰবহণে>পবহণাহিং। সম্বোধনৰ বহুবচনত আহো হয়।

অৰ্ধ মাগধীৰ বৈজিষ্ট্য

(১) অৰ্ধ মাগধীত শৌৰসেনী আৰু মাগধী দুয়োবোৰ লক্ষণ কিছু কিছু আছে।

(ক) কৰ্তৃকাৰক একবচনত মাগধীৰ দৰে অৰ্ধ মাগধীতো এ যোগ হয়।

(খ) সম্বন্ধৰ একবচনত মাগধী আৰু অৰ্ধ মাগধীত তৰ যোগ হয়।

(গ) শ ব>শ।

(ঘ) ন আৰু ৭ উভয়ৰে ব্যৱহাৰ আছে।

(২) ব আৰু ল উভয়ৰে প্ৰয়োগ অৰ্ধ মাগধীত পোৱা যায়।

() বিসৰ্গ যুক্ত পদান্ত অ কাৰ এ আৰু ও দুয়োবোৰ হয়।

(৪) মহাবাহী প্ৰাকৃতৰ দৰে অৰ্ধ মাগধীত লুপ্ত ব্যঞ্জনৰ ঠাইত প্ৰায়েই য় ক্ৰিতিৰ ব্যৱহাৰ অৰ্ধ মাগধীৰ এটা অন্যতম প্ৰধান বিশেষত্ব। যেনে — শত>সয়।

৯২ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

(৫) স্বৰমধ্যগত গ' কেতিয়াবা বৈ যায়। যেনে —লোগংসি। অশোক
>অশোগ লোক>লোগ।

(৬) স্বৰ মধ্যবৰ্তী চ আৰু প যথাক্ৰমে উ আৰু ব ৰূপে ব্যৱহাৰ হয়।
যেনে —নাৰাচ>নাৰাত উপনীত>উৰণীয়।

(৭) জ >য় যেনে —প্ৰজাত>পয়্য।

(৮) শব্দৰ আদিত মধ্যত আৰু সংযোগ স্থানত ৭ ব ঠাইত ন ৭ দুয়ো
হয়। অনিল>অণিল>অনিল নদী>নন্দি>নন্দি।

(৯) য >জ হয় বা লোপ হয়। যেনে —যথাখ্যাত>অহক্খায়
যথানায়ক>জহানায়ক।

১। অসমাপিকা ক্ৰিয়া কবিবলৈ স্তা আৰু স্তানং ভূং ব্যৱহাৰ হয়।
পিছত অণুনাগিক থাকিলে স্তা ব ঠাইত তা হয়।

যেনে—কৃত্বা>কবিস্তা ভূত্বা>ভবিস্তাণাং।

১১। অতীত কালৰ বহুবচনত ই স্তু প্ৰত্যয় হয়। যেনে—গচ্ছিস্তু।

১২। তাত ব ঠাইত ট ইস্তা ইচ্চা ইমা ইত্যাদি প্ৰত্যয় হয়।

যেনে—কৃত্বা>কটু জ্ঞাত্বা>জানিস্ত কৃত্বা>কিচ্চা পবিজ্ঞায়>পবিজ্ঞাপিয়া।

পৈশাচী প্ৰাকৃতৰ সাধাৰণ লক্ষণ

১। পৈশাচীৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল ঘোষ স্পৰ্শবৰ্ণৰ অঘোষ স্পৰ্শবৰ্ণলৈ
পৰিবৰ্তন। যেনে—দামোদৰ>তামোতৰ বাজা>বাচা ঞ্ম>খন্ম ইত্যাদি।

২। ৭ আৰু ব যথাক্ৰমে ন আৰু ল লৈ পৰিবৰ্তন হয়। যেনে—
তকণী>তলুনী চৰণ>চলন।

৩। য কাবৰ লোপ নহয়।

৪। স্বৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ অলোপ আৰু মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হ লৈ পৰিবৰ্তন
নহয়। যেনে—নগৰ>নকৰ।

৫। ক্ৰাচ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত 'তুণ হয়। যেনে—কৃত্বা>কাতুণ।

৬। জ ঙ্গ ব পৰিবৰ্তে ঞ্ ঞ্ হয়। যেনে—কন্তা>কঞ ঞ্ বিজ্ঞ>
বিঞ ঞ্।

৭। কৰ্মবাচ্যত ইয়ন্ন হয়। যেনে—গিয়ত্তে>গিয়ন্নতে।

অবশ্য অধ্যায় প্রাকৃত সন্ধি

প্রাকৃতত সন্ধি দুই প্রকাৰ—অব সন্ধি আৰু নিগমহীত বা অস্থায়ী সন্ধি। ব্যঞ্জন সন্ধিৰ প্ৰয়োগ দেখা নাযায়। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল এই যে প্ৰাকৃতত প্ৰায় সকলো শব্দ স্বৰান্ত।^১ সেই কাৰণে প্ৰাকৃতত শব্দ গঠন প্ৰণালীও অব বৰ্ণৰ ৰূপতহে পোৱা যায়। ব্যঞ্জন সন্ধি নথকা কাৰণে সংস্কৃতত সন্ধিৰ অটলতা প্ৰাকৃতত নাইকিয়া হৈ পৰিছে।

অব সন্ধি

(ক) প্ৰথম পদৰ শেষ অবৰ লগত দ্বিতীয় পদৰ প্ৰথম অবৰ সন্ধি হয়। যেনে—কিলেস+আনল=কিলেসাণল। কেতিয়াবা কেতিয়াবা অ কাৰ বা আ কাৰৰ সৈতে ই বা ঈ কাৰ মিলি এ কাৰ হয়। এই নিয়ম সংস্কৃততো আছে। যেনে—বাজ+ইসি=বাসি।

পূআবিহ=পূজাৰ্হ বসন্তসূবউবাঅণ=বসন্তোংসবোপায়ন আদি শব্দৰ ক্ষেত্ৰ এই নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিছে।

(খ) দ্বিতীয় পদৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগত যদি ই বা উ ঈ বা ঊ থাকে তেতিয়া হলে প্ৰথম পদৰ অন্তস্থিত অ বা আ লুপ্ত হয়।

যেনে—ণব+ইন্দ=ণবিন্দ মহা+উসব=মহাসব।

(গ) পদ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ লুপ্ত হলে যি অবৰ সৃষ্টি হয় তাৰ মাজত সন্ধি নহয়। কিন্তু ই ঈ উ ঊ আদিৰ আগত অ আ থাকিলে উভয়ৰ মাজত সন্ধি হয়।

যেনে—থব=থবৈ।

১. ডক্টৰ জীহ্নীল কুমাৰ দেই প্ৰাকৃত উপক্ৰমিকা ত দেখুৱাইছে যে—

(ক) প্ৰাকৃতত পদ্যভৰ্গত ব্যঞ্জন বৰ্ণ লুপ্ত হলেও অব বৰ্ণৰ আগত কেতিয়াবা কেতিয়াবা সেই ব্যঞ্জন বৰ্ণক বন্ধা কৰা হয় যেনে—জগঅধি=জগন্তি।

(খ) পদান্ত ম্ কাৰ অস্থায়ীত পৰিৱৰ্তিত হলেও ম কেতিয়াবা থাকি যায়।

যেনে—অজ-ম্—অজসি=অজে দে গোণ-ম্+আই=গণায়ো।

(গ) 'দ্ব' আৰু 'নিব' ব সন্ধিত বৈ যায়। যেনে—দ্বাগব=দ্বাগত পিবন্তব।

(ঘ) সাধাৰণতে বাক্যৰ পদৰ মাজত সন্ধি নহলেও ন আদিৰ লগত স্বৰৰ সন্ধি হোৱা দেখা যায়। †

যেনে— $n + অখি = ণখি < নাখি$ $n + ইচ্ছতি = নেচ্ছতি$ ।

লিগ গহীত বা অমুস্বাৰ সন্ধি

(ক) পদৰ শেষত অ কাৰৰ পিছত বিসৰ্গ থাকিলে সেই বিসৰ্গ আৰু অ কাৰ লগ লাগি ও কাৰ হয়। যেনে—দেব = দেবো। মাগধীত একাৰ হয় বা লোপ হয়। এষ = এশে এশ।

(খ) অস্তান্ন স্বৰ বৰ্ণৰ পিছৰ বিসৰ্গ নাইকিয়া হৈ যায় সংস্কৃত পদৰ মাজত বিসৰ্গ থাকিলে প্রাকৃতত সেই বিসৰ্গ লোপ হয় আৰু পিছৰ ব্যঞ্জনৰ লগত সমীকৰণ হয় অৰ্থাৎ পিছত যি ব্যঞ্জন থাকে তাৰ অমুস্বপ এটি ব্যঞ্জনৰ আগম হয়।

যেনে— $দু থম্ > দুক্ থম্$ ।

প্রাকৃত লিঙ্গ

প্রাকৃতত লিঙ্গ তিনি প্ৰকাৰ পোৱা যায় যেনে—পুংলিঙ্গ ক্লীলিঙ্গ আৰু ক্লীবলিঙ্গ। এনে লিঙ্গ প্ৰকৰণৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণতে সংস্কৃতৰ নিয়ম অনুসৰণ কৰা নহয় কাৰণ প্রাকৃতত প্ৰচুৰ স্বাৰ্থিক প্ৰত্যয়ৰ প্ৰয়োগ আছে। সেয়ে স্বাভাবিকতে প্রাকৃতত লিঙ্গ পৰিবৰ্তন হৈ পৰিছে। তদুপৰি প্রাকৃতত ক্ষুদ্ৰাৰ্থক ইক প্ৰত্যয় যোগ কৰি নতুনকৈ ক্লীলিঙ্গ কৰা হয়। প্রাকৃতত লিঙ্গ প্ৰকৰণৰ সাধাৰণ কথাকেইটা হল—

১। সংস্কৃতৰ ক্লীলিঙ্গ পদবোৰ প্রাকৃতত পুংলিঙ্গ হয়।

যেনে—সং—শবৎ > সবও (পুংলিঙ্গ)

২। সংস্কৃতৰ পুংলিঙ্গ নিৰ্দেশক শব্দ কেতিয়াবা ক্লীবলিঙ্গত ব্যৱহৃত হয়।

যেনে—সং—খলা (পুংলিঙ্গ) > খলাই (ক্লীব)

৩। সংস্কৃতৰ ক্লীবলিঙ্গ শব্দৰ ঠাইত প্রাকৃতত পুংলিঙ্গ হয়।

যেনে—সং—কুড্যম (ক্লীব) > কুডো (পু) বিষম্ (ক্লীব) > বিলো (ক্লীব)

৪। অভ্যহাতে সংস্কৃতব ক্রীবলিঙ্গ শব্দ ঠাইত প্রাকৃতত কেতিয়াবা
কেতিয়াবা পুংলিঙ্গ আৰু ক্রীবলিঙ্গও হয়।

যেনে—সং—সৰীৰম্ > সৰীৰো সৰীৰং

সং—হৃ থম্ > হৃক্‌থো হৃক্‌থং

৫। আকৌ সংস্কৃতব পুংলিঙ্গ শব্দ প্রাকৃতত জী আৰু পুংলিঙ্গ দুয়োটা
হ'ব পাৰে।

যেনে—সং—গৰিমা > গ্ৰা গৰিমো (পুং) গৰিমা (জী)

সং—মহিমা > গ্ৰা মহিমো (পুং) মহিমা (জী)

দশম অধ্যায় প্রাকৃত শব্দৰূপ

বৈদিক আৰু সংস্কৃত যুগত শব্দ সমূহক প্ৰধানত পুং লী আৰু ক্লীবলিঙ্গ— এই তিনি শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছিল। সেইভাৱে প্ৰতিলিঙ্গৰ অন্তৰ্গত শব্দ সমূহৰ আকৃতি অল্পসৰি ৰূপা ৭ হয়। কিন্তু মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষাত সকলো শব্দকে পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীলিঙ্গত বিভক্তি কৰি সেইবোৰৰ ৰূপ সৰল কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। যেনে—সংস্কৃতত নব শব্দ আৰু মূনি শব্দ উভয়ে পুংলিঙ্গ হলেও আকৃতিৰ বৈশিষ্ট্যৰ হেতু দুয়োটা শব্দৰ ৰূপ সম্পূৰ্ণ পৃথক হৈছে। কিন্তু প্ৰাকৃতত বিভিন্ন আকৃতিৰ এই সকলো পুংলিঙ্গৰ একে নব (অ কাৰন্ত) শব্দৰ দৰে ৰূপ কৰা হয়।

প্ৰাকৃতৰ শব্দ গঠন আৰু শব্দৰূপ সম্পৰ্কে কেইটামান মন কবিবলগীয়া কথা হ'ল—

১। প্ৰাকৃতত সকলো শব্দ স্বৰান্ত হয়। সেই কাৰণে প্ৰাকৃতৰ শব্দ গঠন প্ৰণালী স্বৰ বৰ্ণৰ ৰূপতহে পোৱা যায়।

২। প্ৰাকৃতৰ অধিকাংশ বিশেষ্য পদ পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীবলিঙ্গ এ ই ঙে উ আদি স্বৰৰ দ্বাৰা গঠিত হয়।

৩। ক্লীলিঙ্গ শব্দ আ য়া উ আৰু ঙে আমি স্বৰান্ত হয়।

৪। কৰ্তৃকাৰক কৰ্মকাৰক (accusative case) আৰু কৰণ কাৰকৰ বাহিৰে অন্তৰ্ভুক্ত পুংলিঙ্গ আৰু ক্লীবলিঙ্গৰ শব্দৰ ৰূপ একে হয়।

৫। প্ৰাকৃতত দ্বি বচন লোপ পায়।

৬। সম্প্ৰদান কাৰক সম্পূৰ্ণৰূপে সন্ধ্যোধন পদৰ লগত মিলি যায়। ইয়াৰ বাহিৰেও অন্তান্ত বিশেষ্য পদবোৰ অ কাৰন্ত বিশেষ্য পদৰ দৰে গঠিত হয়।

৭। ক্লীলিঙ্গ বিশেষ্য পদবোৰৰ গঠন প্ৰণালীও সহজ আৰু সৰল কৰা হৈছে। যেনে—

(ক) আ ঙে উ আদি স্বৰান্ত বিশেষ্য পদবোৰ হুবহু সমান্তৰাল।

(খ) কৰণ কাৰক সন্ধ্যোধন পদ আৰু অধিকৰণ কাৰকৰ একবচনত শব্দবোৰ একে হৈ যায়।

তলত কেইটামান প্রাকৃতৰ শব্দৰূপ দিয়া হল—

অকাৰন্ত পুঞ্জিগ শব্দ

দেৱ

কাৰক	একবচন	বহুবচন
১ম—কৰ্তা	দেৱো	দেৱা
২য়—কৰ্ম	দেৱং	দেৱা দেৱে
৩য়—কৰণ	দেৱেণ	দেৱেহি দেৱেহিং
৪র্থ—সম্প্রদান	দেৱস্	দেৱানং
৫ম—অপাদান	দেৱা দেৱাদো দেৱাচ্ছ	দেৱাহিংতো দেৱসিংতো
৬ষ্ঠ—সম্বোধন	দেৱাস্	দেৱানং দেৱান
৭ম—অধিকৰণ	দেৱস্মি	দেৱেষু দেৱেষু

ওপৰত শব্দৰূপৰণৰা আমি তলৰ কথাখিনি মন কৰিব পাৰোঁ।

১। কৰ্ম কাৰকৰ বহুবচন আৰু কৰ্তা কাৰকৰ বহুবচনৰ ৰূপ একে।

২। প্ৰতিপাদিকৰ সাদৃশ্যত অধিকৰণৰ একবচনৰ দেৱস্মি ৰূপ কৰা হৈছে।

কৰণ কাৰকৰ দৰে পুঞ্জিগ আৰু ক্ৰীৱলিঙ্গৰ বিশেষ্য পদবোৰ এনে ধৰণে গঠিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ক্ৰীৱলিঙ্গৰ বন শব্দৰ ৰূপ দাঙি ধৰা হ'ল।

কাৰক	একবচন	বহুবচন
১ম—কৰ্তা	বনং	বনানি বনাইং
২য়—কৰ্ম	বন	বনানি বনাইং
৩য়—কৰণ	বনেণ বনেনং	বনেহিং বনেহি
৪র্থ—সম্প্রদান	বনাস্	বনানং
৫ম—অপাদান	বনাদো বনাদ	বনেহিংতো বনেসুতো
৬ষ্ঠ—সম্বোধন	বনাস্	বনান বনাণ
৭ম—অধিকৰণ	বনাস্মি	বনেসু বনেসু

ঐ কাৰন্ত পুঞ্জিগ শব্দ

দেৱী

কাৰক	একবচন	বহুবচন
১ম—কৰ্তা	দেঈ	দেঈও দেঈউ

৯০ পালি-প্রাকৃত ভাবা আৰু সাহিত্য

কাৰক	একবচন	বহুবচন
২য়—কৰ্ম	দেইং	দেইও দেইউ
৩য়—কৰণ	দেইআ দেইএ	দেইহিং দেইহি
৫মী—অপাদান	দেইহু দেইদো	দেইহি তো দেইহুংতো
৬ষ্ঠী—সম্বোধন	দেইআ দেইঅ	দেইণ
	দেইএ দেইই	
৭মী—অধিকৰণ	দেইই	দেইহুং

নদী (নঈ)

	কাৰক	একবচন	বহুবচন
১ম	কৰ্তা	নঈ	নঈও নঈউ নঈ
২য়	কৰ্ম	নইং	নঈও নঈউ নঈ
৩য়	কৰণ	নঈই নঈএ	নঈহিং নঈহি
		নঈঅ নঈআ	
৪র্থী	সম্প্রদান	নঈই নঈএ	নঈণ নঈণ
		নঈঅ নঈআ	
৫মী	অপাদান	নঈদো নঈহু	নঈহিংতো
		নঈহি নঈও	নঈহু তো
৬ষ্ঠী	সম্বোধন	নঈই নঈএ	নঈণং নঈণ
		নঈঅ নঈআ	
৭মী	অধিকৰণ	নঈই নঈএ	নঈহু নঈহুং
		নঈঅ নঈআ	

ই কাৰন্ত জীলিঙ্গ শব্দ

	কাৰক	একবচন	বহুবচন
১ম	কৰ্তা	যুন্তী	যুন্তীও যুন্তীউ
২য়	কৰ্ম	যুন্তিং	যুন্তীও যুন্তীউ
৩য়	কৰণ	যুন্তীই যুন্তীঅ	যুন্তীহি যুন্তীহিং
		যুন্তীআ যুন্তীএ	
৪র্থী	সম্প্রদান		যুন্তীণ যুন্তীণ

	কাৰক	একবচন	বহুবচন
৫য়ী	অপাদান	যুস্তিদো যুস্তিহু যুস্তিহি	যুস্তীহিংতো যুস্তীহুংতো
৬ষ্ঠী	সম্বোধন	যুস্তিই যুস্তিঅ যুস্তিআ যুস্তিএ যুস্তি	যুস্তীং যুস্তীণ যুস্তীও যুস্তীউ
৭মী	অধিকৰণ	যুস্তিই যুস্তিঅ যুস্তিআ	যুস্তীস্থ যুস্তীস্থং

ই কাৰন্ত জীলিজ শব্দ
অগ গি (অগ্নি)

	একবচন	বহুবচন
১মী	অগ গী	অগ গীও অগ গীণো (অগ গী)
২য়ী	অগ গিং	অগ গিণো
৩য়ী	অগ গিণা	অগ গীহিং অগ গীহি
৪র্থী	অগ গিস্	অগ গীণ
৫মী	অগ গীও অগ গীহি	অগ গীস্থ তো অগ গীহিংতো অগ গীহি অগ গীহিং
৬ষ্ঠী	অগ গিস্ অগ গিণো	অগ গীণ অগ গীণ
৭মী	অগ গিস্তি অগ গিমহি	অগ গীস্থ অগ গীস্থং

অ কাৰন্ত ক্লীবলিজ
ফল

	একবচন	বহুবচন
১মী	ফলং	ফলাইং
২য়ী	ফলং	ফলাইং
৩য়ী	ফলেণ	ফলেহিং ফলেহি
৪র্থী	ফলস্ ফলাঅ	ফলাণং
৫মী	ফলাদো ফলাহু ফলাও ফলা	ফলেহিংতো ফলেস্থংতো
৬ষ্ঠী	ফলস্	ফলাণং ফলাণ
৭মী	ফলে ফলস্তি	ফলেস্থ ফলেস্থং
সম্বোধন	ফল	ফলা

প্যাল প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

পুস্ত (পুত্ৰ)

	একবচন	বহুবচন
১ম	পুস্তো	পুস্তা
২য়	পুস্তং	পুস্তা পুস্তে
৩য়	পুস্তেণ	পুস্তেহিঃ পুস্তেহি
৪র্থী	পুস্তস্ পুস্তাও	পুস্তাণং
৫মী	পুস্তাদো পুস্তাচ্চ পুস্তাও পুস্তা	পুস্তেহিংতো পুস্তেস্থংতো
৬ষ্ঠী	পুস্তস্	পুস্তাণং পুস্তাণ
৭মী	পুস্তে পুস্তম্	পুস্তেস্থ পুস্তেস্থং
লবোধন	পুস্ত	পুস্তা

অ-কাবস্ত জীলিজ শব্দ

মালা

	একবচন	বহুবচন
১ম	মালা	মালাও মালাউ মালা
২য়	মাল	মালা মালাও মালাউ
৩য়	মালাএ মালাই	মালাহিং মালাহি
৪র্থী	মালাএ মালাই	মালাণং মালাণ
৫মী	মালাদো মালাচ্চ মালাই মালাএ মালাহি	মালাহিংতো মালাস্থংতো
৬ষ্ঠী	মালাএ মালাই	মালাণং মালাণ
৭মী	মালাএ মালাই	মালাস্থ মালাস্থ
লবোধন	মালে	

লজা শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	লজা	লজাও লজাউ লজা
২য়	লজং	লজাও লজাউ লজা
৩য়	লজাএ লজাই	লজাহিং লজাহি

	একবচন	বহুবচন
৪র্থী	লজাএ লজাই	লজানং লজাণ
৫মী	লজাহু লজাদো লজাহি	লজাহিংতো লজাহুংতো
৬ষ্ঠী	লজাএ লজাই	লজানং লজান
৭মী	লজাএ লজাই	লজাহু লজাহুং

স কৃত ব্যঞ্জনান্ত বাজন্ (বাজা) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	বাজা	বাজাণো বাজা
২য়	বাজাণং বাজং	বাজাণো বাএ
৩য়	বজা বাইণা	বাএহি বাজ্জিহিং
৪র্থী	বজো বাইণো	বাজাণং বাজাণ
৫মী	বাজাদো বাজাহু বাজাহি	বাজাহিংতো বাজাহুংতো
৬ষ্ঠী	বজো বাইণো	বাজাণং বাজাণ
৭মী	বাএ বাজন্নি	বাএহু বাএহু*
লম্বোদন	বাজ বাজ*	

উ কাবন্ত জীলিজ শব্দ

বহু (বহু)

	একবচন	বহুবচন
১ম	বহু	বহুও বহুউ বহু
২য়	বহুং	বহুও বহুউ বহু
৩য়	বহুই অহুঅ বহুআ বহুএ	বহুহি বহুহি
৪র্থী	বহুই বহুঅ বহুআ বহুএ	বহুণং বহুণ
৫মী	বহুদো বহুহু বহুহি	বহুহিংতো বহুহুংতো
৬ষ্ঠী	বহুই বহুঅ বহুআ বহুএ	বহুণং বহুণ
৭মী	বহুই বহুঅ বহুআ বহুএ	বহুহু বহুহুং
লম্বোদন	বহু	

১২ পানি প্রাকৃত ভাবা আৰু সাহিত্য

জীলিজ মাতা (মাতৃ) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	মাতা	মাতাও মাতাউ মাতা
২য়	মাতং	মাতাও মাতাউ
৩য়	মাতাই মাতাএ	মাতাহি মাতাহি
৪র্থী } ৬ষ্ঠী }	মাতাই মাতাএ	মাতাং মাতা
৫মী	মাতাদো মাতাহু মাতাহি	মাতাহিংতো মাতাহুংতো
৭মী	মাতাই মাতাএ	মাতাহু মাতাহু
সম্বোধন	মাতা	

পু জিজ পিতা পিতা (পিতৃ) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	পিতা পিতা	পিতবো পিতবো
২য়	পিতবং পিতবং	পিতবো পিতবে পিতবো পিতবে
৩য়	পিতুনা পিউনা	পিতুহি পিউহি
৪র্থী + ৬ষ্ঠী	পিতুস পিউণো পিউস	পিতুং পিউং পিতু পিউ
৫মী	পিতাদো পিতাহু	পিতাহুন্তো পিতাহিন্তো
	পিতাও পিতাউ	পিতাহুন্তো পিতাহিন্তো
৭মী	পিতবে পিতবে	পিউহু পিউহু

সর্বমাত শব্দৰ ৰূপ

অন্ত (মা আৰু শৌৰ) বা অন্তা (মহা) শব্দ

অন্তত—অন্তাম্ শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	অন্তা অন্তা	অন্তাণো অন্তাণো
২য়	অন্তং অন্তং অন্তাং	অন্তাণো অন্তাণো অন্তাণে
৩য়	অন্তাণা অন্তাণা অন্তাণে	অন্তেহি অন্তেহি অন্তেহি অন্তেহি

	একবচন	বহুবচন
৪র্থী	অস্তগো অস্তস্ অস্তগো অস্তস্	অস্তাণং অস্তাণ অস্তাণং অস্তাণ
৫মী	অস্তাদো অস্তাহু অস্তাদো অস্তাহু	অস্তাহি তো অস্তাহন্তো অস্তাহি তো অস্তাহন্তো
৬ষ্ঠী	অস্তাগো অস্তস্ অস্তগো অস্তস্	অস্তাণং অস্তাণ অস্তাণং অস্তাণ
৭মী	অস্তে অস্তস্মি অস্তে অস্তস্মি	অস্তেহুং অস্তেহু অস্তেহুং অস্তেহু
লঘোধন	অস্তা অস্ত	

সর্বনামশব্দ প্রথম পুরুষ

১ম	অহং হ অহস্মি মি অহকা	অম্‌হে
২য়	মং মমং	অম্‌হে গো
৩য়	মএ মই	অম্‌হেহিং অম্‌হেহি
৪র্থী	মম মে মহ মজ ব	অম্‌হাণং গো
৫মী	মমাদো মমাও মস্তো মইতো	অম্‌হাহিংতো অম্‌হাহন্তো
৬ষ্ঠী	মম মে মহ মজ ব	অম্‌হাণং গো
৭মী	মই মএ মস্মি	অম্‌হেহু অম্‌হেহুং ।

দ্বিতীয় পুরুষ

	একবচন	বহুবচন
১ম	তুং তুমং	তুমহে তুজ্‌ব
২য়	তুমং তে ত তব	তুমহে বো তুজ্‌বে
৩য়	তএ তুএ তই তুমে তুমাই	তুমহেহিং তুমহেহি
৪র্থী	তুহ তে তব তুজ্‌ব	তুমহাণং বো
৫মী	তোমাদো তুমুহ তইতো তস্তো তস্তা	তুমহাহিংতো তুমহাহন্তো
৬ষ্ঠী	তুহ তে তব তুজ্‌ব তব	তুমহাণং বো তুজ্‌বানং
৭মী	তই তুমস্মি	তুমহেহু তুজ্‌বেহু ।

তৃতীয় পুৰুষ (পুংলিঙ্গ)

১ম	সো (মা শ)	তে
২য়	তং	তে তানি
৩য়	ভেন তেন তিনা	তেহি তেহিং
৪র্থ	তস্‌ম তাস্‌ সে	তেসিং তান তান
৫ম	তন্তো তনো তো	তাহিংতো তাস্থংতো
৬ষ্ঠ	তস্‌ম তাস্‌ সে	তেসিং তান তান
৭ম	তস্‌ সিং তন্নি তহিং	তেস্‌ তেস্‌

(স্ত্রীলিঙ্গ)

১ম	সা	তাও তাউ তোও তোউ
২য়	ত	তাও তাউ তোও তোউ
৩য়	তাই তাএ তীএ ভীই তীঅ তীআ তীণা	তীহি তাহি তীহিং তাহি
৪র্থ	তস্‌মা তিস্‌মা তাসে	তাসাং তেসিং তাসিং তাণ
৬ষ্ঠ	তীসে তাএ তাই তীএ তাই তীঅ তীআ সে	তাণ তীণং তীণ তীসিং সি
৫ম	তাই তাএ তীএ ভীই তীঅ তীআ তীণা	তাহি তাহি তীহি তীহি
৭ম	তাএ তাই তীএ ভীই তীঅ তীআ তাহে তইঅ	তাস্‌ তাস্‌ তীস্‌ তীস্‌

সখ্যা শব্দ দুই

বহুবচন

১ম	দো ছ বে ছবে দোণি বেণি বেণ্ণি
২য়	দো ছ বে ছবে দোণি বেণি বেণ্ণি
৩য়	দোহিং
৪র্থ	দোন্‌হিং
৫ম	দোহিস্তো দুস্সন্তো
৬ষ্ঠ	দোন্‌হি
৭ম	দোন্‌

প্রাকৃত ধাতুৰূপ

সংস্কৃতৰ ধাতুৰূপৰ যি জটিলতা আৰু বৈচিত্ৰতা প্রাকৃতত সি একেবাবে সৰল হৈ পৰিছে। সংস্কৃতৰ সমস্ত ধাতুক মাত্ৰ দহোটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হৈছে আৰু এই ভাগ সমূহক গণ নাম দিয়া হৈছে। এই গণ সমূহৰ নিজ নিজ বৈশিষ্ট্য অল্পযায়ী ধাতুৰূপ কৰা হয়। কিন্তু প্রাকৃত যুগত এই ধাতু সমূহে সেই বৈশিষ্ট্য পৰিত্যাগ কৰি কেৱল মাত্ৰ অ কাৰন্ত ধাতুত পৰিণত হ'ল।

সংস্কৃত ব্যাকৰণত কাল সমূহক স্মৃতি স্মৰণে বিভক্ত কৰি দহোটা কালত পৰিণত কৰা হৈছে। কিন্তু মধ্য ভাৰতীয় ভাষা যুগত তিনিটা স্বাভাৱিক কাল—বৰ্তমান অতীত আৰু ভৱিষ্যতত পৰিণত কৰা হ'ল। সাধাৰণতে অতীত কাল বুজাবলৈ সকলো পুৰুষ আৰু সকলো বচনতে অ বাস্ত ধাতুৰ পিছত মী হী হীস্ আৰু ব্যঞ্জনান্ত ধাতুৰ পিছত ঙ্গ অ বিভক্তি হয়। যেনে—√ক্ৰ ব পৰা কৰ্মী কাঁহী কাঁহীস—এই তিনি পদ সংস্কৃতৰ লঙ লিট আৰু লুঙৰ সকলো বিলাক পুৰুষতে সকলো বিভক্তিৰ অৰ্থ প্রকাশ কৰে। লক্ষ্য কৰিব লগীয়া যে প্রাকৃতত প্ৰায়েই অতীত কালত ক্ৰ প্ৰত্যয় প্ৰয়োগ কৰা হয়। আন কথাত প্রাকৃতত এই তিনি ল কাৰৰ প্ৰয়োগ ক্ৰমশ লুপ্ত হৈছে।

বৈদিক ভাষাত দেখা যায় যে কেতিয়াবা লুঙ ব প্ৰথম পুৰুষৰ একবচনত ই বিভক্তি হয়। যেনে—নিৰাপদি। পালিত ই সম্পূৰ্ণভাৱে বঞ্চিত হৈছে। লুঙ আৰু লঙৰ ল কাৰৰ ধাতুৰ আগত অকাৰ আগম বৈদিক ভাষাত বৈকল্পিক দেখা যায়। পালিতো সেই ৰূপেই হৈছে। এই বিলাক ক্ষেত্ৰত প্রাকৃত একেবাবেই নীৰব।

বচনৰ ক্ষেত্ৰতো যি বচন উঠি গৈ প্রাকৃতত কেৱল মাত্ৰ একবচন আৰু বহুবচনেহে প্ৰাধান্য লাভ কৰিছে।

সমস্ত ধাতু সমূহক প্ৰাচীন যুগত ক্ৰিয়াৰ উদ্দেশ্য অল্পযায়ী আত্মনেপদ আৰু পৰশ্চৈপদ—এই দুই ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছিল। কিন্তু মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাত এই সকলো বিভাগ লোপ কৰি দি সকলো ধাতুক কেৱল মাত্ৰ এটা বিভাগত পৰশ্চৈপদত পৰ্যবসত্তি কৰা হ'ল।

প্রাকৃত ধাতু রূপৰ চানেকী

(ক) লট বৰ্তমান কাল কৰ্তৃবাচ্য

পুৰুষ	একবচন	বহুবচন
উক্তম	গচ্ছামি গচ্ছামি (মাং)	গচ্ছামো গচ্ছামো (মা)
মধ্যম	গচ্ছাসি গচ্ছসি (মা)	গচ্ছই গচ্ছথ গচ্ছথ (মা)
প্রথম	গচ্ছই গচ্ছদি গচ্ছদি (মাং)	গচ্ছন্তি গচ্ছন্তি (মা)

(খ) বৰ্তমান কাল কৰ্ম আৰু ভাববাচ্য

পুৰুষ	একবচন	বহুবচন
উক্তম	পুচ্ছিজ্জামি পুচ্ছিজ্জামি	পুচ্ছিজ্জামো পুচ্ছীজ্জামো
মধ্যম	পুচ্ছিজ্জসি পুচ্ছিজ্জসি	পুচ্ছিজ্জহ পুচ্ছীজ্জথ
প্রথম	পুচ্ছিজ্জই পুচ্ছিজ্জদি	পুচ্ছিজ্জন্তি পুচ্ছীজ্জন্তি

(গ) লট ভবিষ্যতকাল কৰ্তৃ বাচ্য

উক্তম	কবিস্মামি	কবিস্মামো
মধ্যম	কবিস্মসি কবিস্মসি	কবিস্মহ কবিস্মথ
প্রথম	কবিস্মই কবিস্মদি কবিস্মদি	কবিস্মন্তি কবিস্মন্তি

(ঘ) লুঙ অতীতকাল কৰ্তৃ বাচ্য

উক্তম	(অ) গমিস্মং	গমাম্
মধ্যম	(অ) গমাসি	—
প্রথম	(অ) গমাসি	অগমিৎস্ব

(ঙ) বৰ্তমান কালৰ অশুভা—কৰ্তৃবাচ্য

মধ্যম	গচ্ছ গচ্ছ (মা)	গচ্ছহ গচ্ছথ
	গচ্ছাহি (অর্থ)	গচ্ছথ (মা)
প্রথম	গচ্ছউ গচ্ছত্ গচ্ছত্ (মা)	গচ্ছন্ত গচ্ছন্ত (মা)

বিভিগ্ৰিঙ

বিভিগ্ৰিঙৰ বিভক্তি সমূহ হল —

	একবচন	বহুবচন
প্রথম পুৰুষ	এজ্জা	এজ্জা
মধ্যম পুৰুষ	এজ্জসি এজ্জসি	এজ্জাহ এজ্জহ
উত্তম পুৰুষ	এজ্জামি	এজ্জায়
উদাহৰণ স্বৰূপ		
উত্তম পুৰুষ	গচ্চেজ্জ গচ্চেজ্জামি	গচ্চেজ্জায়
মধ্যম পুৰুষ	গচ্চেজ্জাসি গচ্চেজ্জাহি গচ্চেজ্জাসু	গচ্চেজ্জাহ
প্রথম পুৰুষ	গচ্চেজ্জা	গচ্চেজ্জা

প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাত য় যোগ কৰি কৰ্ম ভাববাচ্য নিশ্চয় কৰা হয় আৰু ষাটু আত্মনেপদী হয়। যেনে—ভূ য় তে আগম্ য় ত (কৰ্তৃবাচ্য ভবতি আগচ্ছৎ)। প্রাকৃতত আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰশ্চৈপদ বিভক্তি যোগ হল আৰু দুই বকমৰ পৰিবৰ্তন সংঘটিত হল—(১) উদাস্ত য় (ya) সম্প্ৰসাৰিত হৈ ইঅ হল আৰু (২) অজ্জদাস্ত য় (ya) য ফলা হল। যেনে—লভ্যতে > লতিঅই। সেইদৰে কৰ্ম্যতে (ক্ৰিয়তে) কৰিঅই শৃষ্যতে (শ্ৰয়তে) > শৃণিঅই (অসমীয়াত) > শুনিয়ৈ

নিজন্তা ক্ৰিয়া পদ (Causative Verb)

প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাত অয় যোগ কৰি নিজন্ত ক্ৰিয়া কৰা হৈছিল। ষাটু একম্বৰ বিশিষ্ট আৰু আকাৰন্ত হলে অয় ব ঠাইত পয় হয়। আকৌ প্রাকৃতত পয় > পে > বে হৈছে। প্রেৰণা বা প্রবৰ্তনা বুজাবলৈ এই পে (এ) বা বে যোগ হৈ প্রাকৃতত নিজন্ত ক্ৰিয়া পদ গঠিত হয় আৰু এই পে (এ) বা বে ষাটু আৰু বিভক্তিৰ মাজত যুক্ত হৈ যথাসম্ভব ষাটুৰ গুণ বৃদ্ধি কৰে। যেনে—কৰাপয়তি > কৰাবেই। বজ্জয়তি > বজ্জাবেই বা বজ্জাবএ।

নাম ধাতু (Denominative Verb)

কোনো শব্দ যদি ধাতুৰূপে ব্যৱহৃত হয় তাকে নামধাতু বোলে। প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্ষ ভাষাত নামধাতুৰ পদ গঠন নিম্নস্তৰ দৰে একে। মাত্ৰ নাম ধাতুত সাধাৰণতে বিশেষ্য কান্তিৎ বিশেষণ ক্ৰিয়াৰূপে ব্যৱহাৰ হয়। অস্ম আৰু পর ব পৰা উদ্ভূত এ আৰু বে ধাতুত যোগ কৰি নাম ধাতু কৰা হয়। যেনে—কস্মবেতি স্থাপয়স্মি ইত্যাদি।

ক্ৰিয়াবাচক বিশেষ্য (Gerund)

প্রাকৃতত ত্বা ত্বান ইঅ উন দূন হুঅ আদি প্রত্যয় যোগ কৰি ক্ৰিয়া বাচক বিশেষ্য পদ গঠন কৰা হয়। যেনে—

আনিত্তা পুচ্ছিত্তা (অৰ্থমাগধী)

ইঅ —কৃদ্ধা>কৰিঅ পৃষ্টা>পুচ্ছিঅ

উন দূণ—পুচ্ছিউন কাউন (মাগধী) হুঅ কহুঅ গহুঅ আমি জনাত প্রাচীন ভাৰতীয় আৰ্ষ ভাষাৰ ব্যাকৰণগত নিম্নম প্রাকৃত স্বৰত অনেক শিথিল হৈ গৈছে। শব্দক ক্ৰিয়া বাচক বিশেষ্যত পৰিণত কৰিবলৈ হলে ধাতুৰ আগত উপসৰ্গ থাকিবৰ কোনো ধৰাবন্ধা নিয়ম নাই। প্রাকৃতত উপসৰ্গ থাকিলেও ত্বা প্রত্যয় হব পাৰে নাথাকিলেও য প্রত্যয় হব পাৰে। যেনে—
গম+কৃচ=গমিত্তা গমিঅ আনিত্তা আনাঅ আদি।

কৃদন্ত (Participles)

সংস্কৃতত ক্ত ক্তবতু শত্ শানচ আদি প্রত্যয় যোগ কৰি কৃদন্ত পদ কৰা নিয়ম আছে। প্রাকৃতত ধাতুৰ পিছত অন্ত ত আৰু মান প্রত্যয় যোগ কৰি কৃদন্ত পদ কৰা হয়। যেনে—হসন্>হসন্তো হসমানো পঢ়েস্তো পঢ়মানো।

ঈ যোগত জীলিজ হয়। যেনে—হসঈ হসন্তী আদেশ বুজাবলৈ ‘মাণ আৰু অন্ত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। যেনে—

√ পুচ্ছ + অন্ত = পুচ্ছন্ত > পুচ্ছন্তো

√ পুচ্ছ + মান = পুচ্ছমান ইত্যাদি।

ন ইত আৰু ত ধাতুৰ পিছত যোগ কৰি অতীতকালৰ কৃদন্ত পদ
(Past Participle) কবিব পাৰি যেনে—

ন—দিন্ন

ইত—গহিন জানিন

ত—গত > গদ

তব্য প্রত্যয়ৰ যোগত ভবিষ্যত কালৰ কৃদন্ত (Future Participle)
হয়। যেনে—তব্য — জাতব্য > জানিদক্স > জানিঅক্স

ভূমন্ত (Infinitives)

সংস্কৃততৰ ভূম্ প্রত্যয়ৰ একাধিক বিবৰ্তিত ৰূপ প্রাকৃতত দেখা যায়।
বিভিন্ন প্রাকৃতত সংস্কৃততৰ ভূম্ উং আৰু হুং নিমিত্তাৰ্থক ক্ৰিয়া কবিবলৈ
ধাতুৰ পিছত যোগ কৰা হয়। যেনে—

কৰ + হুং = কৰিহুং

পুচ্ছ + উং = পুচ্ছিউং

কৰ + উং = কাউং

গচ্ছ + হুং = গচ্ছিহুং (শৌৰসেনী)

একাদশ অধ্যায়

অপভ্রংশ

অপভ্রংশ নামটো বৰ্তমান মধ্যভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ অন্ত্য স্তৰ বুজাবলৈ প্ৰয়োগ কৰা হয়। কোনো কোনোৱে অপভ্রংশ স্বতন্ত্ৰ্য ভাষা হিচাপেও বিচাৰ কৰে। প্ৰাকৃত বৈয়াকৰণিক সকলে অপভ্রংশক এটি স্বতন্ত্ৰ্য প্ৰাকৃত ভাষা বুলিলেই বিবেচনা কৰিছিল। খ্ৰী পূ ১ম শতিকামানত বৈয়াকৰণিক পতঞ্জলিয়ে সৰ্ব প্ৰথম অপভ্রংশ নামটো প্ৰয়োগ কৰিছিল। পতঞ্জলিয়ে মহাভাষ্যত লেখিছে যে সংস্কৃত শাস্ত্ৰবানৰ ভাষা অপভ্রংশ শাস্ত্ৰহীনৰ ভাষা। অপভ্রংশ শুদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগ খুব কম অপভ্রংশৰ ব্যৱহাৰ অপৰ্যাপ্ত। সেই কাৰণেই সম্ভৱ কোনো কোনো বৈয়াকৰণিকে ইয়াক লৌকিক বুলি উল্লেখ কৰিছে। গ্ৰীয়াৰ্চন প্ৰমুখ্যে ভাষাতত্ত্ববিদ সকলে মধ্য প্ৰাকৃতৰ শেষ উপস্তৰক অপভ্রংশ নাম দিছে। তেওঁ প্ৰত্যেক প্ৰাদেশিক প্ৰাকৃত আৰু আধুনিক ভাৰতীয় ভাষাৰ মধ্যবৰ্তী স্তৰক অপভ্রংশ বুলি কল্পনা কৰিছে। যেনে—

১। শৌৰসেনী প্ৰাকৃত > শৌৰসেনী অপভ্রংশ > ব্ৰজভাষা।

২। অৰ্ধমাগধী প্ৰাকৃত > অৰ্ধমাগধী অপভ্রংশ > অবধী।

৩। মাগধী প্ৰাকৃত > মাগধী অপভ্রংশ > অসমীয়া।

৪। মহাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃত > মহাৰাষ্ট্ৰী অপভ্রংশ > মাৰাঠী। ইত্যাদি। কিন্তু পতঞ্জলি প্ৰভৃতি সংস্কৃত পণ্ডিত সকলৰ মতে সংস্কৃত প্ৰিয় প্ৰাকৃত ভাষাহ অপভ্রংশৰ অন্তৰ্গত। কাব্যালঙ্কাৰ টীকাৰ নমিসাধুব মতেও মাগধী শৌৰ সেনীৰ দৰে অপভ্রংশও এবিধ প্ৰাকৃতহে। ড. স্কুমাৰ সেনে তেওঁৰ ভাষাৰ ইতিবৃত্তি (১৯৭২)ত উল্লেখ কৰিছে যে মধ্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ যি সাৰ্বজনীন ৰূপটিয়ে অশিষ্ট লোকসাৰিত্যৰ বাহক হৈ উঠিছিল সেয়ে অপভ্রংশ অৰ্থাৎ প্ৰাচীন অপভ্রংশ আৰু এই প্ৰাচীন অপভ্রংশৰ যি আৰ্য্যচীন ৰূপ দিয়েই আধুনিক মধ্য ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ জনক অৰ্থাৎ অব্যৱহিত পূৰ্ব অবস্থা তাকেই অপভ্রংশ বা আৰ্য্যচীন অপভ্রংশ বুলি কোৱা হয়। আৰ্য্যচীন অপভ্রংশ আন এটা নাম অবহট্ট।

কালিদাসৰ বিক্ৰমোৰ্কশীয়ম্ নাটকত কেইটামান অপভ্রংশ গীত আছে। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে কালিদাসৰ সময়তো লোক সাহিত্যত অপভ্রংশৰ

বেছ প্রচলন আছিল। ষাটশ শতিকাত বৈয়াকৰণিক পুৰুষৰ্ভোমে তেওঁৰ প্ৰাকৃতভাষ্যশাসনত অপভ্ৰংশৰ তিনিটা নাম উল্লেখ কৰিছে। (১) নাগৰ (২) ব্ৰাচড় আৰু (৩) উপনাগৰ। এই তিনিওটা উপভাষাতে সাহিত্য সৃষ্টিৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। মুছলমান কবি আবদুৰ বহমান (অন্ধহমন)ৰ সংগেহয়বাসঅ (সন্দেহবাসক) নামৰ এখন উল্লেখযোগ্য দূতকাব্য। প্ৰাকৃত পৈঙ্গল নামৰ এখন ছন্দ শাস্ত্ৰও অপভ্ৰংশ ভাষাত ৰচিত গ্ৰন্থ। মৈথিলী কবি বিজ্ঞাপতিৰ দৰে বিখ্যাত কবিয়ো অপভ্ৰংশত কেইবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সেইবিলাকৰ ভিতৰত কীৰ্তিলতা আৰু কীৰ্তিপতাকা প্ৰধান। জৈন সাহিত্য জমহৰ চৰিউ আৰু নায়কুমাৰ চৰিউ পুৰি দুখনো অপভ্ৰংশত ৰচিত। এইদৰে অষ্টদশ শতিকাৰ পৰা চতুৰ্দশ শতিকা পৰ্যন্ত অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতৰ সঙ্কতৰ প্ৰতি দৃষ্টি সাধুভাষা হিচাপে প্ৰচলিত থকাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়।

অপভ্ৰংশৰ ব্যাকৰণ আৰু ধ্বনিতত্ত্ব যি প্ৰৱৰ্ত্তা দেখা যায় সিয়ে প্ৰাকৃত আৰু নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা সমূহৰ মাজত যোগসূত্ৰ স্থাপন কৰাত সহায় কৰে। গতিকে নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত অপভ্ৰংশৰ অধ্যয়ন অতি প্ৰয়োজনী।

অপভ্ৰংশৰ বিশিষ্ট লক্ষণ

কালিৰাম মেধিৰ মতে অপভ্ৰংশ সাধাৰণ মানুহৰ কথিত ভাষাৰ প্ৰভাৱত পৰি বিকট হোৱা বিভিন্ন প্ৰাকৃতৰ এটা অন্তৰ্ভুক্ত ৰূপ। ইয়াৰপৰা বুজিব পাৰি যে প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ অল্পশাসনৰ পৰা অপভ্ৰংশ আতৰি আহি সহজ সবল হৈ পৰিছে। ড. স্কুমাৰ সেনৰ মতে প্ৰাকৃত বনৈতে অপভ্ৰংশৰ জন্মগত পাৰ্থক্য নাই জাতিগত পাৰ্থক্য হৈ আছে। কথ্য ভাষাৰ ওচৰ নম্বৰীয় সাহিত্যিক অপভ্ৰংশত কিছুমান স্বকীয় ব্যাকৰণগত বৈশিষ্ট্য আছে আৰু এই বৈশিষ্ট্য সমূহেই অপভ্ৰংশক প্ৰাকৃতৰ ৰূপৰ পৰা পৃথক কৰি তুলিছে। শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপত প্ৰাকৃতৰ নৈতে অপভ্ৰংশৰ কিছু মিল পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা গলেও অপভ্ৰংশৰ ধ্বনিগত বৈশিষ্ট্যই ইয়াক স্বকীয় মৰ্যাদা প্ৰদান কৰিছে।

তলত অপভ্ৰংশৰ ধ্বনিগত আৰু ৰূপগত প্ৰধান বৈশিষ্ট্য কেইটিমানৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হ'ল

অভিগত বৈশিষ্ট্য

১। পদান্তস্থিত ব ঠাই উ হয় যেনে—আহব>আহউ স্বভাৱ>সহাউ।

২। উ আৰু অ ব পূৰ্বস্থিত ম কাৰৰ লোপ হয় যেনে—জমুনা>জউণা ভমুহা>ভউহা দুৰ্গম>দুগগউ।

৩। পদান্ত ই আৰু উ ব নাসিক্যভৱন যেনে—ভনতি>হুণই ভনিত>ভণিউ।

৪। স্বৰমধ্যবৰ্তী ম ব ঠাইত ব অথবা ব হয় যেনে—কুমৰ—কুৰ্বৰ জমৰ>জবৰ (ইয়াত ৎ ব হৈছে) জ্মৰ>সবৰ প্ৰমাণ>পবাণ।

৫। অপভ্ৰংশত দীৰ্ঘ স্বৰৰ হ্রস্বতা প্ৰাপ্তি এটা বিশেষত্ব যেনে—কাবণ>কবণ নীত>নিয় পীত>পিয়।

৬। পদান্তস্থিত ষ কাৰৰ লোপ আৰু যি ব্যঞ্জনৰ লগত ষ কাৰ যুক্ত থাকে সেই ব্যঞ্জন দ্বিত হয়। যেনে—বানিজ্য>বণিজ্জ। কিন্তু কেতিয়াবা কেতিয়াবা আকৌ দ্বিত হোৱা ব্যঞ্জনৰ হ্রস্বীকৰণ হোৱা যায়। যেতে>ভবিস্ত ভবিস্স>ভবীম্ সহস্স>সহস্স>সহাস (ইয়াত ব্যঞ্জনৰ হ্রস্বীকৰণ হোৱাত স্বৰ দীৰ্ঘ হৈছে।)

৭। স্বৰৰ সংকোচন অপভ্ৰংশৰ আন বিশেষত্ব। যেনে—অঙ্ককাৰ>অঙ্কআৰ>অঙ্কাৰ কলহকাৰিণী>কলহআৰিণী—কলহাবিণী প্ৰিয়ভব>পিয়য়ব>পিয়াৰ।

৮। ৱ আৰু ৱ ঋতিৰ বহল প্ৰয়োগ অপভ্ৰংশৰ অন্ততম প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। যেনে—সুভগ>সুহঅ>সুহৱ যুগল>জঅল>জয়ল।

৯। স্বৰবৰ্ণৰ শেষত ক খ ত থ প ফ থাকিলে কেতিয়াবা কেতিয়াব গ ঙ দ ধ ব ভ আদিত পৰিণত হয়।

১। শব>স ন>ৎ য>জ হয়।

১১। এক স্বৰৰ ঠাইত অল্প স্বৰৰ ব্যৱহাৰ যেনে—বাহ>বাহা বাহ লেখা>লিহ লীহ পৃষ্ঠ>পিট্ট পট্ট পিট্টি বা পুট্টি ত্ৰ>ত্ৰু ত্ৰিণু ত্ৰণু।

১২। অপভ্ৰংশত ৰ ফলাৰ লোপ হয়ো নহয়ো। যেনে—চন্দ্ৰ>চন্দ চন্দ্ৰ প্ৰিয়>পিয় প্ৰিয়।

১৩। শব্দৰ প্ৰথম ব্যঞ্জনৰ লগত যুক্ত ব ফলা কেতিয়াবা কেতিয়াবা ব ফলাত পৰিণত হয় নাইবা লোপ হয়। যেনে—ব্যাং > ব্ৰাং > বাস ব্যাকৰণ > ব্ৰাগৰণ বাংৰণ।

ৰূপগত-বৈশিষ্ট্য

- ১। প্ৰথমাৰ একবচনত বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ নাই নাইবা উ বিভক্তি হয়।
- ২। তুলনামূলকভাৱে প্ৰাকৃততকৈ অপভ্রংশত শব্দৰূপ আৰু ধাতুৰূপ অত্যন্ত সৰল হৈ পৰিছে।
- ৩। ক্ষুদ্ৰাৰ্থক ইক প্ৰত্যয় যোগত জীলিঙ্গৰ সৃষ্টি কৰা হয়।
- ৪। শত্ৰু পত্যায়ান্ত পদ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা বিভিন্ন কালৰ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰা হয়।
- ৫। স্বাধিক ক প্ৰত্যয় ব্যৱহাৰ কৰি অকাৰন্ত শব্দ কৰাৰ প্ৰৱণতা দেখা যায়।
- ৬। ষষ্ঠীৰ একবচনত হ বিভক্তিৰ প্ৰয়োগ কৰা দেখা যায়।
- ৭। অত্যাশ্ৰুপ্ৰাস আৰু সমমাত্ৰিক অলংকাৰ ছন্দৰ প্ৰয়োগ।
- ৮। তৃতীয়াৰ একবচনত এন এ পঞ্চমীত হ হে আদি বিভক্তিৰ যোগ হয়।
- ৯। সপ্তমীৰ একবচন বিকল্প একাৰ আৰু ইকাৰ হয়। যেনে—ধৰিকছে।

অপভ্রংশ শব্দ আৰু ধাতু ৰূপ

সকলো অসন্ত শব্দৰ ৰূপ অপভ্রংশৰ একবচনত একে হয়। সমস্তৰ একবচনৰ স যুক্ত ৰূপ অপভ্রংশৰ বন্ধিত হৈছে। যেনে—শুবস্ নিশ।

নামৰ পিছত যোগ হোৱা বিভক্তিসমূহ হ ল —

	একবচন	বহুবচন
প্ৰথমা	উ হো	০
দ্বিতীয়া	উ হো	০
তৃতীয়া	এং	হিং
চতুৰ্থী	স্ব হো স্‌	হং
পঞ্চমী	হে হ	হং
ষষ্ঠী	স্ব হো স্‌	হং
সপ্তমী	ই হি	হিং

অকাবস্ত পুংলিঙ্গ

(ক) জন্ম শব্দ

বিশক্তি	একবচন	বহুবচন
১ম	জণো জণু জন	জণা জণ
২য়	জণং জণু জন	জণা জণ
৩য়	জণেণ জাণিধ	
	জণে জন	
৫মী	জণাউ জনহ	জণহ জণহি
	জণহে	জনহ জনহি
৬ষ্ঠী	জণসুহ জণসু	জণাণ জণই
	জণহ জনহো	
৭মী	জণি জণে জণমি	জণহি
	জণমি জণহিহ জণহি	

(খ) জৈ কাবস্ত স্ত্রীলিঙ্গ

দেজৈ (দেবী) শব্দ

১ম	দেজৈ	দেজৈউ
২য়	দেজৈ	দেজৈউ
৩য়	দেজৈঅ দেজৈ দেজৈই	দেজৈই
৪র্থী	দেজৈই দেজৈহে	দেজৈণ
৫মী	দেজৈই	
৬ষ্ঠী	দেজৈই দেজৈহে	দেজৈণ
৭মী	দেজৈই	দেজৈহি

(গ) অ-কাবস্ত ক্লীবলিঙ্গ

ফল শব্দ

১ম	ফল ফলু ফলউ	ফল ফলই
২য়	ফল ফলু ফলউ	ফলউ

অস্ত্রান্ত বিশক্তিত পুংলিঙ্গ অ কাবস্ত শব্দৰ ৰূপৰ দৰে হয় ।

(ঘ) সর্বান্য উত্তম পুরুষ
ইউ (স জ্ঞান) শব্দ

	একবচন	বহুবচন
১ম	হউ অম্‌হি মহি	অম্‌হে
২য়	মই	অম্‌হই
৩য়	ইম মই	অম্‌হেহি
৪র্থ	মজ্‌ঝু মহ মই মহ	অম্‌হ অম্‌মহ অম্‌হই
৫ম	মহ	অম্‌হ
৬ষ্ঠ	মজ্‌ঝু মহ মই মহ	অম্‌হ অম্‌হহই অম্‌হহ
৭ম	মই	অম্‌হাহ

(ঙ) সর্বান্য মধ্যম পুরুষ
তু (স জ্ঞান)

১ম	তু তুই তুহ	তুম্‌হে তুম্‌হ
২য়	তই পই তুম্‌হে তুমে	তুম্‌হ তুম্‌হই তুজ্‌ঝ
৩য়	তএ তুই তই পই তুম্‌ই	তুম্‌হহি
৪র্থ	তউ তো তুহ তুব ত তুজ্‌ঝ	তুম্‌হই
	তুম্‌হ	
৫ম	—	—
৬ষ্ঠ	তউ তো তুহ তুব ত তুজ্‌ঝ	তুম্‌হই
	তুম্‌হ	
৭ম	তই পই	তুব ত

(চ) সর্বান্য প্রথম পুরুষ ক্রীবাঙ্গ

১ম	তং সে সো স হ্	তা তাই
২য়	তং সে সো স হ্	তা তাই

(ছ) সর্বান্য প্রথম পুরুষ পু লিঙ্গ

১ম	সো হ্ স	তে
২য়	তং সো হ্ স	তে

১১৬ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

৩য়	তিণ তেঁ	তেহি তেহি
৪র্থী	তস্‌ তাস্‌ তাহো তাহ	তাণ তাই
৫মী	তা তও তউ	তেহি তেহি
৬ষ্ঠী	তস্‌ তাস্‌ তাহো তাহ	তাণ তাই
৭মী	তহি	

(জ) সৰ্বনাম প্ৰাথম পুৰুষ স্ত্ৰীলিঙ্গ

১য়		তাউ
২য়	তং তা	তাউ
৩য়	তই	তাহি তাহি
৪র্থী + ৬ষ্ঠী	তাস্‌	
৫মী	তাএ তাউ	
৭মী	তাহে	

(ঝ) স খ্যা বাচক শব্দ

দুই

বহুবচন

১য় + ২য়	বি দুবি বেণি বিল্লি বেণ
৩য়	বেহি
৪র্থী	বেল্ল বেণ দোই বিহ
৬ষ্ঠী	বেল্ল বেণ দোই বিহ
৭মী	বেহি

ওপৰত উপস্থাপন কৰা শব্দ ৰূপৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হৈ ওলাই পৰে যে অপভ্রংশত প্ৰায়েই দীৰ্ঘস্বৰ ঠাইত হ্রস্বস্বৰ আৰু হ্রস্বস্বৰ ঠাইত দীৰ্ঘস্বৰ হয়। যেনে—খড়গা > খগগ পুত্ৰী > পুত্তি ইত্যাদি। শব্দ আৰু লিঙ্গ সাপেক্ষে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিভক্তিও যোগ হোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে।

শব্দৰূপত বচনৰ ভিন্নতা খুব কম সকলো শব্দ ৰূপেই একবচনৰ দৰে। কেৱল দুই এটা প্ৰাচীন বহুবচনৰ পদৰ চিন বিশেষ আছে। ক্ৰিয়া পদত একবচন আৰু বহুবচনৰ পাৰ্থক্য প্ৰায় নাই। অৱশ্যে উক্তম আৰু মধ্যম পুৰুষৰ ৰূপত বচনৰ পাৰ্থক্য দেখা যায়।

অ কাবন্ত শব্দৰ প্ৰথমা আৰু দ্বিতীয়াৰ একবচন উ কাৰ হয়।

সৰ্বনাম্যৰ বহুবচন পদ খুব কম আৰু যি অলপ আছেও সেইবিলাকবো ব্যৱহাৰৰ উদাহৰণ নোপোৱাৰ দৰেই। উক্তম আৰু মধ্যম পুৰুষৰ সৰ্বনাম্যত প্ৰাচীন শব্দেই প্ৰয়োগ মাত্ৰ আছে।

শব্দৰূপত লিঙ্গভেদ নাই। উ (একবচনত) আৰু অই (বহুবচনত) ক্লীৰ লিঙ্গৰ যি ছটা প্ৰত্যয় আছে সিয়ে লুপ্ত প্ৰায়। সূত্ৰাৰ্থক— ইক প্ৰত্যয়ৰ যোগত ক্লীলিঙ্গ শব্দ গঠন হয়।

সমাসৰ ব্যৱহাৰ খুব কম। যি অলপ পোৱা যায় সিয়ো প্ৰাচীন আৰ্য ভাষাৰ পৰিবৰ্তিত ৰূপ নহয় সংস্কৃতৰ অঙ্কৰণতে নতুনকৈ গঠন কৰা হৈছে।

ধাতুকপ

অপভ্রংশত প্ৰাকৃতৰ লটৰ একবচনত ই সি যি আৰু বহুবচনত স্তি হ যো আদিৰ সামান্য মাত্ৰ পৰিবৰ্তন ষটি ক্ৰমে ই হি উ আৰু হি হু আদি ৰূপ লৈছে।

লোটৰ মধ্যম পুৰুষৰ একবচনত ই উ এ হৈছে। যেনে—কক> কবি কক কৰে।

ভবিষ্যতকালত (লট্) প্ৰত্যয়ৰ আগত স আগম হয়। যেনে— ভবিষ্যতি>হোসই।

প্ৰাকৃত অক (সং তব্য) কৃদন্ত প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত অপভ্ৰংশত ইএকউৎ একউৎ আৰু এবা প্ৰত্যয় হয়। যেনে—কৃ+তব্য=কৰ্তব্য>কাঅক> কৰিএকউ কৰেব কৰেবা।

প্ৰাকৃতত ক্ৰিয়া বাচক বিশেষ পদ গঠন কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ হোৱা 'ইঅ উন দন দূঅ আদি প্ৰত্যয় অপভ্ৰংশত ই ইউ ইবি এগ্নি এগ্নিণু এবি এবিণু ইত্যাদি ৰূপলৈ পৰিবৰ্তন হয়। যেনে—কৃ+দ্বা=কৃদ্বা>কৰিঅ কৰিউন কৰিদূন কদূঅ>অপভ্ৰংশত কৰি কৰিউ কৰিবি কৰেবিণু কৰেগ্নি কৰেগ্নিণু কৰেবি ইত্যাদি হয়।

(ক) বৰ্ত্তমান কালৰ কৰ্ত্ত্ববাচ্যৰ ধাতুবকল

গম্

পুৰুষ	একবচন	বহুবচন
উক্তম	গচ্ছমি গচ্ছউ	গচ্ছম গচ্ছহ
মধ্যম	গচ্ছসি গচ্ছসি	গচ্ছহ গচ্ছহ
প্রথম	গচ্ছই	গচ্ছন্তি গচ্ছহি

(খ) বৰ্ত্তমান কাল কৰ্ম আৰু ভাৱবাচ্য

পুচ্ছ

উক্তম	পুচ্ছিমি	—
মধ্যম	পুচ্ছিসি	—
প্রথম	পুচ্ছিই	পুচ্ছিস্তি

(গ) বৰ্ত্তমান কালত অনুত্তম—কৰ্ত্ত্ববাচ্য

উক্তম	—	—
মধ্যম	গচ্ছ গচ্ছাহি গচ্ছন্ত	গচ্ছই গচ্ছন্ত
প্রথম	গচ্ছউ	গচ্ছন্ত ।

ছাদশ অধ্যায় পালি-সাহিত্য

পালি সাহিত্যনো কি এই বিষয়ে বিস্তৃত আৰু গভীৰ আলোচনাৰ অৱকাশ থাকিলেও আমি খোৱতে প্ৰাচীন বৌদ্ধ শাস্ত্ৰৰ পৰিচয় প্ৰদত্ত বচনা বাশিকেই বুজোঁ। বুদ্ধদেৱৰ সমস্ত বচন সমূহক বুদ্ধ বচন বুলি কোৱা হৈছে। বুদ্ধ বচন সমূহ তিনিটা পিটকত বিভক্ত যেনে—বিনয় পিটক সূত্ৰ পিটক আৰু অভিধম্ম পিটক। এই পিটক ত্ৰয়ক ত্ৰিপিটক বা ত্ৰিপিটক নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছে। ত্ৰিপিটক সমূহৰ পৰিচয় এঠাইত এনেদৰে দিয়া আছে— বিনয় পিটকে বিসেসন অসীমলসিক্খা বৃত্তা সূত্ৰপিটকে অধিচিন্ত সৰুখা অভিধম্মপিটকে অধিপঞ ঞ্জসিক্খা। অৰ্থাৎ বিনয়পিটকত প্ৰধানভাৱে শীলবিষয়ক শিক্ষা সূত্ৰপিটকত প্ৰধানভাৱে চিন্তাবিষয়ক শিক্ষা আৰু অভিধম্ম পিটকত প্ৰধানভাৱে প্ৰজ্ঞাবিষয়ক শিক্ষাৰ বিষয়ে প্ৰতিপাদন কৰা আছে। সিংহলী ঐতিহ্যৰ পৰা আমি জানিব পাবো যে তৃতীয় স গীতৰ^১ পিছত সম্ৰাট অশোকৰ নিৰ্দেশ অনুযায়ী মহিন্দ (মহেন্দ্ৰ) ই বিনয় সূত্ৰ আৰু অভিধম্ম এই তিনি পিটক লৈ সিংহললৈ বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰ কৰিবলৈ যায়। কালক্ৰমত সিংহলত বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰতিষ্ঠিত হয় আৰু ত্ৰি পূ প্ৰথম শতিকামানত সিংহলৰ ৰজা বট্টগামনীয়ে ত্ৰিপিটকৰ প্ৰথম লিপিবদ্ধ কৰায়।

সূত্ৰ পিটকৰ অন্তৰ্গত ধম্মপদ বৌদ্ধ ধৰ্মৰ এখন অতি পুৰণি আৰু শ্ৰেষ্ঠ ধৰ্ম গ্ৰন্থ। ই পালিভাষাত ৰচিত। বৌদ্ধ সমাজত ধম্মপদৰ স্থান গীতাৰ দৰে। ইয়াৰ শ্ৰেষ্ঠত্ব হৈছে ভাৱ আৰু ভাষাৰ অপূৰ্ব সমন্বয়। গৌতম

১. বুদ্ধ বচনসমূহ সংকলনৰ উদ্দেশ্যে বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ ঠিক পিছতেই বাজগুত (বৰ্তমান বাজগীৰ) বৈভাৰ পৰ্বত গুহাত বুদ্ধশিষ্য সকলৰ প্ৰথম সন্মিলন ৰহে। এয়ে প্ৰথম সংগীতি। ইয়াৰ প্ৰায় এশ বছৰ পিছত বৈশালীত প্ৰায় দহ হাজাৰ ভিক্ষুৰ উপস্থিতিত দ্বিতীয় বৌদ্ধ-সংগীতিৰ অধিবেশন ৰহে। ইয়াৰ প্ৰায় এশ বছৰ পিছত অশোকৰ সময়ত পাটলিপুত্ৰত তৃতীয় বৌদ্ধ-সংগীতি অনুষ্ঠিত হয়। এই তিনি সংগীতিত ত্ৰিপিটক তিনিখনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়।

বুদ্ধৰ শিক্ষাৰ শ্ৰেষ্ঠ বাণীসমূহ ইয়াত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে। ইয়াৰ প্ৰচলন বীতি শুল্কৰ উপমাৰূপে ভাৰতীয়ৰ চিত্ৰ পৰিচিত।

ধৰ্মপদৰ গ্ৰন্থকাৰ কোন এই সম্পৰ্কে কোনো বিজ্ঞান সম্মত তথ্য আমাৰ হাতত পৰা নাই। গতিকে তাৰ আলোচনাৰ পৰা আতৰি থাকিলোঁ। ভগবান বুদ্ধৰ বাণী সমূহ আৰু তেওঁৰ গাথাবোৰ ধৰ্মপদত সন্নিবিষ্ট কৰা আছে। এই গাথা সমূহৰ অনেক অংশ বৌদ্ধ ধৰ্মপুথি সমূহত অতীতত নিচৰিত হৈ থকা দেখা যায়।^৮ কিন্তু সেই বুলি ধৰ্মপদক এখন সংগৃহীত পুথি বুলি কলে ভুল কৰা হ'ব। এই গাথাসমূহৰ পৰম্পৰা আৰু বিষয়বস্তু এনেভাৱে সজোৱা আছে যে ইয়াক এখন মৌলিক গ্ৰন্থ হুবুলি নোৱাৰি। অৱশ্যে নানা শ্লোক সংগ্ৰহ কৰি পুথিখনৰ কলেবৰ বৃদ্ধি কৰাৰ প্ৰয়াস থকা যেন অনুমান হয়। মন কৰিব লগীয়া কথা যে ধৰ্মপদ পুথিখনৰ কিছু অংশে এতিয়ালৈকে প্ৰকাশ পাইছে। মধ্য এচিয়াৰ ধৰ্ম সম্ভাৰণৰ আৱিষ্কৃত এইখন গ্ৰন্থৰ কেবাটাও চীনা অনুবাদো পোৱা গৈছে। পালি প্ৰাকৃত সংস্কৃত চীনা আদি কেইবাটাও ভাষাত ধৰ্মপদ ৰচনা হোৱালৈ চাই ইয়াৰ প্ৰচাৰ যে বিস্তৃত হৈছিল সেই বিষয়ে সঠিক হ'ব পাৰি।

ধৰ্মপদৰ ৰচনা কাল ধৰ্মপদ বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ পিছতেই ৰচিত বুলি জনা যায়। খ্ৰীষ্ট জন্মৰ ৪ বছৰ পূৰ্বতে ধৰ্মপদৰ কিছুমান কথা অশোকৰ শিলালিপিত পোৱা যায়। খৃষ্টীয় প্ৰথম শতিকা মানতো ধৰ্মপদৰ উল্লেখ পোৱা যায়। গতিকে অশোকৰ ৰাজত্ব কালৰপৰা আৰম্ভ কৰি খ্ৰীষ্টীয় ৬ষ্ঠ শতিকা মানৰ ভিতৰত ধৰ্মপদৰ ৰচনা সম্পূৰ্ণ হোৱা বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

ধৰ্মপদৰ বিশ্বজনীন উপদেশবোৰৰ লগত কোনো ধৰ্মৰ বিৰোধৰ ভাৱ নাই। সেই কাৰণে ধৰ্মপদৰ বাণী সমূহে হিন্দু বৌদ্ধ খ্ৰীষ্টান মুছলমান নিৰ্বিশেষে সকলোক আকৰ্ষণ কৰে। এই গ্ৰন্থত চাৰিটা আৰ্হ সত্য (4 noble truth) সন্নিবিষ্ট হৈছে। অপ্ৰমাদ চিন্তাশীল (Vigilance) অমৃত পদ প্ৰসাদ যত্ন পদ। যিবোৰ মানুহ প্ৰমাদী সেইবোৰ যত্নৰ কাৰণে যাব অপ্ৰমাদী মানুহৰ যত্ন নাই। জানী বা পণ্ডিত জনে জানে কাৰণে অপ্ৰমাদ

১. মহাবান বা উদীচ্য বৌদ্ধসম্প্ৰদায়ৰ মহাবৈপুল্যসূত্ৰ নামৰ একশ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ আছে। এই গ্ৰন্থসমূহক পদ্ম আৰু গাথা বুলি উল্লেখ কৰা আছে।

হৈ আনন্দ পায় আৰু তেওঁলোকে আৰ্থ সকলৰ ওপৰতে স্থান পায়। যিবোৰ মানুহ সদাঙ্গাগ্ৰত আৰু সদাচিন্তাশীল বিবেচক তেওঁলোকে নিৰ্বাণত লাভ কৰে। এইদৰে ধৰ্মপদ গ্ৰহণত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ নীতিৰ সাৰ নিহিত আছে।

ধৰ্ম আৰু পদ—এই দুটা শব্দৰ সংযোগত ধৰ্মপদ শব্দটো হৈছে। ধৰ্ম শব্দৰ অৰ্থ কেতিয়াবা প্ৰকৃতি কেতিয়াবা গুণ পদাৰ্থ মতবাদ প্ৰাকৃতিক নিয়ম আৰু কেতিয়াবা ধৰ্মমত বুলি কোৱা হয় আৰু পদৰ অৰ্থ সপোন পদ পথ স্থান ইত্যাদি হয়। এনেদৰে ধৰ্মপদৰ অৰ্থ—ধৰ্মৰ পথ ধৰ্মৰ সোণান সত্যৰ মার্গ আদি হয়।

সুস্তনিপাত সুস্তপিটক পাঁচোটা নিকায়ত বিভক্ত যেনে—দীৰ নিকায় মজ্জিম নিকায় স যুক্ত নিকায় অঙ্গুত্তৰ নিকায় আৰু খুদ্দক নিকায়। নিকায় শব্দটোৰ অৰ্থ নানা ধৰণে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সংগ্ৰহ স কলন শ্ৰেণী বাশি সমষ্টি প্ৰভৃতি অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। প্ৰথম চাৰিটা নিকায় সুত্ত বা বুদ্ধৰ উপদেশসমূহৰ সংকলন। পঞ্চম নিকায় হল সুস্তনিপাত। ধৰ্মপদৰ পিছতে সুস্ত নিপাতৰ সমাদৰ আটাইতকৈ বেছি। সুস্তনিপাতৰ গাথা সমূহ পাচটা বগ গত বিভক্ত। উবগ চুল মহা আৰু অট্টকবগ গ—এই চাৰিটা বগ গত মূঠতে ৫৪টা কবিতা আছে। পঞ্চম বগ গ পাৰায়ণ বগ গ এটি স্বয়ংসম্পূৰ্ণ কবিতা। ভাৰতীয় সাহিত্যৰ স বাদ বা আখ্যান বীতিৰ পৰম্পৰা সুস্ত নিপাতত ৰক্ষা কৰা হৈছে। কিছুমান প্ৰশ্নৰ উত্তৰৰ দ্বাৰা বৌদ্ধ ধৰ্মৰ কিছুমান নীতি তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা ইয়াত উপস্থাপন কৰা হৈছে। নালক সুস্তত বুদ্ধদেৱৰ জন্ম গ্ৰহণৰ পিছৰ ঘটনাৰ বিৱৰণ পোৱা যায়। পব বজ্জা সুস্তত বুদ্ধদেৱৰ গৃহত্যাগ আৰু পৰিত্ৰাজক হিচাপে ৰাজগৃহৰ ৰজাৰ লগত সাক্ষাৎকাৰৰ বৰ্ণনা কৰা আছে। প্ৰধান সুস্তত বুদ্ধদেৱ আৰু মাৰৰ সংঘৰ্ষ আৰু মাৰৰ পৰাজয়ৰ কথা নিহিত আছে। এই তিনিটা সুস্তই আখ্যান কাব্যৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন।

সুস্তনিপাতৰ বিভিন্ন ৰচনা সমূহলৈ লক্ষ্য কৰিলে ইয়াক একক (Unified) ৰচনা বুলি কব নোৱাৰি। প্ৰাচীন ভাৰতৰ সামাজিক অৰ্থনৈতিক ধৰ্মীয় অৱস্থাৰ কথা সঁ স্বত্বিক দিশৰ আলোকপাত দাঙি ধৰাত সুস্তনিপাতৰ মূল্য কম নহয়।

জাতক বৌদ্ধ সাহিত্যত জাতক—কাহিনীৰ সাহিত্যিক আৰু ঐতিহাসিক মূল্য অস্বীকাৰ্য। কৰ্মবাদতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰচিত সমস্ত

জাতক কাহিনী সমূহৰ মাজেৰে নিৰ্বাণ প্ৰাপ্তিয়েই যে একমাত্র ধৰ্মৰ আদৰ্শ নহয় বোধি সম্বন্ধে অৰ্থাৎ বিভিন্ন জন্ম গ্ৰহণৰ মাজেৰে বিভিন্ন শীলধৰ্মৰ আচৰণ কৰি সম্যগ সম্বদ্ধ হোৱাৰ যোগ্যতা অৰ্জন তাকে প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে।

জাতক কাহিনী সমূহৰ লোক প্ৰচলিত নীতি কথাৰ দৰে কিছুমান শ্লোকৰ আকাৰত মুখে মুখে চলি আহিছিল। বৌদ্ধ শাস্ত্ৰত জাতক সমূহ প্ৰথম অৱস্থাত গাথাৰ আকাৰতে সংকলন কৰা হৈছিল আৰু ইবোৰে বৌদ্ধ ধৰ্ম জনপ্ৰিয় কৰি তোলাত প্ৰধান ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল।

বুদ্ধৰোষৰ মতে জাতকৰ সংখ্যা ৫৫ যদিও Fausboll ৰ সম্পাদিত জাতক গ্ৰন্থত সৰ্বমুঠ ৫৪৭টা জাতকহে সন্নিবিষ্ট কৰা আছে। সম্ভৱত বুদ্ধদেৱৰ কিছু শিষ্যই জাতকৰ আৰ্হিত কিছুমান পৌৰাণিক কাহিনীৰ অৱতাৰণা কৰি বিভিন্ন উপায়ে উপদেশ দিছিল আৰু এইদৰে ধৰ্মৰ ব্যাখ্যাও কৰিছিল। কালক্ৰম এইভাৱে নতুন নতুন কাহিনীৰ উদ্ভৱহৈ জাতকৰ সংখ্যা বৃদ্ধি হ'ল। চীনা পৰিব্ৰাজক ফাহিয়ানৰ বিৱৰণীত জাতকৰ সংখ্যা পাঁচশ বুলি উল্লেখ কৰা আছে।

অভিধম্মপিটক পালি বৌদ্ধ শাস্ত্ৰ ত্ৰিপিটকৰ ভিতৰত তৃতীয় পিটক হ'ল অভিধম্মপিটক। অভিধম্মপিটকত অধিপঞ ঐদিক্খা অৰ্থাৎ প্ৰধান ভাৱে প্ৰজ্ঞাবিষয়ক শিক্ষাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা আছে। অভিধম্মপিটকত নিপুণ হলে প্ৰজ্ঞাবান হ'ব পাৰি। প্ৰজ্ঞালাভৰ উপায় চাৰি প্ৰকাৰ। অৰ্থ ধৰ্ম নিকৰ্ত্তি আৰু প্ৰতিভা এই চাৰি প্ৰকাৰ জ্ঞান লাভৰ শিক্ষা অভিধম্ম পিটকৰ আলোচ্য বিষয়।

সুস্তপিটকত ধৰ্ম তত্ত্বৰ যি শিক্ষাৰ কথা কোৱা হৈছে অভিধম্মপিটকত তাৰই বিশদ ব্যাখ্যা কৰা আছে। বিষয়বস্তুৰ ফালৰ পৰা ছয়োখনৰ মাজত পাৰ্থক্য নাই কিন্তু উপস্থাপন ৰীতিৰ ফালৰ পৰা ছয়োখনৰ মাজত পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হয়। অভিধম্মপিটকৰ ব্যাখ্যা সমূহ নীল আৰু পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ।

বুদ্ধৰোষে তেওঁৰ অষ্টকথা ত অভিধম্ম আবৃত্তিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। পালি ঐতিহ্যৰ নানা কাহিনী মতে বুদ্ধদেৱেই প্ৰথমে অভিধম্ম প্ৰকাশ কৰে। অশোকৰ সময়ত তৃতীয় সঙ্গীতিৰ অধিবেশনত অভিধম্মৰ চূড়ান্ত ৰূপ দিয়া হয় বুলি সকলোৱে এক মত প্ৰকাশ কৰিছে।

মিলিন্ড পঞোহো মৌলিক পালিগ্ৰন্থ সমূহৰ ভিতৰত মিলিন্ড

পঞ্চ হো প্রাচীনতম বুলি বিখ্যাত। Winternitz ব মতে এই গ্রন্থখন উত্তৰ পশ্চিম ভাৰতৰ কোনো এখন ঠাইত ৰচনা কৰা হৈছিল। তেওঁৰ ভাৰতীয় সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী ত উল্লেখ কৰা মতে খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাত এইখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা হৈছিল। গ্ৰীক মত্ৰাট মেনান্ ড্ৰোস (মিলিন্দ) ব লগত বৌদ্ধ মন্যাসী নাগসেনৰ সাক্ষাত প্ৰসঙ্গত হোৱা উক্তৰ প্ৰত্যুত্তৰেই গ্ৰন্থখনৰ বিষয়বস্তু। পালি সাহিত্যৰ গোঁৱৰময় যুগৰ শ্ৰেষ্ঠ ৰচনা মিলিন্দ পঞ্চ হো ত বৌদ্ধধৰ্ম আৰু দৰ্শনৰ নানা জটিল তত্ত্বৰ প্ৰাঞ্জল আৰু উপাদেশ ব্যাখ্যাই গ্ৰন্থখনৰ আবেদন বৃদ্ধি কৰিব পাৰিছে।

নিৰ্বাণৰ গুণাগুণ নিৰ্বাণৰ ধৰ্ম নিৰ্বাণৰ আবাস নিৰ্বাণৰ প্ৰকৃতি ইত্যাদি বিষয়ৰ সহজ সৰল ব্যাখ্যাৰে মিলিন্দ পঞ্চ হো গ্ৰন্থখন সাতটা খণ্ডত বিভক্ত। Winternitz ব মতে ইয়াৰে ৪ৰ্থৰ পৰা ৭ম খণ্ডলৈকে প্ৰক্ষিপ্ত। চীনা অনুবাদত ৪ৰ্থৰ পৰা ৭ম খণ্ড—এই চাৰিটা খণ্ড পোৱা নাযায়।

সকলোধৰণৰ জটিলতাৰ পৰা মুক্ত মিলিন্দ পঞ্চ হোৰ মূল আকৰ্ষণ হৈছে ইয়াৰ ভাষাৰ মাৰ্জিত ৰূপ আৰু সাৱলীলতা। সাধাৰণতে দেখা পোৱা পুনৰাবৃষ্টি বা বাক্যৰ পুনৰুক্তি পালি গদ্যৰ দোষ মিলিন্দ পঞ্চ হোত মুঠেই নাই বুলিব পাৰি। প্ৰতিপাঠ্য বিষয়বস্তুক ভাষাৰ সাৱলীলতাই সকলোৰে সহজবোধ্য কৰি তুলিছে আৰু সামাঞ্জস্যতা বৰ্দ্ধা কৰি গ্ৰন্থখনৰ আভিজাত্য বৃদ্ধি কৰিছে।

অট্টকথা অট্টকথা মানে হল অৰ্থকথা বা টীকা ভাষ্যমূলক গ্ৰন্থ। অট্টকথাৰ প্ৰধান টীকাকাৰ কেইজন হল বুদ্ধদত্ত বুদ্ধঘোষ আৰু ধৰ্মপাল।

বুদ্ধদত্ত পালি গ্ৰন্থৰ টীকাকাৰ হিচাপে বুদ্ধদত্তৰ নাম কম মূল্যবান নহয়। বিনয়পিটক আৰু অভিধম্মৰ ওপৰত বুদ্ধদত্তই যি টীকা ভাণ্ডাৰ সংকলন কৰিছে সি়ে তেওঁৰ পাণ্ডিত্যৰ আভিজাত্য বৃদ্ধি কৰিছে। বুদ্ধদত্তৰ মূল্যবান ভাণ্ডাগ্ৰন্থ সমূহৰ ভিতৰত উক্তৰবিনিচ্ছয় বিনয়বিনিচ্ছয় অভিধম্মা বত্তাৰ আৰু ‘কপাকপবিত্তাগ প্ৰধান। উক্তৰ বিনিচ্ছয়ত ভিন্দু ভিন্দুগীসকলৰ বিনয় সঞ্চয়ী নানা বিষয় আলোচনা কৰা হৈছে। বিনয়বিনিচ্ছয়তো উক্ত বিষয়েই আলোচনা কৰি বিনয়পিটক সঞ্চয়ে নানা ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। অভিধম্মাবতাবত অভিধম্মৰ গভীৰ তত্ত্ব সমূহ চক্সিষ্টা পৰিচ্ছেদত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। এই কেইখন গ্ৰন্থৰ উপৰিও বুদ্ধবংশৰ ভাণ্ডামূলক আন এখন গ্ৰন্থ ‘মধুবথবিন্সাজিনী’ও তেওঁ ৰচনা কৰে।

বুদ্ধদত্ত কাবেৰী অঞ্চলৰ চোল ৰাজ্যৰ অধিবাসী আছিল। শেষত তেওঁ সিংহল প্ৰসিদ্ধ মহাবিহাৰৰ এজন বিখ্যাত পণ্ডিত হয় গৈ।

বুদ্ধঘোষ বুদ্ধঘোষ টীকাকাৰ হিচাপে সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ। তেওঁৰ জীৱনী সম্বন্ধে B C law ৰ Life of Budhaghosa নামৰ গ্ৰন্থত বহুতো কিয়দন্তি মূলক কাহিনী আছে। মগধৰ এক বিখ্যাত ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাত তেওঁৰ জন্ম হৈছিল বুলি বহুতো পণ্ডিতে অনুমান কৰে।^১ নানা শাস্ত্ৰত ব্যুৎপত্তি লাভ কৰি শেষত তেওঁ বৌদ্ধধৰ্মত দীক্ষিত হয় আৰু এই ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কাৰ্যত আত্মনিয়োগ কৰে। তেওঁ সিংহলৰ অজুৰাধাপূৰলৈ গৈ তাৰ মহাবিহাৰৰ অট্টকথা অধ্যয়ন কৰে আৰু সমগ্ৰ অট্টকথা তেওঁ পালিত অনুবাদ কৰে। এই অনুবাদ সমূহৰ মাজেৰে বুদ্ধঘোষৰ পাণ্ডিত্যৰ গভীৰতা সহজে উপলব্ধি কৰিব পাৰি।

অট্টকথা সমূহৰ উপৰি বুদ্ধঘোষে অভিধম্মৰ ওপৰত আলোচনামূলক অতি মূল্যবান বিম্বুজ্জিৰ্গগ নামৰ এখন গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। তেইশটা পৰিচ্ছেদত বিভক্ত এই গ্ৰন্থখনেই বুদ্ধঘোষৰ বিজ্ঞা আৰু পাণ্ডিত্যৰ অসাধাৰণ পৰিচয় দাঙি ধৰে আৰু ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই সিংহলৰ পণ্ডিত সকলে বুদ্ধঘোষক অট্টকথা অনুবাদৰ অনুমতি প্ৰদান কৰে। তেওঁৰ আন এখন গ্ৰন্থ “সত্ত্বপ্পাঙ্গাদিকা” ত বিনয়পিটকৰ বিস্তৃত টীকা ব্যাখ্যাৰে আলোচনা কৰাৰ উপৰিও বৌদ্ধ সংস্কৃতিৰ প্ৰাচীন ঐতিহ্যৰ নানা তথ্যও ইয়াত সন্নিবিষ্ট কৰে। “কংখাবিভবনী” নামৰ আন এখন গ্ৰন্থত বুদ্ধঘোষে বিনয়ৰ অন্তৰ্গত পাটিমোক্খৰ ওপৰত চিন্তা ৰচনা কৰে। অকল ইমানেই নহয় স্তম্ভপিটক দীৰ্ঘ মজ্জিম স মুত্ত আৰু অ শুত্তৰ এইবোৰ গ্ৰন্থবোৰ ব্যাখ্যা মূলক টীকা ৰচনা কৰি বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ পথ অতি সুগম কৰি তোলে। এই টীকা সংকলন সমূহত বিষয়বস্তুৰ মূল্যবান ব্যাখ্যা থকাৰ উপৰিও সমাজ সংস্কৃতি আৰু ইতিহাস অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰতো ইবোৰ অতি মূল্যবান। খুদ্ধকপাঠ ধম্মপদ আৰু স্তম্ভনিপাত খুদ্ধকনিকায়ৰ এই তিনিখন টীকাও তেওঁ সংকলন কৰে।

কাব্যগ্ৰন্থ পালি ধৰ্মশাস্ত্ৰ সমূহত কিভাৱে সাধনাৰ পথত অগ্ৰসৰ হব পাৰি তাৰ নিৰ্দ্দেশ দিয়া আছে। গতিকে এইবোৰক উদ্দেশ্যমূলক সাহিত্য বুলি কব পাৰি। কিন্তু তথাপিহে ইবোৰত কৱি প্ৰতিভাবো উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন নোহোৱা নহয়। পালি কাব্য সমূহত কালিদাসৰ প্ৰভাৱ মনকবিলগীয়া বিশেষত্ব।

খ্রীষ্টীয় দ্বাদশ শতাব্দীত রচিত বুদ্ধবক্তিতৰ জিনাল্কাৰ এখন কাব্যিক বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ এখন গ্ৰন্থ। ইয়াত ২৫ টি শ্লোকত বুদ্ধ কাহিনী বৰ্ণনা কৰা আছে।

জিনচৰিত পালি কাব্য সাহিত্যৰ আন এখন উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। এই কাব্যত বিভিন্ন ছন্দৰ সমাবেশ আটাই আৰু ৪৪ টা শ্লোকেৰে বুদ্ধ জীৱনী কাব্যৰ আকাৰত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। এইখন ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ শেষৰ ফালে বনৰতন মেধংকৰ দ্বাৰা ৰচিত ভক্তিমূলক কাব্য।

বৌদ্ধ ধৰ্মৰ মূলনীতি সম্বলিত সঙ্কল্পোশাসন এখন উল্লেখযোগ্য পালি কাব্য। ৬২০টা গাথাৰে ৰচিত এই কাব্যখনৰ বিষয়বস্তুৰ উপস্থাপন পদ্ধতিয়ে কাব্যখনৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য নিৰ্ণয় কৰিছে।

পজ্জমধু ই এখন সৰু কাব্যত বুদ্ধদেৱৰ গুণকীৰ্তন কৰা হৈছে। মানবজীৱনৰ সাৰশূন্যতাৰ বিষয়ে আলোচনা দাঙি ধৰি ৰচনা কৰা তেজকটাহগাথা বৌদ্ধধৰ্মৰ আন এখন সৰু কাব্য। ইয়াত ২ টি গাথা সংকলন কৰা আছে। দ্বাদশ শতাব্দীত ৰচনা কৰা এই কাব্যখনৰ ছন্দমাধুৰ্য আৰু ভাষাৰ লালিত্যই পাঠকৰ অন্তৰ স্পৰ্শ কৰিব পাৰিছে।

ঐতিহাসিক গ্ৰন্থ পালি ভাষাত প্ৰকৃত ইতিহাস ৰচনা হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা নাযায় কেৱল মাত্ৰ ঐতিহাসিক কাব্য বা তেনে ধৰণৰ গ্ৰন্থৰ ৰচনাৰ মাজেদি ইতিহাসসম্বন্ধত বিষয়বস্তুৰ অৱতাৰণা কৰা পালি গ্ৰন্থ কেইখনমান আছে। সেই সমূহৰ ভিতৰত দীপবংস মহাবংস সাসনবংস থপবংস দাঠাবংস হথবনগল্পবিহাৰবংস গন্ধবংস প্ৰভৃতি উল্লেখযোগ্য।

দীপবংস খ্রীষ্টীয় চতুৰ্থ পঞ্চম শতিকামানত ৰচিত দীপবংস পালি ঐতিহাসিক কাব্য হিচাপে উল্লেখযোগ্য। বুদ্ধৰোদয় সময়ত দীপবংস সি হুলত অতি জনপ্ৰিয় আছিল। বৌদ্ধসম্প্ৰদায় মহাবাজ অশোক আৰু বগব বাজপুত্ৰৰ বিষয়ে নানা কাহিনী এই গ্ৰন্থত বৰ্ণনা কৰা আছে। দীপবংসৰ ৰচকৰ নাম জনানায়ায়।

মহাবংস—মহাবংসক এখন উৎকৃষ্ট ঐতিহাসিক মহাকাব্য বুলি কোনো কোনোৱে উল্লেখ কৰিছে।^{১০} কাব্যখনত গৌতম বুদ্ধৰ জীৱন কাহিনী আৰু তেওঁৰ সিংহল যাত্ৰাৰ বিৱৰণৰ উপৰিও নিতিওটি বৌদ্ধ সঙ্গীতিৰ কাৰ্য ক্ৰমনিকাৰ বিৱৰণ বিৱৰণ কৰা আছে। বৌদ্ধধৰ্মৰ ক্ৰমবিকাশ আৰু ইয়াৰ

প্ৰসাৰৰ ইতিহাসৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰত মহাবংসৰ স্থান অতি মূল্যবান। গাভীৰ্ব পূৰ্ণ ভাষা আৰু কাব্যিক বৰ্ণনাৰ ফালৰ পৰা বিচাৰ কৰিলেও মহাবংসই পালি সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত এখন ওখ আসন দাবী কৰাৰ যোগ্যতা অৰ্জন কৰিব পাৰে। ইয়াৰ কবি হ'ল মহানাম।

ঋপ ব স ইতিহাসৰ লগতে ভৌগোলিক উপদানৰ কাৰণেও প্ৰসিদ্ধ। এই গ্ৰন্থখন ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ প্ৰথম ভাগতে ৰচনা কৰা হৈছিল। ভাৰত বৰ্ষত বৌদ্ধ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ কাৰণে কৰা প্ৰচেষ্টাৰ বিৱৰণ এই গ্ৰন্থত লিপিবদ্ধ কৰা আছে। গৌতমবুদ্ধৰ পূৰ্বজন্মৰ বৃত্তান্ত তেওঁৰ জন্মৰপৰা মহাপাৰিনিৰ্বাণ অস্থিধাতুৰ ওপৰত অজাতশত্ৰুৰ দ্বাৰা ৰাজগৃহত সূপ নিৰ্মাণ ইত্যাদি ঘটনা কাব্যখনৰ তিনিটা ভাগত উল্লেখ কৰা আছে।

সাসনব স আৰ্বাচীন পালি সাহিত্যৰ ভিতৰত ব্ৰহ্মদেশৰ সাসনব স এখন উল্লেখযোগ্য কাব্য। ইয়াত বুদ্ধদেৱৰ শাসনৰ বিষয়ে ঐতিহাসিক বৃত্তান্ত দাঙি ধৰা হৈছে। ব্ৰহ্মদেশৰ বিখ্যাত মান্দালয়ৰ সজ্জৰাজ বিহাৰৰ পণ্ডিত পঞঞসামিয়ে এই গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। অশোকে বৌদ্ধধৰ্ম প্ৰচাৰৰ বাবে কৰা প্ৰচেষ্টা ব্ৰহ্মদেশত বৌদ্ধধৰ্মৰ অভ্যুদয় ইত্যাদিয়েই কাব্যখনৰ আলোচ্য বিষয়।

সংকলন গ্ৰন্থ বৌদ্ধধৰ্মৰ উপদেশ আৰু শিক্ষা সমূহৰ অনুশীলনৰ বাবে সংকলন গ্ৰন্থ সমূহৰ মূল্য অনস্বীকাৰ্য। পালি সাহিত্যত প্ৰজ্ঞা বা অভিধম্ম বিষয়ক শিক্ষাৰ কাৰণে কেবাখনো মূল্যবান গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা আছে। বুদ্ধদেৱ আৰু বুদ্ধদত্তৰ পৰিচয় প্ৰসঙ্গত আমি এনেধৰণৰ কেইখনমান গ্ৰন্থৰ কথা উল্লেখ কৰি আহিছো। সেইবোৰৰ উপৰিও সচ্চসংক্ষেপ ধৰ্মপালৰ দ্বাৰা সংকলিত আন এখন লেখত লবলগীয়া পালি সাহিত্য। সত্যৰ অন্বেষণৰ দ্বাৰা নিৰ্বাণ প্ৰাপ্তি—এয়ে গ্ৰন্থ খনৰ বক্তব্য বিষয়।

অভিধম্মসংগ্ৰহ স গ্ৰন্থ বৌদ্ধ মনস্তত্ত্ব আৰু দৰ্শন বিষয়ক এখন উৎকৃষ্ট পালি গ্ৰন্থ। সিংহল আৰু ব্ৰহ্মদেশত এই গ্ৰন্থখনৰ লম্বাদৰ বৰ বেছি। অল্পকাল বচিত এই গ্ৰন্থক কেন্দ্ৰকৰিয়ে পালি ভাষাত বহু টকা ভাষাৰ সংকলন হৈছে। অভিধম্ম সংগ্ৰহ ৰচনা কৰি অল্পকালই প্ৰতিষ্ঠাবান লেখকহিচাপে স্বীকৃতিও লাভ কৰিব পাৰিছে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায় প্ৰাকৃত সাহিত্য

প্ৰবুলেখ সমূহক সাহিত্য হিচাপে বিচাৰ নকৰিলে সংস্কৃত নাটকত থকা
ঐক্য গীত সমূহকেই প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ সৰ্ব প্ৰাচীন নিদৰ্শন বুলি উল্লেখ কৰিব
পাৰি। সম্ভৱত গীত ৰচনা কৰাৰ উপযুক্ত মাধুৰ্য প্ৰাকৃত ভাষাত আছে কাৰণেই
সংস্কৃত নাট্যকাৰসকলে তেওঁলোকৰ নাটৰ গীত সমূহ প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচনা
কৰাৰ মোহ সামৰিব পৰা নাছিল। প্ৰাকৃত ভাষাৰ মাধুৰ্যতা সম্পৰ্কে বিভিন্ন
পণ্ডিতে ভূয়সী প্ৰশংসা কৰাতোৱেই এই কথাৰ সাৰ্থকতা প্ৰমাণ কৰে। কবি
ৰাজশেখৰেও প্ৰাকৃত ভাষাৰ কমনীয়তা সম্পৰ্কে লক্ষ্য কৰি কৈছে

পুৰুষা সৰ্গঅৱস্থা পাউঅৱস্থা বি হোই জুউমাৰো।

পুৰুষমহিলাণং জেতিয়মিহন্তৰং তেতিয়মিমাণং ॥

কিন্তু তুলনামূলকভাৱে ভাৰতবৰ্ষত প্ৰাকৃত সাহিত্য সম্বন্ধে আলোচনা বিশেষ
উৎসাহজনক নহয়। ইহাৰ কাৰণ সম্বন্ধে পম খেদি গলে অজ্ঞান কবিব পাৰি
যে প্ৰাকৃত সাহিত্য বিশেষভাৱে এক ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ ভিতৰতে সীমাবদ্ধ।
দ্বিতীয়তে ভাৰতীয় সকলে সংস্কৃত সাহিত্যৰ ওপৰত যি পৰিমাণে গুৰুত্ব দিছে
আন ভাষাৰ সাহিত্যক তেনে দৃষ্টিৰে নাচায়। অৱশ্যে সংস্কৃত সাহিত্য সৰ্বাঙ্গ
সুন্দৰ হোৱাটোও ইয়াৰ কাৰণ। মনোবশ মনোবশ কাব্যৰ মাজেৰে ভাৰতীয়
চিন্তা চক্ৰাৰ সকলো সমল সংস্কৃত সাহিত্যত স্থপিকৃত হৈ আছে। সেয়ে
ঐতিহাসিকতে ভাৰতীয় সকলে সংস্কৃত সাহিত্যত পোৱা আশ্বাদন সমূলি
পাহৰিব নোৱাৰে। গৱেষক বা অন্ত কোনো বিশেষ অধ্যয়নকাৰী সকলেহে
পালি প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ ভিতৰলৈ যোৱাৰ চেষ্টা কৰে আৰু যিয়ে এবাৰ
প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ ভিতৰত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিছে সেয়ে প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ
বৰীকৃত্যত উন্নয় হৈ পৰিছে।

জৈন ধৰ্মৰ সিদ্ধান্ত সমূহেই প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ এক বিশাল অংশ সামৰি
লৈছে। জৈন সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ প্ৰাকৃত সাহিত্য জৈন সম্প্ৰদায় বহিৰ্ভূত

কম সাহিত্যিকেই প্রাকৃত ভাষাত গ্ৰন্থ ৰচনা কৰা দেখা যায়।^{১১} মৃঠতে জৈন পণ্ডিতসকলৰ বাহিৰে অন্যান্য ভাৰতীয় পণ্ডিত সকলে প্রাকৃত সাহিত্যৰ আলোচনাত উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰা বুলি কব নোৱাৰি।

পণ্ডিত সকলে প্রাকৃত সাহিত্যক মোটামুটিভাৱে দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে—

(ক) জৈন আগম বা সিদ্ধান্ত গ্ৰন্থ আৰু (খ) আগম বহিৰ্ভূত গ্ৰন্থ।

আকৌ আগম বহিৰ্ভূত সাহিত্য সমূহক বিষয়বস্তু আৰু ৰচনাৰ বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী প্ৰধান সাতভাগত ভাগ কৰা হৈছে। যেনে —(১) জৈনধৰ্মীয় দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ (২) মহাকাব্য আৰু আখ্যান কাব্য (৩) গীতিকাব্য বা নীতিকল্পিত। (৪) নাটক (৫) ব্যাকৰণ (৬) বিবিধ—কোষ ছন্দ শাস্ত্ৰ প্ৰভৃতি আৰু (৭) অপভ্ৰংশ সাহিত্য।

(ক) আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছো যে প্রাকৃত সাহিত্যৰ অধিকাংশই জৈন ধৰ্মীয় শাস্ত্ৰই সামৰি লৈছে। প্ৰথম অৱস্থাত জৈন সকল ঐক্য বদ্ধ হৈ আছিল আৰু এজন সংঘনায়কৰ অধীনত ধৰ্মীয় অনুশাসনবোৰ পৰিচালিত হৈছিল। মহাবীৰৰ পিছত ক্ৰমে ইন্দ্ৰভূতি গোত্ৰৰ স্তুধৰ্মা জম্বু আৰু ভদ্ৰবাহু সংঘনায়ক আছিল। ভদ্ৰবাহুৱে কেইখনমান শাস্ত্ৰটীকা আৰু শাস্ত্ৰগ্ৰন্থ কল্পনাত্মক ৰচনা কৰে। তেওঁ দক্ষিণ ভাৰতলৈ গুচি যোৱাৰ পিছত মগধৰ স্কুলভদ্ৰ নামৰ এজন জৈন প্ৰমণে পাটলিপুত্ৰত জৈন প্ৰমণ সকলৰ এখন সভা আহ্বান কৰে।^{১২} এই সভাতেই প্রাকৃত ভাষাত কেবাখনো শাস্ত্ৰ সংকলিত হয়। এই শাস্ত্ৰ সমূহৰ ভিতৰত দৃষ্টিবাদ নামে এখন গ্ৰন্থও সংকলিত হৈছিল বুলি পণ্ডিত সকলে অনুমান কৰে। কিন্তু বৰ্তমান এই গ্ৰন্থ পোৱা নাযায়।

ধৰ্মমত দাৰ্শনিক চিন্তা আচাৰ ব্যৱহাৰ ইত্যাদি বহু বিষয়ে মতানৈক্য সৃষ্টি হোৱাত জৈন সম্প্ৰদায়ৰ মাজত বিৰোধ হয়। সম্ভৱত খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকামানত জৈন সম্প্ৰদায় দ্বিগণৰ আৰু শ্বেতাঘৰ —এই দুই প্ৰধান ভাগত বিভক্ত হৈ পৰে আৰু এই দুই সম্প্ৰদায়ৰ কলহৰ ফলত জৈন শাস্ত্ৰ চৰ্চা আৰু

। উ বিষয়াৰ বন্দোপাধ্যায়ৰ পালি আৰু প্রাকৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস পৃষ্ঠা— ।

বিকাশৰ পথত বাধাৰ সৃষ্টি হয়। খ্রীষ্টীয় পঞ্চম ষষ্ঠ শতিকাত জৈন শাস্ত্ৰ স কলন আৰু লিপিবদ্ধ কৰাৰ উদ্দেশ্যে খেতাস্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ এখন সভা অনুষ্ঠিত হয়। এই সভাত স গৃহী শাস্ত্ৰই বৰ্তমানে জৈন আগম বা সিদ্ধান্ত গ্ৰন্থ নামে জনা যায়। এই আগম বা সিদ্ধান্তক অঙ্গ উপাঙ্গ প্ৰভৃতি বিভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। এইবোৰৰ উপৰিও জৈন পণ্ডিত সকলে বৃহৎ বৃহৎ টীকাভাষ্য গ্ৰন্থও প্ৰণয়ন কৰি গৈছে।

জৈন আগম বা সিদ্ধান্তৰ ভাষাক সাধাৰণতে জৈন প্ৰাকৃত বুলি কোৱা হয়। জৈন প্ৰাকৃত আৰু অৰ্ধ মাগধীৰ বিশেষ লক্ষণসমূহৰ মাজত পাৰ্থক্য নাই। গতিকে অৰ্ধ মাগধীয়েই জৈনশাস্ত্ৰৰ ভাষা। মহাবীৰে এই ভাষাতেই ধৰ্ম শিক্ষা দিছিল বুলি Wnt rnit এ ভাবে। মন কবিত লগীয়া কথা যে জৈন আগম বা সিদ্ধান্তৰ শাস্ত্ৰসমূহৰ াত্ৰ অ শৰ ভাষাৰ লগত গাথা অ শৰ ভাষাৰ যথেষ্ট পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হয়। প্ৰথম অংশত কৈ গঢ় অ শৰ ভাষাত প্ৰাচীনত্ব চিন প্ৰকট আৰু স্পষ্ট। স্থূলভদ্ৰৰ উল্লেখগত অনুষ্ঠিত পাটলিপুত্ৰৰ সভাত যিবোৰ জৈনশাস্ত্ৰ স কলন কৰা বুলি কোৱা হৈছে সেইবোৰৰ লিপিবদ্ধ সম্ভৱ তেতিয়া হোৱা নাছিল মৌখিক ভাবে এইবোৰ বহুদিন প্ৰচলিত। আছিল। পিছত বজ্জীৰ সভাতহে এইবোৰ স কলিত আৰু লিপিবদ্ধ কৰা হয়। বজ্জীৰ সভাত সম্পাদিত শাস্ত্ৰসমূহেই হল জৈন আগম বা সিদ্ধান্তৰ ভিত্তি।

জৈন আগম বা সিদ্ধান্ত শ্ৰেণীৰ শাস্ত্ৰসমূহক তলত উল্লেখ কৰা ধৰণে ভাগ কৰা হৈছে।

- (ক) দ্বাদশ অঙ্গ ১। আয়াৰ গম্মত ২। সূয়গড গ ৩। ঠাংগ ৪। সমবায় গ ৫। ভগবতী বিয়াহপন্নতি ৬। নায়াধম্মকহাও ৭। উবাসগদমাও ৮। অত গডদমাও ৯। অমৃতবোববাষিঅদমাও ১০। পণ হাবাগবণাই ১১। বিবাগসূয় আৰু ১২। দিটটিবায়।

- (খ) দ্বাদশ উব গ (উপাঙ্গ) ১। উববাষিঅ ২। বাষপসেগইজ্জ ৩। জীবাভিগম ৪। পন্নবণা ৫। স্থবপন্নতি ৬। জ বুদ্ধদীৱপন্নতি ৭। চ দপন্নতি ৮। নিবয়াবণী ৯। কপ পাবদ সিআও ১০। পুপ ফিআও ১১। পুপ ফুলি আও আৰু ১২। বণ হিদমাও।

(গ) দশ পইণণ (প্রকীৰ্ণ) ১। চউসৰণ ২। আউৰপচ চকথাণ
৩। ভন্তপবিন্না ৪। সথাৰ ৫। তংডুলবেয়ালিষ
৬। চ দাবিজ্জ ৭। দেবিংদথঅ ৮। গণিবিজ্জা
৯। মহাপচ চকথাণ আৰু ১। বীৰথঅ।

(ঘ) সট ছেঅসুত্ত (ছেদসূত্র) ১। নিসৌহ ২। মহানিসৌহ ৩। ববহাৰ
। আযাবদসাও ৫। কপপ আৰু ৬। প চকপপ।

(ঙ) চাৰিমূলসুত্ত (মূলসূত্র) ১। উত্তবজ্জ ২। আবসময
দসবেয়ালিষ আৰু ৪। পিংভনিজ্জ ক্ষুত্তি।

(চ) দুই বিশেষ গ্ৰন্থ ১। নন্দী বা নন্দিসুত্ত ২। অসুত্তগদাৰ।

উল্লেখযোগ্য যে বৰ্তমান লুপ্তপ্ৰায় কিছুমান গ্ৰন্থৰ নামত নতুনকৈ ৰচনা কৰি
সহিবোৰকো কেতিয়াবা কেতিয়াবা জৈনশাস্ত্ৰৰ ভিতৰত স্থান দিয়া দেখা যায়।
এনেকুৱা গ্ৰন্থ কেইখনমান হৈছে—হসিভাসিয়াই অ গচুলিয়া বগ গচুলিয়া
বিয়াচুলিয়া অ গবিজ্জা ইত্যাদি।

আচলতে আগম বা সিদ্ধান্ত গ্ৰন্থ সমূহৰ সঠিক সংখ্যা নিৰ্ণয় কৰা টান।
জৈন ঐতিহ্যমতে ইয়াৰ সংখ্যা ৪৫ হলেও দৰাচলতে ৪৫ ৰ ৰপা ৫ ৰ ভিতৰতে
গ্ৰন্থ সমূহৰ সংখ্যা ধৰি লব পাৰি।

(ক) অঙ্গ

মহাবীৰে শিষ্যসকলৰ মাজত যি বাৰ উপদেশৰ দ্বাৰা ধৰ্ম শিক্ষা দিছিল
সেই উপদেশ সমূহৰ সংকলন হ'ল—চতুৰ্দশ পুৰ্ব পুৰ্ব—পূৰ্ব অৰ্থাৎ প্ৰাচীন।
বৰ্তমান এই পুৰ্ব গ্ৰন্থ সমূহ লুপ্ত প্ৰায় স্থলভ্ৰমৰ নেতৃত্বত পাটলিপুত্ৰত
অস্তিত্বিত জৈন শ্ৰমণসকলৰ সভাত এই চতুৰ্দশ পুৰ্বক যবলঘন কৰিয়েই অঙ্গ
গ্ৰন্থ সমূহৰ সৃষ্টি কৰা হয়।

(খ) উপাঙ্গ

প্ৰত্যেকখন অঙ্গৰে একোখনকৈ উপাঙ্গ আছে অৰ্থাৎ বাৰখন অঙ্গৰ বাৰখন উপাঙ্গও আছে। কিন্তু অঙ্গ আৰু উপাঙ্গৰ মাজত বিষয়গত বা অন্ত কোনো সম্বন্ধ পোৱা নাযায়। এই উপাঙ্গ সমূহ জৈন ধৰ্মৰ নীৰস আলোচনাবে আডষ্ট হৈ পৰাত ইবোৰৰ সাহিত্যিক মূল্য হ্ৰাস পাইছে।

(গ) পইণণ (প্ৰকীৰ্ণ)

জৈন ধৰ্মৰ বিবিধ বিষয় সামৰি লৈ আলোচনা কৰা পইণণ গ্ৰন্থসমূহৰ অধিকাংশই ছন্দ-বচিত। এইবোৰৰ সংখ্যাৰ সঠিক নিৰ্ণয় এতিয়া পৰ্যন্ত পোৱা নাই। সাধাৰণতে বৈদিক পৰিশিষ্ট গ্ৰন্থ সমূহৰ গত পইণণ সমূহক তুলনা কৰা হয়। মাতুৰৰ দৈনন্দিন জীৱন ধাৰাক কি ভাৱে শুদ্ধ কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে পালনীয় কৰ্তব্য আদিৰ বিষয়ে এই গ্ৰন্থ সমূহ আলোচনা কৰা আছে।

(ঘ) ছেঅস্তুস্ত (ছেদসূত্ৰ)

ছেঅস্তুস্ত ছখন। ইবোৰৰ মাজত মূলগুণ্ড ঐক্যৰ আদৰ্শ পৰিলক্ষিত হৈছে। বৌদ্ধসকলৰ বিনয়ৰ দৰে ছেঅস্তুস্ত সমূহে জৈন সন্ন্যাসীসকলৰ কাৰণে কিছুমান নিয়ম নীতিৰ কথা উল্লেখ কৰা আছে আৰু সেই বাৰ কিছুমান উপাখ্যানৰ দ্বাৰা বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। মুঠতে ছেঅস্তুস্তক জৈন সম্বন্ধ বিনয় বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি।

(ঙ) মূলস্তুস্ত (মূলসূত্ৰ)

Winternitz ৰ মতে যি গ্ৰন্থত টীকা ভাষ্য সন্নিবিষ্ট কৰা হয় সেই গ্ৰন্থখন মূল বোলা হয়। প্ৰাচীন বা মূল্যবান টীকা থকাৰ কাৰণে গ্ৰন্থ সমূহক এনে ধৰণৰ বিশেষ গৰে নামকৰণ কৰা হৈছে বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। আন কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে সন্ন্যাস জীৱনৰ প্ৰাৰম্ভই বা মূৰলৈ গ্ৰন্থসমূহৰ পঠনীয় বিষয় হোৱা কাৰণেও এনে ধৰণৰ নামকৰণ হব পাৰে।

চাৰিখন গ্ৰন্থৰ সমষ্টি মূল স্তুত্ব ব সাহিত্যিক মূল্য অতি চমৎকাৰ পালিৰ স্তুত্বনিপাতৰ দৰে মূলস্তুত্বতো কিছুমান বেলাত শ্ৰেণীৰ কবিতাহ পাঠকৰ অন্তৰত এক অনন্তভূত আনন্দৰ সিহৰণ আনি দিয়ে।

(চ) দুই বিশেষ গ্ৰন্থ

জৈন শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন বিষয়ৰ প্ৰতিবেদনমূলক দুখন বিশেষ গ্ৰন্থ হল নন্দী বা নন্দীস্তুত্ব আৰু অৰুণ্ণদাৰ। গ্ৰন্থ দুখন প্ৰধানকৈ গছত ৰচিত হলেও মাজে মাজে গাথাও আছে। নানাবিধ জ্ঞান বিজ্ঞান আৰু ঐতিহাসিক তথ্য সম্বলিত গ্ৰন্থদুখনত কাব্যৰস সম্বন্ধেও আলোচনা কৰা হৈছে।

দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ ধৰ্ম শাস্ত্ৰৰ এটি স গ্ৰন্থ বৰ্তমান প্ৰচলিত আছে। ইয়াত অৰ্বাচীন কালৰ কেইখনমান মূল্যবান জৈন গ্ৰন্থ সম্বন্ধিত কৰা হৈছে। এহ সংগ্ৰহ প্ৰথমোক্তযোগ কৰণোক্তযোগ দ্ৰব্যোক্তযোগ আৰু চৰণোক্তযোগ এই চাৰি ভাগত বিভক্ত হোৱা বাবে ইয়াক চতুৰ্বেদ বুলিও আখ্যা দিয়া হয়।

আগম বহিভূত সাহিত্য,

Winternitz আদি পণ্ডিতসকলে আগম বহিভূত সাহিত্য আগম সাহিত্যতকৈও প্ৰাচীন বুলি মন্তব্য দাঙি ধৰিছে। এই মন্তব্যৰ সত্যতা বুই কবিব নোৱাৰি। বহু প্ৰাচীন কালৰ পৰাই মহাবাহী প্ৰাকৃতত কাব্য ৰচনা হোৱাৰ নিদৰ্শন আছে। সাধাৰণতে প্ৰাকৃত মহাকাব্য বা গীতিকাৰ ভাষা মহাবাহীয়েই আছিল। গাথা সপ্তশতীত মহাবাহী প্ৰাকৃতৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পোৱা গৈছে। গাথা সপ্তশতীৰ সংগ্ৰহক নবপতি হালক প্ৰাচীনতম সংগ্ৰহক বুলি অভিনন্দিত কৰাৰ প্ৰমাণ আছে। হালাভ্যুদয়িতো গাথা সমূদায়ো বস বিশেষ পূৰ ইব। আগমৰ পিছৰ যুগত যি জৈন সাহিত্য সৃষ্টি হৈছিল সি স স্তুত আৰু প্ৰাকৃতৰ সংমিশ্ৰণত গঢ় লৈ উঠা ভাষা। এই প্ৰাকৃত ভাষাক সাধাৰণতে জৈন প্ৰাকৃত বুলি কোৱা হয়। প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ ক্ৰমবিকাশ বিচাৰ কৰি চালে বুজা যায় যে প্ৰথম অৱস্থাত সাহিত্য ৰচনাত প্ৰাকৃত ভাষাই ব্যৱহৃত হৈছিল পিছতহে সংস্কৃত ভাষা ব্যৱহাৰৰ প্ৰৱণতা দেখা যায়।

বিষয়ানুসারে আৰু ভাবানুসারে আগম বহিভূত প্রাকৃত সাহিত্যক মুঠ ছভাগত (অপভ্রংশৰ বাহিৰে) বিভক্ত কৰা হৈছে। এই বিভাগসমূহ আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ।

(ক) জৈন ধৰ্মীয় দাৰ্শনিক গ্ৰন্থ

জৈন ধৰ্মীয় শাস্ত্ৰসমূহৰ বচনাৰ প্ৰায় সমসাময়িক ভাৱে ইবোৰৰ ব্যাখ্যা কৰি যি টীকা বচনা কৰা হয় তাৰো সখ্যা বেছ লেখতলবলগীয়া। খেতাম্বৰ শাস্ত্ৰৰ ব্যাখ্যা কৰি যি টীকা বচনা কৰা হৈছিল জৈন সাহিত্যৰ এই বচনা সমূহক নিষ্কৃতি বুলি কোৱা হয়। বেদৰ অৰ্থবোধৰ কাৰণে সঙ্কতত নিকন্তৰ সৃষ্টি যি দৰে দৰে আগম সাহিত্যৰ অৰ্থবোধৰ কাৰণেও নিষ্কৃতিৰ সৃষ্টি। নিষ্কৃতিৰ ব্যাখ্যা পদ্ধতি জাতক মহাভাৰত বাৰ্মায়ণ পঞ্চতন্ত্ৰ প্ৰভৃতিৰ দৰে নানা গল্প উপাখ্যানৰ জৰিয়তে দাঙি ধৰা হৈছে। গল্প উপাখ্যানৰ জৰিয়তে বক্তব্য দাঙি ধৰা ভাৰতীয় পৰম্পৰা নিষ্কৃতিসমূহত প্ৰতিফলিত হৈছে।

ভদ্ৰবাহু ৰচিত দহখন নিষ্কৃতি উল্লেখযোগ্য অৱদান। এই নিষ্কৃতি সমূহ ছন্দত ৰচনা কৰা।

চুণ গী নিজ সম্প্ৰদায়ৰ শাস্ত্ৰসমূহৰ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গৈ দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ পণ্ডিতসকলেও খেতাম্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ নিষ্কৃতিৰ দৰে চুণ গী নামৰ একশ্ৰেণীৰ সাহিত্যৰ সৃষ্টি কৰে। কিন্তু নিষ্কৃতি ছন্দত ৰচনা আনহাতে চুণ গী গণ্ডত ৰচনা। এটা চুণ গীসমূহৰ ভিতৰ বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য হল—কস্য্য পাছড চুণ গী কন্বপয়তী চুণ গী সিন্ধবী চুণ গী প্ৰভৃতি।

পৰম্পৰাগত (প্ৰবচনসৰ) টীকা ভাণ্ডৰ উপৰিও জৈন পণ্ডিতসকলে বিবিধ ৱদ দাৰ্শনিক মতাবাদ আৰু শিক্ষা সম্বন্ধে বহু গ্ৰন্থ ৰচনা কৰে। এই বিলাকৰ ভিতৰত কুন্দকুন্দ ৰচিত পৰম্পৰাগত উল্লেখযোগ্য। কুন্দকুন্দ সম্ভৱত খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকাৰ লোক আছিল।

কুন্দকুন্দৰ শিষ্টা উদ্বাস্থাতি প্ৰায় পাচশ গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি বুলি প্ৰসিদ্ধ। সঙ্কত ভাষাতো এওঁৰ যথেষ্ট ব্যুৎপত্তি আছিল।

এওঁৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত ভক্তাৰ্থাধিগমসূত্ৰ পণ্ডিত সমাজৰ দ্বাৰা ভূয়সী প্ৰশংসিত আৰু স্বীকৃত।

পট্টাৱলী খেবাৱলী বংশ পৰিচয়মূলক পট্টাৱলী খেবাৱলী ধৰ্মীয়

সাহিত্যৰো অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি। কিয়নো জৈন আচাৰ্য গণধৰ অৰু শিষ্টসকলৰ পৰিচা ইয়াত দাঙি ধৰা হৈছে আৰু সেই সকলৰ লগতে বহু ঐতিহাসিক তথ্যও সন্নিবিষ্ট হৈ আছে। এই শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থৰ ভিতৰত ন দীপ্তপুত্ৰ পট্টানলী কল্পসুত্ত থেৰাললী উল্লেখযোগ্য।

খ) মহাকাব্য আৰু আখ্যান কাব্য

প্রাকৃতত এনে কিছুমান মহাকাব্য আৰু আখ্যানমূলক কাব্য আছে যিবোৰ ভাৰ ভাষা ছন্দ অল কাৰ ঘটনা বৈচিত্ৰ্য আৰু বিষয়বস্তু উপস্থাপনৰ নিপুণ কৌশলৰ ফালৰপৰা বিচাৰ বৰি সঙ্গত কাব্যৰ তু নাত কোনো গুণে হেয় বুলি কব নোৱাৰি। আন এ এ কথাও কৰা হ যে কোনো এসময়ত সমস্ত কাব্য মহাকাব্যই প্রাকৃতত লিখা আছিল আৰু তা পৰাই পিছত সংস্কৃতত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় ^{১৪} হয়ৰ বাই অনুমান কৰিব পাৰি যে প্রাচীন কালৰ পৰাই প্রাকৃত ভাষাত মহাকাব্য আৰু আখ্যান কাব্য ৰচনা কৰা হৈছিল। কিন্তু প্রাকৃত মা কাব্যৰ গ্ৰাধকা শহ বৰ্তমান লুপ্তপ্ৰায় মাত্ৰ কেইখনমানহে এতিয়ালৈকে উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। তদুপৰি কেইখনমানৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা ল।

পট্টমচৰিয় (পট্টমচাৰ)ঃ প্রাকৃত মা কাব্যৰ ভিতৰত আতাইতকৈ প্রাচীন ৰচনা বিমলসুৰিৰ পট্টমচৰিয় ১১ টা মাৰ্গত আৰু আৰ্ঘ্যছন্দত ৰচিত প্ৰায় ২ শ্লোকত পদ্মৰ অৰ্ধাং ৰামৰ জীৱন চৰিত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। হয়ৰ ভাষা জৈন মহাৰাষ্ট্ৰী। কাব্যখনৰ মুখবস্তু উল্লেখ কৰা আছে যে মহাবীৰৰ নিদেশত তেওঁৰ প্ৰা শিষ্য বিম্বিন্দাবক এই চৰিত জনোৱা হৈছিল।

বিম সুৰীষে কাব্য কাহিনী বৰ্ণনা কৰোঁতে বাস্তৱিক অঙ্গসৰণ কৰা দেখা নাযায়। লক্ষাৰ ৰজা ৰাৱণ আৰু তওঁৰ অনুচৰ বৰ্গক জৈনধৰ্মৰ পৰম ভক্ত হিচাপে দেখুওৱা হৈছে। বাস্তৱিক ৰামায়ণত থকা দীতাৰ জন্ম কাহিনীও পট্টমচৰিয়ত ব্যতিক্ৰম ঘটাইছে। ইয়াত সাঁতাৰ যজ্ঞভূমিৰ পৰা জন্ম গ্ৰহণ কৰা দেখুওৱা নাই জনকৰ নিজ কন্যা হিচাপেহে দেখুৱা হৈছে।

জৈন ধৰ্ম প্ৰচাৰেই কাব্যখনৰ মূল উদ্দেশ্য। শ্লেচ্ছসকলৰ বিক্লেদে যুদ্ধত

সহায় কৰিবলৈ বিদেহৰাজ জনকে তেওঁৰ কন্যা সীতাক পদ্মৰ ওচৰত সম্প্ৰদান কৰে। এই সময়তেই বিজ্ঞাধৰ যুবৰাজ চন্দ্ৰগতিৰ লগত সীতাৰ বিবাহ সম্পন্ন কৰাৰ দাবী উত্থাপন কৰে। বিজ্ঞাধৰসকলে ৰামৰ (পদ্মৰ) শক্তি পৰীক্ষাৰ কাৰণে ৰামায়ণৰ হৰষস্থৰ দৰে এখন ধনু উপস্থাপিত কৰে। একমাত্ৰ ৰামেই এই শক্তি পৰীক্ষাত কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰে। শেষত পদ্ম ই জ্ঞান লাভ কৰাৰ নিৰ্বাণ প্ৰাপ্ত য।

মূল কাহিনীৰ উৎস ৰামায়ণ হ'লেও কবিশ্ৰী জৈনসকলৰ আদৰ্শত জগৎস্থিৰ কাহিনী লিপিবদ্ধ কৰিবলৈ মূলৰপৰা বহুতো আঁতৰি আহিছে।

সেতুবন্ধ বা ৰাৱণ ছে। প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ অভিজাত্য ৰচনাত সেতুবন্ধ বা ৰাৱণবধে। কাৱ্যৰ অবদান অনন্তসাধাৰণ। ইয়াৰ কবি প্ৰবৰসেন বাল জন যায়। এই প্ৰবৰসেন কোন এই লৈ আত্মাও বিতণ্ডাৰ শেষ হোৱা নাই। কিছুমানৰ মতে এওঁ ষষ্ঠ শতাব্দীত কাশ্মীৰৰ ৰজা আছিল। বিতস্তা নদীৰ ওপৰত সেতু নিৰ্মাণৰ কাহিনীৰ সজ্জীৱ কৰি ৰাখিবলৈ এওঁ কামনা কৰিছিল। আৰু এই কামনাৰ পৰিতুষ্টিৰ কাৰণেই তেও সেতুবন্ধ বা ৰাৱণবধে কাব্য ৰচনা কৰে। আন কিছুমানৰ মতে বাকটৰ দ্বিতীয় প্ৰবৰ সেনেই সেতুবন্ধ কাব্যৰ ৰচয়িতা। যি তে প্ৰবৰসেনৰ দ্বিতীয় কোনো ৰচনা পোৱা নাযায় সেয়ে এইটোও হ'ব পাৰে যে কোনো ৰাজসভাৰ কৰিয়ে কাব্যখন ৰচনা কৰি তেওৰ পৃষ্ঠপোষক ৰজাৰ নামত প্ৰচাৰ কৰিছিল।

কবি যিয়েই ন ওক কাব্যখনে প্ৰাচীন সাহিত্যিক সমালোচকসকলৰ মাজত আলাদা স্থিতি কৰাৰ পৰা এইটো নিসন্দেহে ক'ব পাৰি যে ইয়ে বিস্তৰ প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিব পাৰিছিল। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে তেওঁৰ কাব্যাদৰ্শত সেতুবন্ধৰ নাম উল্লেখ কৰাৰপৰাই এই কথাৰ সত্যতা প্ৰমাণ কৰিব পাৰি

মহাৰাষ্ট্ৰাশ্ৰয় ভাষা প্ৰকৃষ্ট প্ৰাকৃত হি।

সাগৰ সৃষ্টি ৰত্নাং সেতুবন্ধাদি যন্ময়ম্॥

অৰ্থাৎ মহাৰাষ্ট্ৰ দশত ব্যৱহৃত ভাষাই শ্ৰেষ্ঠ প্ৰাকৃতৰূপে পৰিগণিত। স্তম্ভাশিত স্বৰূপ ৰত্নসমূহৰ ভিতৰত সাগৰ সদৃশ সেতুবন্ধাদি মহাকাব্যসমূহ এই প্ৰাকৃততেই ৰচিত। এই উক্তিৰপৰা প্ৰমাণ কৰিব পাৰি যে সেতুবন্ধ এখন উৎকৃষ্ট কাব্য। সেই কাৰণেই বহি ভাৰততো ঘেনে—লঙ্কা চম্পা কছোজ জবৰীপ প্ৰভৃতিতো এই কাব্যই যথেষ্ট সমাদৰ লাভ কৰিছিল। সীতাৰ অশ্বেষণৰ পৰা আৰম্ভ কৰি ৰাৱণৰ বধলৈকে ৰামায়ণৰ কাহিনীৰ ওপৰত ভিত্তি

কৰিয়েই ১৫টা সৰ্গত কাব্য কাহিনীয়ে বিকাশ লাভ কৰি পৰিসমাপ্তি ঘটিছে। বিষয়বস্তুৰ বিশ্লেষণ পদ্ধতি হৃদয়গ্ৰাহী হৈছে আৰু ইয়ে কবিৰ কবি প্ৰতিভা আৰু নৈপুণ্যৰ কথা কৈ সূচায়। কাব্যখনত বীৰবসৰ লগত শৃঙ্গাৰ বসবো সন্মিশ্ৰিত ঘটিছে।

গৌড়বহো (গৌড়বধ) প্রাকৃত মহাকাব্যৰ ভিতৰত অষ্টমতম প্রধান গৌড়বহো বা গৌড়বধ কণোজৰাজ যশোবৰ্মণৰ ৰাজসভাৰ কবি বাক্পৰিৰাজৰ দ্বাৰা চৰিত। এই কাব্যত সৰ্গ বিভাজন নাই ১২ ৯টা আৰ্ধাছন্দত কবিৰ বক্তব্য দাঙি দৰা হৈছে। যশোবৰ্মণৰ প্ৰশস্তি কবিৰ আত্ম চৰিত আৰু কাব্যৰচনাৰ ইতিহাস ইত্যাদি কথাও কাব্যখনত পোৱা যায়।

যশোবৰ্মণৰ হাতত গৌড়ৰাজ্যৰ মৃত্যু—এষে হল কাব্যখনৰ অলোচ্য বস্তু। এই আলোচ্য বস্তু ঐতিহাসিক কিন্তু কাব্যখনত ইতিহাসৰ উপাদা বিচাৰি পোৱা নাযায়। গৌড়ৰ ৰজা কোন গৌড়ৰাজ্যৰ ৰাজধানী কত গৌড়ৰাজ্যৰ যশোবৰ্মণৰ লগত শত্ৰুতা হোৱাৰ কাৰণ কি ইত্যাদি ঐতিহাসিক ঘটনাৰ সবিশেষ তথ্য কাব্যখনত নাই।

অষ্টম শতিকামানত ৰচি— এই কাব্যখন সম্ভুত কাব্যৰ দৰে দেবদেবীক স্তুতিবন্দনা কৰিয়েই আৰম্ভ কৰা হৈছে। কাব্যখনৰ ভাষা আডম্বৰপূৰ্ণ আৰু অল কান সম্বলিত যদিও শব্দাডম্বৰৰ দ্বাৰা কাব্যখন ভাৰাক্ৰান্ত নহয়।

কুমাৰপাল চৰিত

সম্ভুত ভট্টিকাব্যৰ বৈশিষ্ট্যৰে সমৃদ্ধ কুমাৰপাল চৰিত হেমচন্দ্ৰ স্মৰিৰ ৰচিত এখন প্রাকৃত উদাহৰণ কাব্য। আঠোটা খণ্ডত বিভক্ত এই কাব্যখন ব্যাকৰণৰ স্মৃতিৰ প্ৰয়োগ আৰু দৃষ্টান্ত হিচাপে ৰচনা কৰা হৈছে। সেয়ে কাব্যখন উচ্চ সাহিত্য গুণসম্পন্ন বুলি কব নোৱাৰি। অৱশ্যে ছন্দত ব্যাকৰণৰ দৃষ্টান্ত ৰচনা কৰি কবিয়ে তেওঁৰ পাণ্ডিত্যৰ লগতে স্তম্ভপূৰ্ণ ৰচনা কৌশলৰ পৰিচয় দিব পাৰিছে।

(গ) গীতিকাব্য আৰু নীতি কবিতা

সম্ভুত নাটকৰ ধ্ৰুৱা গীত সমূহেই সম্ভৱত প্রাকৃতৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন। পিছৰ কালৰ প্রাকৃত গীতিকাব্যসমূহ আদিবসৰ দ্বাৰা ভাৰাক্ৰান্ত কিন্তু ধ্ৰুৱা

গীতসমূহ ইয়াৰ পৰা মুক্ত। তথাপিহে ইবোৰত কাব্যৰসৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত নহয়।

সন্তসই বা গাথা সপ্তশতী প্রাকৃত গীতিকাব্যৰ সৰ্বশ্রেষ্ঠ নিদৰ্শন হ'ল হাল বা সাতবাহন সংকলিত সন্তসই বা গাথা সপ্তশতী। এইখন মহাৰাষ্ট্ৰী প্রাকৃতত ৰচিত সাতশ গাথাৰ সমষ্টি। কিছুমানে অৱশ্যে সাতশৰ বেছি আনকি হাজাৰ পৰ্যন্ত গাথা পোৱা বুলিও কব খোজে। এই গাথা সমূহ এজন কবিৰে ৰচনা বুলি কব নোৱাৰি বিভিন্ন কবিৰ ৰচিত গাথা সমূহৰ সংকলন মাত্ৰ। সাধাৰণতে কোষকাব্যত বিষয় অনুসাৰে ৰচনাবোৰ সজোৱা থাকে। কিন্তু গাথা সপ্তশতীত ইয়াৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিছে। বোধহয় বিভিন্ন কবিৰ দ্বাৰা ৰচিত গাথাসমূহৰ বিষয় বস্তু নিৰ্ণয় কৰাটো কঠিন হোৱা বাবে সংকলকে বিষয়বস্তু অনুসাৰে ৰচনাবোৰ সজোৱাৰপৰা বিৰত থাকিল। গাথা সপ্তশতীত স্থান পোৱাৰ বাহিৰেও বহু গাথা সেই সময়ত প্রচলিত আছিল। তাৰপৰা কবি হালে মাত্ৰ সাতশ গাথা লৈ গাথাসপ্তশতী সংকলন কৰে। প্রচলিত গাথা সমূহত ভাৰতৰ লোক ভাষাই স্থান পাইছিল যদিও বৰ্তমান সংকলিত পুথিখনত লোকভাষা ৰক্ষা হোৱা নাই। গাথাসপ্তশতীৰ ভাষাটো প্রাচীন ভাৰতৰ লোক ভাষাৰ আধাৰত গঠিত এক সাহিত্যিক ভাষা আৰু এই ভাষাৰ ৰূপদান কৰোঁতে প্রাকৃত বর্ণকৰণৰ নীতি সমূহ স্তম্ভভাৱে মানি চলা হৈছে।

মানৱ অনুভূতিৰ সূক্ষ্ম ছবি গাথা সপ্তশতীৰ গাথাসমূহত সূন্দৰভাৱে বজ্জা আছে। ধৰ্মীয় অনুশাসনৰপৰা সম্পূৰ্ণ মুক্ত হোৱা কাৰণে আৰু সৰ্বসাধাৰণৰ ভাৱ অনুভূতিৰ সূ অভিব্যক্তি ঘটা কাৰণে গাথা সপ্তশতীৰ ৰচনা সমূহক লোক সাহিত্যৰ সূন্দৰ নিদৰ্শন বুলিও কব পাৰি। ৰচনাভংগীৰ লগত বিষয় বস্তুৰ সূ সমন্বয়ৰ কাৰণে ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তাই সুবিস্তৃত প্ৰসাৰ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। আৰ্য্য ছন্দত ৰচিত ইয়াৰ গাথা সমূহ ৰাইকৈ আদিবস সজুত।

বজ্জালগ গ মহাৰাষ্ট্ৰী প্রাকৃতত ৰচনা কৰা আন এখন কবিতাৰ সংকলন হ'ল বজ্জালগ গ। এই কবিতা পুথিখন হাতে লিখা অৱস্থাতে শু ভাণ্ডাৰকাৰে ১৮৮৩—৮৪ চনত লগ পায়। পুথিখনৰ ৩য় শ্লোকত বজ্জা লগ গৰ সংকলকৰ নাম জয়বল্লভ বুলি উল্লেখ কৰা আছে। চতুৰ্থ শ্লোকত পাণ্ড বজ্জালগ গ আচলতে এটি বীতি ষিটোও একে বিষয়ৰ একে শ্ৰেণীৰ যাক বজ্জা কোৱা হয় তেনে বহু কবিতা স গ্ৰহ কৰা হৈছে।

তৃতীয় শ্লোকত থকা বজ্জালগ গং স্তম্ভ বল্লভ নাম এই জয়বল্লভ

নামটোত মতানৈক্য আছে যে জয়বল্লভ পুথিখনৰ নামহে। বিবিধ কবিয়ে
ৰচনা কৰা শ্ৰেষ্ঠ শ্লাববোৰ স গ্ৰহ কৰি বজ্জালগ। পদ্ধতিৰে জয়বল্লভে পুথিখন
ৰচনা কৰিছে। প্রাকৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জীত বজ্জালগ গ অতি মূল্যবান সম্পদ
কিন্তু ইয়াৰ কবিসকলৰ বিষয়ে একো জনা নাযায়।

ইয়াৰ কবিতাবোৰ বেছি ভাগেই জ্ঞানী পণ্ডিতৰ জ্ঞানগৰ্ভ নীতি বোধ
দৰে। অসমীয়া ভাষাত ডাকৰ বচন ৰ দৰে প্রাকৃত ভাষাত ইয়াৰ এটা বিশিষ্ট
স্থান আছে। এই কবিতাবোৰ সঙ্কলিত যে তাত কোনো সন্দেহ নাই কিন্তু
সেইবোৰ কেবাটাও ভাগত ভাগ কৰা আছে। ভাগবোৰ স্তম্ভৰ পদ্ধতি
গাথাৰ পদ্ধতি বাবা পদ্ধতি সজ্জন দুজ্জন মিত্ৰ আদি পদ্ধতি বা গাথা বা
ব্ৰজ্যাবে বিশিষ্ট বিশিষ্ট কথাৰ উল্লেখ কৰা আছে। আনকি প্রাকৃত ভাষা যে
সুন্দৰ আৰু সবল তাৰো উল্লেখ আছে। যেনে

সচ্ছন্দিয়া সৰুৱা সালঙ্কৰা য সবস উল্লৰা

বৰ কামিনী ব গা। গাহি জজন্তী ৰস দেই ॥

অৰ্থাৎ সুন্দৰী ৰমণীৰ নিচিনা বিপুল ছন্দযুক্ত শব্দ আৰু মনোহাৰীভাৱ
থকা প্রাকৃত কবিতা গাৰ ভাৱে অধ্যয়ন কৰিলে সোৱাদ পোৱা যায়।

বজ্জালগ।ৰ আচল সময় নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা টান। ১৩ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত
ভাগৱতৰ কাব্যানুশাসন ত বজ্জালগ। গৰ বাৰ আৰু তেৰ শ্লোকত উদ্ধৃতি পোৱা
যায়। ভাটৰকাৰে ১ খ্ৰীষ্টাব্দত ৰচিত কাব্য প্রকাশত বজ্জালগ গ
কবিতাৰ উদ্ধৃতি দেখিছে। তথ্যেৰ মতে বজ্জালগ গৰ সময় ৭৫ ১
শি কাৰ ভিতৰ হব পাৰে।

(ঘ) নাটক

সংস্কৃত নাটকত জয় লগৰ পৰাই প্রাকৃত ভাষাৰ প্ৰয়োগ মনকবিলগীয়া
কথা। সংস্কৃত নাটকতেই পোন প্ৰথমে প্রাকৃতক শিষ্ট ভাষা চিপে স্বীকৃতি
দিয়া হয়। প্রাকৃত ভাষাত নিজস্ব হিচাপে নাটক ৰচনা কৰাৰ সন্ধান
খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীৰ আগত পোৱা নাযায়। পোন প্ৰথমে ৰাজশেখৰকেই
প্রাকৃতত সম্পূৰ্ণভাৱে নাটক ৰচনা কৰে বুলি কব পাৰি।

ৰাজশেখৰৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় নবম শতিকাৰ শেষ ছোৱা আৰু দশম শতিকাৰ
আদি ছোৱাৰ (৮৮ ২২) ভিতৰত ধৰিব পাৰি। হৰ্ষবৰ্দ্ধনৰ ৰাজত্বৰ পিছৰপৰা
উত্তৰ ভাৰতৰ হিন্দু ৰজা আৰু বিদেশী মুছলমান ৰজা সকলেও কনৌজ অধিকাৰ

কবি পরাক্রমী বাৎসক্যবর্তী উপাধি সবলৈ সততে চেষ্টা কৰিছিল খ্রীষ্টীয় শতম আৰু এ শ শতিকাৰ ভিতৰত নিটো ডা বাজৰ শ এই বৰ্ষত বিশেষভাৱে অ শ গ্ৰহণ কৰিছিল। সেই ব শ কেইটা হল—পাণব শ গুৰ্জৰ প্ৰতিহাৰ ব শ আৰু দাক্ষিণাত্যৰ বাষ্টুকট ব শ। অৱশেষত গুৰ্জৰ প্ৰতিহাৰ ব শটো কনৌজ অধিকাৰ কৰি এক বিশাল সাম্ৰাজ্য স্থাপন কৰে। প্ৰতি ব বিলাক গুৰ্জৰ জাতিৰ এটা শাখা। উক্তৰ ভাৰতৰ বহুতো ঠাইত এওলোকে ৰাজ্য পাতিছিল। নাগভট্ট বৎসৰাজ ভোজৰাজ মহেন্দ্ৰপাল ইত্যাদি এ ব শৰ উল্লেখযোগ্য ৰজা আছিল। প্ৰতিহাৰ ৰাজ্যৰ ৰাজধানী আছি কনৌজ। এই ভোজ বা মিহিৰ ভোজৰজাৰ পুত্ৰ মহেন্দ্ৰপাল ৰজা। পণ্ডিত সকলে অনুমান কৰে যে মহেন্দ্ৰপাল প্ৰায় ৮২ খ্রীষ্টাব্দত কনৌজত ৰজা হয়। বি ৰাজশেখৰ এই মহেন্দ্ৰপালৰ শিক্ষাগুরু আছিল বুলি তেওঁ তেওঁৰ নাটকত উল্লেখ কৰিছে—

ভাৱ কঞ্জিউ এব কো ভয়ই বয়নি বলহসিহস্তো।

বহুউল চুডামণিণে মণি বালসুস বো ধ গুৰু ॥

এই মহেন্দ্ৰপালকেই ৰাজশেখৰে তেওঁৰ বৰ্পৰ মঞ্জৰী আৰু বালনাৰায়ণত মিৰ্জৰাজ নামে অভিহিত কৰিছে। তেওঁ মহেন্দ্ৰপাল ৰজাৰ ৰাজবৰি আছিল। গাণেশ হাৰাৰ পৰা সহজে অনুমান কৰিব পাৰি যে খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ শেষ ছোৱা আৰু দশম শতিকাৰ আদিছোৱা—এই সময় ছোৱাৰ ভিতৰতে কবি ৰাজশেখৰৰ অভ্যুদয় হৈছিল। গতিকে প্ৰাকৃত ভাষাত সম্পূৰ্ণ নাট্যসাহিত্যৰ সৃষ্টিও এই সময় ছোৱাই বুলি কব পাৰি।

কবি ৰাজশেখৰ কবি ৰাজশেখৰ তেওঁৰ বিদুষী পত্নী অৱন্তী সন্দৰ্ভৰে সৈতে সাহিত্য চৰ্চা কৰিছিল তেওঁ মহেন্দ্ৰপাল ৰজাৰ কবি আৰু ৰাজগুৰু আছিল। বালকবি অৰ্থাৎ Prince of Poets কবিৰাজ ইত্যাদি উপাধিৰে বিভূষিত ৰাজশেখৰে তেওঁৰ বচিত বাল ৰামায়ণ আৰু বালভাৰত পুথিত নিজকে সমসাময়িক ৰজাৰ প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ পুত্ৰ বুলি চিনাকি দিছে কিন্তু সেই ৰজা আৰু প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ নামোল্লেখ কৰা নাই। কবিৰ ব শৰ নাম জায়াবৰংগ বুলি নিজকে পৰিচয় দিছে আৰু এই ব শৰ বিখ্যাত কবি আকাশজলদ তেওঁৰ প্ৰপিতামহ বুলি উল্লেখ কৰিছে। দাক্ষিণাত্যৰ নৰ্মদা আৰু কৃষ্ণা নদীৰ মধ্যস্থলত জায়াবৰ ব শৰ বসতি বুলি কোৱা হয়।

ৰাজশেখৰ এজন শিৱভক্ত আছিল। তেওঁ কপূৰ মঞ্জৰী আৰু বিদ্যশাল

ভক্তিকাৰ প্ৰস্তাবনাত শিৱৰ গুণ গান কৰি গ্ৰন্থ ৰচনা আৰম্ভ কৰাৰ পৰাই এই কথাৰ প্ৰমাণ কৰিব পাৰি।

তেওঁ বিজ্ঞান দৰ্শন স্মৃতি পুৰাণ তৰ্ক মীমাংসা অৰ্থশাস্ত্ৰ কায়শাস্ত্ৰ ব্যাকৰণ ভাষাতত্ত্ব ছন্দ প্ৰকৰণ কাব্য ইত্যাদি ৬৪ কলাৰ বিষয়ে যথেষ্ট জ্ঞানোপাৰ্জন কৰিছিল। কালিদাস ভৰভূৰিৰ দৰে তেওঁ এজন মহাজ্ঞানী কবি আৰু নাট্যকাৰ আছিল। তেওঁৰ পুথিসমূহৰ ধাৰাবাহিক তালিকা তলত দিয়া ধৰণৰ —

- (১) ছয় প্ৰবন্ধাবলী
- (২) বাল ৰামায়ণ
- (৩) বাল ভাৰত
- (৪) কপূৰ মঞ্জৰী
- (৫) বিদ্বশাল ভঞ্জিকা
- (৬) ভূবন কোষ আৰু
- ৭) কাব্য মীমাংসা।

কপূৰ মঞ্জৰী কবি ৰাজশেখৰ ৰচিত কপূৰমঞ্জৰী নাটকক সটক বুলি কোৱা হয়। আনকি লেখকে নিজেই তেওঁৰ নাটৰ প্ৰস্তাবনাত কৈছে যে এই নাটকখন সটক প্ৰতিদৰ্শক অৰ্থাৎ ই এখন Dance Drama। নৃত্য গীতেই সটকৰ অঙ্গতম প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। গ্ৰন্থকাৰে তেওঁৰ নাটকৰ প্ৰস্তাবনাত সটকৰ এটা সূত্ৰও দিছে—যে নাটিকাৰ প্ৰায়বোৰ লক্ষণেই অঙ্কৰণ কৰি সটক ৰচিত হয় কেৱল মাত্ৰ পাৰ্থক্য এইখিনিতেই যে সটকত প্ৰৱেশক বিসংগত আৰু গৰ্ভাক দেখা নাযায়।

চাৰিটা অঙ্কত বিভক্ত কপূৰ মঞ্জৰীৰ বিষয়বস্তু উত্থাপনত কোনো বৈচিত্ৰ্যতা নাই গতানুগতিকভাৱে দাঙি ধৰা হৈছে। অতি ৰূপৱতী অম্মাতকুলশীলা এজনী কুমাৰীৰ প্ৰতি অন্তৰত অনুৰাগৰ সৃষ্টি হৈ ৰজা চণ্ডপালৰ মনৰ ব্যাকুলতা প্ৰধান মহিষীৰ দ্ৰোহ প্ৰণয়ী যুগলৰ গোপন সাক্ষাত আৰু অৱশেষত নানা বাধা বিঘিনী অতিক্ৰম কৰি কুমাৰীৰ সৈতে ৰজাৰ বিবাহ ইত্যাদি ঘটনাক নাটকীয় ৰূপদান কৰোঁতে নাট্যকাৰে বেদৰ্ভী পাঞ্চালী আৰু গোড়ী ৰীতিৰ অত্যন্ত নৈপুণ্যভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিছে। সঙ্কৃত নাট্যসাহিত্যৰ পৰম্পৰা কপূৰ মঞ্জৰীত অব্যাহত থাকিলেও কবি ৰাজশেখৰে প্ৰমাণ কৰি দেখুৱালে যে সংস্কৃতৰ বাহিৰেও অকল প্ৰাকৃত ভাষাতেই নাটক ৰচনা

সম্ভব হ'ব পাৰে। কবিয়ে তেওঁৰ নাটকৰ প্ৰস্তাৱনাত উল্লেখ কৰি কৈছে যে সট্টকৰ ভাষা হৈছে মধুৰ প্ৰাকৃত ভাষা আৰু সেইদেখি তেওঁ কঠিন সংস্কৃতৰ সলনি মধুৰ আৰু কোমল প্ৰাকৃত ভাষাত এই সট্টক শ্ৰেণীৰ উপস্থাপন কৰা বচনা কৰিছে।

নাটিকা আৰু সট্টক সট্টকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ হলে নাটিকাৰ বিষয়ে জানিব লাগে নাইবা নাটিকা আৰু সট্টকৰ মাজত বিজনী গঠন প্ৰণালী কলেবৰৰ পাৰ্থক্য ইত্যাদি বিষয়ে আলোচনাৰ প্ৰয়োজন অপৰিহাৰ্য। যিখনো নাটিকা আৰু সট্টকৰ মাজত এটা ওত প্ৰোত সম্বন্ধ দেখা যায়।

ৰাজ অস্ত্বেষপুৰৰ হৰ্ষাশ্বক প্ৰেমৰ কাহিনী নাটিকাৰ বিষয়বস্তু হ'ব পাৰে। এই কাহিনী কৰি কল্পিত আৰু ইয়াৰ জৰিয়তে কোনো ৰাজোচিত বা ৰাজকীয় নায়কে তেওঁৰ নতুন প্ৰেমৰ ফলস্বৰূপে কোনো এক ৰাজকুমাৰীক বিয়া কৰোৱা দেখুৱা হয়। কিন্তু ৰাজকীয় নায়কে তেওঁৰ প্ৰধান মহিষীৰ ভয়ত সাৱধানে আৰু গুপ্তভাৱে তেওঁৰ নতুন প্ৰেমৰ জঘোলাসত আগবাঢ়িব লগীয়া হয়। অৱশেষত ৰাণীয়ে তেওঁৰ অনিচ্ছা আৰু ঈৰ্ষা স্বত্বেও ৰজাৰ নতুন প্ৰেমিকা লাভ কৰাত সন্মতি প্ৰদান কৰে। এই দৰে নাটিকাত চাৰিটা হৰ্ষাশ্বক অঙ্ক থাকে। এই আটাইবোৰ লক্ষণ আমি সট্টকতো পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা পাওঁ। **কৌশল বৃদ্ধি** সট্টকতো নাটিকাৰ দৰেই ৰাজ অস্ত্বেষপুৰৰ হৰ্ষাশ্বক কাহিনী ৰূপায়িত কৰা হৈছে। ইয়াৰো নায়ক ৰজা বা ৰাজোচিত ব্যক্তি হ'ব লাগে আৰু তেওঁ তেওঁৰ প্ৰধান মহিষীৰ ভয়ত গুপ্তভাৱে নতুন প্ৰেমৰ পথত অগ্ৰসৰ হয়। শেষত ৰাণীয়ে তেওঁৰ ঈৰ্ষা অনিচ্ছা সত্ত্বেও ৰজাক নতুন ৰাজকুমাৰীৰ লগত বিবাহ হোৱাত সন্মতি প্ৰদান কৰে। তদুপৰি সট্টকত নাটিকাৰ দৰে সৌন্দৰ্যপূৰ্ণ প্ৰাকৃতিক দৃশ্যৰ কাব্যিক বৰ্ণনাও থাকে। মাত্ৰ প্ৰৱেশক বিজ্ঞপ্তক আৰু গৰ্ভাঙ্ক ইত্যাদি নাটকীয় সজিবোৰ নাথাকে। সট্টকত নৃত্য গীত আৰু ইন্দ্ৰজালিক কাৰ্যৰ প্ৰাধান্য বেছি দেখা হয়। ভৌতিক বিজ্ঞাৰ প্ৰভাৱত কোনো যোগীয়ে ৰজাৰ মনোনীত নতুন ৰাজকুমাৰীক বদ্ধমঞ্চত উপস্থিত কৰায় আৰু ৰজাৰ ঈৰ্ষাপৰায়ণা মহিষীয়ে অৱশেষত ৰজাৰ আৰু এই নতুন ৰাজকুমাৰীৰ মাজত বিবাহ সম্পন্ন কৰি কাহিনীৰ পৰিসমাপ্তি কৰে। এইদৰে চাৰিটা জৰনিকাৰ (অঙ্কৰ) মাজেৰে সট্টকৰ ঘটনা প্ৰৱাহ সমাপ্ত হয়। এই সকলোবোৰ লক্ষণ কপুৰ মঞ্জৰীত আছে বাবেই এইখনক সট্টক বুলিব পাৰি।

(ঙ) ব্যাকৰণ

দৰাচলতে প্ৰাকৃত ভাষাত ৰচনা কৰা কোনো ব্যাকৰণ পোৱা নাযায়। প্ৰাকৃত ভাষাৰ বিষয়ে ব্যাকৰণ সঙ্কত ভাষাতহে পোৱা যায়।

ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰতেই পোন প্ৰথম প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ আভাস পোৱা যায়। কিন্তু প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ প্ৰণেতা হিচাপে বৰকচিকেই প্ৰাচীনতম বুলি কোৱা হয়। তেওঁৰ প্ৰাকৃত প্ৰকাশ প্ৰাচীনতম ব্যাকৰণ। বহুতে বৰকচি আৰু কাত্যায়নক একেজন বুলি ভাবে। বৰকচিয়ে তেওঁৰ প্ৰাকৃত প্ৰকাশত বিভিন্ন আঞ্চলিক প্ৰাকৃতবোৰৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। আঞ্চলিক প্ৰাকৃতবোৰে নিজস্ব ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰে খ্ৰীষ্টীয় শতাব্দী মানত। ইয়াৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি যে বৰকচি খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয়। তৃতীয় শতাব্দীৰ ভিতৰত হ'ব পাৰে। আনহাতে কাত্যায়নৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দী বুলি বোৱা হয়। গতিকে কাত্যায়নই বৰকচিতকৈ প্ৰায় পাঁচ শতিকামান আগৰে সেয়ে কাত্যায়নই আৰু বৰকচি একজন ব্যক্তি হোৱাটো সম্ভৱ নহয়।

প্ৰাকৃত প্ৰকাশ বাৰটা পৰিচ্ছে আৰু ৪৭টা সূত্ৰৰ সমষ্টি। প্ৰথম নটা পৰিচ্ছেদে মাৰাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতৰ বিষয়ে কৰা আলোচনা সামৰি লৈছে। ইয়াৰ পিছত দশম একাদশ আৰু দ্বাদশ পৰিচ্ছেদত ক্ৰমে পৈশাচী মাগধী আৰু শৌৰসেনী প্ৰাকৃতৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

প্ৰাকৃত লক্ষণ প্ৰাকৃত ভাষাৰ আন এখন ব্যাকৰণ হৈছে প্ৰাকৃত লক্ষণ। ইয়াৰ ৰচক হৈছে চণ্ড। মাৰাষ্ট্ৰী অৰ্ধমাগধী জৈন মহাৰাষ্ট্ৰী আৰু জৈন শৌৰসেনীৰ বিষয়ে ২২টা সূত্ৰত আলোচনা প্ৰাকৃত লক্ষণত কৰা থাকিলেও কিছুমানে এইখন অসম্পূৰ্ণ বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে।

সিদ্ধহেমচন্দ্ৰ বা সিদ্ধহেমচন্দ্ৰ শঙ্কানুশাসন প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ ভিতৰত হেমচন্দ্ৰৰ (৮৮—১১৭২ খ্ৰীষ্টাব্দ) সিদ্ধহেমচন্দ্ৰ বা সিদ্ধ হেমচন্দ্ৰ শঙ্কানুশাসন সৰ্বপ্ৰধান। গুজৰাটী পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ সঙ্কত আৰু প্ৰাকৃত উভয় ভাষাতেই অসাধাৰণ ব্যুৎপত্তি লাভ কৰিব পাৰিছিল। আঠোটা অধ্যায়ত ৰচনা কৰা সিদ্ধহেমচন্দ্ৰৰ প্ৰথম সাতটা অধ্যায়ত সঙ্কতৰ ব্যাকৰণৰ আৰু অন্তিম অধ্যায়ত প্ৰাকৃত ব্যাকৰণৰ আলোচনা আছে। এই অধ্যায় মহাৰাষ্ট্ৰী শৌৰসেনী মাগধী অৰ্ধমাগধী পৈশাচী চুশিকা পৈশাচী আৰু অপভ্ৰংশৰ লক্ষণ সম্বন্ধে পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ আলোচনাৰে সমৃদ্ধ। হেমচন্দ্ৰৰ দৰে কোনো বৈয়াকৰণিকে প্ৰাকৃত ভাষাৰ সূক্ষ্ম আৰু বিজ্ঞানসন্মত আলোচনা নাই কৰা বুলি

কব পাৰি। তদুপৰি এই অধ্যায়ৰ শেষৰ ফালে বিবিধ স্ত্ৰৰ উদাহৰণ হিচাপে দাঙি ধৰা অপভ্ৰংশৰ কবিতাবোৰ কবিৰ মৌলিক ৰচনা আৰু ইবোৰৰ বিষয়বস্তুও বৈচিত্ৰ্যপূৰ্ণ।

হেমচন্দ্ৰৰ অনুসৰণত ৰচিত ত্ৰিবিধক্ৰমদেৱৰ প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ আন এখন উল্লেখযোগ্য প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণ। হেমচন্দ্ৰৰ আৰ্হিত ৰচনা কৰা ক্ৰমদীপৰ ৰচিত সন্ধিপুস্তকৰ ব্যাকৰণৰ অষ্টম তথা শেষ অধ্যায়ত প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ আলোচনা আছে।

অন্যান্য প্ৰাকৃত ভাষাৰ ব্যাকৰণৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হৈছে।

সি হৰাজ	—	প্ৰাকৃতৰূপাৱতাৰ
লক্ষ্মীধৰৰ	—	ষড় ভাষাচন্দ্ৰিকা
অপ পয়দীক্ষিতৰ	—	প্ৰাকৃতমণিদীপ
মাৰ্কণ্ডেয় কবীন্দ্ৰৰ	—	প্ৰাকৃত সৰ্বস্ব (পণ্ডিত ৰচনা)
ৰামশৰ্মাতৰ্কবাগীচৰ	—	প্ৰাকৃত কল্পতৰু ()
লক্ষ্মণৰ	—	প্ৰাকৃত কামধেনু
কৃষ্ণ পণ্ডিতৰ	—	প্ৰাকৃত চন্দ্ৰিকা
সমন্তভদ্ৰৰ	—	প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ
নৰচন্দ্ৰৰ	—	প্ৰাকৃত প্ৰবোধ
নৰসি হৰ	—	প্ৰাকৃত প্ৰদীপিকা
পুৰুষোত্তমৰ	—	প্ৰাকৃতানুশাসন আৰু
ভোজন	—	প্ৰাকৃত ব্যাকৰণ।

(চ) বিবিধ কোষ ছন্দ শাস্ত্ৰ প্ৰভৃতি

সংস্কৃতৰ তুলনাত পালি আৰু প্ৰাকৃতত শব্দকোষ বা অভিধান পুথি অনেক কম। প্ৰাকৃতত ধনপাল ৰচিত পাইয়ল ছানী নামমালা আৰু হেমচন্দ্ৰৰ দেশী নামমালা — এই দুখন মাত্ৰ কোষ পুথি পোৱা গৈছে। আৰু হয়তো কেইখনমান প্ৰাকৃত অভিধান আছিল। সেইবোৰ কালৰ বুকুত নাইকিয়া হৈ গৈছে। কাৰণ দেশী নামমালাৰ টীকাত কেইজনমান প্ৰাকৃত অভিধান প্ৰণেতাৰ নাম উল্লেখ আছে।

পাইয়ল ছানী নামমালা খ্ৰীষ্টীয় দশম একাদশ শতিকামানত ৰচিত ধনপালৰ পাইয়ল ছানী নামমালাক সংস্কৃত অমৰকোষৰ লগত তুলনা কৰিব পাৰি।

আৰ্ঘ্য। ছন্দত ৰচিত এই গ্ৰন্থত ২৭২টা গাথা আছে। প্ৰাকৃত শব্দ অধ্যয়নৰ কাৰণে পাইয়লচ্ছীনায়ামালাৰ অপৰিহাৰ্য। এক উচ্চ ব্ৰাহ্মণ পৰিষদত জন্ম গ্ৰহণ কৰি ধনপাল উজ্জয়িনী পৰা ধাৰা নগৰীলৈ গৈ এই শব্দকোষখন প্ৰণয়ন কৰে। ধনপালৰ সা সাৰিক জীৱন বৰ সুখৰ নাছিল বুলি জনা যায়। পুথিখনৰ শেষৰ ফালে লেখকৰ নাম উল্লেখ কৰা আছে।

দেশীনায়ামালা। প্ৰাকৃত কোষ গ্ৰন্থ হিচাবে হেমচন্দ্ৰৰ দেশী নামমাণা বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। প্ৰাকৃত ভাষাৰ দেশীশব্দ সমূহৰ বিষয়ে ব্যুৎপত্তিগত তথ্য আৰু সিবোৰৰ সংগ্ৰহ অতি সুনিপুণভাৱে সম্পাদন কৰা হৈছে।

আৰ্ঘ্যছন্দত ৰচিত এই শব্দকোষখন ৭ টা প্ৰাকৃত গাথাৰে সমৃদ্ধ। পুথিখনত সৰ্বমুঠ ৩২৭৮টা দেশীশব্দক লৈ প্ৰাকৃতত গাথাসমূহ ৰচনা কৰা হৈছে। এই গাথা সমূহৰ সাহিত্যিক মূল্য উচ্চ ধৰণৰ। আঠোটা বৰ্গত গ্ৰন্থখন বিভক্ত কৰা হৈছে।

শব্দকোষৰ দৰে ছন্দ গ্ৰন্থও প্ৰাকৃতত নাম মাত্ৰহে আছে। কিন্তু প্ৰাকৃতত ছন্দৰ প্ৰয়োগ প্ৰচুৰ। কিছুমানৰ মতে নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাত ছন্দৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ মূলতে প্ৰাকৃত ছন্দহে সঙ্কত নহয়। সি যিযেই সিয়েই নহওঁক লাগিলে প্ৰাকৃত ছন্দৰ মাধুৰ্য অনস্বীকাৰ্য।

প্ৰাকৃত ছন্দৰ প্ৰাচীন লেখক হিচাপে হেমচন্দ্ৰই স্বয়ম্ভুৰ উল্লেখ কৰিছে। স্বয়ম্ভু ৰচিত পুথিখন আঠোটা অধ্যায়ত বিভক্ত। প্ৰথম তিনিটা অধ্যায়ত অক্ষৰবৃত্ত প্ৰপুতি ৬ টা প্ৰাকৃত ছন্দৰ পৰিচয় দিয়া আছে আৰু পিছৰ অধ্যায় সমূহত অপভ্ৰংশ ছন্দৰ আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে। পুথিখনৰ মতে অক্ষৰ বৃত্ত ছন্দত প্ৰাকৃত গীতি কাব্য ৰচনা কৰা হয়।

প্ৰাকৃত ছন্দ বিষয়ে আলোচনা কৰা আন এখন উল্লেখযোগ্য পুথি হ'ল বিবাহাক্ষৰ বৃন্তজাতি সমুচ্চয়। এইখন স্বয়ম্ভুৰ অঙ্কৰণত লেখা।

প্ৰাকৃত ছন্দৰ বিস্তৃত আলোচনা কৰে হেমচন্দ্ৰৰ ছান্দোম্মুখাসন পুথিত। কবিদৰ্শন নামৰ আন এখন প্ৰাকৃত ছন্দৰ বিষয়ে আলোচনামূলক পুথিত ৫২টা প্ৰাকৃত ছন্দৰ ৬০টা উদাহৰণ দাঙি ধৰা হৈছে।

চতুৰ্দশ অধ্যায় অপভ্রংশ সাহিত্য

ড স্কুমাৰ সেনৰ মতে অপভ্রংশ সাহিত্যৰ সূচনা হয়—কালিদাসৰ বিক্ৰমোৰ্ব্বশীৰ্ষম্ নাটকত। অৱশ্যে উক্ত নাটকত থকা অপভ্রংশৰ গাথা সমূহ প্ৰক্ষিপ্ত নে মূল নাটকতে ৰচনা কৰা সেই বিষয়ে ড সেন স্পষ্ট নহয়। বিক্ৰমোৰ্ব্বশীৰ্ষম্ নাটকৰ গাথাসমূহেই অপভ্রংশৰ প্ৰাচীনম্ ৰচনা বুলি ধৰি ললে আমি খ্ৰীষ্টীয় ৪ৰ্থ ৫ম শতিকামানত অপভ্রংশ সাহিত্যৰ সৃষ্টি হোৱা বুলি ধৰি লব পাৰোঁ। কিন্তু সেইয়া হলেও খ্ৰীষ্টীয় নবম দশম শতিকামানৰ পৰাহে প্ৰাকৃতত ৰচিত জৈন ধৰ্মমূলক আখ্যান কাব্য দাৰ্শনিক কাব্য আদিৰ জৰিয়তে অপভ্রংশৰ প্ৰয়োগ বৃদ্ধি হয়। জেকোবিৰ মতে আভীৰ আৰু গুৰ্জৰ ৰচয়িতাকলৰ কবিতাত পোনতে অপভ্রংশ ভাষাৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল।

পালি আৰু প্ৰাকৃত ভাষাৰ তুলনাত অপভ্রংশত ৰচিত সাহিত্যৰ সংখ্যা কম হলেও বৈচিত্ৰ্য কম নহয়। জৈন আচাৰ্য সকলে যিদৰে অপভ্রংশ ভাষাত প্ৰবন্ধকাব্য আধ্যাত্মিক কাব্য নীতি কবিতা আদি ৰচনা কৰিছে ঠিক সেইদৰে বৌদ্ধ সিদ্ধাচাৰ্যসকলেও তেওঁলোকৰ বিচিত্ৰ দাৰ্শনিক আৰু বহুশ্ৰবাদী কবিতা আদি অপভ্রংশতেই ৰচনা কৰিছে। আনকি অষ্টম শতিকাৰপৰা চতুৰ্দশ শতিকালৈ এই সময় ছোৱাত সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত সংস্কৃতৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী সাধুভাষাৰূপে লৌকিক সাহিত্যত অপভ্রংশ সমাদৃত হৈছিল। ত্ৰয়োদশ শতিকাত পশ্চিম পঞ্জাবৰ মুছলমান অধিবাসী আকুল বহুমান অপভ্রংশত এখন বৃহৎ দূতি কাব্য ৰচনা কৰিছিল। উত্তৰ ভাৰতৰ প্ৰসিদ্ধ কবি বিষ্ণুপতিয়েও অৰ্বাচীন অপভ্রংশত সাহিত্য চৰ্চা কৰিছিল। সেই সময়ত অপভ্রংশ যেনে কবিকুলৰ সমাদৃত ভাষা আছিল এইবোৰেই তাৰ প্ৰমাণ।

ৰচনাৰ গঠন প্ৰণালী আৰু বিষয়বস্তু অল্পযাৱী অপভ্রংশ সাহিত্যসমূহক মোটামুটিভাবে ছয়টা ভাগত বিভক্ত কৰা হৈছে। যেনে—

১। আখ্যান কাব্য—(ক) পুৰাণ কাব্য

(খ) চৰিত কাব্য

২। দাৰ্শনিক বা আধ্যাত্মিক কাব্য।

৩। নীতি কবিতা

৪। বৌদ্ধ দোহা

৫। গীতি কাব্য

৬। বিবিধ

১। আখ্যান কাব্য

ধৰ্মক ভিত্তি কৰি ভাৰতীয় সাহিত্যই ঠন ধৰি উঠা পৰম্পৰা অপভ্রংশৰ স্তবতো অব্যাহত আছিল আনকি এই পৰম্পৰা মধ্যযুগীয় ধৰ্ম আন্দোলন লৈকে এক নিয়ত প্ৰবাহত চলি আছিল। অপভ্রংশত বিশেষভাৱে জৈন সকলে আৰু মহাজনানী বৌদ্ধ সিদ্ধাচাৰ্যসকলে তেওঁলোকৰ ভাবাদৰ্শ প্ৰচাৰ কৰা দেখা যায়। বামায়ণ মহাভাৰত হৰিবংশ আৰু বিভিন্ন পুৰাণত থকা কাহিনীৰ আধাৰত নিজ ধৰ্ম প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে অপভ্রংশত একশ্ৰেণীৰ আখ্যান কাব্য ৰচনা কৰা হৈছিল। তাৰে কেইখনমান তলত দাঙি ধৰা হ'ল।

পটুমচৰিউ বামায়ণৰ কাহিনীক অবলম্বন কৰি ৰচনা কৰা পটুমচৰিউ অপভ্রংশৰ এখন লেখত লবলগীয়া কাহিনীকাব্য। কোশল নিবাসী স্বয়ম্ভুদেৱে অষ্টম শতিকাত এইখন ৰচনা কৰিছিল। একে বিষয় বস্তু অৱলম্বন কৰি বিমলসুৰিয়ে ৰচনা কৰা প্ৰাকৃতৰ পটুমচৰিয়ৰ কথা আমি আগতে উল্লেখ কৰি আহিছোঁ। অপভ্রংশৰ পটুমচৰিউত সংস্কৃত কাব্যশৈলীৰ প্ৰভাৱ অসুপেক্ষণীয়। এই কাব্য পাচোটা কাণ্ডত বিভক্ত আৰু নব্বৈটা অধ্যায়ত বিষয় বস্তু উপস্থাপন কৰাতো স্বয়ম্ভুদেৱে মূল বামায়ণৰ পৰা আঁতৰি আহি হয় মৌলিক বৰ্ণনা দিছে নহয় অস্তু কোনো গ্ৰন্থৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱ পুট হোৱা দেখা গৈছে। বিশেষকৈ সীতাক ইয়াত বাৰণৰ আৰু মন্দোদৰীৰ কল্পা হিচাপে দেখুৱা হৈছে। নিজৰ অনিষ্ট হোৱাৰ আশংকাত জন্মৰ পিছতে বাৰণে সীতাক মিথিলালৈ গৈ থৈ আহে আৰু তেতিয়া জনকে সীতাক লাভ কৰে। পিছত নাৰদৰ প্ৰলোচনাত পৰি বাৰণে সীতাক হৰণ কৰে। এইদৰে মূল বামায়ণ কাহিনীটোক সলনি কৰি কবিয়ে জৈন মতবাদ প্ৰচাৰৰ প্ৰচেষ্টা কৰা দেখা যায়। প্ৰচাৰধৰ্মী কাব্য হলেও কাব্যিক গুণ বৈশিষ্ট্যৰে সমৃদ্ধ পটুমচৰিউ এখন মনোৰম কাব্য হৈ উঠিছে।

হৰিবংশ পুৰাণ স্বয়ম্ভুদেৱৰ আন এখন কাব্য হৰিবংশ পুৰাণ

মহাভাবতক অবলম্বন কবি বচনা কৰা হৈছে আৰু জৈন ধৰ্মতত্ত্ব প্ৰচাৰৰ উদ্দেশ্যে কাহিনী ৰূপদান কৰা হৈছে।

ভিসটুটিমহাপুৰিসগণল কাৰ পুষ্পদন্ত (পুষ্পকয়ন্ত) ৰচিত এই গ্ৰন্থ আদি আৰু উপপুৰাণ—এই দুই ভাগত বিভক্ত। গ্ৰন্থখনত তেওঁটি জন জৈন মহাপুৰুষৰ জীৱন কাহিনীৰ কাব্যিক বৰ্ণনা দিয়া আছে। পুষ্পদন্তৰ আন দুখন অপভ্রংশত ৰচিত কাব্য হল—জসহৰচৰিটু আৰু নায়কুমাৰ চৰিটু। জসহৰচৰিটু ত ৰজা যশোধৰৰ জীৱনী চাৰিটা অধ্যায়ত বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

অপভ্রংশত ৫ৰিত কাব্যৰ ভিতৰত আটাইতকৈ বিখ্যাত মহাকাব্য হল ধনবাল (ধনপাল)ৰ ভবিস্ময়স্তুতকহা। এইখন এখন উচ্চমান বিশিষ্ট বোমাটিক কাব্য বুলিও কোৱা হয়। ধনবাল আছিল দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ সাধক। সুদীৰ্ঘ পাচ বছৰ ধৰি দিগম্বৰ সম্প্ৰদায়ৰ মতামতৰ মাহাত্ম্য বিস্লেষণ কৰি তেওঁ ভবিস্ময়স্তুতকহা ৰচনা কৰি উলিয়ায়। কাব্যৰ নায়ক ভবিস্ময়ও কিমবে বৈমাতৃৰ পুত্ৰৰ ৰাৰা প্ৰভাৱিত হৈ এক নিৰ্জন ৰূপত নিমগ্ন জীৱন যাপন কৰিবলগীয়া হয় আৰু নানা দু সাহসিক কাৰ্যৰ পিছত দেৱতাৰ অঙ্গগ্ৰহণত এগৰাকী ৰাজকুমাৰীক বিবাহ কৰাবলৈ সমৰ্থ হয় বিবাহৰ বাৰ বছৰ পিছত সেই বৈমাতৃৰ ভাতৃয়ে ভবিস্ময়ন্তৰ পত্নীক পুণৰ ছলনা কৰি অপহৰণ কৰে আৰু শেষত এগৰাকী যক্ষৰ সাহায্যত নিজৰ জন্মস্থানলৈ ঘূৰি আহি পত্নীৰ লগত পুণৰমিলিত হয় ইত্যাদি ঘটনা অতি মৰ্মস্পৰ্শীভাৱে বিস্লেষণ কৰা হয়। অতিপ্ৰাকৃত ঘটনাৰ সমাবেশ থকা স্বত্বেও কাব্যিক সৌন্দৰ্য কাব্যখনত প্ৰৱাহিত হৈ আছে।

২। দাৰ্শনিক বা আধ্যাত্মিক কাব্য

অপভ্রংশত দোহা বুলি এক শ্ৰেণীৰ ৰচনা আছে। প্ৰাকৃত গাথাৰ প্ৰভাৱতেই অপভ্রংশ দোহা ৰচিত হলেও দোহাবিলাক আদিৰসাত্মক নহয় আধ্যাত্মিক ভাৱসম্পন্নহে। আনহাতে প্ৰাকৃত গাথা সমূহত আদিৰসৰ প্ৰাৱল্য দেখা যায়। সৰহপাদ কাহ্নপাদ তিল্লোপাদ প্ৰভৃতি প্ৰসিদ্ধ বৌদ্ধ শিক্ষাচাৰ্য সকলৰ দোহাসমূহ এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখযোগ্য। এই বিলাকৰ উপৰিও দোহা আকাৰত পোৱা আধ্যাত্মিক ভাৱসম্পন্ন অপভ্রংশৰ পুথি কেইখনমানি হল—পৰমাত্ম প্ৰকাশ যোগলাৰ শ্ৰাবকচাৰদোহক দোহাপাছদ প্ৰভৃতি।

৩। নীতি কল্পিত

সংস্কৃত নীতি কল্পিতৰ প্ৰভাৱত অপভ্ৰংশতো নীতি শিক্ষামূলক কিছুমান লক্ষ্য ডাঙৰ পুথি পোৱা যায়। এইবোৰৰ ভিতৰত একাদশ শতিকাৰ শেষ আৰু দ্বাদশ শতিকাৰ আদি ভাগত জিনদন্ত শ্ৰীৰ উপদেশবজ্জয়নৰস ‘কালম্বকপ কুলক চচ্চবী’ আদিয়েই প্ৰধান।

ভট্টহৰিৰ বৈবাগ্যশতক ৰ আৰ্হিত মহেশ্বৰ শ্ৰীয়ে সঞ্জয় মঞ্জবী আৰু সুপ্ৰভাচাৰ্যৰ বৈবাগ্যসাৰ আন দুখন উল্লেখযোগ্য নীতি শিক্ষামূলক পুথি। সঞ্জয় মঞ্জবীত ৩৫টা আৰু বৈবাগ্যসাৰত ৭৭টা দোহা আছে।

৪। বৌদ্ধ দোহা

বৌদ্ধ দোহা সমূহকো আধ্যাত্মিক কাব্যৰ শ্ৰেণীতে ধৰিব পাৰি। দোহাৰ বচক সকলক শিক্ষাচাৰ্য বুলি কোৱা হয় আৰু ইবোৰত আধ্যাত্মিক দৰ্শনৰ তত্ত্ব দাঙি ধৰা হৈছে।

৫। গীতিকাব্য

কালিদাসৰ বিক্ৰমোবশীৰ্ণম্ নাটকত অপভ্ৰংশৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পোৱা যায়। সৰগৰ অপেশ্বৰী উৰ্বশীৰ বিবহত মৰ্ত্যৰ বজা পুৰুষৰাব অন্তৰ কিদৰে কাঁতৰ হৈ পৰিছিল তাৰেই মৰ্মস্পৰ্শী চিত্ৰাঙ্কন ইয়াত কৰা হৈছে।

৬। বিবিধ

অপভ্ৰংশৰ গীতি কাব্যৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য পুথি হ'ল—

প্ৰাকৃত-পৈঙ্গল মাত্ৰাবৃত্ত আৰু বৰ্ণবৃত্ত ছন্দৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰিবলৈ বচনা কৰা শ্লোক সমূহক লৈ প্ৰাকৃত পৈঙ্গলৰ সৃষ্টি হৈছে। ইয়াৰ বচক হ'ল পিঙ্গলাচাৰ্য। নামত প্ৰাকৃত হ'লেও ইয়াৰ ভাষা অবহট্ট বা অৰ্বাচীন অপভ্ৰংশ। অপভ্ৰংশক দুটা ভাগত ভাগ কৰি প্ৰাচীন আৰু অৰ্বাচীন বুলি কোৱা হৈছে। অৰ্বাচীন ৰূপৰেই আন এটা নাম হ'ল অবহট্ট। নব্য ভাৰতীয় আৰ্য ভাষাৰ

ক্ৰমবিকাশ আৰু বিবৰ্তনত অবহট্টৰ ভূমিকা যথেষ্ট। সেয়ে প্ৰাকৃত পৈঙ্গলৰ এক ঐতিহাসিক মূল্যও আছে। প্ৰাকৃত পৈঙ্গলৰ শ্লোক সমূহ গ্ৰন্থকাৰৰ নিজা সৃষ্টি নে ইবোৰ সংগ্ৰহ কৰা সেই বিষয়ে সঠিক মতামত দাঙি ধৰিব নোৱাৰি। চতুৰ্দশ শতাব্দী বা তাৰ কিছু পিছত প্ৰাকৃত পৈঙ্গলৰ বচনা কাল বুলি অনুমান কৰা হয়। কাৰণ প্ৰাকৃত পৈঙ্গলৰ ভাষাক নব্য ভাৰতীয় আৰ্ষ ভাষাৰ পূৰ্বৰূপ বুলি কব পাৰি।

কীৰ্ত্তি-জতা আৰু কীৰ্ত্তি পতাকা অবহট্টৰ দুখন শ্ৰেষ্ঠ গ্ৰন্থ হ'ল সুপ্ৰসিদ্ধ কবি বিজ্ঞাপতিৰ কীৰ্ত্তিলতা আৰু কীৰ্ত্তি পতাকা। কবিৰ পৃষ্ঠপোষক মিথিলাৰ ৰজা কীৰ্ত্তিসিংহৰ পিতৃবৈৰীৰ নিৰ্ধাতনৰ কাহিনী চাৰিটা পঙ্কত বৰ্ণনা কৰা হৈছে। সমসাময়িক সম্ৰাজখনৰ ঐতিহাসিক পৰিচয় কাব্যত জিলিকি আছে। গতিকে ইয়াৰ ঐতিহাসিক মূল্যও কম নহয়।

আনখন কাব্য কীৰ্ত্তি পতাকাও ৰজা শিৱসিংহৰ প্ৰণয় কাহিনী আৰু তেওঁৰ কীৰ্ত্তি কলাপ সমূহৰ কাব্যিক বৰ্ণনা দিয়া আছে।

দ্বিতীয় খণ্ড

পঞ্চদশ অধ্যায়

পাঠ্য-শ

ধৰ্মপদ (তুভাসিত)

‘সুভাষিত’ হ’ল ধৰ্মপদৰ বিভিন্ন বৰ্গ (বগগ)ৰ পৰা স’কলিত কৰা কিছুমান শ্লোকৰ সমষ্টি। ইয়াত চত্ৰাৰি আৰ্যসত্য (4 noble truth) সন্নিবিষ্ট হৈছে। অপ্ৰমাদ চিন্তাশীল (Vigilance) অমৃত পদ। প্ৰমাদ মৃত্যু পদ। যিবোৰ মানুহ প্ৰমাদী সেইবোৰ মৃত্যুৰ ওচৰ চাপি যায়। অপ্ৰমাদী মানুহৰ মৃত্যু নাই। পণ্ডিতসকলে জানে কাৰণে অপ্ৰমাদ হৈ আনন্দ লাভ কৰে আৰু তেওঁলোকে আৰ্য সকলৰ ওচৰত স্থান পায়। জ্ঞানী মানুহে নিৰ্বাণক স্পৰ্শ কৰে। যিবোৰ মানুহ সদায় আগ্ৰত সদায় চিন্তাশীল বিবেচক তেওঁলোকে নিৰ্বাণ লাভ কৰে।

(১) অগ্নমন্তো পমন্তেহু স্তেহু বহু জাগৰো

অবলসং ব সীষ সূসো হিহা য়াতি সমেধনো।

(অগ্নমাদ বগগ)

অজুবাদ

বেগী ঘোৰাই যিদৰে দুৰ্বল ঘোৰাক পিছ পেলাই থৈ অগ্ৰগতি লাভ কৰে সেইদৰে অপ্ৰমত্ত আৰু অবিম্বৃত (সজাগ) লোকসকলে প্ৰমত্ত আৰু স্থগ্ৰ লোকসকলক অতিক্ৰম কৰি আগবাঢ়ি যায়।

অজাবলীৰ টোকা

অপপমন্তো<OIA অপ্ৰমত্ত =অপ্ৰ>অগ্ন মত্ত>মন্তো) প্ৰ>পপ
নবীভবন >ও যি যান্না মুক্ত তেঁবেই অগ্নমন্তো।

পমন্তেহ—(পমন্তো>OIA প্রমন্ত) পমন্ত+৭মৌ বহুবচন হু। ঐ>প শব্দ
আদি বর্ণিত থকা ব-ফলা লোপ হৈছে।

সুন্তেহ<OIA সুন্তেহ্ প্ত>স্ত সমীভবন ব>ন স্থপলোক।

অবলস্‌মং<OIA অবলাশ্‌ম্ শ্ব>স্‌ম সমীভবন ম্>ং (পালিত পদব
শেষত থকা হসন্ত ম্ ব ঠাইত অস্থান্য হয়)। দুর্বল ঘোঁবা।

সীষস্‌মো<OIA সীষাশ্‌ (সীষ+অশ্‌) ঙ>ষ ষ>ষ—(পদব মাজত ব ফলা
থাকিলে লোপ হয় আৰু যি বর্ণিত ব ফলা থাকে সি স্থিত হয়) শ্ব>স্‌ম
সমীভবন >ও বেগী ঘোঁবা।

হিহা<√জহাস্তি=হা+আচ to leave behind লোহি

সুমেধসো<OIA সুমেধস অস্ত্য >ও প্রথমবাৰ একবচন পুংলিঙ্গ জ্ঞানী।

(২) দুম্নিগ গহস্‌ম লহনো যথকামনিপাতিনো

চিহ্নস্‌ম দমথো নাধু চিহ্ন দন্ত স্থথারহং।

(চিহ্নবগগ)

অনুবাদ

দুৰ্নিগ্রহ চঞ্চল আৰু ইচ্ছামতে বিচৰণ কৰা চিত্তক দমন কৰাই ভাল।

স যত চিত্তই স্থখ দিয়ে।

শব্দাৱলীৰ টোকা

দুৰ্নিগ গহস্‌ম>OIA দুৰ্নিগ্রহস্ত ন>ন্ন (পালিত শব্দৰ মাজত থকা বর্ণৰ
বেফ লোপ হয় আৰু যি বর্ণিত বেফ থাকে সেই বর্ণ স্থিত
হয়) ঐ>গগ (পদব মাজৰ ব=ফলা লোপ আৰু যি বর্ণিত
ব ফলা থাকে সেই বর্ণ স্থিত হয়) স্ত>স্‌ম (সমীভবন)
দুৰ্নিগ গহ+৬ষ্ঠীৰ একবচন স্‌ম। দমন কৰিব নোৱৰা।

লহনো<OIA লঘুন শ্ব>হ মহাপ্রাণ বর্ণ হ হৈছে >ও (লহ+৬ষ্ঠীৰ
একবচন নো) চঞ্চল।

দমথো<OIA দমথ >ও দমন।

যথকামনিপাতিনো<OIA যথকামনিপাতিন ঙ>থ (ব্যতিক্রম) >ও
ইচ্ছামতে বিচৰণ কৰা।

১৫২ পাণ্ডি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

চিন্তাস্থ<OIA চিন্তস্থ ঞ>স্ (সমীভৱন)

দন্ত্য<OLA দান্তম্ আ>অ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে অন্ত্য ম্
অঙ্কৰ হৈছে দমন কৰা হৈছে।

(৩) ন পৰসেং বিলোম্যানি ন পৰসেং কতাকতং,

অন্তনো ব্ অবেক্থেয় কতানি অকতানিচ।

(পুপ ফ বগ প)

অন্তুবাচ

পৰব দোষবোৰত পৰে কি কৰিলে কি নকৰিলে তালৈ লক্ষ্যন কৰি
নিজৰ কৰ্ম বা অকৰ্মবোৰৰ হে বিচাৰ কৰা উচিত।

শঙ্কৰলীৰ টোকা

পৰসেং<OIA পৰেযাম্-ষ>স্ অন্ত্য য় কাৰ অঙ্কৰ হৈছে অঙ্কৰ
আগত থকা দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে পৰব আনব।

বিলোম্যানি=দোষবোৰ (বহুবচন)।

কতাকতং<OIA কৃতাকৃতম্ (কৃত+অকৃত) ঞ>অ ম্>ং কৰ্ম অকৰ্ম
ভাল বেয়া।

অন্তনো ব্<OIA আন্তন এৱ আ>অ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব
হৈছে অ>ন্ত সমীভৱন ন>নো অন্তনো+এৱ-এইদৰে সন্ধি হৈ
পৰবৰ্তী স্বৰ এ ব লোপ হৈছে। নিজৰ নিচিনা।

অবেক্থেয়ম্<OIA অবেকেষ্য ফ>ক্থ য়া>যয় সমীভৱন লক্ষ্যকৰা বা
বিচাৰ কৰা উচিত।

কতানি<OIA কৃতানি=পুণ্য অকতানি<OIA অকৃতানি=পাপ।

(৪) যথাপি পুপ ফবাসিম্হা কয়িবা শ্ৰীলাঙণে বহু

এবং জাভেন মচেন কণ্ডকং কুসলং বহুং।

(পুপ ফ বগ প)

অনুবাদ

যিদবে ফুলবপবা বহু প্রকাৰৰ মালা গাঁঠা হয় সেইদৰে মৰণশীল
মানুহেও জন্ম ধাৰণ কৰি বহুত সং কাম কৰা উচিত।

অক্ষাৱলীৰ টোকা

পুপ ফৰাসিম্হা < OIA পুপবাশিন্মাং—প > প ফ সংযুক্ত বৰ্ণৰ এটা উন্ন বৰ্ণ
হলে পিছৰ ব্যঞ্জনৰ বৰ্ণৰ মহাপ্রাণ বৰ্ণ হয়। শ > স শ্মাং ব অন্ত্যব্যঞ্জন
লোপ আৰু মীৰ একবচন শ্মা > ম্হা হৈছে ফুলবোৰবপবা।

কয়িবা < OIA কুৰ্য্যং ধ্য > বিয় অন্ত্য হসন্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ = কৰিয়া > কয়িবা
(বৰ্ণ বিপৰ্যয়)।

মালাগুণে—বহু প্রকাৰ মালা পুং ২য়া বহুবচন।

মচেন— < OIA মৰ্ত্যেন তাঁ > ত্য > চ (তালব্যাত্তবন)

কন্তবং < OIA কৰ্ত্তব্যম্ ক্ত > ক্ত ব্য > ক (সমীভবন) ম > ক কৰা উচিত।

(৫) পুস্তা ম থি ধনং ম থি ইতি বালো বিহঞ ঞ্জতি

অৰ্থা হি অন্তনো নথি কৃতো পুস্তো কৃতো ধনং।

(মুখ থ বগ গ)

অনুবাদ

মোৰ পুত্ৰ আছে মোৰ ধন আছে—এই বুলি চিন্তা কৰিয়েই মুৰ্খই
যত্নৰ ভোগ কৰে। নিজেই যেতিয়া নিজৰ নহয় পুত্ৰ বা ধন
কেনেকৈ নিজৰ হব ?

অক্ষাৱলীৰ টোকা

ম থি—ম+অথি সন্ধি হোৱাত আদিশ্বৰ লোপ হৈছে। ম+অথি < OIA

ম+অন্তি ক্ত > থ স্পৰ্শবৰ্ণৰ লগত উন্নবৰ্ণৰ সংযুক্ত হলে—উন্ন বৰ্ণ যদি

আগত থাকে তেতিয়া সমীভবন হয় আৰু স্পৰ্শ বৰ্ণটো মহাপ্রাণ
বৰ্ণলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। মোৰ আছে।

পুস্তা<OIA পুত্ৰ ত্ৰ>ও (সমীভবন) বহুবচন পুত্ৰসকল। বালো—মুখ।
বিহ্ৰঞঞতি <OIA বিহন্ততে স্ত্ৰ>ঞঞ পৰশ্চৈপদ হৈ বিহ্ৰঞঞতি
হৈছে। যন্ত্ৰণা ভোগ কৰে।

অস্তা <OIA আস্থা (আস্থান্) পালিত হসন্ত (ব্যঞ্জনান্ত) শব্দৰ প্ৰয়োগ
নাই। সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ পালিত হয় অসমান
উচ্চাৰণৰ দুটা ব্যঞ্জন সংযুক্ত হলে কোমল উচ্চাৰণৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণ
শক্তিশালী উচ্চাৰণৰ বৰ্ণৰ সৈতে সমীভূত হয়।

কৃতো<OIA কৃত > ও

পুস্তো<IOA পুত্ৰ > ও ত্ৰ>স্ত সমীভবন অসমান উচ্চাৰণৰ দুটা
ব্যঞ্জন সংযুক্ত হলে কোমল উচ্চাৰণৰ ব্যঞ্জনটো শক্তিশালী উচ্চাৰণৰ
ব্যঞ্জনৰ সৈতে সমীভূত হয়।

(৬) সেলো বধা একষনো বাতনো ন সমীৰতি
এবং নিন্দাপসংসাস্ত্ৰ ন সমিঞ্জন্তি পণ্ডিতা।

(পণ্ডিত বৰ্ণ)

অজুবাধ

শিলায় পৰ্বত যিদবে বতাহত নলবে সেইদবে পণ্ডিত লোকেও
নিন্দা বা প্ৰশংসাত বিচলিত নহয়।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

সেলো<OIA শৈল ঐ>এ শ>স >ও পৰ্বত

একষনো<OIA একষন >ও জুসংবদ্ধ।

বাতেন<OIA বাতেন বাত+ওয়াৰ একবচন—এন বতাহৰ ঘাৰ।
সমীৰতি>OIA সমীৰতে সম+ঈৰ+লট্ৰি কৰ্মবাচ্যৰ ঠাইত
কৰ্ভুবাচ্য বিচলিত হয়।

সমিঞ্জন্তি<OIA সমীৰন্তে লট্ৰি প্ৰথম পুৰুষ একবচন বিচলিত হোৱা।
নিন্দাপসংসাস্ত্ৰ—নিন্দা প্ৰশংসাত।

(৭) বো সহস্‌সেন সংগামে মাহুসে জিনে

একং চ জেয়মন্তানং সবে ন গামজু স্তমো ।

(সহস্র বর্গ)

অনুবাদ

কোনো লোকে যদি যুক্ত সহস্রজনক সহস্রাব জয় করে আক আন
এজনে মাত্র নিজক জয় করে তেস্তে তেবেই উত্তম যুদ্ধ বিজ্ঞতা ।

অক্ষরলীখ টোকা

সহসং<OIA সহস্র স্র>সদ সমীভরন পদব মাজত ব ফলা থাকিলে

লোপ হয় আক যি বর্ণত ব ফলা থাকে সেই বর্ণ ষিত হয় । সহস্রজনক ।

সহস্‌সেন<OIA সহস্রেন=স্র>সস—সমীভরন সহস্রাব ।

স গামে<OIA সংগ্রামে গ্র>গ অহুতাব পববর্তী যুক্তব্যঞ্জন প্রায়েই নাথাকে
যুক্ত ।

জিনে<OIA জিনেং>জয়েং অন্ত্য ৭ ব লোপ জি ধাতু বিধিলিঙ ষাং ।

পালিত √জি=জিনাতি জয়তি জেতি । জয় কবা উচিত ।

মাহুসে<OIA মাহুসান্ য<স অন্ত্য হসন্ত ব্যঞ্জন লোপ ২য়া বহুবচন—এ ।

সংগামজুস্তমো<স গ্রামজিৎ+উত্তম পদব শেষত থকা ব্যঞ্জন বা হসন্ত
লোপ হয় ।

গ্র>গ—অহুতাব পববর্তী যুক্ত ব্যঞ্জন প্রায়েই নাথাকে ।

> ও সংগামজিৎ+উত্তমো সন্ধিব ফলত পূর্ববর্তী ই স্বব লোপ হৈছে ।

(৮) সকে তসন্তি দণ্ডস্‌ সকে ভায়ন্তি মচ্‌নো

ন হনৈয়া ন ষাতিয়ে অন্তানং উপমং কচ্‌তা ।

(দণ্ড বর্গ)

অনুবাদ

দণ্ড আক যুড়্যক সকলোয়ে ভয় করে গতিকে নিজব দবে ভাবি কাকো
হত্যা কবা বা হত্যা করোবা উচিত নহয় ।

শব্দারলীৰ টোকা

সৰ্কে<OIA সৰ্কে—ৰ্ৰ>ৰ পালিত বেক ব প্রয়োগ নাই।

ভসন্তি<OIA ভসন্তি ভ>ত—ব ফলা শব্দৰ আদি বৰ্ণত থাকিলে লোপ হয়।

স্ত>স্—সমীভৱনৰ ফলত য় ব লোপ। ভয় কৰে।

দণ্ডস্<OIA দণ্ডস্ত—স্ত—স্>সমীভৱনৰ ফলত য় ব লোপ। দণ্ড বা শাস্তি।

ভায়ন্তি<OIA ভায়ন্তে আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰস্মৈপদ ভয় কৰা।

মচ্চ নো<OIA মৃত্যো ঋ>ঋ ত্যা>চ্চ তালব্যীভৱন বগী একবচনত মচ্চ নো। মৃত্যুক।

কত্বা<OIA কত্বা ঋ>অ কৰি।

হনেষ্য √হন্ ষাৎ (বিধিলিঙ) √হন্+এষ্য হত্যা কৰা।

ষাতয়ে—<OIA ষাতয়েৎ অন্ত্য ব্যঞ্জনৰ লোপ। হত্যা কৰোৱা উচিত।

(২) সৰ্কে ভসন্তি দণ্ডস্ সৰ্কেণ জীৱিতং পিয়

অন্তানং উপয়ং কত্বা হনেয়্য ন ষাতয়ে।

(দণ্ড বৰ্গ)

অনুবাদ

শাস্তি বা দণ্ডক সকলোৱে ভয় কৰে জীৱন সকলোৱে প্ৰিয় গতিকৈ নিজৰ দৰে ভাবি কাকো হত্যা কৰা বা হত্যা কৰোৱা উচিত নহয়।

শব্দারলীৰ টোকা

সৰ্কেণ<OIA সৰ্কেষাম্ ৰ্ৰ>ৰ—পালিত বেক ব প্রয়োগ নাই ব>স।

অন্ত্য হসন্ত ম অজ্ঞাৰ হৈছে। বগীৰ বহুবচন সকলোৰে।

জীৱিতং<জীৱিতম্ অন্ত্য ম্>ং জীৱন।

পিয়ং<OIA প্ৰিয়ম্ প্ৰ>প—পদৰ আদি বৰ্ণত থকা ব ফলা লোপ হয় পদৰ শেষত থকা হসন্ত ম্ ব ঠাইত অজ্ঞাৰ হয়।

পস্ চিত্তকতং বিধং অককাংসং সমুস্মিতং

আত্মবং বহুসংকপ পং যস্ম নখি ধুং ঠিতি।

(জবা বৰ্গ)

অজ্ঞাবাদ

—কৃত বিকৃত বোগযুক্ত বিহ্বল নানা সংকল্পপূৰ্ণ আৰু অস্থায়ী এই স্থিতিত পোন হৈ থকা দেহযুক্তিটোলৈ চোৱা—দৰাচলতে বাৰ কোনো অস্তিত্ব নাই।

অজ্ঞাবাদীৰ টোকা

পদ্য <OIA পদ্য >পদ্য>সদ্য সমীভৱন চোৱা।

চিন্তকৰ্ত্তা <OIA চিত্তকৃতম্—ত্ৰ>ত্ৰ—পদ্যৰ মাজত ব ফলা থাকিলে লোপ হয়।
আৰু যি বৰ্ণত ব ফলা থাকে সেই বৰ্ণ দ্বিত হয়। কৃত >ক (ঋ>অ)
অন্ত্য য়>ং সজ্জিত।

বিষয়—বুৰবুৰণি ইয়াত মানৱ দেহ হৈছে।

অককায়—অকৰ + কায় (পালি সমাস) অন্ত্য হসন্তৰ ব লোপ কৃত বিকৃত
দেহা (কায়)।

সমুস্ৰুতি <OIA সমুচ্ছিতম্ (সম্+উৎ+শৃতম্) শৃ>সদ্য অন্ত্য হসন্ত
য়>ং পোন হৈ থকা।

বহুসংকল্প <OIA বহু স কল্পম্—কল্প>কল্প—সমীভৱন—নানা সংকল্প পূৰ্ণ
যুগ>OIA ধ্ৰুৱম্—ধ্ৰু>ধ্ৰু—শব্দৰ আদি বফলাৰ লোপ অন্ত্য য়>ং।

ঠিতি <OIA স্থিতি স্থ>ধ>ঠ মুৰ্ছণীভৱন আৰু স যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা উন্ন বৰ্ণ
হলে সিহঁত পিছত হাপ্ৰাণলৈ ৰূপান্তৰিত হয় তদুপৰি পালিত শব্দৰ
আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ নাই।

(১১) অপ পদ্যস্থতা য় পুৰিসো বলিৱন্দো ব জীৱতি

মংসানি তস্ম বভটন্তি পঞ ঞ্জা তস্ম ন বভটন্তি।

(জৰা বৰ্ণ)

অজ্ঞাবাদ

অজ্ঞাবাদৰ এই মাহুহজন মাথোন বলদৰ দৰে জীয়াই আছে। তেওঁৰ
মঙহে বাঢ়ে প্ৰজা নাবাঢ়ে।

১৫৮ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

শব্দাৱলীৰ টোকা

বলিবদো<OIA বলীবদ —পালিত বেকৰ প্ৰয়োগ নাই >ও বলদ।

অপ পস স্ততা যং<OIA অল্পস্তত + অয়ম্

স্ত>প্ৰ সমীভৱনৰ নিয়ম অনুযায়ী ল প ব লগত সমীভূত হৈছে।

স্ত>স স্ত শব্দৰ মাজত ব ফলা থাকিলে লোপ হয় আৰু যি বৰ্ণত ব ফলা থাকে সি স্থিত হয়। অল্পস স্ততো + অয়ম্

(>ও)=অল্পস স্ততা যং (ও + অ=আ—সন্ধি)। অল্পশিক্ষিতা

পুৰিসো<OIA পুৰষ ক>বি (উ>ই) পালিত শব্দৰ মাজৰ অক্ষৰত থকা

উ ঠ হয়। ব>স >ও।

অয়ং পুৰিসো—এই মাহুহজন।

মাংসানি<OIA মাংসানি অনুস্বাবৰ পূৰ্ব দীৰ্ঘ স্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে। যঙহবোৰ
বচবচন।

বভ চন্তি<OIA বৰ্ভন্তে ভ্ৰ>ভট (মূৰ্দ্ধণীভৱন) আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰস্মৈপদ
হৈছে বাঢ়ে।

পঞঞা<OIA প্ৰজ্ঞা প্ৰ>প—শব্দৰ আদি বৰ্ণৰ ব ফলা লোপ হয়
জ্ঞ>ঞঞা জ্ঞান।

(১২) অচৰিত্বা ব্ৰহ্মচৰিয়ং অলকা যোবনে ধনং

জিগ্নকোকা ব ঝায়ন্তি খীণ মচ্ছে ব পজলে।

(জবা বৰ্ণ)

অনুবাদ

যি লোকে ব্ৰহ্মচৰ্য্য আচৰণ নকৰে আৰু যৌৱনকালত ধন উপাৰ্জন
নকৰে তেওঁলোকে মাহ মোহোৱা পুখুৰীত বুঢ়াবগলীৰ দৰে নিকপায়
হৈ চিন্তা কৰি থাকে।

শব্দাৱলীৰ টোকা

অচৰিত্বা<OIA অচৰিত্বা—পালন নকৰে।

অলকা<OIA অলকা—লাভ নকৰি।

যোন্ধনে<OIA ঘোঁদনে ঘোঁ>ঘো (ওঁ>ও) খাসাষাভব কাৰণে 'ঘ — ঙ্গ' হৈছে।

জিহ্বাকোকা ব<OIA জীৰ্ণ+কোঁক +ইব ণ>ঙ্গ বেক লোপ হোৱা কাৰণে বেক থকা বৰ্ণ ণ দ্বিত হৈছে ক্ৰ>ক

ওঁ>ও >আ স্বৰ সংকোচনৰ ফলত ইব>ব ঙ্গ>ই যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ পালিত সদায় হ্রস্ব হয়। বুঢ়া বগলীৰ নিচিনা।

ৰায়ন্তি<OIA ধ্যায়ন্তি ধ্য>জ ঙ্গ>ঙ্গ কাৰণ শব্দৰ আদিত সংযুক্ত ব্যঞ্জন নহয়। চিন্তা কৰা বা ধ্যান কৰা।

খীণ মচ্ছে ব<OIA ক্ষীণ মৎস্ত +ইব ঙ্গ>থ ত স্ত>চ্ছ

ইব>ব মৎস্ত>মচ্ছ পালিত সাধাৰণতে তিনিটা ব্যঞ্জনৰ যোগ নহয়।

পল্লবে<OIA পল্বে ৰ>ঙ্গ সমীভৱনৰ ফলত উচ্চাৰণৰ কোমলতা অল্পস্বৰি ব>ল হৈছে পুখুৰীত।

(১৩) অভাহি অন্তনো নাথো কোহি নাথো পবো সিয়া

অন্তনো ব হ্রদন্তেন নাথ লভতি দুস্তভং।

(আত্মবৰ্গ)

অনুবাদ

(আত্মাই) নিজেহ নিজৰ নাথ (আত্ম) অন্ত কোন নাথ হব পাবে ? নিজক হ্রস্ব যত কৰিব পাবিলে দুস্ত ভ নাথ লাভ হয় অৰ্থাৎ নিৰ্বাণ লাভ হয়।

অক্ষরলীৰ টোকা

কো<OIA ক >ও কোন।

পবো<OIA পব >ও পবা বা অন্ত

সিয়া<OIA স্যাং>স্তা পদৰ শেষত হ্রস্ব বা ব্যঞ্জন লোপ হয় স্তা>সিয়া—
স্বভক্তি আছে বা হয়।

হ্রদন্তেন<OIA হ্রদান্তেন আ>অ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয়। হ্রসংযত।

অজান ব<OIA আঅন +এব>অজানো+এব (সন্ধি) নিজকেই।

লভতি<OIA লভতে আঅনেপদী পবনৈপদ হৈছে লাভ কৰা।

দুত্তম<OIA দুত্তম দ্ব >দ্ব পালিত বেফৰ প্ৰয়োগ নাই আৰু তিনিটা ব্যঞ্জনৰ সংযোগ নহয় অস্ত্য হসন্ত ম>। পাবলৈ চান।

(১৪) উত্তিট্টে নপমজ্জ্য ধম্ম সুচৰিতং চৰে

ধম্মচাৰী সুখং মেতি অশ্মিং লোকে পবম্ব হি চ।

(লোক বৰ্গ)

অজ্ঞানবাদ

উঠা প্ৰমত্ত হৈ নাথাকিবা সজধৰ্ম আচৰণ কৰা উচিত। ধৰ্ম পালন কৰা লোকে ইহলোক পৰলোক উভয়তে সুখত বাস কৰে।

অক্ষারলীৰ টোকা

উত্তিট্টে<OIA উত্তিষ্ঠে—ঠ>ট্ট সমীভৱন শব্দৰ শেষৰ হসন্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণ লোপ হয় উঠা উচিত।

নপমজ্জ্য<OIA নপ্ৰমাদ্যেৎ প্ৰ>প্প—শব্দৰ মাজৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ লগত ব ফলা থাকিলে ব ফলা লোপ হয় আৰু সেই ব্যঞ্জন দ্বিত হয় আ>অ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগত থকা দীৰ্ঘস্বৰ সদায় হ্ৰস্ব হয় ত্ত>জ্জ—তালিব্যাভৱন পদৰ শেষৰ ব্যঞ্জন ৎ—ব লোপ +এযয—প্ৰথম পু বিধিলিঙ পবনৈপদ একবচন প্ৰমত্ত হোৱা উচিত নহয়।

চৰে<OIA চৰেৎ—শব্দৰ শেষৰ ব্যঞ্জন ৎ লোপ হৈছে? আচৰণ কৰা উচিত।

মেতি>OIA মেতে—ম>ম পবনৈপদ হৈছে বাস কৰা।

পবম্বহি<OIA পবস্মিন্ পালিত ম্ব>ম্বহি অস্ত্যব্যঞ্জন ন্ ব লোপ।

(১) ন কহাপণ বস্সেন তিস্তি কামেহু বিজ্জতি

অগ্নসাধা দুক্খা কামা ইত্তি বিঞঞায় পণ্ডিতো।

(বুদ্ধ বৰ্ণ)

অনুবাদ

বর্ণমূত্রা এবং কামনার তৃপ্তি নহয় কামনাবোৰ সামান্য আৰু
দুখ জনক ইয়াকে জ্ঞানি মাহুহ পতিত হয়।

শব্দাৱলীৰ টোকা

কহাপণ<OIA কাৰ্ষাপণ>কস্মাপণ>কহাপণ ষ>স্ন বেফ লোপ
হোৱাত ব (ব>স) দ্বিত হৈ স্ন হৈছে আৰু পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘ স্বৰ (আ>অ)
দ্বয় হৈ কস্মা (কস্মা>কহা) হৈছে বর্ণ মূত্রা।

বস্মেন<OIA বৰ্ষেণ ষ>স্ন বেফ লোপ হৈ (ষ>স) দ্বিত হৈছে
বৰ্ষণ কৰা।

তিস্তি>OIA তৃপ্তি ঋ>ই গু>স্ত—অগমান উচ্চাৰণৰ ছটা ব্যঞ্জনৰ সংযুক্ত
হলে কোমল উচ্চাৰণৰ ব্যঞ্জনটো ঋষ্টিন উচ্চাৰণৰ বৰ্ণৰ সৈতে সমীভূত
হয় সম্ভৱ।

কামেন্স<OIA কামেষু ষ>স ৭মীৰ বহুবচন কামনাত।

বিজ্ঞতি<OIA বিজ্ঞতে জ্ঞ>জ্ঞ তে পৰস্মৈপদীত তি হৈছে হয়।

অগ্নসূদা>অগ্নাস্বাদ গ্ন>গ্ন—সমীভৱন স্ব>স্ন—সমীভৱন কন্ন
সোৱাদ।

বিঞ ঞায়<OIA বিজ্ঞায় জ্ঞ>ঞ ঞ জানি।

(১৬) জয়ং দেবং পসৱতি দুক্খ সেতি পৰাজিতো

উপসন্তো স্তুথ সেতি হিত্বা জয় পৰাজয়।

(স্তুথ বৰ্গ)

অনুবাদ

জয় লাভে শক্ততাৰ সৃষ্টি কৰে পৰাজিত জনে দুখেৰে কাল যাপন কৰে।

যিজন জয়—পৰাজয় অতীত তেওঁ শাস্ত হৃদয়ে স্তুথেৰে বাস কৰে।

শব্দাৱলীৰ টোকা

জয়ং—ক্লীবলিঙ্গ হিচাপে—ব্যৱহাৰ হৈছে সংস্কৃত পুংলিঙ্গ।

দেবং<OIA বৈবন্ ঐ>এ ম্>ং শক্ততা।

১৬২ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

পসৱতি<OIA প্ৰসৱতি প্ৰ>প—পদৰ আদিশিত ৰ ফলাব লোপ সৃষ্টি কৰে
বা জন্ম দিয়ে।

উপসন্তো<OIA উপশাস্ত শ>স আ>অ—সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘ
হ্ৰস্ব হয়। >ও শাস্ত।

সেতি<শেতে (পৰস্মৈপদ) শ>স আত্মনেপদীৰ তে তি হৈছে।

হিৱা<OIA হিৱা—ত্যাগ কৰি।

(১৭) আৰোগ গ পৰমা লাভা সন্তুট্টী পৰমং ধনং

বিস্ৰাস পৰমা ঞ্জাতি নিৰ্বান পৰমং সুখং।

(সুখ বৰ্গ)

অনুবাদ

আৰোগ্যই পৰম লাভ সন্তোষেই পৰম ধন বিশ্বাসেই পৰম বন্ধু নিৰ্বাণেই
পৰম সুখ।

শকাৱলীৰ টোকা

আৰোগ গ<OIA আৰোগ্য গ্য>গ গ সমীভৱন স্থাৱৰা।

সন্তুট্টী<OIA সন্তুষ্টি ট>ট্ট—উত্তৰবৰ্ণৰ লগত সংযুক্ত হোৱা কাৰণে মহাপ্ৰাণনৈ
ৰূপান্তৰিত হৈছে। পিছত ব্যঞ্জন থকা কাৰণে (সন্তুট্টী পৰমং) পূৰ্ববৰ্তী
অব দীৰ্ঘ হৈছে।

ঞাতি<OIA জাতি জ>ঞ ঞ্জ>ঞ—অৰব আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাথাকে।

(১৮) মা পিয়েহি সমাগছি অপ পিয়েহি কুমাচনং

পিয়ানং অন্নস্ননং দুকুখং অপ পিয়ানঞ্চ দস্ননং।

(প্ৰিয় বৰ্গ)

অনুবাদ

প্ৰিয়ৰ সংগ ত্যাগ কৰা কেতিয়াও অপ্ৰিয়ৰ সংগ নলবা। প্ৰিয়লোকৰ
অদৰ্শন আৰু অপ্ৰিয়লোকৰ দৰ্শন উভয়েই দুখজনক।

প্ৰকাৰলীৰ টোকা

পিয়েহি<OIA পিয়েতি প্র>প—পদৰ আদিবৰ্ণত ব ফলা থাকিলে
লোপ হয় ভ>হ পালিত মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হ হয় প্ৰিয়ৰ লগত।

প্ৰাগ্গি<OIA সমাগচ্ছি—সম্ আ গম্+ই—মধ্যম পুৰুষৰ একবচন।

অপ পিয়েহি<OIA অপিয়েতি প্র>প প শব্দৰ মধ্যত বা শেষত থকা ব্যঞ্জনৰ
লগত ব ফলা থাকিলে সি লোপ হয় আৰু যি ব্যঞ্জনৰ লগত থাকে
সেই ব্যঞ্জন দ্বিত হয় ভ>হ।

কুদাচন<OIA কদাচন ক্ৰীৱলিঙ্গৰ শব্দৰ সাদৃশ্য অনুসৰিৰ আগত। কেতিয়াও
পিয়ানং<OIA প্ৰিয়ানং প্র>প আদিহিত ব্যঞ্জনত থকা ব ফলাৰ লোপ
অদস সনং<OIA অদৰ্শনম্ ৰ্শ>স >স্ বেফ লোপ আৰু স দ্বিত হৈছে
ম্>ং শব্দৰ শেষত হস্ত ম থকাবাবে অনুসৰি হৈছে।

অপ পিয়ানঞ্চ<OIA অপ্ৰিয়ানা চ প্র>প প নাং চ>নাঞ্চ>নঞ্চ যুক্ত
ব্যঞ্জনৰ আগৰ দীৰ্ঘত্বৰ হ্রস্ব হয়।

(১২) অক্ৰোধেন জিনে কোধং অসাধুং সাধুনা জিনে

জিনে কদবিয়ং দানেন সচেন অলিকবাদিন।

(ক্ৰোধ বৰ্গ)

অনুবাদ

অক্ৰোধবৰ্ণা ক্ৰোধক অসাধুক সাধুতাবে কৃপণক দানেবে আৰু
মিছলীয়াক সত্যবৰ্ণা জয় কৰা উচিত।

প্ৰকাৰলীৰ টোকা

অক্ৰোধেন<OIA অক্ৰোধেন ক্ৰ>ক শব্দৰ মাজৰ বৰ্ণত ব ফলা থাকিলে
লোপ হয় আৰু যি বৰ্ণত ব ফলা থাকে সেই বৰ্ণ দ্বিত হয়। অক্ৰোধ
+এন (ভূতীয়াৰ একবচন) অক্ৰোধবৰ্ণা।

কদাবিয়ং<OIA কদৰ্যম্ ৰ্য>ৰ্য>বিয়ং—বেফ য কাৰত থাকিলে সিহঁতৰ
উভয়ৰ ঠাইত বিয় হয় ম্>ং পদৰ শেষত থকা হস্ত ম্ অনুসৰি হয়।
কৃপণক।

সন্ধান<OIA সন্ধান ভ্য>চ (ভালবায়ীভৱন) সচ্চ+এন (ভূতীয়াৰ একবচন) সত্যৰ দ্বাৰা।

অলিকহাদিনং<OIA অলীকহাদিনম্ মিছলীয়াক।

(২) ন তেন পণ্ডিতো হোতি যাবতা বহু ভাসতি
থেয়ী অবেরী অভয়ো পণ্ডিতো তি পর চতি।

(ধাৰ্মিক বৰ্গ)

অনুবাদ

বহু বক্তৃতাবে কোনোৱে পণ্ডিত হব নোৱাৰে যিজন কমালীল শব্দ
হীন আৰু যি নিৰ্ভীক তেৱে ই পণ্ডিত নামে অভিহিত হয়।

শব্দাৱলীৰ টোকা

হোতি>ভৱতি ভ>হ মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হ হয় অৱ>ও যিহব অৱ' আৰু
অয়—এই দুটাৰ পালিত ব্যৱহাৰ নহয় অৱ ব ঠাইত ও হৈছে।
হয়।

ভাসতি<OIA ভাসতি ভাষণ দিয়া।

থেয়ী<OIA ত্বেয়ী ক্>থ, কমালীল।

অৱেরী>OIA অবেরী ঐ>এ (ঐ আৰু ঔ অবতুটা পালিত ক্ৰমে এ
আৰু ও লৈ ৰূপান্তৰিত হৈছে)। বৈৰীহীন।

অভয়ো<OIA অভয় >ও নিৰ্ভীক।

পর চতি<OIA প্রোচ্যতে প্র>প শব্দৰ আদি বৰ্ণত ৰ কাৰ থাকিলে লোপ
হয় চ্য>চ (সমীভৱন) প+উচতি=পর চতি পরশ্চৈপদ।

(২১) দুবে সন্তো পকাসেস্তি হিমবন্তো ব পবন্তো

অসন্তে থ ন দিস্ সন্তি বস্তিথিস্তা যথা সব।

(পকিয় বৰ্গ)

অনুবাদ

সাধুলোক হিমালয় পৰ্বতৰ দৰে দুবৰ পৰাই প্ৰকাশ হয় কিন্তু অসং লোক
ৰাতি নিষ্কেপ কৰা শব্দৰ দৰে অদৃষ্ট হৈ থাকে।

শব্দাৱলীৰ টোকা

নস্তো<OIA নস্ত >ও সাধুলোক।

পকাসেন্তি<OIA প্ৰকাশয়ন্তি প্ৰ>প শব্দৰ আদি অবত থকা ব কাবৰ
লোপ ন>স অয় >এ—পালিত দ্বিগ্বৰ ব্যৱহাৰ নাই। প্ৰকাশিত হয়।
হিমবন্তো<OIA হিমবন্ত >ও।

ব<OIA ইব দবে নিচিনা।

পৰন্তো<OIA পৰন্ত ৰঁ>ৰ—পালিত তিনিটা ব্যঞ্জনৰ সংযোগ নহয়
<ও।

অসন্তেথ—অসন্তো+এথ<OIA অসন্ত অত্ৰ >ও অত্ৰ>অথ (ব্যতিক্ৰম)
অসাধু লোক।

দিস্‌সন্তি<OIA দৃশ্‌সন্তি ঋ>ই শ>ন ঙ্গ>স্‌ দেখা যায়।

বন্তি<OIA বাত্ৰি ত্ৰ>ন্ত শব্দৰ মাজত বা শেষৰ বৰ্ণত ব কাৰ থাকিলে
লোপ হয় আৰু যি বৰ্ণত ব কাৰ থাকে সি দ্বিত হয় আ>অ যুক্ত
ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘৰ সদায় হ্ৰস্ব হয়।

খিত্তা<OIA ক্ষিত্তা ক্ষ>থ ঙ্গ>ন্ত সমান উচ্চাৰণৰ দুটা ব্যঞ্জন সংযুক্ত
হৈ থাকিলে প্ৰথমটো দ্বিতীয়টোৰ লগত সমীভূত হয়। নিষ্কেপ কৰা।

নবা<OIA নবা শ>স ইয়াত বিনৰ্গ লোপ হৈছে। শব্দবোৰ।

(২২) সুখা মন্তেষ যতা লোকে অথো পেন্তেষ যতা সুখা

সুখা সামঞ ঞ্জতা লোকে অথো ব্ৰহ্মঞ ঞ্জতা সুখা।

(হস্তী বৰ্গ)

অজুবাদ

জগতত মাতৃ সেৱা সুখকৰ পিতৃসেৱা সুখকৰ জগতত ভ্ৰমণ আৰু ব্ৰাহ্মণ
সেৱা সুখকৰ।

শব্দাৱলীৰ টোকা

মন্তেষ যতা<OIA * মাত্ৰেয়তা ত্ৰ>ন্ত শব্দৰ মাজৰ ব্যঞ্জনৰ লগত থকা
ব কাবৰ লোপ আৰু সেই ব্যঞ্জন দ্বিত আ>অ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী
দীৰ্ঘৰ হ্ৰস্বতা প্ৰৱণ য়>য় য (আসাদাত)—মাতৃসেৱা।

১৩৬ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

পেত্তেয যতা<OIA *পৈত্তেয়তা ঐ>এ ঐ স্বৰৰ ব্যৱহাৰ পালিত নাই
ত্ৰ>ত ব কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জন বিত আৰু ব কাৰৰ লোপ য়>য য (স্বাসাঘাত),
—পিতৃসেৱা ।

সামঞ এতা<OIA *সামণ্যতা জ্ৰ>স শব্দৰ আদি বৰ্ণৰ ব কাৰৰ লোপ
শ>স ণ্য>ঞ এ —স্রমণ সেৱা ।

ব্রহ্মঞ এতা<OIA ব্রাহ্মণ্যতা আ>অ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰৰ
হ্রস্বতা প্রৱণ ণ্য>ঞ এ ব্রহ্ম>ব্রহ্ম (ব্যতিক্রম)—ব্রাহ্মণ সেৱা ।

(২৩) চক্খুনা সংৱবো সাধু সাধু সোত্তেন সংৱবো

জানেন সংৱবো সাধু সাধু জিব হায় সংৱবো ।

(ভিক্ষু বৰ্গ)

অনুবাদ

চক্খৰ সংযম হিতকৰ (সাধু) কাণৰ সংযম হিতকৰ জ্ঞান সংযম উত্তম,
জিভাৰ সংযম উত্তম ।

সংস্কৃতৰ টোকা

চক্খুনা<OIA চক্ষুৰা ক্ষ>ক্খ—চক্খু পালিত তৃতীয়াৰ একবচন না
চক্খু+না=চক্খুনা চকুৰে বা চকুৰ দ্বাৰা ।

সংৱবো<OIA সম্বব >ও সংযম ।

সোত্তেন<OIA সৌত্তেন জ্ৰ>স শ>স আদি বৰ্ণৰ ব কাৰৰ লোপ
ত্ৰ>ত>ত—হুটা একে ধৰনি থাকিলে এটা লোপ হয় কানেৰে ।

জানেন<OIA জানেণ জ্ৰ>জ আদি বৰ্ণৰ ব কাৰৰ লোপ ণ>ন জানব দ্বাৰা ।

জিব হায়<জিহ্বায় জিহ্বা>জিব হা (বৰ্ণ বিপৰ্যয়) তৃতীয়াৰ একবচন জীলিক
জিভাৰ দ্বাৰা ।

(২৪) কায়েন সংৱবো সাধু সাধু বাচায় সংৱবো

মনসা সংৱবো সাধু সাধু মক্খথ সংৱবো ।

(ভিক্ষু বৰ্গ)

অমুবাদ

দৈহিক সংঘৰ্ষ উত্তম বাক্ সংঘৰ্ষ উত্তম চিন্তাব (মানসিক) সংঘৰ্ষ
উত্তম সকলো ক্ষেত্রেতে সংযমী হোৱা ভাল।

শব্দাৱলীৰ টোকা

কায়েন<OIA কায়েণ ণ>ন শব্দীবেবে।

বাচায়<OIA বাচায় বচনেবে।

মনসা<OIA মনসা মনেবে।

সকথ<OIA সৰ্বত্র র্ৰ>ক পালিত তিনি ব্যঞ্জনৰ সংযোগ নহয় ত্র>থ
(ব্যতিক্রম) সকলো ক্ষেত্রেতে।

(২৫) যস কায়েন বাচায় নথি মনসা দুক্কতং
সংবৃত্তং তীহি ঠানেহি তম্হং ক্রমি ব্রাহ্মণ।

অমুবাদ

যি জনৰ দেহ বাক্য আৰু মনত পাপ নাই যিজন এই তিনিও
ক্ষেত্রেতে সংযমী তেওঁকেই মই ব্রাহ্মণ বোলে।।

শব্দাৱলীৰ টোকা

যস<OIA যস্ স্ত>স—সমীভবন।

দুক্কতং<OIA দুক্কতম্ ক্ত>ক পালিত তিনিটা ব্যঞ্জনৰ সংযোগ নহয়
পদৰ শেষত থকা হসন্ত য়ৰ ঠাইত অল্পস্বৰ পাপ

সংবৃত্তং<OIA সংবৃত্তম্ থ>উ শব্দৰ শেষত থকা হসন্ত য়ৰ ঠাইত
অল্পস্বৰ সংঘৰ্ষ।

তীহি<OIA ত্রীতি ত্র>ত—শব্দৰ আদি ব্যঞ্জনৰ লগত থকা ব কাৰৰ
লোপ ত>হ ত্রি বা তিনি।

ঠানেহি<OIA স্থান স্থ>থ>ঠ শব্দ অতি স্থানত ব্রাহ্ম একক ব্যঞ্জন বৰ্ণহে
ব্যৱহাৰ হয় আৰু মূৰ্দ্ধণীভৱন ঠান+৩য়াৰ বহুবচন—হি।

ক্রমি<OIA ব্রবীমি ক্ষেত্র বিশেষে শব্দৰ আদি ব্যঞ্জন বৰ্ণত থকা ব ফলাব
স্থিতি। মই কওঁ।

(২৬) ন জটাহি ন গোন্তেহি ন জচ্চা হোতি ব্রাহ্মণে

যম্‌হি সচ্চংচ ধম্মো চ সো সূচী সো চ ব্রাহ্মণো ।

(ব্রাহ্মণ বৰ্গ)

অনুবাদ

জটাহ গোত্র আৰু জাতিৰ দ্বাৰা কোনো ব্রাহ্মণ নহয় যিজনত সত্য আৰু ধৰ্ম্মত আছে তেৱেঁই পৱিত্ৰ তেৱেঁই ব্রাহ্মণ ।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

জটাহি < OIA জটাহি জটা + ৩য়াৰ বহুবচন — হি (ভি) জটাহ দ্বাৰা

গোন্তেহি < OIA গোত্র জ > স্ত শব্দৰ আদি ভিন্ন ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ লগত ৰ ফলা থাকিলে লোপ আৰু ৰ ফলা যুক্ত ব্যঞ্জনৰ দ্বিত গোন্ত + তৃতীয়াৰ বহুবচন — এহি গোত্রৰ দ্বাৰা

জচ্চা < OIA জাত্যা ত্য > চ তালব্যীভৱন আ > অ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰৰ হ্রস্বতা প্ৰৱণ জাতিৰ দ্বাৰা ।

যম্‌হি < OIA যম্‌হি ন্ম > ম্‌হি (বৰ্ণ বিপৰ্যায়) অন্ত্য হসন্ত ব্যঞ্জন ন্ ৰ লোপ যাৰ ভিত্তবত ।

সচ্চং < OIA সত্যম্‌ ত্য > চ তালব্যীভৱন অন্ত্য হসন্ত ম্‌ ৰ ঠাইত অল্পস্বৰ সত্য ।

সো < OIA স > ও তেওঁ সোচ তেৱেঁই ।

(২৭) ধম্ম চৰে সূচৰতিং ন তং দুচ্চৰিতং চৰে

ধম্মচাৰী সূতং সেতি অস্মিং লোকে পৰম্‌হি চ ।

(লোক বৰ্গ)

অনুবাদ

সজ ধৰ্ম্ম আচৰণ কৰা উচিত অধৰ্ম্ম আচৰণ কৰা অসুচিত । ধৰ্ম্ম আচৰণ কৰা লোকে ইহ আৰু পৰলোকত সুখেৰে থাকে ।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

দুচ্চৰিতং < দুচ্চৰিতম্‌ (দু + চৰিতম্‌) চ > চ — সমীভৱন ম্‌ >ং অন্ত্য হসন্ত ম্‌ কাৰৰ ঠাইত অল্পস্বৰ, অধৰ্ম্ম পাণ কাষ ।

চবে<চবেৎ—অন্ত্য ব্যঞ্জনব লোপ বিধিলিঙ যাং প্রথম পূৰ্ব্বব একবচন।
অশ্বিন্<অশ্বিন্ অন্ত্য ব্যঞ্জনব লোপ আৰু তাৰ ঠাইত অল্পস্বাব।
পৰম্হি<পৰশ্বিন্ পালিত শ্বি>ম্হি হয়।

(২৮) যথা বুৰ লকং পস্বে যথা পস্বে মৰীচিকং
এবং লোকং অৱেক্ষন্তং মচ্চ বাজা ন পস্ৱতি।
(লোক বৰ্গ)

অনুবাদ

পৃথিবীক পানীৰ বুৰবুৰণি যেন দেখা উচিত ইয়াক মৰীচিকাৰ দৰে ভাবা
উচিত। যিজন পৃথিবীক এইদৰে ভাবে তেওঁক মৃত্যুৰ বজাই (যমৰজা)
দেখা নাপায়।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

বুৰ লকং<OIA বুৰ দকম্ দ্ব>ক সামান উচ্চাৰণ ছটা ব্যঞ্জনব প্ৰথমটো
দ্বিতীয়টোৰ লগত সমীভৱন দ>ড়>ল অন্ত্য ম্> বুৰবুৰণি।
পস্বে<OIA পশ্বেৎ শ>স শ্চ>স্ অন্ত্যব্যঞ্জনব লোপ প্ৰথম পূৰ্ব্বব এক
বচন দেখা উচিত।
লোকং<OIA লোকম্ পদৰ শেষত থকা হসন্ত ম্ ব ঠাইত অল্পস্বাব
পৃথিবীখনক।
এবং<OIA এবম্ পদৰ শেষত থকা হসন্ত ম্ ব ঠাইত অল্পস্বাব
অৱেক্ষন্তং<OIA এৱেক্ষন্ত ক্ষ—ক্ৰ চায়।
মচ্চ বাজা—মচ্চ + বাজা মচ্চ>মৃত্যু ঋ>অ ত্য>চ্চ তালব্যীভৱন
যমৰাজা।

(২৯) এষ পস্ৱতি মং লোক চিন্তং বাজৰথুপমং
যথ বালা বিনীদন্তি নথি নদো বিজানতং।
(লোক বৰ্গ)

অনুবাদ

আহা বিচিত্ৰ বাজপথ সদৃশ এই জগতখনক চোৱাহি। ইয়াত মূৰ্খলোকে
আকৃষ্ট হয় কিন্তু জানীসকল তাত আসক্ত নহয়।

অক্ষরলীৰ টোকা

এধ পস্ সধ<OLA এত পত্ৰত ত>ধ—মহাপ্রাণীভৱন ভ>স্য—স্+লোট

ধ আহ চোৱা

চিহ্ন<OLA চিহ্নম্ ত্ৰ>ত্ৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ লগত থকা ব কাবৰ লোপ

আৰু সেই ব্যঞ্জন স্থিত পদান্ত হসন্ত য় ব ঠাইত অহুস্বাব বিচিহ্ন।

বাজবধুপমং<OLA বাজবধ+উপমং পালি সন্ধিমতে পূৰ্ববর্তী স্বৰ লোপ

আৰু পিছৰ স্বৰৰ দীৰ্ঘতা লাভ বাজবধৰ দৰে বা নিচিনা।

বালা=মুৰ্ধসকল বহুবচন।

লকো<লকঃ >ও বহ্বন।

বিজানভং<OLA বিজানভাম্ আ+অ অহুস্বাবৰ পূৰ্ববর্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয়

ম্>ং জ্ঞানীসকল।

লোকং<লোকম্ পদান্ত হসন্ত য় ব পৰিবৰ্তে অহুস্বাব জগৎ।

(৩) যস্ম পাপং কতং কস্ম কুসলেন পিথীয়তি

সো ইয়ং লোকং পভাসেতি অন্তা মুক্তো ব চন্দিমা।

(লোক বৰ্গ)

অজুবাদ

যাব পূৰ্বকৃত পাপকৰ্মবোৰক কুশল কৰ্মই ঢাকি ধৰে তেওঁ যেষৰ পৰা মুক্ত হোৱা চক্ৰৰ দৰে জগত পোহৰ কৰে।

অক্ষরলীৰ টোকা

কুসলেন<OLA কুশলেন শ>স সজ কৰ্মৰ দ্বাৰা।

পিথীয়তি<OLA অপিথীয়তে স্বাসাঘাতৰ অভাৱত আদি স্বৰ অ ব লোপ

ধ>থ আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰশ্বেপদ হৈছে ঢাক খাই যায়।

পভাসেতি<OLA প্রভাসয়তি প্র<প পদৰ আদি ব্যঞ্জন যুক্ত ব কাবৰ লোপ

অয়>এ পালিত যি স্বৰৰ ব্যৱহাৰ নাই আলোকিত কৰে।

অন্তা<OLA অন্তাং ভ্র<ব ভ অন্ত্য ব্যঞ্জনৰ লোপ যেষৰ পৰা।

মুক্তো<OLA মুক্ত >ও মুক্ত।

চন্দিমা<OLA চন্দিমা ভ্র>দ্ পালিত তিনিটা যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ নাই।

(৩১) অঙ্কভূতো অয়ং লোক
তত্বকে থ বিপস্‌সতি
সকুন্তো জালমুন্তো ব
অগ্নে সগ গায় গচ্ছতি ।

(লোক বর্ণ)

অঙ্কুবাদ

এই পৃথিবীখন অঙ্ককাবয়য় ইয়াত অতি কম লোকেই দেখা পায় আৰু
জালৰ পৰা মুক্ত হোৱা চৰাইৰ দৰে অতি কম সংখ্যক লোকেহে
অৰ্গলৈ যায় ।

অঙ্কাৱলীৰ টোকা

অঙ্কভূতো<অঙ্কভূত <ও অঙ্ককাবয়য়

তত্বকে থ—তত্বকো+এখ সজিব নিয়ম মতে পূৰ্ব স্বৰৰ লোপ ।

বিপস্‌সতি<OIA বিপস্‌সতি স্ত>স্ত>স্‌ ব যুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ সমীভৱন
ভালদৰে দেখে ।

সকুন্তো<OIA সকুন্ত স>স >ও চৰাই ।

জালমুন্তো<OIA জালমুন্ত স্ত>স্ত অসমান উচ্চাৰণৰ দুটা সংযুক্ত ব্যঞ্জন
বৰ্ণৰ সমীভৱনৰ ফলত প্ৰথমটো দ্বিতীয়টোৰ লগত সমীভূত >ও
জালৰ পৰা মুক্ত ।

সগ গায়<OIA অৰ্গায় স্ব>স পদৰ আদি বৰ্ণত যুক্ত ব কাবৰ লোপ
ৰ্গ>গ গ শব্দৰ মাজৰ ব্যঞ্জনত বেক থাকিলে লোপ আৰু সেই ব্যঞ্জনৰ
দ্বিত অৰ্গলৈ ।

(৩২) একং ধম্মং অতীতস্‌স
মুসাৱাদিস্‌স অন্তনো
বিতিগ্গ পবলোকস্‌স
নখি পাণং অকাবিন্নাং ।

(লোক বর্ণ)

অমুবাদ

যি লোকে একমাত্র সত্য ধর্ম পৰিত্যাগ কৰি মিছা কথা কয় আৰু
পৰলোক বিশ্বাস নকৰে অগতঃ তেওঁৰ অকাৰ্য্য পাপ একো নাই।

অকাৰলীৰ টোকা

ধম্ম<OIA ধৰ্ম্মং ধ্ম>ম্ম পালিত তিনিটা ব্যঞ্জনৰ সংযোগ নহয়
অতীতস্স<OIA অতীতস্ত স্ত>স্স য যুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ সমীভৱন
মুসাবাদিস্স<OIA মুসাবাদিনি ঋ>উ ষ>স অকাৰন্ত শব্দৰ দৰে ৬ষ্ঠীৰ
একবচন স্স হৈছে মিছা কোৱাজনৰ।

অন্তনো<OIA অন্তন >ও অন্তব।

অকাবিস্স<OIA অকাৰ্য্যং ধ্যা>বিস্স বেফ য কাৰত থকা কাৰণে উভয়ে
মিলি বিস্স হৈছে পাপ কাম।

বিতিগ্গ<OIA বিতীৰ্ণ ঙ্গ>ই স যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব হৈছে
ৰ্ণ>গ শব্দৰ শেষত ব্যঞ্জনত বেফ থাকিলে বেফ লোপ হয় আৰু
ব্যঞ্জনটো ৰিত হয়।

পৰলোকস্স<OIA পৰলোকস্ত স্ত>স্স ৬ষ্ঠীৰ একবচন।

(৩৩) ন বে কদবিয়া দেৱলোকং বজ্জন্তি

বালা হৰে নপ পংসন্তি দানং

ধীৰো চ দানং অমুমোদমানো

তেন ব সো হোতি সুখী পবথ।

(লোক বৰ্গ)

অমুবাদ

কুপণে দেৱলোকলৈ যাব নোৱাৰে মুৰ্খলোকে দানৰ প্ৰশংসা নকৰে।

পণ্ডিতলোকে দানৰ প্ৰশংসা কৰি ইয়াৰ পৰাই পৰলোকত জেও
সুখেৰে বাস কৰে।

শব্দারলীৰ টোকা

কদবিন্না<OIA কদৰ্ঘ্যা ঋ>বিন্ন য কাৰত বেক ধকাত উভয়ে মিলি বিন্ন হৈছে কৃপণ।

বজন্তি<OIA ব্রজন্তি ব্র>ব শব্দৰ আদি ব্যঞ্জনত ব কাৰ থাকিলে লোপ হয়, যায়।

হৱে<OIA হৱৈ ঐ>এ পালিত ঐ শব্দৰ পৰিবৰ্তিত ঋণ এ হৈছে নিশ্চয়।

নপ পস সন্তি<OIA ন+প্রশংসন্তি প্র>পপ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ ব ফলাৰ লোপ আৰু ৰিত শ>স প্রশ সা নকৰে।

ধীবো<OIA ধীৰ >ও পণ্ডিত বা জ্ঞানী লোক।

অহুমোদমানো<OIA অহুমোদমান >ও প্রশংসা কৰি।

পৰথ<OIA পবত্র ত্র>থ (ব্যতিক্রম)।

(৩৪) পথব্যা একবজ জেন
সগ গস্ গমনেন বা
সব বলোকাধিপচ চেন
সোতাপন্তি ফলং ববং।

(লোক বৰ্গ)

অজুবাদ :

পৃথিবীৰ একাধিপত্যতা বৰ্গ গমন বা সৰ্বলোকৰ অধিপতি হোৱাতকৈ
সোতাপতি ব ফল শ্ৰেষ্ঠ।

শব্দারলীৰ টোকা

পথব্যা<OIA পৃথিব্যা ঋ>অ ই>অ—বটীৰ একবচন পৃথিবীৰ।

একবজ জেন<OIA একবাজ্যেণ আ>অ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘশব্দৰ
হুস্তাপ্রবণ জ্য>জ সমান উচ্চারণৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন ধনিৰ সমীভৱন
ওপৰ একবচন ন একাধিপত্যতাকৈ।

লগ্গসস্<OIA স্বৰ্গস্ত স্ব>স পালিত শব্দৰ আদিত যুক্ত ব কাৰৰ লোপ
 গ্গ>গ্গ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ ওপৰত থকা বেকৰ লোপ আৰু
 সেই ধ্বনি দ্বিত্ব হয় স্ত>স্ স ব কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ সমীভৱন স্বৰ্গলৈ
 লক্ৰ<OIA সৰ্ক স্ক<ক্ৰ পালিত তিনিটা ব্যঞ্জনৰ সংযোগ নহয়।

লোকাধিপচেন<OIA লোকাধিপত্যেণ ত্য>চ্ ৭>ন।

সোতাপত্তি<OIA স্ৰোতাপত্তি স্ত>স শব্দৰ আদি বৰ্ণত থকা ব কাৰৰ
 লোপ নিৰূপণ সৌতত পতিত। স্ৰোতাপত্তি মার্গ লাভ কৰিলে জীৱই
 আৰু সাতবাব মৰ্ত্যত জন্ম গ্ৰহণ কৰিব লাগে বৌদ্ধ সাধন মার্গৰ
 প্ৰথম স্তৰ।

ফলং<OIA ফলম্ ম>ং পদৰ শেষত থকা হসন্ত ম ব ঠাইত ৎ হয়।

খবোষ্ঠী ধম্মপদ

অব্রাহাম—বতি ভিক্ষুধৰ্ম্ম

উত্তৰ পশ্চিম আৰু পশ্চিম এচিয়াৰ বাহিৰে প্ৰায় সমগ্ৰ এচিয়া মহাদেশতে বৌদ্ধ ধৰ্মৰ প্ৰভাৱ যথেষ্ট শক্তিশালী হৈ উঠিছিল। সেই অঞ্চলবোৰত বৌদ্ধ ধৰ্মৰ গ্ৰন্থ সমূহৰ সমাদৰ আৰু চৰ্চা এক নিয়ত প্ৰবাহত চলি আছিল। বৌদ্ধ শাস্ত্ৰ আৰু বুদ্ধদেৱৰ বাণী সমূহৰ আঞ্চলিক ভাষা সমূহত ভাঙনি হোৱাটোৱেই ইয়াৰ প্ৰমাণ দিয়ে। ধম্মপদৰ গাথা সমূহো চীনা আদি ভাষাত অনূবাদ কৰা হৈছিল। মধ্য এচিয়াৰ খোচান অঞ্চলত খবোষ্ঠী লিপিত ৰচনা এখন ধম্মপদ পোৱা গৈছে। এইখনকে খবোষ্ঠী ধম্মপদ বোলা হয় কিছুমানে ইয়াক খোচান ধম্মপদ বুলিও কয়। খোচান ধম্মপদৰ ভাষাটো উত্তৰ পশ্চিমৰ লগত যথেষ্ট মিল আছে। খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতিকামানত ৰচিত খবোষ্ঠী ধম্মপদৰ ভাষাত যুক্ত বা যুগ্ম ব্যঞ্জনক প্ৰায়েই একক ৰূপত দেখা যায়। অল্পপ্ৰাণ আৰু মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰ মাজত সংযুক্ত হলে মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰহে স্থিতিমাত্ৰ থাকে। দীৰ্ঘস্বৰৰ প্ৰয়োগ নাইকিয়া হৈ গৈছে। ড. হুকুমাৰ সেনে উত্তৰ পশ্চিমৰ প্ৰধান বিশেষণ পাচটা বুলি উল্লেখ কৰিছে। যেনে

(১) ব কাৰ আৰু স কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ স্থিতি যেনে

প্ৰি প্ৰিয়ক অস্তি।

(২) য ফলা যুক্ত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ সমীভৱন। যেনে

কৰ্তব্য > কটবো = কট্ৰবো

কল্যাণম্ > কলণং = কল্লাণং

(৩) য় স্ব > স্প যেনে

বিনীতস্মিন্ > বিনিতস্পি

স্মাৰীকেন > স্পামিকেন।

(৪) শ কাৰ আৰু কেতিয়াবা ৰ কাৰৰ স্থিতি।

- (৫) স্ব প্রত্যয়ৰ অৰ্থত স্বী প্রত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ যেনে
 ত্ৰশেতি তিস্তিতি ইত্যাদি।
 ইয়াৰ বাহিৰেও
- (৬) ঘোষবৎ বৰ্ণৰ ঠাইত অঘোষ বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়। যেনে
 সমাগতা > সমকত।
- (৭) সঘোষ পৃষ্ঠ বৰ্ণৰ আদিস্থত নাসিক্য বৰ্ণৰ লোপ হয়। যেনে
 দু*থস্তান্তম্ > দুথসদ।
- (৮) স্ব স্ব হিচাপেও ব্যৱহাৰ হোৱাটো খৰোষ্ঠী পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা
 যায়। যেনে
 অহুস্ববৎ > অহুস্ববো।
 কিছুমানে এই প্রাকৃতৰ নাম গান্ধাৰী বুলি কৈছে।
 তলত ইয়াৰ মূল পাঠৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হ'ল।
- (১) অপ্ৰমদ প্ৰশজতি প্ৰমদু গৰহিতু জদ।

অম্লুবাদ

অপ্ৰমাদক প্ৰশংসা কৰে প্ৰমাদ সদায় নিন্দনীয়।

শব্দাৱলীৰ টোকা

প্ৰশজতি < OLA প্ৰশংসতি > প্ৰশংসতি সস > স—খৰোষ্ঠী লিপিতে সংযুক্ত
 ব্যঞ্জনৰ একক প্ৰৱণতা স > জ—স কাৰৰ উন্নীভৱন খৰোষ্ঠীৰ বিশেষত্ব।

পূৰ্বস্থিত ঘোষবৎ পৃষ্ঠ ব্যঞ্জনৰ (ং) লোপ প্ৰশংসা কৰা।

গৰহিতু < OLA গহিত ই > বহ বেফ হ কাৰ থাকিলে ব হয় > উ
 অকাৰন্ত শব্দৰ প্ৰথমাৰ একবচনত উ নিন্দনীয়।

অপ্ৰমদ < অপ্ৰমাদম্ আ > অ দীৰ্ঘস্বৰ আৰু হ্ৰস্বস্বৰৰ অভেদ বা দীৰ্ঘস্বৰবোৰ
 হ্ৰস্বৰূপে ব্যৱহাৰ সচেতনতা।

প্ৰমদু < প্ৰমাদ আ > অ দীৰ্ঘস্বৰৰ হ্ৰস্বতা প্ৰৱণ অকাৰন্ত শব্দৰ প্ৰথমাৰ
 একবচনত < উ পাপ দোষজ্ঞাতি।

জদ < OLA সদা স > জ স কাৰৰ উন্নীভৱন খৰোষ্ঠীৰ বিশেষত্ব আ > অ
 দীৰ্ঘস্বৰৰ হ্ৰস্বতা প্ৰৱণ সদায়।

- (২) হিণ ধম ন জেব অ প্ৰমদেণ ন জবজি
মিছদিটি ন বোয় অ জি অ লোক বঢ়নো ।

অজ্ঞুবাদ

হীন ধৰ্মৰ আশ্ৰয় নলবা প্ৰমত্ত হৈ জীৱন যাপন নকৰিবা মিছা
দৃষ্টিত কচি প্ৰকাশ নকৰিবা লোকসমাজত নিজকে ডাঙৰ বুলি প্ৰকাশ
নকৰিবা (অৰ্থাৎ নিজকে গৰ্ব অহংকাৰ আদি হু প্ৰবৃত্তিৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত
নকৰিবা) ।

শব্দাৱলীৰ টোকা

হিণ ধম<হীনধৰ্মম—দীৰ্ঘস্বৰৰ হ্ৰস্বতাশ্ৰৱণ অন্ত্য হমন্ত ‘ম —ব লোপ
জেব অ<OIA সেৱসেং>সেৱেত স>জ স্বৰ মধ্যস্থ ত ব লোপ সেৱা
কবা উচিত ।

জবজি<OIA সৱসেং (সংবসেং) স>জ ষোষবৎ (পুষ্ট ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ পূৰ্ব
স্থিত অজ্ঞস্বৰৰ লোপ প্ৰথম পুৰুষ একবচন । সংবৎসেং>জবজে
>জবজি পদান্ত এ>ই হৈছে যাপন কবা উচিত ।

মিছদিটি<OIA মিথ্যা দৃষ্টি (মিছা দিট্টি) খৰোদীত যুক্ত ব্যঞ্জন একক হয়
দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয় গতিকে চ্ছা>ছ দিট্টি>দিটি মিছা দৃষ্টি ।

বোয় অ<OIA বোচয়েং=বোচেত চ ব লোপ আৰু তাৰ ঠাইত য় হৈছে
স্বৰ মধ্যস্থ ত ব লোপ হৈ কেৱলমাত্ৰ স্বৰ স্থিতি কচি প্ৰকাশ কবা
উচিত ।

জি অ<OIA জাং>সিঅ স্বৰভক্তি স>জ হোৱা উচিত ।

লোক বঢ়ণো<OIA লোকবৰ্দ্ধণ >লোকবডঢ়নো ব্ৰ্ধ>ডঢ>ঢ় >ও
আনতকৈ নিজক ডাঙৰ কবা ।

- (৩) যো হু পুৰি প্ৰমজ্জতি পছ হু ন প্ৰমজ্জতি
সো ইদ লোকু ওহজেদি অভা মুতো ব সুবি উ ।

অজ্ঞুবাদ

যি লোক আগতে প্ৰমত্ত হৈ থাকি পিছত অপ্ৰমাদী হয় তেওঁ মেঘৰ
পৰা মুক্ত হোৱা পুৰুষৰ দৰে জগতত দীপ্তিমান হয় ।

পক্ষাৱলীৰ টোকা

দু>তু ত>দ।

পুৰি<OIA পূৰ্বে কৰ্ৰ>কৰ>ব—যুক্ত বা যুগ্ম ব্যঞ্জনৰ একক প্ৰয়োগ
উ>উ হ্ৰস্ব আৰু দীৰ্ঘস্বৰৰ পাৰ্থক্য খৰোষ্ঠীৰ মানি চলা নহয় অন্ত্য
এ কাৰ ই লৈ ৰূপান্তৰিত আগতে।

প্ৰমজ্জতি<OIA প্ৰমাণতি জ্ঞ>জ্ঞ (তালব্যীভৱন)>জ যুগ্ম ব্যঞ্জনৰ একক
প্ৰয়োগ ব ফলা যুক্ত ব্যঞ্জনৰ স্থিতি খৰোষ্ঠীৰ বিশেষ লক্ষণ আ>অ
হ্ৰস্ব দীৰ্ঘস্বৰৰ পাৰ্থক্য হীনতা লিখ্তহোৱা।

পছ<OIA পশাৎ শচ>চ্ছ>ছ অল্পপ্ৰাণ আৰু মহাপ্ৰাণ সংযুক্ত বৰ্ণৰ
মাত্ৰ মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰহে স্থিতি খৰোষ্ঠীৰ বৈশিষ্ট্য অন্ত্য ব্যঞ্জন ৎৰ
লোপ দীৰ্ঘস্বৰ আ হ্ৰস্ব হৈছে পিছত।

ওহজেদি<OIA অৱভাসয়তি অৱ>ও দ্বি স্বৰৰ প্ৰয়োগ পালিত নাই ত>হ
মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰ হ ত পৰিণত স>জ অয়>৮ দ্বি স্বৰৰ প্ৰয়োগ নাই
ত>দ পোহৰ কৰে।

অভ<OIA অভাৎ ভ্র>বভ>ভ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ ঠাইত একক ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ
খৰোষ্ঠীৰ বৈশিষ্ট্য আ>অ অন্ত ৎ ব্যঞ্জনৰ লোপ পঞ্চমীৰ এক
বচন মেঘৰ পৰা।

মূতো<OIA মুক্ত ক্ত>স্ত>ত যুগ্ম ব্যঞ্জনৰ ঠাইত একক ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ
>স্ত মুক্ত।

স্ববি উ<OIA সূৰ্য্য >ৰ্ধ>বিঅ বেফ য কাৰত থাকিলে উভয়ৰ ঠাইত
বিয় (অ) হয় উ>উ স্ববি য়>স্ববি উ

ইদ>ইদম অন্ত্য হসন্ত ম ব লোপ এই।

লোকু<লোকম অন্ত হসন্ত ম ব লোপ অ কাৰান্ত শব্দৰ দ্বিতীয়বাৰ এক
বচনত উ এই জগতত পৃথিবীত।

(৪) অৱহথ নিথমথ যুজথ বুধ—শশণে

ধুণথ মুচুণো জেন নড়কৰ ব কুঞক।

অনুবাদ

হমাগং বা উপযুক্ত হোৱা (পৰম স্বথ লাভ যোগ্য বা উপযুক্ত)

নিৰ্গত হোৱা (বুদ্ধই স সাৰ পৰিত্যাগ কৰি নিৰ্গত হোৱাৰ দৰে

লসোবৰ মায়া মোহৰ পৰা জাতৰ হোৱা), বুদ্ধৰ আদেশ পালন কৰা
হাতীয়ে যিদৰে নল খাগৰী বনক দূৰত নিশ্চিহ্ন কৰি পেলাই দিয়ে
সেইদৰে তুমি মৃত্যু সেনাক দূৰলৈ নিক্ষেপ কৰা।

অক্ষাৱলীৰ টোকা

অবহধ<OIA অহঁত হঁ>বহ অবভক্তি যোগ্য বা উপযুক্ত হোৱা মধ্যম
পুৰুষ বহবচন।

নিখমধ<OIA নিষ্কাম ঙ্গ>ক তিনিটা যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ নাই ক>ক্খ
<খ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ খৰোষ্ঠীৰ বৈশিষ্ট্য আ>অ নিমখ+লোট
—খ অতিক্ৰম কৰা।

যুজধ—√যুজ+ধ নিযুক্ত হোৱা।

যুণধ—√যুণ+ধ দূৰলৈ নিক্ষেপ কৰা।

মূচুণো<OIA মৃত্যো ত্য>চ>চ যুগ্ম যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ খৰোষ্ঠীৰ
বৈশিষ্ট্য ঞ্>উ মূচু+ষ্ঠীৰ একবচন ণো মৃত্যুৰ।

জ্ঞেণ<OIA সেনা স>জ ঘোষীভৱন আ>অ।

মড়কৰ<OIA নল গৃহম্>নলগৰ>নলকৰ ল>ড় প>ক ঘোষবৰ্ণৰ ঠাই
অঘোষ বৰ্ণ খাগৰীৰ ঘৰ।

কুঞক<কুঞৰ ঙ্গ>ঞঞ>ঞ যুক্ত বা যুগ্ম ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ >উ
হাতী।

- (৫) অপ্ৰমাদ স্বদিমদ স্থশিল ভোহু ভিক্ষবি
স্থজামহিদ জগপ জচিত অহুবক্ষধ।

অজুবাদ

হে ভিক্ষুকল! তোমালাক স্থিৰবুদ্ধিমন্ত হোৱা স্থিতিশীল আৰু
স্থ চৰিত্ৰবান হোৱা স্থ স কল্পযুক্ত হোৱা নিজৰ চিন্তক ৰক্ষা কৰা।

অক্ষাৱলীৰ টোকা

স্বদিম<স্থতিমন্ত>স্বদিমদ স্ম>স ল>দ সঘোষ পৃষ্ঠ ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্থিত
নাসিক্য ধ্বনিৰ লোপ ঞ্>অ স্থিতিশীল।

ভোহু<OIA ভবতু অব>ও দ্বি ভবব প্রয়োগ নাই ত>দ ঘোষবৎ
প্রথম পুৰুষৰ বহুবচন অজ্ঞান হোৱা।

ভিক্ষৱি—প্রথম পুৰুষৰ সম্বোধনৰ বহুবচন হে ভিক্ষুসকল।

অগপ<OIA সকল স>জ ঘোষীভৱন হ>ক>গ সম্বোধ পৃষ্ঠ ব্যঞ্জনৰ
পূৰ্বহিত স্তাসিকৰ লোপ আ>অ বিসৰ্গ লোপ হৈছে ল>ল্ল>প
যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ সংকল।

হুজমহিদ<OIA হুসমাহিত স>জ ঘোষীভৱন আ>অ ত>দ ঘোষীভৱন।
অচিভ<OIA সংচিহ্ন বা অচিহ্নম স>জ ঘোষীভৱন ৎ ব লোপ ভ>ভ
যুগ্ম ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ অন্ত্য হসন্ত ম্ কাৰ লোপ সংচিহ্নম বা
স্মিভব চিহ্নম।

অহুবক্ষ<OIA অহুবক্ষ ন>ৎ অহুবক্ষ+লোট থ=অহুবক্ষ থ>থ
ঘোষীভৱন বক্ষা কৰা।

- (৬) যো ইমস ধম—বিগ ই অপ্ৰমতু বিহবিদি
এহ ই অদি অংশব দুখুসদ কবিষদি।

অনুবাদ

যিজন এই ধৰ্মত দিক্ষিত অপ্ৰমত্তৰ দৰে বিচৰণ কৰে (ভেও) পুনৰ্জন্মৰ
পৰা মুক্ত হয় আৰু সকলো দুখ নাইকিয়া কৰে।

শব্দাৱলীৰ টোকা

ইমস<OIA অস্ত স্ত>সস>স য কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভৱন আৰু যুগ্ম
ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ MIA ইমস্ৰৰ পৰা ইমস ইয়াৰ।

বিগ ই<বিনীয় দিক্ষিত হৈ

অপ্ৰমতু<অপ্ৰমত্ত অকাৰন্ত শব্দৰ প্ৰথমাব একবচনত উ।

বিহবিদি<OIA* বিহৰ্ষতি = বিহৰ্ষিত্তি বিচৰণ কৰে।

এহ ই<OIA এহায় এ হা+ল্যপ মুক্ত হৈ।

অদি<OIA জাতি আ>অ ত>দ ঘোষীভৱন জয়।

অংশব<OIA সংসাবম্ স>জ ঘোষীভৱন স>শ অন্ত্য হসন্ত 'ব' ব লোপ
সংসাব।

দুখ্ৰদ<OLA দুখ্ৰদন্তম্ ব লোপ থ>ধু—অভিক্ৰতি, ত্ত>দন্ত>স
য কাৰযুক্ত ব্যঞ্জনব সমীভৱন আৰু যুক্ত ব্যঞ্জনব সমীভৱন আৰু যুক্ত
ব্যঞ্জনব ঠাইত একক ব্যঞ্জনব ব্যৱহাৰ আ>অ স্ত>ংত>ত>দ
ষোষীভৱন অন্ত্য হসন্ত ম ব লোপ দুখৰ অন্ত।

কবিষদি<OLA কবিষ্টিতি য়>ব>য য কাৰ যুক্ত ব্যঞ্জনব সমীভৱন আৰু
যুক্ত ব্যঞ্জনব ঠাইত একক ব্যঞ্জনব ব্যৱহাৰ কবিব।

- (৭) ত য় দমি ভদ্ৰঞ যবদেধ জয়কদ
অপ্ৰমদ বদ ভোধ জধমি স্তপ্ৰেদিদি।

অনুবাদ

সেয়ে তোমালোকক কৈছোঁ যি সকল ইয়াত উপস্থিত হৈছে। তোমালোকৰ
মঙ্গলৰ কাৰণে কৈছোঁ অপ্ৰমাদপৰাণ হোৱা সজধৰ্ম ভালদৰে জানি
লোৱা।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

দমি<OLA দমি আ>অ মই কওঁ।

ভদ্ৰঞ<OLA ভদ্ৰন্ য় (ঞ ব ঠাইত য় হব ইয়াত সম্ভৱত ছপাব ভুল
হৈছে) অন্ত্য ম্ ব লোপ মঙ্গল হওঁক।

ততং তম তং>তা>ত

যু<যুয়ান্ তোমালোকক

যবদেধ<যাবৎ+এত্ৰ (অত্ৰ) যি সকল ইয়াত।

জয়কত<সমাগতা স>জ ষোষীভৱন গ>ক সযোষ বৰ্ণৰ ঠাইত অযোষ
বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ ত>দ ষোষীভৱন আ<অ সমাগত।

ভোধ<OLA ভৱথ অব>ও থ>ধ ষোষীভৱন হোৱা।

জধমি<OLA সজ্জৰ্ম্মে স>জ ষোষীভৱন ক>ধ যুক্ত ব্যঞ্জনব একক ৰূপ
এ>ই ঋ>ম যুক্ত ব্যঞ্জনব একক ৰূপ ঐ নিজ ধৰ্মত।

স্তপ্ৰেদিদি<OLA স্তপ্ৰেদিতে ত>দ ষোষীভৱন এ>ই থৰোণীব এ কাৰ
ই কাৰত পৰিণত হোৱাটো বৈশিষ্ট্য ভালদৰে জানি লোৱা।

১৮২ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

- (৮) প্ৰমদ পৰিবৰ্জেতি অপ্ৰমদ বদ জ
ভবেথ কুশল ধম যোক ক্ষেমজ প্ৰেত অ ।

অনুবাদ

সদায় প্ৰমাদক পৰিত্যাগ কৰি অপ্ৰমাদত নিয়ন্ত্ৰ হোৱা যোগক্ষেয়
প্ৰাপ্তিৰ কাৰণে সজ ধৰ্ম পৰায়ণ হোৱা ।

লক্ষ্যৰলীৰ টোকা

পৰিবৰ্জেতি <OIA পৰিবৰ্জ্জয়িত্বা জ্জ>জ্জ>জ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ
অয়>এ বিন্দবৰ ব্যৱহাৰ নাই ব্ৰাচ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত ত্বী>ত্বী>তি
প্ৰত্যয়ৰ ব্যৱহাৰ খৰোষ্ঠীৰ বৈশিষ্ট্য এবি বা বা পৰিত্যাগ কৰি ।

যোক ক্ষেমজ <OIA যোগ ক্ষেমস্ত ক>গ ঘোবীভৱন স্ত>সস>স>জ
য যুক্ত ব্যঞ্জনৰ সমীভৱন সমাক্ষৰ লোপ ঘোবীভৱন ছল্লভবন্ত
লাভ কৰা ।

প্ৰেত অ <OIA প্ৰাপ্তয়ে আ>অ থ>ত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ পাবলৈ ।

- (৯) জলৱহ নদিমঞে অ নঞেব ব্ৰিহ ও যি অ
অঞেব ব্ৰিহ ও ভিথু জমযি নধিকছদি ।

অনুবাদ

নিজৰ লাভক উপেক্ষা কৰা উচিত নহয় আনে পোৱা বস্তুৰ প্ৰতি স্পৃহা
কৰা অসুচিত । যি ভিক্ষুৱে আনৰ লাভৰ প্ৰতি স্পৃহা কৰে তেওঁ সমাধি
লাভ কৰিবলৈ সক্ষম নহয় ।

লক্ষ্যৰলীৰ টোকা

জলৱহ <OIA জলাভম্ অ>স শব্দৰ আদিত ব কাৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন থাকিলে
ব কাৰৰ প্ৰায়েই লুপ্ত হয় স>জ ঘোবীভৱন ভ>বহ+প্ৰথমাব
একবচন—উ নিজৰ লাভ ।

নদিমঞে অ—OIA নাতিমন্তেত আ>অ ত>দ ঘোবীভৱন স্ত>ঞঞ>
ঞ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এক ৰূপ ত ব লোপ হয় কৰা অসুচিত ।

নঞেব—OIA নাত্তেবাম্ (ন+অন্তেবাম্) আ>অ ত্ত>ঞঞ>ঞ যুক্ত
ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ খৰোষ্ঠীৰ বৈশিষ্ট্য হসন্ত য ব লোপ আনৰ নহয় ।

বিহ ও—OIA স্পৃহয়ন্ স্প>স্ব স্ব>ই অন্ত্য ন্ ব লোপ হৈছে।

আশা কৰা কামনা কৰা।

জমখি—OIA সমাখি স>জ ঘোষীভৱন আ>অ সমাখি।

নখিকছদি—OIA নাখিগচ্ছতি (ন+অখিগচ্ছতি) আ>অ গ>ক
ঘোষ বৰ্ণৰ ঠাইত অঘোষ বৰ্ণৰ প্ৰয়োগ খবোণীৰ বিশেষত্ব চ্ছ>ছ
যুগ্ম ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ খবোণীৰ অন্ত্যতম বৈশিষ্ট্য ত>দ ঘোষীভৱন
পোৱা নহয়।

(১) অলপভো দু যো ভিখু জলৱহ নদিমঞদি

ত শু দেব প্ৰশস্তি শুধ যিৱ অতদ্দিদ।

অজ্ঞাবাদ

যি ভিক্ষুৱে সামান্ত লাভ কৰিও তাক অৱহেলা নকৰে সেই পৱিত্ৰ
জীৱিকাৰ ভিক্ষুকে দেৱতাসকলে প্ৰশংসা কৰে।

অজ্ঞাৱগীৰ টোকা

ঙ—ঙ>খু>ঘু>ঙ প্ৰকৃততে।

অপলভো—OIA অল্লাভ ল>প যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এককৰূপ আ>অ
>ও যিয়ে সামান্ত লাভ কৰিছে।

নদিমঞদি—OIA নাতিমন্ততে আ>অ ত>দ ঘোষীভৱন ন্ত>ঞ
ঞ>ঞ একক ৰূপ ত>দ—আত্মনেপদীৰ ঠাইত পৰ্য্যায়পদ হৈছে।

শুধ যিৱ OIA শুদ্ধাজীৱম্ ছ>ধ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ জ>য আ
>অ ঙে>ই অন্ত্য ম্ ব লোপ পৱিত্ৰ জীৱিকাসম্পন্ন।

অতদ্দিদ OIA অতদ্বিতম্ দ্ৰ>দ্র>দ একক ৰূপ ত>দ ঘোষীভৱন
অন্ত্য ম্ ব লোপ অনলস।

(১১) কমবম্ কম বহু কম্ অণুৱিচিদ স্ত

কম্ অণুস্বৰো ভিখু জধৰ্ম পৰিহয়দি।

অজ্ঞাবাদ

কামনাও আসক্ত কামনাপ্ৰিয় কামনাতে মগ্ন আৰু কামনা বাসনাকে
সহায় যি ভিক্ষুৱে অজ্ঞসৰণ কৰে তেওঁ স্বধৰ্মৰপৰা বিচ্যুত হয়।

অক্ষরলীৰ টোকা

কমবম্—OIA কামাবাম আ>অ আ>অ অ>অ অকাবন্ত শব্দৰ
প্রথমৰ একবচনত উ।

কমবহু—OIA কামবত আ>অ ত>হ ঘোষীভৱন অকাবন্ত প্রথমৰ
এক বচনত উ।

অহুবিচিৎ ও—OIA অহুবিচিৎস্বয়ং স্ত>ত>দ একক স্বপ ঘোষীভৱন
স্ব>ও অস্ত ৎ ব লোপ চিত্তা কৰা।

অহুশবো—OIA অহুশব অহুশবৎ শ্ব<শ শ্বোপ্তিত শ্ব শ হিচাপে
ব্যৱহাৰ হয়। অহুসবণ কৰা।

অধৰ্ম< OIA অধৰ্ম্মাৎ শ্ব>স>জ একক স্বপে ঘোষীভৱন ধ্ম>ধ্ম
তিনিটা ব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ নাই আ>অ অস্ত ৎ ব লোপ নিজৰ
ধৰ্মৰ পৰা।

পৰিহয়দি—>পৰিহয়তি ত>হ ঘোষীভৱন বিচ্যুত হয়।

(১২) ধমবম্ ধমবহু ধম অহুবিচিৎ ও
ধম্ অহুশবো তিথু অধৰ্ম ন পৰিহয়দি।

অনুবাদ

ধৰ্মত আনন্দ পোৱা ধৰ্মত প্রবৃত্ত থকা ধৰ্ম তাৱনা কৰা ধৰ্মক অহুসবণ
কৰা তিহু অধৰ্মৰ পৰা বিচ্যুত নহয়।

অক্ষরলীৰ টোকা

ধম< OIA ধৰ্ম ধ্ম>ম যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক স্বপ ২য়াৰ একবচন।

১৩ ১৪ ন শিল বদ মত্ৰেণ বহো যুকেন ব মনো

অধ জমধি লভেন বিবিত্ত শয়নেন ব

ফুবম্ নৈথম স্তু অপ্রধজন জৈবিদ

তিথু বিশ পশম্ অ (পহি) অপ্রতে অসব কয়ে।

অনুবাদ

যি তিহুয়ে শীলব্রত বহুস্থ অথবা সমাধি লাভ নাইবা নিৰ্জন বাসৰ
দ্বাৰা জনসাধাৰণৰ অগোচৰ নৈষ্কৰ্ম্য (অনাগামী) স্থখ ভোগ কৰিছে

বুলি ভাৱে তথাপিতো হে তিভূ অসক্তি কয় বা তুফা কয় নোহোৱা
পৰিস্থ কান্ত নহবা।

অক্ষাৱলীৰ টোকা

শিল বদ OIA শীলত্ৰত ঙ্গ>ই ত্ৰ>ব একক ৰূপ ত>দ ৰোণীভৱন।

মত্ৰেণ OIA মাত্ৰেণ আ>অ যুক্তব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে কেৱল
মাত্ৰ।

বহো যুকেন—OIA বহ+ঔংস্কোয় ঔ>ও উ+ও=ও ৎৰ লোপ
ক্য>ক্ক>ক একক ৰূপ বহ জ্ঞানেৰে।

মনো—OIA মনাক আনকি তথাপিতো

জম্বি OIA সমাধি জ>স আ>অ।

লভেন OIA লাভেন আ>অ লাভৰ দ্বাৰা।

বিৱিভশয়নেন—OIA বিৱিভক্ত শয়নেন জ্ঞ>জ্ঞ>ত এককৰূপ নিৰ্জন
শয়নৰ দ্বাৰা।

সুধম্—OIA স্পৃশ্যম স্প>প ক> সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা উন্ন ব্যঞ্জন হলে সি
পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্গৰ মহাপ্ৰাণলৈ ৰূপান্তৰিত হয় একক ৰূপ ঙ্গ>ঙ
খ>ঘ >ও>উ ভোগ কৰিছোঁ বা স্পৰ্শ কৰিছোঁ।

নেথম্ স্তম্—OIA নৈকৰ্ম্য স্তম্ ঐ>এ ক>ক্খ>খ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ উন্ন
বৰ্গটো মহাপ্ৰাণলৈ ৰূপান্তৰিত আৰু পিছত একক ৰূপ ম্য>ম্ম>ম
যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ অন্ত্য ম্ৰ লোপ অনাগামী স্তম্ (অনাগামীস্ব
অৰ্থাৎ যি অৱস্থা পালে সাধকে চিৰমুক্তি পায় আকৌ সংসাৰলৈ ঘূৰি
আহিবলগীয়া নহয়।)

অপ্ৰেধজন>OIA অপৃথকজন ঙ্গ>উ ধ>ধ ৰোণীভৱন অল্পপ্ৰাণ কৰ
লোপ সৰ্বসাধাৰণ লোক।

জৈৱিদ্—OIA সেৱিত ন>জ ত>দ ৰোণীভৱন।

অপ্ৰতে—OIA অপ্ৰাপ্ত প্ত>ত্ৰ>ত একক ৰূপ বিসৰ্গৰ ঠাইত এ প্ৰাপ্ত
নোহোৱাকৈ।

বিশপশম্—OIA বিশ্বাসম্ শ>শ প খৰোণীৰ বিশেষত্ব স>শ বিশ্বাস।

(১৫) ন তিভূ তৱদ ভোদি বৱদ তিষ্কধি পৰ।

বিশপ ধম জমেদ ই তিভূ ভোদি ন তৱদ।

অনুবাদ

আনব ওচৰত ভিক্ষা কৰিলেই ভিক্ষু নহয় বিশ্ব ধৰ্ম গ্ৰহণ নকৰাকৈ ভিক্ষু হ'ব নোৱাৰি।

শব্দাৱলীৰ টোকা

তৰদ—OLA তাবৎ আ>অ ৎ>দ তেতিয়াটলৈকে।

মিশপ—OIA বিশ্বম্ স্ব>শপ খবোষ্ঠীৰ বিশেষ লক্ষণ অন্ত্য ম'ব লোপ সম্পূৰ্ণ বা প্রকৃত।

ভোদি—OIA ভবতি অৱ>ও ত>দ।

পব—OLA পবাৎ আ>অ অন্ত্য ৎ'ব লোপ আনব ওচৰত।

ভিক্ষধি—OIA ভিক্ষতি ত>দ>(ঘোষীভৱন) ধ।

অমদ ই—OIA সমাদায় স>অ আ>অ ল্যপ প্রত্যয়ৰ ঠাইত ই যোগ গ্ৰহণ কৰি।

(১৬) যো হু বহেতি পৱণ বদৰ ব্ৰহ্ম যিৱৱ

অগ ই চবদি লোকু সো হু ভিক্ষু হু ব চদি।

অনুবাদ

যি জনে ইহলোকত পাপ অতিক্ৰম কৰি ব্ৰহ্মচৰ্য পালন কৰি জ্ঞান পৰায়ণ হৈ বিচৰণ কৰে তেওঁ ভিক্ষু নামেৰে বিদূষিত হয়।

শব্দাৱলীৰ টোকা

বহেতি—OLA বাহয়িত্বা আ>অ অয়>এ ত্বা>তি খবোষ্ঠীৰ বৈশিষ্ট্য

বোৱাই দি পৱণ—OLA পাণানাম্ আ>অ প>ব ন>ণ আ>অ অন্ত্য ম'ব লোপ ব'ষ্ঠীৰ বহুবচন।

বদৰ—OIA ব্ৰতবান্ ব্ৰ>ব একক প্রৱণতা ত>দ ঘোষীভৱন আ>অ অন্ত্য ন্'ব লোপ।

ব্ৰহ্ম—OLA ব্ৰহ্ম স্ব>ম সমীভৱন (একক স্বপ প্রয়োগ হোৱা নাই)।

যিৱৱ—OIA চৰ্যাবান ঋ>বিৱ বেষ ষ কাৰত ষাকিলে উভয়ে মিলি বিৱ' হয় বিৱ>যিৱ য় শ্ৰুতি চবিৱ>যিৱ+বান্ আদিষৰ লোপ আ>অ অন্ত্য ন'ব লোপ।

জগ ই—OIA সংখ্যায় স>জ মধ্যস্থানৰ অহুৰাবৰ লোপ থা>কথ>থ
(একক প্ৰৱণতা) >ষ (ষোষীভৱন) ষ>গ ল্যপ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত ই
হৈছে ভালদৰে জানি।

বচদি—OIA উচ্যতে উ>ব চ্য>চ>চ (একক প্ৰৱণতা) ত>ধ
ষোষীভৱন আত্মনেপদৰ ঠাইত পৰশ্চৈপদ হৈছে।

চবদি—OIA চবতি ত>দ ষোষীভৱন বিচৰণ কৰে।

(১৭) য়েত্ৰ বিহবি যো ভিক্ষু প্ৰজহু বধু শশণে
হুগদি পৰক ধম ক্ৰম পত্ৰ ব মদক।

অজুবাদ

যি ভিক্ষু মৈত্ৰী ভাৱনা পৰায়ণ বুদ্ধ শাসনত আনন্দিত হয় তেওঁ সকলো
পাপ কাৰ্যক দূৰলৈ দলিয়াই পেলাই দিয়ে যিদৰে বতাহে গছৰ পাত
উবাই পেলায়।

ধৰ্ম্মাৱলীৰ টোকা

য়েত্ৰ বিহবি—OIA মৈত্ৰবিহাবী ঐ>এ আ>অ ঈ>ই প্ৰথমবাৰ
একবচন পুংলিঙ্গ।

প্ৰজহু—OIA প্ৰসন্ন স>জ হ>ন সমাক্ষৰ লোপ >উ আনন্দিত।

বুধ শশণে—বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ অহুশাসনেৰে।

হুনদি—OIA ধনোতি ধ>দ ত>দ (ষোষীভৱন) দলিয়াই দিয়ে।

পৰক—OIA পাপকম্ আ>অ পপ>প সমাক্ষৰ লোপ অন্ত্য ম্ ব
লোপ পাপ।

মহুক—OIA মাকত আ>অ অন্ত্য >উ ত>দ কহু>হুক বৰ্ণ বিপৰ্য্যয়।

(১৮) য়েত্ৰ বিহবি যো ভিক্ষু প্ৰজহু বুধ শশণে।
পড়িবিজু পদ শব্দ জগবৰোশম্ সুহ।

অজুবাদ

যি ভিক্ষুৱে মৈত্ৰী ভাৱনা কৰে যি বুদ্ধৰ শাসনৰ প্ৰতি প্ৰসন্ন তেওঁ
লংকাববোৰৰ ক্ষয় সাধন কৰি শান্তি নিৰ্বাণ সুখ লাভ কৰে।

অক্ষৰলীয়া টোকা

পড়িবিজু—OIA* প্ৰতিবিজুন্ প্ৰ>প আদি বৰ্ণত থকা ব ফলাৰ লোপ ত>ড>ড মূৰ্দ্ধণীভৱন ড>জ>জ সমাক্ষৰ লোপ অন্ত্য ন ব লোপ লাভ কৰি।

শব্দ—OIA শাস্তম্ আ>অ সম্বোধ পৃষ্ট বৰ্ণৰ আদিস্থিত নাসিক্য বৰ্ণৰ লোপ (স্ত>ত) ত>দ অন্ত্য ম ব লোপ শাস্ত।

জগববোশম্—OIA সংস্কাৰোপশমম্ স>জ মধ্যস্থিত অহ্মস্বাব লোপ স্ত>ক্থ>থ (একক প্ৰৱণতা)>ষ (ষোণীভৱন)>গ অল্পপ্ৰাণ হৈছে প>ৱ—ষোণীভৱন অন্ত্য ম ব লোপ বৰ্ণ বিপৰ্যায়।

সুহ—OIA সুথম্ থ>হ মধ্যস্থিত মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হ লৈ ৰূপান্তৰিত অন্ত্য ম ব লোপ সুথ।

বহুধিবৰ দলীল

বহুধিবৰ দলীলখনৰ ভাষা নিয়া প্ৰাকৃত নামে পৰিচিত। চীনাৰ তুৰ্কিস্থানৰ অন্তৰ্গত শানশান নামে ঠাইত খৰোষ্ঠী আৰু ব্ৰাহ্মীত লিখা বহুধিবৰ দলীলখনৰ ভাষাৰ লগত অশোকৰ অশ্বশাসনৰ ভাষাৰ বেছ মিল থকা লক্ষ্য কৰা যায়। দলীলখনৰ বচনা কাল খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতাব্দী বুলি পণ্ডিত সকলে অনুমান কৰিছে। গতিকে খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম আৰু চতুৰ্থ শতিকামানৰ ভিতৰত নিয়া প্ৰাকৃত ভাষাৰ প্ৰচলন থাকিব পাৰে বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। সেই সময়ৰ শাসন কাৰ্য বিচাৰ আৰু ব্যৱসায় আদিৰ প্ৰতিবেদনৰ কথা এই ভাষাত পোৱা গৈছে। ড সুকুমাৰ সেনৰ মতে নিয়া প্ৰাকৃতৰ ভাষাৰ বৈশিষ্ট্য সমূহ হল—

(১) স্বৰ মধ্যগত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ উন্নীভৱন যেনে —

অৱকাশ>অৱগজ দাস>দক্স গোচৰে>গোৱৰি

(২) ত—প্ৰত্যয়ান্ত ৰূদন্ত পদত উত্তম আৰু মধ্যম পুৰুষত অস্ ধাতুৰ বৰ্ত্তমানৰ পদ প্ৰয়োগ কৰি আৰু প্ৰথম পুৰুষৰ বহুবচনত—অন্তি বিভক্তি যোগ কৰি অতীত কাল কৰা হয়। যেনে —প্ৰতোহন্মি>প্ৰতোমি দতোহন্মি>দিতেমি গত+অন্তি>গতংতি

- (৩) প্ৰথম পুৰুষৰ একবচনত বিভক্তিৰ যোগ নহয়। যেনে—গৰ এই বৈশিষ্ট্যৰ বাহিৰেও খবোজীৰ লক্ষণো এই ভাৱাত আছে যেনে —
- (১) দীৰ্ঘস্বৰৰ প্ৰয়োগ প্ৰায় নায়েই।
- (২) যুক্ত বা যুগ্ম ব্যঞ্জনধ্বনিৰ একক ৰূপ বা সমাকৰ লোপ (Haplogy)
- (৩) অল্পপ্ৰাণ আৰু মহাপ্ৰাণৰ সংযুক্ত ধ্বনিৰ মাত্ৰ মহাপ্ৰাণৰ স্থিতি।
- (৪) সংস্কৃতৰ প্ৰভাৱ এই ভাৱৰ অন্ততম বৈশিষ্ট্য।

মূল পাঠ

সংবৎসৰে ১ মজে ৩ দিবস ১ ৪৪ ইজ ছুনমি খোতন ব্ৰহ্ময় বয়তিৰ হিনৰদেৱ বিজিত সিংহন্ত ত কলি। অস্তি ব্ৰহ্মণ নগৰগ খবনসে নম তথ মজেদি অস্তি ময়ি উট তত্বৰগ। সো উট অফিঞহু হৰদি ধৰদি ধহি অষিত জিছু ব শো। ত ইদনি সো উটো বিজিনামি মূলোনমৰে সহস্ৰ অষ্ট ৪ ৪ ১ (= ১ ৮) স্থলিয় বগিতি বধ গন্ত সগজি। তন্তু উটন্ত কিদে বগিতি বধগে নিবৰশিজো মূল্যো মৰে ধিতু খবনসন্ত এহিহু শুধি উৱগহু।

অজি উৱদয়ি সো উট বগিতি বধগস্য তত্বৰগ সংবৃত্ত যধ গম গবনীয় সৰ্ব (সৰ) কিচ কবনীয়। যো পচেম কলি তস্য উটস্য কিদে চোদিন্নতি বিদিন্নতি বিৱতু উঠৱিয়দি তেন তথ ধডু ধিনদি যধ বজধমু স্যাদি ময় (ময়া) ধলৱণ্ড বহুধিৱে লিখিহু খবনস্য অজিযনয়ি পুৰহু

অনুবাদ

সংবৎসহ ১ মাহ ৩ দিবস ১৮ এনে সময়ত খোতান মহাবাজ ৰাজা ধিৰাজ হিনজ দেৱ বিজিত সিংহ (ৰাজস্ব) কালত খবনস নামৰ এজন নাগৰিক আছে। (তেওঁ) এনেকুৱা এটা মজনা বা আৰ্জি দিছে—মোৰ নিজৰ এটা উট আছে সেই উটে অভিজ্ঞান (চিহ্ন) ধাৰণ কৰে। তাত বশো (পশু) এই ছটা অক্ষৰ দৃঢ়ভাৱে লেখা আছে। কিন্তু এতিয়া সেই উটটো এহেজাৰ আঠ মহা (১ ৮ মাষ) মূল্যত স্থগিলবগিতি বধগকৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰিছে। সেই উটটোৰ বাবদ বগিতি বধগই খবনসক সম্পূৰ্ণ মূল্য মহা দি যুক্তি পাইছে।

আজিৰপৰা সেই উটটো বিসিদ্ধি বধগৰ হ'ল। তেওঁ (সেই উটেৰে) যি কৰাবলৈ ইচ্ছা কৰে কৰাব পাৰে। যিয়ে শিহুত সেই উটৰ কাৰণে গণ্ডগোলৰ সৃষ্টি কৰে বিবাদ মামুলাৰ সৃষ্টি কৰে তেওঁক ৰাজধৰ্ম্ম মতে দণ্ড বিহা হ'ব।

মই বহুধিবহি খবনসৰ অনুবোধত সন্মুখত (সাকীৰ সন্মুখত) এই দলীল লিখিলো।

অক্ষাৰলীৰ টোকা

মজ্জে OIA মানে স>জ আ>অ দীৰ্ঘস্বৰ প্ৰয়োগ খৰোষ্ঠিত নহয়
ধিৱক OIA দিৱস দ>ধ আদিহি দ কাৰ ধ কাৰত পৰিণত
হৈছে স>জ বা ৰ দিন বা তাৰিখ।

ইজ—এনে

ছুনমি—সময়ত

মহবয়—OIA মহাৰাজ আ>অ খৰোষ্ঠিত দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হ'য় জ লোপ
য় শ্ৰুতি।

বয়তিবয়—OIA ৰাজাতিৰাজ আ>অ দীৰ্ঘস্বৰ ঠাইত হ্ৰস্ব স্বৰ জ ব
লোপ আৰু য় শ্ৰুতি ধ>ত অষৌভৱন সাৰ্বভৌম ৰজা।

হিনক—ৰজাৰ উপাধি বিশেষ

ত—OIA তৎ—সম্বন্ধৰ লোপ হৈ ত হৈছে।

মহুশ—OIA মাহুশ আ>অ য>শ

নগৰগ—OIA নাগৰক আ>অ দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে

ক>গ—ষৌভৱন নাগৰিক।

মাজ্জেদি—OIA মন্ত্ৰপতি জ্ব>জ্ব>জ্ব—(ত>দ ষৌভৱন)—ষৌষবৎ
পৃষ্টধ্বনি দ কাৰৰ আগত থকা ন ব লোপ) অয়>এ ত>দ
ষৌভৱন মন্ত্ৰণা বা আজি দিছে।

উট—স স্তুতৰ প্ৰভাৱত বিসৰ্গৰ প্ৰয়োগ নিয়া প্ৰাকৃতত পৰিদৃষ্ট হৈছে।

তনবগ—নিজৰ।

সো—OIA স >ও সেই।

অফিঞহু—OIA অভিজ্ঞানম্ ভ>ফ—অষৌভৱন ঞ>ঞ ঞ>ঞ যুগ্ম

বা যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ প্ৰৱৰ্ত্ততা অন্ত্য ন্ ব লোপ আৰু অকাৰন্ত
শব্দৰ দ্বিতীয়াৰ এক বচনত উ কাৰ হয় চিহ্ন।

হৰদি—OIA ধৰতি ধ>হ মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰ হ লৈ ৰূপান্তৰিত ত>দ
ষোৰীভৱন ধাৰণ কৰে।

ধহি—OIA তস্মিন্ ত>ধ—ভোৰীভৱন য>মহ>হ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ
একক ৰূপ অন্ত্য ন্ ব লোপ তাত।

অধিত—OIA অধিতম্—ক>ধ>ধ অন্ত্য ন্ ব লোপ অধিত বা অধিত।

ত্ৰিঞ্জ—OIA ত্ৰিশূলম্—ত>দ—ষোৰীভৱন শ>জ—উন্নীভৱন লম্ লোপ
হৈছে ত্ৰিশূল বা দৃঢ়ভাৱে।

ব শো—OIA পত্ত প>ব—ষোৰীভৱন উ>ও পত্ত।

স্থলিগ—শৌনিক বা সৌনিক শব্দৰ পৰা স্থলিগ শব্দৰ সৃষ্টি হব পাৰে—
শ্ৰেণী বা জাতি বিশেষক বুজায়।

সগজি—OIA সকাশে—ক>গ—ষোৰীভৱন শ>জ—উন্নীভৱন এ>ই
ওচৰত।

কিদে—OIA কুতে ঋ>ই ত>দ—ষোৰীভৱন বাবদ বা কাৰণে।

নিবৰশিঞো—OIA নিবৰশেষ ই>এ য>জ—উন্নীভৱন >ও
সম্পূৰ্ণভাৱে।

ধিতু—OIA দত্ত দ>ধ ত্ত>ত—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ >উ
দিয়া হৈছে।

গ্ৰহিহু—OIA গৃহীত গৃ>গ্ৰ ঈ>ই দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে ত>দ ষোৰীভৱন
>উ—অকাৰন্ত শব্দৰ প্ৰথমৰ একবচনত উ গ্ৰহণ কৰিছে।

ভুধি—OIA ভুধি ক>ধ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ।

উবগহু—OIA উপগত প>ব ষোৰীভৱন ত>দ ষোৰীভৱন >উ।

ভুধি উবগহু—ভুধি হৈছে ঋণ যুক্ত হৈছে।

যধ—OIA যথা আ>অ—দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে যিদৰে।

গম—OIA কাম ক>গ ষোৰীভৱন আ>অ ইচ্ছা।

গবণীয় >কবণীয় ৭>ন ক>গ ষোৰীভৱন।

কিচ—OIA কৃত্যম্ ঋ>ই ত্য>চ্>চ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ। অন্ত্য
ম ব লোপ।

চোয়িয়তি—OIA চোবয়তি চোব কৰে।

উঠবিয়দি—OIA উত্থাপয়তি থ>থ>ঠ একক ৰূপ প>ব ঘোষীভৱন
আ>অ অ>ই ত>দ ঘোষীভৱন উত্থাপন কৰে।

ধিনদি—OIA দাস্ততি>দিস্ততি>দিনতি>ধিনদি দ>ধ ত>দ ঘোষীভৱন।

ধড়—OIA দও দ>ধ ও>ডড>ড>ড় যুক্ত ব্যঞ্জনৰ একক ৰূপ >উ,
শান্তি দও।

ত্ৰাদি—OIA ত্ৰাৎ ৎ>দ প্ৰথম পুৰুষৰ একবচন হোৱা উচিত।

ধলবন্ত—দলীল।

লিখিহু—OIA লিখিত ত>দ ঘোষীভৱন >উ> লিখা হৈছে।

অজিন্ননয়ি—OIA অধ্যোষণায় ধ্য>জ ব>জ্জ>জ এ>ই অল্পবোধ ক্ৰমে।

পূবহু—OIA পূবত ত>দ >উ আগত।

অপ পমাদ বগ গ

পালি ধম্মপদত মুঠ ৪২৩ টা গাথা থকা বুলি জনা যায়। এই গাথাসমূহৰ পৰস্পৰ আৰু বিষয় বস্তু এনেভাৱে সজোৱা হৈছে যে ধম্মপদক এখন মৌলিক গ্ৰন্থ হুবুলি নোৱাৰি।

পালি ভাষাত ধম্মপদটো কথ্য নামে এখন টীকা ভাষ্য সম্বলিত গ্ৰন্থ আছে। ইয়াৰ বচক হৈছে বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰধান ভাষ্যকাৰ আচাৰ্য বুদ্ধঘোষ। অৱশ্যে কিছুমানৰ মতে ধম্মপদটো কথ্যৰ বচক আনকোনো এজনহে। এই ধম্মপদটো কথাক অৱলম্বন কৰি ধম্মপদ পুথিৰ বিভিন্ন বগ গ সমূহত থকা গাথাসমূহৰ ব্যাখ্যা আৰু অহুবাদ কৰা হয়।

বুদ্ধৰ শ্ৰীমুখৰ পৰা ওলোৱা বাণী—এই গাথাসমূহ পৰমাৰ্থিক ভাৱধাৰাৰে সমুজ্জল। মার্গ ফল লাভ কৰি নিৰ্বাণৰ ওচৰ পাবলৈ হলে এই গাথা সমূহৰ প্ৰৱণ কীৰ্ত্তন আৰু ইয়াৰ পৰামৰ্শ তথা উপদেশ সমূহৰ অহুশীলনৰ দ্বাৰা জীৱন যাপন অপৰিহাৰ্য। ধম্মপদটো কথাত উল্লেখ আছে যে ধম্মপদৰ প্ৰথম গাথা শুনি ত্ৰিশ হাজাৰ দ্বিতীয় গাথা শুনি চৌবাৰি হাজাৰ আৰু তৃতীয় গাথা শুনি এশ হাজাৰ স্ৰোতা চতুৰ্থ মার্গৰ এটি নহয় এটিৰ উদ্ভাষিকাৰী হৈছিল।^{১৫}

ধম্পদ মূঠ ২৬ টা বগ গত বিষয়বস্তু শুধুসৰি বিভক্ত কৰা আছে। ইয়াৰ ভিতৰত অপ পমাদ আৰু পুপ ফ বগ গৰ অন্তৰ্গত গাথা সমূহৰ পাট খিনিৰ উলত আলোচনা কৰা হ'ল। আমি আগতে অনুভাষিত ত ধম্পদৰ বিভিন্ন বগ গৰ কিছু গাথাৰ আলোচনা কৰি আহেছোঁ। ধম্পদৰ এইখিনি গাথাৰ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা পাঠক সকলে ইয়াৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব বুলি আশা কৰিব পাৰি।

অপ পমাদ বগ গ

(১) অপ পমাদো অমৃত পদং পম দো মচ নো পদ

অপ পমত্তা ন মীয়ন্তি যে পমত্তা যথা মতা।

অনুবাদ

(১) অপ্ৰমাদ অমৃত পথৰ দৰে প্ৰমাদ মৃত্যু পথৰ দৰে প্ৰমত্ত সকলৰ মৃত্যু হোৱাৰ দৰে অপ্ৰমাদ লোকৰ মৃত্যু নহ'ব।

শব্দাবলীৰ টোকা

অপ পমাদো <IOA অ+প্ৰমাদ প্ৰ>প প—মধ্যস্থিত বাঞ্ছনত থকা ব ফলাৰ লোপ অ ক সেই বঞ্ছনৰ দ্বিত ক্ৰপ > ও স্থিববুদ্ধি চঞ্চলতাহীন

অমৃতপদং <OIA অমৃত পদম্ ঋ>অ ম্—পদৰ শেষত থকা হসন্ত ম ব ঠাইত অনুস্বাৰ অমৃত পথৰ দৰে।

প্ৰমাদো>OIA প্ৰমাদ প্ৰ<প—শব্দৰ আদিবৰ্ণত থকা ব ফলাৰ লোপ >ও অবিবেচক চঞ্চলতা

মচুনো <OIA মৃত্যুনা ঋ>অ ত্য>চ—তালবীভৱন (সমীভৱনৰ নিয়ম অনুযায়ী বৰ্ণৰ উচ্চাৰণৰ কঠোৰতাৰ বাবে ষ কাৰৰ লোপ) >ও মৃত্যুক।

অপ পমত্তা<OIA অপ্ৰমত্তা ঐ>প প—মধ্যস্থিত বাঞ্ছনৰ ব ফলাৰ লোপ আৰু সেই বঞ্ছন দ্বিত (অপ পমত্ত+অ) সজাগ ভাবে।

মীয়ন্তি<মিয়ন্তে ত্ৰ>ম—শব্দৰ আদি বৰ্ণত ব ফলা থাকিলে লোপ হয় ই>ঈ আশ্বনেপদী পৰশ্বেপদী হোৱা কাৰণে এ কাৰ ই কাৰ হৈছে।

(২) এত বিসেনতো ঐৱা অপ পমাদমুহি প ওতা

অপ পমাদে পমোদন্তি অৰিযান গোচৰে বতা।

অজ্ঞুবাদ

বিশেষকৈ এইবোৰ জানি পণ্ডিত সকলে আৰ্ধ ধৰ্মত বত থাকে আৰু
অপ্ৰমাদত প্ৰমোদিত হয়।

শব্দান্তৰলীৰ টোকা

এতং < এতম্ মু — শব্দৰ শেষত থকা হসন্ত ম কাৰ অজ্ঞুস্বাব হয়।

বিসেসতো < OIA বিশেষত শ > স য > স > ও বিশেষকৈ।

এত্ৰা < OIA জ্ঞাত্ৰা জ্ঞ > এত্ৰা > এত্ৰা — শব্দৰ আদিস্থানত কেবল একক
বাক্তনৰ হে বাৰাৰ হয় আ > অ — যুক্ত বাক্তনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ
সদায় হ্ৰস্ব হয় জানি।

অপ পমাদম্ + হি হি — পঞ্চমীৰ বহুবচন

প্ৰমোদন্তি — প্ৰ উপসৰ্গ √ মুদ্ আশ্বনেপদী পৰশ্মৈপদী হৈছে।

অবিয়ান < OIA আৰ্ধ্যানাম্ আ > অ ধ্যা > বিয়া অন্ত্য হসন্ত ম ব
ঠাইত অজ্ঞুস্বাব হৈছে।

বতা < √ বস্ + ত — বহুবচন।

() তে ঝানিয়ো সাততিকা নিচ্চ দলহপবক্কা

হুসন্তি ধীৰা নিৰ্ব্বান যোগক্কেম অজ্ঞুত্তৰ।

অজ্ঞুবাদ

যি ধ্যান পৰায়ণ উত্তমশীল আৰু সদায় দৃঢ় পৰক্ৰমা এনে ধীৰ
ব্যক্তিয়ে অপাৰ শান্তিকৰূপে নিৰ্ব্বাণ লাভ কৰে।

শব্দান্তৰলীৰ টোকা

ঝায়নো < OIA ধ্যায়িন ধ্য > ঝ তালবীভবন > ও ধ্যানপৰায়ণ।

সাততিকা < সতত + স্তিক্ প্ৰত্যয় = সাত্তিক বহুবচনত সাত্তিকা

বিসৰ্গৰ পিছত নিচ্চ শব্দৰ ন বৰ্গৰ পঞ্চম বৰ্ণ প্তিতিকে বিসৰ্গ লোপ
হৈছে উত্তমশীল।

নিচ্চ < OIA নিত্যং ত্য > চ — তালবীভবন সদায়।

দলহ < OIA দৃঢ় থ > অ চ > লহ — শব্দৰ মাজত বা অন্তত থকা চ প্ৰায়ে
পালিত লহ হয় দৃঢ় > দহব > দহল > দলহ (inter changes by
prothesis) দৃঢ়।

পৰমজ্ঞা <OIA পৰজ্ঞমা ক্ৰ>ক—শব্দৰ মাজৰ ব্যঞ্জনধ্বনিৰ লগত ব ফলা থাকিলে লোপ হয় আৰু সেই ধ্বনি দ্বিত হয়।

দলহ পৰক্কমা = অতি সাহসেৰে।

হুসন্তি <OIA স্পৃশন্তি ঋ>উ স্প>ফ সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা উষ বৰ্ণ হলে সি পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্গৰ মহাপ্রাণলৈ কণাস্ত ৰত হয় শ>স।

নিব্বান <OIA নিৰ্বাণম্ ব>ব্ৰ—পদৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনত বেফ থাকিলে লোপ হয় আৰু সেই ব্যঞ্জন দ্বিত হয় ৭>ন অন্ত্য ম্ ব ঠাইত অতুস্বাৰ হয়।

যোগক্ থেম <যোগ+ক্ষেমম্ ক>ক্খ অন্ত্য ম্>ং যি আনন্দ দিয়ে।

অতুত্তবং <ন+উত্তবম্=অতুত্তবম্ অন্ত্য ম্> অসীম অপাৰ।

(৪) উট ঠানবতো সতিমতো স্ত্ৰচিকম্মস স নিসম্ম কাৰিনো

সঞঞতস স স ধম্মজীৱিনো অপ পমত্তস স যমো ত্তিবড ট ত।

অতুবাৎ

সদায় সচেতন হৈ থকা স্মৃতবান আৰু পবিত্ৰ কৰ্ম বিচাৰ কৰি কাম কৰা স যত আৰু ধৰ্ম পৰায়ণ অপ্ৰমাদী সকলৰ যশ সৌৰভ বাঢ় যায়।

শব্দাবলীৰ টোকা

উট ঠানবতো <OIA উথানবত থ>ট ঠ > ও অকাৰন্ত শব্দৰ অন্ত্যস্থিত বিসৰ্গ ও কাৰ হয়—উত্তম ব্যক্তিৰ।

সতিমতো <স্তুতিমত ঋ>অ স্ম>স—পালত শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন সাধাৰণতে নহয় >ও—অকাৰন্ত শব্দৰ অন্ত্যস্থিত বিসৰ্গ ব ঠাইত ও যি স্মৰণ শক্তিশীল।

স্ত্ৰচিকম্মস <স্ত্ৰচিকৰ্মণ শ স র্ম>স্ম—শব্দৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনত বেফ থাকিলে বেফ ব লোপ আৰু সেই ব্যঞ্জন দ্বিত হয় ৬ষ্ঠীৰ একবচনত স স হৈছে পবিত্ৰ কাম কৰা ব্যক্তিৰ।

নিসম্ম কাৰিনো <নিশম্ম+কাৰিণ শ> স মা> স্ম—সমীভৱন ৭>ন >ও—অকাৰন্ত শব্দৰ পিছত থকা বিসৰ্গ ও হয় বিচাৰ কৰি কাম কৰা ব্যক্তি।

সঞঞতস স <OIA সংযতন্ত ৎষ>ঞ ঞ্জ—অতুস্বাৰৰ পিছত য় থাকিলে বিকল্প হয় স্ত>স স—৬ষ্ঠীৰ একবচন সংযত লোকৰ।

কসোভিভটতি <OIA বশ+অভিবদ্ধতে, শ>শ >ও, ছ'>তত,
এ>ই—পবনৈশ্বপদী।

(৫) উট ঠানেন অপ পমাদেন সঞঞমেন দমেন চ
দীপং কয়িবাথ মেধাবী যং ওঘো নাভিকীৰতি।

অজুবাদ

জাগ্রত অপ্রমত্ত স যত আৰু নিয়ন্ত্ৰিত হৈ বুদ্ধিমত্ত লোকে নিজৰ
কাৰণে এনে স্বীপ তৈয়াৰ কৰিব পাৰে যে তাক বানপানীয়েও লৰাব
নোৱাৰে।

শব্দাবলীৰ টোকা

উট ঠানেন <OIA উথানেন থ>ট ঠ, তৃতীয়াৰ একবচন উত্তমী লোকৰ
ছাৰা বা জাগ্রত লোকৰ ছাৰা।

সঞঞমেন <OIA সংযমেন য>ঞঞ অহুস্বাৰৰ পিছত স্ব থাকিলে
বিকল্প হয় তৃতীয়াৰ একবচন স যম ব্যক্তিৰ ছাৰা।

দমেন<দমেন=নিজকে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা ব্যক্তিৰ ছাৰা

দীপং<OIA স্বীপম্ ধ>দ—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ সাধাৰণতে
নয়। ম্>—অন্ত্য ম অহুস্বাৰ হয়।

কৰিয়াথ>কুৰ্ঘাং ধা>ৰিয় কৰিয়া>কয়িবা (বৰ্ণবিপৰ্যায়)+থ (প্ৰথম
পুৰুষৰ একবচন আত্মনেপদী)।

পঘো>ওঘ >ও—অকাৰন্ত বিসগ ও কাৰ হয় বান পানী।

নাভিকীৰতি< ন+অবিকিৰতি=নাভিকিৰতি (অভি+কৃ)—লৰাব
নোৱাৰে।

(৬) পমাদম হুযুজ্জন্তি বালা হু স্মবিনো জনা

অপ পমাদক মেধ বাঁ ধনং সেট ঠ ব বক্খতি।

অজুবাদ

মুখ আৰু বুদ্ধিহীন শোকে প্ৰমাদৰ অহুসৰণ কৰে কিন্তু বুদ্ধিবান
লোকে প্ৰমাদক পৰম ধন ভাৱি যত্নেৰে ৰক্ষা কৰে।

শব্দাবলীৰ টোকা

অহুযুজ্জন্তি=অহু—সক যুজ্জন্তি—লগলগ।

বালা<ব্যালা<ব্য>ব আকাৰন্ত শব্দৰ পিছত থকা বিসৰ্গ ব লোপ
মুখ মানুহ।

ছম্মোধিনো=(ছ + মেধ)=ঘাৰ মেধা শক্তি নাই।

বক্খতি<বক্খতি ক>ক্খ MIA ধ্বনিৰ ভিতৰত ক-ব উচ্চাৰণ নাই।

অপ পমাদক<অপ্রমাদ+ক ক=আক।

ধন <ধনম্ মু>—অন্ত হসন্ত ম কাৰ অল্পস্বাৰ হয়।

মেট ঠ ব<শ্ৰেষ্ঠম +ইব ঞ>ন শব্দৰ আদি বৰ্ণত ব ফলা থাকিলে লোপ
হয় ঠ>ট ঠ—সংযুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ এটা উন্ন বৰ্ণ হলে সি পিছৰ
ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্রাণলৈ কণাস্তবিত হয়। ইব ব ই লোপ হৈছে
শ্ৰেষ্ঠই।

(৭) মা পমাদমহুযুজ্জৈথ মা কামবতি সম্বব

অপ পমত্তো হি ঝায়ন্তো পপ পোতি বিপুল স্তথ।

অজুবাদ

কেতিয়াও প্রমাদৰ লগত নিজকে যুক্ত নকৰিবা কামবতি সন্তোগত
আসক্ত নহবা। অপ্রমত্ত আক ধ্যান পৰায়ণ লোকে অসীম আনন্দ
পায়।

শঙ্কাহীনলীৰ টোকা

পমাদমহুযুজ্জৈথ<প্রমাদম্+অহুযুজ্জৈথ=নিজকে যুক্ত কৰা উচিত নহয়।

সম্ববং <সংস্তবম্ স্ত>থ অন্ত্য ম্ =ঘনিষ্ঠ পৰিচয় কামবতি সম্ববং—
কামবতি সন্তোগত আসক্ত।

ঝায়ন্তো<ধ্যায়ন্ত ধ্য>ব >ঙ—অকাৰন্ত বিসৰ্গ ঙ কাৰত পৰিণত।

পপ পোতি<প্রাপ্পোতি প্র>প—পদৰ আদি বৰ্ণৰ ব ফলাৰ লোপ

প্প<প প—সমীভবন (অসমান উচ্চাৰণৰ দুটা ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ সংযুক্ত হলে
কোমল উচ্চাৰণৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণ শক্তিশালী উচ্চাৰণৰ বৰ্ণৰ সৈতে সমীভূত
হয়।) পায়।

বিপুলং<বিপুলম্ অন্ত ম > অকাৰন্ত ব্যঞ্জনৰ পিছত থকা 'ম' অল্পস্বাৰ
হয় অসীম।

স্তথং<স্তথম্, অন্ত্য ম >ং, আনন্দ।

- (৮) পমাদ অপ পমাদেন
 বদা হুদতি পণ্ডিতো
 পঞ ঞ্জাপাদমাকঘ হ
 অসোকো সোকিনিং পজ
 পক্কতট্টো ব ভুস্টট্টে
 ধীৰো বালে অবেক্খতি ।

অনুবাদ

পণ্ডিত লোকে অপ্ৰমাদৰ বাৰা প্ৰমাদক দূৰ কৰে। সেইদৰে ছুখহীন
 ব্যক্তিয়ে প্ৰমাদৰূপ অট্টালিকাত ধীৰ লোকে তলৰ মুখক চোৱাৰ দৰে
 ভূমিস্থিত শোকাকুল লোকসকলক চায়।

শব্দাৱলীৰ টোকা

অপ পমাদেন < অ + প্ৰমাদেন — তৃতীয়াৰ একবচন অপ্ৰমাদৰ বাৰা।

হুদতি — পৰশ্চৈপদী পঠিয়ায়।

পঞ ঞ্জা < OIA প্ৰজা জা > ঞ্জা ঞ্জ।

প্ৰসাদমাকঘ হ < প্ৰসাদম + আকঘ হ > ঘ হ অট্টালিকাত উঠি বা
 আৰোহণ কৰ।

অসোকো < অশোক শ > স > ও — অকাৰন্ত ৰূপৰ শেষত থকা বিলম্ব
 ও হয় ছুখহীন ব্যক্তি।

সোকিনি < শোকিনম > স অন্ত্য হসন্ত ম ব অনুস্বাবলৈ কণাস্তবিত্ত,
 শোক কৰি থকা ব্যক্তিক।

পজ < প্ৰজাং > পজা > পজ শব্দৰ আদিস্থিত বৰ্ণত ব ফলা যুক্ত হলে
 লোপ হয় পদান্ত অনুস্বাবৰ পূৰ্ব দীৰ্ঘস্বৰ হয় হয়।

পক্কতট্টো ব < পৰ্কতস্থ + ইব ক্ক > ক্ক — শব্দৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনত বেক
 থাকিলে লোপ হয় আৰু সেই ব্যঞ্জনাত হয় স্থ > ট্ট — সংযুক্ত
 ব্যঞ্জনৰ ট্টা উন্ন বৰ্ণ হলে সি পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্গৰ মহাপ্ৰাণলৈ কণাস্তবিত্ত
 হয় > ও ইব ব ইব লোপ হৈছে।

ভুস্টট্টে — ভূমিস্থিত

বালে — ৭মীৰ একবচন মুখ

অবেক খতি <OIA অব+ইক খতে=অবেকতে ক>কুখ আত্মনেপদ
পৰম্পৰা হৈছে।

- (২) অপ পমত্তো পমত্তেহু হুত্তেহু বহুজাগৰো
অবলস্ স ব লীঘ সূসো হিহা ষাতি হুমেধসো।

অজুবাদ

বেগী ঘোৰাই দুৰ্বল ঘোৰাক পিছ পেলাই থৈ ঘোৰাৰ দৰে প্ৰমত্ত
সকলৰ মাজত অগ্ৰমত্ত, হুপ্তসকলৰ মাজত জাগ্ৰত জ্ঞানীলোকেও
আগবাঢ়ি যায়।

শব্দাৱলীৰ টোকা

অপ পমত্তো <অগ্ৰমত্ত° প্র>প প—শব্দ মধ্য বা অন্ত্য ব্যঞ্জনত ব ফলা
থাকিলে লোপ হয় আৰু ব্যঞ্জন দ্বিত হয় >ও—অকাৰন্ত শব্দৰ
পিছত থকা বিসৰ্গ ও কাৰ হয় মনৰ সজাগ অৱস্থা।

পমত্তো <প্ৰমত্ত প্র>প—শব্দৰ আদিস্থিত ব্যঞ্জনত ব ফলা থাকিলে কেৱল
লোপ হয় >ও মায়াত ময়।

পমত্তেহু=৭মীৰ বহুবচন হু।

হুত্তেহু <OIA লপ্তেহু প্ত>ত সমীভৱন (সমান উচ্চাৰণ দুটা ব্যঞ্জন স যুক্ত
হলে প্ৰথমটো দ্বিতীয়টোৰ লগত সমীভূত হয়) ষ>স ৭মীৰ
বহুবচন শুই থকা সকলৰ মাজত।

অবলস্ স <OIA অবলান্ধ শ>স্—সমীভৱন (সমীভৱনৰ নিয়ম
অজুযায়ী উচ্চাৰণৰ কোমলতাৰ কাৰণে ব লোপ হৈ স দ্বিত হৈছে
শ>স) অন্ত্য ম>ং দুৰ্বল ঘোৰা।

লীঘস সো <OIA লীঘান্ধ শ>স ভ্ৰ>গ ঘ>ঘ শ>সস >ও
বেগীঘোৰা।

হুমেধসো <OIA হুমেধস >ও—অকাৰন্ত ব্যঞ্জনৰ পিছত থকা বিসৰ্গ
ওকাৰ হয় জ্ঞানীলোক।

- (১) অপ পমাদেন মঘৰা দেৱানং সেট টতং গতো
অপ পমাদং পসংসন্তি পমাদো গৰহিতো নদা।

অম্মুবাদ

অপ্রমাদৰ বাৰা ইন্দ্রই (মঘবাই) দেবতাসকলৰ মাজত শ্ৰেষ্ঠৰ জাত
কৰছে। অপ্রমাদক প্রশ সা কৰে প্রমাদ সদায় নিষিদ্ধ।

শঙ্কাবলীৰ টোকা

অপ পমাদেন <OIA অপ্রমাদেন প্র>প প—মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনত ব ফলা
থাকিলে লুপ্ত হয় আৰু সেই ব্যঞ্জন দ্বিত হয় তৃতীয়্যৰ একবচন,
অপ্রমাদৰ বাৰা।

মঘবাই <মঘবন প্রথমৰ একবচন ইন্দ্রই।

দেবান <দেব—৬ষ্ঠীৰ বহুবচন

সেট ঠতং <শ্ৰেষ্ঠতাম শ্ৰ>শ>স—শব্দ আদিস্থিত ব্যঞ্জনত ব ফলা
থাকিলে লোপ হয় ঠ>ট ঠ—স যুক্ত বঞ্জন বৰ্ণৰ এটা উন্ন বৰ্ণ হলে
সি পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্রাণলৈ কপান্তৰিত হয় ম > আ>
অ পদান্ত অম্মুত্বৰ পূৰ্ব দীৰ্ঘস্বৰ হয় হয়।

পস সন্তি <প্রশ সন্তি প্র>প—শব্দৰ আদি বৰ্ণত স যুক্ত ব ফলাৰ লোপ,
শ>স পরস্মৈপদী প্রশংসা কৰ।

পৰহিতো <গৰ্হিত হ>বহ বেফ হ কাৰত থাকিলে ব হয় >ঙ
নিষিদ্ধ।

(১১) অপ পমাদবন্তা ভিক্খু পমাদে ভয়দস্‌সিবা

সংযোজন অম্মুথ ল ডহং অগ গী ব গচ্ছতি।

অম্মুবাদ

অপ্রমাদী আৰু প্রমাদক ভয় কৰা ভিক্খুৰে অম্মু আৰু মুল—
সকলোকে দম্ভ কৰ জুইৰ দৰে আগ বাঢ়ে (মুক্তিৰ পথত)।

শঙ্কাবলীৰ টোকা

ভয়দস্‌সিবা <ভয়দগীৰা ষ>স>স—শব্দৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ
ওপৰত থকা বেফ ব লোপ আৰু সেই ধ্বনি দ্বিত হয় ভাববাচ্য।

বা—আৰু

স বোজনং <স বোজনম অম্মু হসন্ত 'ম' অম্মুত্বৰ হয়।

ধূলং <ধূলম হ্>ধ শব্দৰ আদিতো যুক্তাকৰৰ প্ৰয়োগ দাধাবণতে
নাথাকে অন্ত্য হসন্ত য > হৈছে ডাঙৰ।

ডহ <দধ্ত >দগধং দ>ড মুখগীভবন স্বৰ মধ্যগত অল্পপ্ৰাণ 'গ'ৰ লোপ,
ধ<হ—মধ্যস্থিত মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰ হ লৈ কপান্ত বত্ত হয় দধ্ত কৰা।

অগ গী ব<অগ্নি+ইব য়>গ গ—অসমান উচ্চাৰণৰ দুটা ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ সংযুক্ত
হলে কোমল উচ্চাৰণৰ ব্যঞ্জনবৰ্ণ শক্তিশালী উচ্চাৰণৰ বৰ্ণৰ সৈতে
সমীভূত হয় অগ গি+ইব অগ গী ব=জুইব দৰে।

গচ্ছতি=গৈ থাকে।

(১২) অপ পমাদবতো ভিক্ষু পমাদে ভয়দস সিবা
অভকো পৰিহানায় নিক্বানসে ব সন্তিকে।

অভুবাদ

অপ্ৰমাদী আৰু প্ৰমাদক ভয় কৰা ভিক্ষু কেতিয়াও ধৰ্মৰ পথৰ পৰা
বিচ্যুত ন য় আৰু তেওঁ নিৰ্বাণৰ চাপে।

শঙ্কাৱলীৰ টকা।

অভকো<অভবা ব্য>ক্স >ও, নহবলগীয়া।

পৰি হানায় =পৰিত্যাগ কৰা

নিক্বানস সে ব<নিৰ্বাণস্ত+এব ব>ক্স—মধ্যস্থিত ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ ওপৰত
বেফ থাকিলে লোপ হয় আৰু ধ্বনিটো ৰিত হয় ণ>ন স্ত>সজ—
সমীভবন নিক্বানস স+এব নিক্বানস সে ব—নিৰ্বাণেৰেই।

সন্তিকে<সন্তিকে স্ব>স—পদৰ আদি বৰ্ণত ব কাৰ যুক্ত থাকিলে পালিত
সেই ব-কাৰ প্ৰায়েই লুপ্ত হয় ৭মীৰ এক বচন অতি ওচৰত।

পুপ ফ বগ গ

(১) কো ইমং পঠৰি বিজেস্‌সতি

ঘনলোকক ইম সদেবকং ?

কো ধম্মপদং স্ত্ৰদেসিতং

কুসলো পুপ ফমি ব পচেস সতি ?

অজুবাদ

ষমলোক আৰু দেৱলোকৰ সৈতে কোনে এই পৃথিবী জয় কৰিব ?
নিপুণ মালীয়ে ফুল চিঙাব দৰে কোনে শুৱনি ধম্মপদ অজুসন্ধান
কৰিব।

শঙ্কাস্তলীৰ টোকা

পঠবিং < OIA পৃথিবী ঋ > অ ঋ > ঠ—মুৰ্ধণীভৱন ঈ > ই ই > ঞ,
পদান্ত অজুস্বাৰৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয় বিতীয়াৰ এক বচন।
বিজ্জেস সতি—জয় কৰিব।

সুদেসিতং < সুদেশিত শ > স

কুসলো < কুশ শ > স > ও—অকাৰন্ত শব্দৰ শেষৰ বিসৰ্গ সাধাৰণভাৱে
ও কাৰ হয়।

পচেস সতি < প + চনাত ৰ ভৱিষ্যত কাল পাচিনিসসতি > পচেস সতি।

পুপ ফ < পুপ্প প্প > প ফ—স যুক্ত বৰ্ণৰ এটা উন্নয়ন হলে পিছৰ বাঞ্জনটো
মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হয়।

(২) সেথো পঠবি ৰজ্জেস সতি

ষমলোকঞ্চ ই সদেৱক

সেথো ধম্মপদ সুদে সত

কুসলো পুপ ফমি ৰ পচেস স ত।

অজুবাদ

ষমলোক আৰু দেৱলোকৰ সৈতে শিষ্য এই পৃথিবী জয় কৰিব।
নিপুণ মালীয়ে ফুল বাছি চিঙাব দৰে তেৱো সু প্রদৰ্শিত ধম্ম পথ
অজুসন্ধান কৰিব।

শঙ্কাস্তলীৰ টোকা

সেথো < OIA শেক্ষ শ > স ক্ষ >। অকাৰন্ত শব্দৰ পিছত থকা বিসৰ্গ
ও কাৰ হয় শিষ্য।

() ফেণুপম কায়ামমং ৰিদম্বা

মৰীচিধম্ম অভিসম্ব ধানো

ছেম্বান মাৰস স পপুপ ফকানি

অদস সনং মচ্চ ৰাজস স গচ্চে।

অজ্ঞানবাদ

এই শব্দই ফেনৰ দৰে আৰু মৰীচিকাৰ দৰে জনা লোকে মায়াৰ বন্ধন
(শৰ) ছেদ কৰি সমৰাজ্যৰ অদৰ্শন হৈ যায়।

শঙ্কায়লীৰ টোকা

ফেনুপম <ফেন+উপমম—পালি সন্ধি অনুসৰি পূৰ্ব স্বৰ লুপ্ত হলে পৰবৰ্তী
ব্ৰহ্ম স্বৰ কেতিয়াবা কেতিয়া দীৰ্ঘ হয় অস্তা ম কাৰ অনুস্বাৰ হয়
ফেনৰ নিচিনা।

ছেদান<চিৎ, চিত্তা+জান বৈদিক ৰূপ ই ব ঠাইত এ হৈছে।

বিদিত্তা<√বিদ্ জানি।

অদস সনৎ<অদৰ্শনম শ্ৰ>স স—সমীভৱন নাইবা শব্দৰ মধ্যত থকা ব্যঞ্জন
ধ্বনিৰ ওপৰত বেফ থাকিলে লোপ হয় আৰু সেঈ ধ্বনি দ্বিত হয়
ম >—অস্তা হসন্ত ম-কাৰ অনুস্বাৰ হয় অদৰ্শন।

মচ্চ>মৃত্তা ঋ>অ ত্য>চ্চ—তালব্যীভৱন।

(৪) পুণ ফানি হেৰ শচিগন্ত ব্যাসন্তমনস নৰ
অন্ত গাম মহোষোৰ মচ্চ আদায়।চ্ছাত।

অজ্ঞানবাদ

যি মাছুহ পুণ্য স গ্রহত বিশেষভাবে (কামনা ভাৱ ৰূপত) আসক্ত
বানপানীয়ে শুই থকা গাঙ উটুৱাই নিয়াৰ দৰে তেওঁ কা মৃত্যুৰে ধৰি
লৈ যায়।

শঙ্কায়লীৰ টোকা

পুণ ফানি<পুণ্ণানি প্প>পফ—স যুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ এটা উন্ন বৰ্ণ হলে সি
ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্র পলৈ ৰপান্তৰিত হয়

ব্যাসন্ত<বি উপসর্গ আ উপসর্গ, সঙ্গ + ক্ত=ব্যাসক্ত=বিশেষ ভাবে
আসক্ত।

মহোষোৰ—মহা+ওষো+ইব মহা বানপানী।

হেৰ<হি+এব যিহেতুকে।

সন্তং<সন্তং প্ত>স্ত-সমীভৱন সমান উচ্চাৰণৰ সংযুক্ত ব্যঞ্জন দুটাৰ
প্রথমটো দ্বিতীয়টোৰ লগত সমীভূত হয় শুই থকা।

২ ৪ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

পচিগন্তং <প্র উপসর্গ √চি—শত্ৰু দ্বিতীয়াৰ একবচন—প্রচিগন্ত —সংগ্রহ
বত ব্যক্তিক।

- (৫) পুষ্প ফানি হেৰ পচিগন্তং বাসন্তমনস নবং
অতিত য়েব কামেন্স অন্তকো কুকতে বসং।

অজ্ঞাবাদ

পুষ্প সংগ্রহত মত্ত (ভোগত মত্ত) মাহুহৰ দৰে যি কপত আকৰ্ষিত
সেই সকলৰ বাসনাৰ পৰিতৃপ্তি হোৱাৰ আগতে মৃত্যুৰে বশীভূত কৰে।

শব্দান্বয়টোকা

অতিত <অ+তৃপ্ত ঋ>ই প্ত>ত্ত—সমীভৱন
বসং<বশম শ>স অন্ত্য হসন্ত ম অতুষ্ণাব হৈছে।
কুকতে< √কু>কব—প্রথম পুৰুষ একবচন আশ্বনেপদী।
বস <বশম শ>স অন্ত্য ম > বশীভূত।

- (৬) যদাপি ভমবো পুষ্প ফ বলাদ্ধ অহেঠয়ং
পলেতি বসমানাষ এব গামে মুনীচবে।

অজ্ঞাবাদ

যিধৰে ভোমোবাই ফুলৰ ব আৰু গন্ধৰ অনিষ্ট নকৰাকৈ কেবলমাত্ৰ
মৌ আহৰণ কৰি গুচ যায় সেইদৰে মুনী সকলেও কাকো অনিষ্ট
নকৰি পাণ্ড বিচৰণ কৰে।

শব্দাবলীৰ টোকা

বল<বৰ্ণ ন>ল—শব্দ মধ্য বা অন্ত্য বাঞ্জনত বেফ থাকিলে লোপ হয়
আৰু সেই বৰ্ণ দিত হয় বৰণ বা বং।

অহেঠয়—নিজন্ত শত্ৰু প্রত্যয় প্রথমৰ একবচন অনিষ্ট নকৰাকৈ।

পলেতি<পলায়তে—পালিত অয় প্রত্যয় যুক্ত কৰি নিজন্ত ক্ৰিয়া কৰা হয়
আকৌ অয়>এ হয় আশ্বনেপদী পৰৈশ্বপদী হৈছে।

এবং<এবম ম>ং।

মুনীচবে=মুনি+চবে=মুনীচবে—পালিৰ বিমিশ্র সজ্জিৰ নিয়ম অজ্ঞগৰি
স্ববৰ্ণৰ পিছত বাঞ্জনবৰ্ণ থাকিলে পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্ৰস্ব নাইবা হ্ৰস্ব
স্বৰ দীৰ্ঘ হয়।

বগগন্ধং < বৰ্ণগন্ধম ণ—গ—সমীভবন অন্ত্য হসন্ত য > ১—বং আক গন্ধ ।

- (৭) ন পবেস বিলোমানি ন পবেসং কতাকত
অন্তনো ব অবেক্ষ্য কতানি অকতানি চ ।

অজুবাদ

আনব দোষ সমূহ আনে কি কৰিলে—নকৰিলে সেইবোৰৰ প্ৰতি চকু
দিয়া উচিত ন য নিজৰ কৰ্ম আৰু অকৰ্মবোৰৰ প্ৰতিহে চকু দিয়া
উচিত ।

শকাবলীৰ টোকা

পবেসং < OIA পবেষাম য > স অন্ত্য হসন্ত য অহুস্বাৰ হয় পবৰ বা
আনৰ ।

বিলোমানি—দোষসমূহ ।

কতাকত < OIA কৃতাকৃতম ঋ > অ অন্ত্য হসন্ত য অহুস্বাৰ হৈছে কৰ্ম
অকৰ্ম ।

অন্তনো ব < OIA আন্তন + এব আ > অ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ
হ্রস্ব টে ছে ঞ্জ > ত—সমীভবন > ও এব ব এ লোপ হৈছে নিজৰ
দৰে ।

অবেক্ষ্যয় < OIA অবেক্ষ্যা ক্ষ > ক থ যা > য য চোৰা উচিত ।

কতানি < OIA কৃতান ঋ > অ কৰিবলগীয়া কাম অৰ্থাৎ ভাল কাম ।

অকতানি < OIA অকৃতানি ঋ > অ কৰিবলগীয়া কাম বা বেয়া কাম ।

- (৮) যথাপি কাচব পুণ ক বগবন্ত অগন্ধক

৭ৰ স্তভাদিতা বাচা অফলা হোতি অকুবতো ।

অজুবাদ

সুন্দৰ বঙৰ ফুল গন্ধহীন হলে নিম্বল হোৱাৰ দৰে সুন্দৰভাৱে কোৱা
কথাও কাৰ্য্যকৰী নকৰিলে নিম্বল হয় ।

শকাবলীৰ টোকা

বাচা < বাচ প্ৰথমৰ বহুবচনত বাচ ।

২ ৬ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

বল্ল>বৰ্ণ ব>ল—শব্দৰ মধ্য বা অন্তত বাঞ্জনত বেক থাকিলে লোপ হয়
আৰু সেই বাঞ্জন স্থিত হয় বৰণ বা ব ।

হোতি>ভৱতি ভ>হ অব>ও—পালিত দ্বিস্বৰ অব আৰু অয় ব
ব্যৱহাৰ নাই ইহঁতৰ ঠাইত ক্ৰমে ও' আৰু এ হয় ।

সুভাসিতা= <সুভাষিতা ষ>স বিসৰ্গ লোপ বৰ্গৰ স্ব ঐৰ্থ আৰু
পঞ্চম বৰ্ণ পিছত থাকিলে আগৰ বিসৰ্গ লোপ হয় ।

অকুৰতো <অকুৰ্বত (ন+কুৰ্বত = অকুৰ্বত) ক>ক পালিত
তিনিটা বাঞ্জনৰ স যোগ নহয় >ও=নকৰা ব্যক্তিৰ ।

- (২) যথাপি কচিব পুপ ফ বৰ্ণবস্তং সগন্ধক
এব সুভাসিতা বাচা সফলা হোতি সকুৰ তা ।

অজুবাদ

যিদৰে গন্ধযুক্ত সুবৰ্ণ ফুল সফল হয় সুন্দৰ বাক্যও কাৰ্যত পৰিণত
কৰিলে সেইদৰে সফল হয় ।

অজ্ঞাবলীৰ টোকা

যথাপি <যথাহি=যিদৰে ।

সগন্ধক =গন্ধ নৈতে গন্ধযুক্ত ।

সকুৰতো <সকুৰত° ক >ব—তিনিটা সংযুক্ত বাঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ নাই
>ও কৰি থকা ব্যক্তিৰ ।

- (১) যথাপি পুপ ফৰাসিমূহা ক য়বা মালাগুণে বহ
এব জাভেন মচেন কত্তব কুসলং বহ ।

অজুবাদ

যিদৰে ফুলৰ দ মৰপৰা বহুমালা প্ৰাথিব পাৰি সেইদৰে মৰণশীল
মানুহেও জয়গ্ৰহণ কৰি বহুতো সজ কাম কৰা উচিত ।

শঙ্কাহলীৰ টোকা

পুষ্প ফলমুহা < OIA পুষ্পাংশিস্থাৎ অ > প ফ—সংযুক্ত বৰ্ণৰ এটা উন্নবৰ্ণ
হলে সি পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্রাণলৈ কণাস্তবিত হয় শ > স
মৌৰ একবচন স্থাৎ পালিত মুহা হয় ফুলৰ দ মৰ পৰা ।

কৰিয়া < √ কৃ + বিধি প্রথম পুরুষৰ একবচন কুৰ্মাৎ > কুৰ্মা—অস্ত্য ৎ ব
লোপ < কুৰিয়া > কয়িয়া—বৰ্ণ বিপর্যয় কৰা উচিত ।

জাতেন < OIA জাত > জাত + এন—তৃতীয়াৰ একবচন জন্মৰ দ্বাৰা ।
মচেন < OIA মৰ্ত্তেন ঙ্য > ত্য > চ—তালবায়ন মচ + এন
তৃতীয়াৰ একবচন মৰণশীল মাছুহৰ দ্বাৰা ।

কত্ত্বৰ < OIA কৰ্ত্তব্যম্ ত্ত > ত্ত—পালিত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ একেলগে । তনিতা
স যুক্ত হৈ নাথাকে ব্য > ক্স—সমীভবন অস্ত্য হসন্ত ম অঙ্কস্বাৰলৈ
কণাস্তবিত কৰা উচিত ।

(১১) ন পুষ্প ফলগন্ধো পটিবাতমেতি

ন চন্দন তগবমল্লিকা বা

সতত গন্ধো পটিবাতমেতি

সকাদিসা সপ পুৰিসো পৱতি ।

অঙ্কুবাদ

ফুলৰ গোন্ধ বতাহৰ বিপৰীতে বৰ নোৱাৰে নাইবা চন্দন তগব
মালতীৰ গন্ধো বতাহৰ বিপৰীতে নবয় । কিন্তু সং পুরুষৰ গুণ বতাহৰ
বিপৰীতেও বয় সং পুরুষ সকলৰ বশ সকলোফালে বয় ।

শঙ্কাহলীৰ টোকা

পুষ্প ফ < OIA পুষ্প অ > প ফ—স যুক্ত বৰ্ণ দুটাৰ এটা উন্নবৰ্ণ হলে সি
পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্রাণলৈ কণাস্তবিত হয় ।

গন্ধো < OIA গন্ধ > < ও ।

শ্ৰুতিবাত্মমতি <প্রতিবাত্ম + এতি প্র>প আদি বাঞ্ছনত থকা ব ফঙ্গাৰ
লোপ ত>ট—মূৰ্ধণীভবন বতাহৰ বিপৰীত মুখী।

লক্ষ্য <সৰ্বা সৰ্ব>ক্স বগৰ তৃতীয় বৰ্ণ দ পিছত থকা কাৰণে বিনগৰ
লোপ।

দিসা <দিশ শ>স >আ।

লপ পুৰিসো <সং পুৰুষ ৭>প (স্বাসাঘাতৰ কাৰণে) ষ>স শব্দৰ
ষ্ঠীয় অক্ষৰৰ উ>ই হয় >ও।

পৰাতি <প্রবাতি প্র>প শব্দৰ আদি বৰ্ণত ব ফঙ্গাৰ ব্যৱহাৰ নাই।

(১২) চন্দন তগৰ বা পি উপ পলং অথ বস সিকী

এতেসং গঙ্গজাতান সীলগঙ্কো অমুত্তৰো।

অমুত্তৰাদ

চন্দন তগৰ পদুম আদিৰ গোন্ধে সদ্গুণৰ গোন্ধক অতিক্রম কৰিব
নোৱাৰে।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

বা পি <বা + অপি অব্যয়।

উপ পলং <উৎপলম ৭>প (স্বাসাঘাতৰ কাৰণে) অন্ত্য হসন্ত ম>৭।

অথ—আদি অৰ্থত ব্যৱহাৰ হৈছে।

বসুসিকী <OIA বাসিকী আ>অ যুক্ত ব ঙ্গনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব হয়,
ৰ্ব>স >স স—সমীভবন।

এতেস <এতেষাম ষ>স আ>অ—অমুত্তৰৰ পূৰ্বদীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব হয়
ম > =এইবোৰৰ।

সীল <শীল শ>স স্বভাৱ বা চৰিত্ৰ।

অমুত্তৰো <ন+উত্তৰ >ও উত্তৰণ বা অতিক্রম কৰিব নোৱাৰা।

(১) অপ পমস্তো অয় গঙ্কো যায় তগৰ চন্দনী

যো চ সীলবত্ত গঙ্কোৰ ত দেবেচ্ছ উত্তমো।

অজ্ঞাবাদ

তগব বা চন্দনব পোন্ধ অতি সামান্ত হু চবিজ্ঞবান লোকব পোন্ধ
দেবতা সকলতকৈও উত্তম।

শকারলীৰ টোকা

অপ পমত্তো <অপ + মাত্ৰ প্ৰ <প্ৰ- সমীভবন ত্ৰ>ত্ৰ—সমীভবন আ>অ,

—যুক্ত ব্যঞ্জনব পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব হয় অলপ মাত্ৰ।

অপ <OIA ইদম্>ইম পু নিজ ত্ৰীনিজ তৃতীয় পুৰুষব একবচন।

যা য়ং <য + অয়ম্=বোইয়ম্>যা য়ং এই যে।

দেবেহু <দেবেযু য>স—৭মীৰ বহুবচন।

উত্তমো <উত্তম >ও।

(১৪) তেঙ্গ সম্পন্নসীলান অপ পমাদবিশাবিনং

সম্পন্নঃ ঞ্চ বিমুত্তান যাবো মগ প ন বিন্দ্ভতি।

অজ্ঞাবাদ

সং চবিজ্ঞবান অগ্রমত্ত আক প্রজ্ঞাব দ্বাৰা যুক্তিপোৰা লোক কোন্
পথেৰে চলে যায় বা মাৰে তাৰ সন্ধান নাপায়।

শকারলীৰ টোকা

যাবো <OIA যাব >ও যায়।

মগ পং <মার্গং, আ>অ—যুক্ত বঞ্জনব পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ-স্বৰ হ্রস্ব হয় গ্ >গ প

—শব্দৰ মধ্যস্থিত ব্যঞ্জনব ওপৰত বেফ থাকিলে লোপ হয় আক
সেই ব্যঞ্জন দ্বিত হয় (সমীভবন)

বিমুত্তানং <বিমুত্তানাম্ অস্ত্য ম্>ং আ>অ=বিযুক্ত সকলব।

বিন্দ্ভতি <বিন্দ্ভতে—আত্মনেপদী পৰশ্চৈপদী হৈছে।

তেঙ্গ <তেষাম্ য>স ম্>ং=তেওঁলোকৰ।

(১৫ ১৬) যথা সন্ধাবধানশ্চি উজ্জিতশ্চি মহাপথে

পন্থমং তথ জায়েথ হুচিগঙ্কং মনোবমং।

২১ পাণ্ডি-প্ৰাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

এবং সন্ধাৰকৃতেন্ অঙ্ককৃতেন্ পৃথুজ্বনে
অতিৰোচিত পঞ এগ্ন সন্মানমুত্তসাবকো ।

অঙ্কুবাদ

বিদৰে ৰাজপথত পেলাই দিয়া জাবৰৰ দ মত মনোৰম মধুৰ গৌন্দৰ
পচুমৰ জয় হয় সেইদৰে বুদ্ধ শত্ৰুও অপদাৰ্থ লোকৰ মাজত আৰু
ৰাসনাৰে আচ্ছন্ন চৰিত্ৰহীন লোকৰ মাজত প্ৰজ্ঞাৰ দ্বাৰা শোভা পায় ।

শঙ্কাৰজীৱ টোকা

সন্ধাৰ ধানশ্মিং = সংকলন কৰি থকা ঠাইত ।

ট্ৰিষ্টাতশ্মি < ট্ৰিষ্টাতে শ্মিন্ শ্মন > শ্মি = পৰিত্যক্ত হৈ থকা ইয়াত ।

তথ < তত্ৰ ত্ৰ > থ (ব্যতিক্ৰম) ।

জায়েথ < জায়েত, ত > থ = মহাপ্ৰাণীভবন, উপজায় বিজনে ।

পঞ এগ্ন < প্ৰজ্ঞায়ৈ জ্ঞ > এগ্ন এগ্ন এগ্ন + ওয়া একবচন ।

গাহা সন্তসৰ্গ

প্ৰাকৃত ভাষাত গীতি কাব্য বচনাৰ পৰম্পৰা প্ৰাচীন কালৰ পৰাই এক
নিয়ন্ত প্ৰবাহত চলি থকাৰ প্ৰমাণ আছে । মন কবিকলগীয়া কথা যে গীতি
কাব্য সমূহত শৃংখাৰ বসৰ প্ৰাবল্য বৰ বেছি । এনে শৃংখাবিক গাথা সমষ্টিৰ
এখন প্ৰখ্যাত স কলন হল গাহা সন্তসৰ্গ । এই সংকলনখন প্ৰথম শতিকাত
মহাৰাষ্ট্ৰীয় প্ৰাকৃতত বচনা কৰা হয় । গ্ৰন্থখনৰ স কলক সাতাবাহন বংশীয়
ৰজা হালে লিখিছে যে তেওঁ একোটি গাথা পঢ়ি তাৰ পৰা সাতশ গাথা একত্ৰ
সংগ্ৰহীত কৰিছে । গ্ৰাম্যজীৱনৰ সহজ-সৰল তথা স্বাভাৱিক জীৱনৰ
চিত্ৰ এই গাথাসমূহৰ জিভবত সজীৱ হৈ আছে । মাজে মাজে গাথাসমূহৰ
ভাষাত অপভ্ৰংশৰ প্ৰভাৱো কিছু পৰিমাণে পৰিছে । আমি কেইটামান
গাথাৰ মূল পাঠ নমুনা হিচাপে দাঙি ধৰিলো ।

(১) সাহ জৈ বলি কিঅ গই মা কব বস্তু তিবিঅৱলিঅমুহ অকং—

এআপং বাল বাসুঁকিত্ত কুড়লাপং ৫ স্বাপং ।

অজুৰাৰ

লখি প্ৰেমৰ এয়ে বীতি ই জাঁহ থকা গছৰ হতাৰ দৰে কুটিল।
তোমাৰ চক্ৰৰ দৰে মুখখন বুৰাই চকুলো ছটুকিবা।

অজুৰালীৰ টোকা

কিৰিণি<OAI কী দৃশী ঋ>বি মধ্যস্থিত অল্পপ্ৰাণ দি ব লোপ ণ>ন
এনেকুবা।

কিৰিণি<OIA এব

পই<OIA গতি, মধ্যস্থিত অল্পপ্ৰাণ তৰ লোপ নিয়ম গতি course।

কৰ বহু<OIA √ক লোট মধ্যম পুৰুষৰ একবচন ক্ৰন্দন কৰা।

তিৰিঅ বলিঅ<OIA তিৰিক্—বলিত ঈ>বিয়>বিঅ অন্ত্য হসন্ত ক্ ব
লোপ ত>অ স্বৰ মধ্যস্থিত অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ 'তৰ লোপ বেকাকৈ
পৰিবৰ্তিত।

মুহ<OIA মুখ ঋ>হ—মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হ লৈ কপান্তৰিত হয়।

অন্মং<OIA চক্ৰম্ চ>অ—অল্পপ্ৰাণ চ ব লোপ ঞ্চ>অ MIA-ত
তিনিটা বাঞ্জনৰ সংযোগ নাই অন্ত্য হসন্ত ম>ং

বাল বালুকি—মস্থল লতা

তন্ত<OIA তন্ত হতা জাঁহ

কুটিলান <OIA কুটিলানা ট>ড—অঘোৰ মূৰ্খণা ঘোষ মূৰ্খণা হয়
ন>ণ মূৰ্খণীভবন আ>অ - অহুস্বাৰৰ পূৰ্বৰ দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয়।

প্ৰেমাণং<প্ৰেমাম্—প্ৰমানাম্ ঋসাম্বাতৰ কাৰণে ঋ' হৈছে।

এজাণ <এতানাম্ স্বৰ মধ্যস্থিত তৰ লোপ ন>ণ অন্ত্য হসন্ত ম>ং।

(২) বন্ধন কৰ্মণি উপিএ মা জুবহু বত্তা পাডল—হুজ্জং।

মুহ মাকঅং পিঅন্তো ধুমাই সিহীণ পজ্জলই॥

অজুৰাৰ

হেৰা বন্ধন কৰ্ম নিপুণা ঋং নকৰিবা তোমাৰ বক্ত পাটল ফুলৰ দৰে
স্বপ্ন মুখৰ বতাহ পান কৰি জুইকুৰা অলি উঠা নাই কেবল ধোৰাই
আছে।

অক্ষরলীৰ টোকা

বন্ধন কৰ্মণিউণএ<বন্ধন কৰ্ম নিপুণকে ন>ণ মূৰ্ধণীভবন, ঋ>ঋ—মধ্যব
মাজৰ বা শেষৰ ব্যঞ্জনৰ ওপৰত বেক থাকিলে লোপ হয় আৰু সেই
ব্যঞ্জন দ্বিত হয় ন>ণ—মূৰ্ধণীভবন
স্বৰ মধ্যস্থিত অল্পপ্রাণ প আৰু ক ব লোপ।

মা ছুবসু—থং নকৰিবা।

সুঅঙ্ক <OIA সুগঙ্কম্—মধ্যস্থৰ গ ব লোপ আৰু অন্ত্য হসন্ত য ব
ঠাইত অস্থস্থৰ সুগঙ্ক

মূহ<OIA মুখ থ>হ—মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ লৈ কৃপান্তৰিত মাকঅং <OIA
মাকতম্ অল্পপ্রাণ ত ব লোপ অন্ত্য হসন্ত য-কাৰ অস্থস্থৰ হৈছে,
বতাহ।

পাডল<পাটল ট>ড বোৰীভবন এবিধ বটা ফুল।

পিঅন্তো<√ পা+অন্ত (শত্ৰুপ্রত্যয়) পান কৰি কৰি।

ধুমাই<ধুমায়ভে>ধুমাই>ধুমাই—নামধাতু প্রাকৃতত পৰ্য্যায়শব্দী
হৈছে, ধোৰাইছে।

শিহী<OIA শিখী শ>স থ>হ

পঙ্কলই <OIA প্রঙ্কলতি প্র>প পদৰ আদিত স যুক্ত ব্যঞ্জন নাথাকে,
অ>অ—তিনিটা ব্যঞ্জনৰ সংযুক্ত MIA ত নাই স্বৰ মধ্যস্থিত
ত ব লোপ।

(৩) অমঅমঅ গঅণ সেহৰ বঅণী মূহ তিলঅ চন্দ দে ছিবসু।

ছিন্তো জেহি পিঅঅমো মমংপি তেহিং বিঅ কবোহিং ॥

অজুবাস

চন্দ্র ভূমি অমৃতময় আকাশৰ মূকুট আৰু বজনীৰ অলংকাৰ স্বৰূপ।

মোক ভূমি সেই আতাবেই স্পৰ্শ কৰা যি আতাবে মোৰ প্ৰিয়তমক
স্পৰ্শ কৰিছা।

অক্ষরলীৰ টোকা

অমঅমঅ<অমৃতময় ঋ>অ, স্বৰমধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ত ব লোপ, য>অ—
মধ্যস্থিত য ব লোপ।

গজণ<গগন গ>জ—স্বৰ মধ্যস্থিত অল্প প্ৰাণৰ লোপ ন>গ—মূৰ্ধণীভবন
আকাশ

সেহব<শেখৰ শ>স খ>হ—মহাপ্ৰাণৰ হ লৈ কণাস্তৰত মুকুট।

বজণী মুহ তিলজ<বজনী মুহ তিলক অল্পপ্ৰাণ স্বৰমধ্যস্থিত

জ' আৰু ক ব লোপ খ>হ।

বজনী মুখৰ তিলক।

ছিৰহু <OIA ক্ৰিপ ক>ছ প>ব=ছিৰ+লোট হু=ছিৰহু।

ছিত্তো <OIA ক্ৰিপ্ত ক>ছ ণ্ড>স্ত সমীভবন >ও।

জেহিং<যৈ ঐ>এ ব>জ+তৃতীয়াৰ বহুবচন এহিং=জেহিং বাব
বাৰ।

তেহিং<OIA তৈ ঐ>এ ড+তৃতীয়াৰ একবচন—এহিং=তেহিং ভাব
বাৰ।

পিঅঅমো <OIA প্ৰিয়তম আদি পদাঙ্কিত যুক্ত ব্যঞ্জন প্ৰ>প মধ্যস্থিত
স্বৰ লোপ মধ্যস্থিত অল্পপ্ৰাণ ত ব লোপ >ও

বিঅ<OIA এব

কৰেহিং কৰ+তৃতীয়াৰ বহুবচন এহিং

(৪) পিঅবিবহো অগ্নিঅঙ্গংসং অ গৰুআইং দো বি চুকুখাইং

জীএং তুমং কাৰিঙ্কসি তীএ নমো আহিলাইএ

অজুৰাদ

প্ৰিয় বিবহ আৰু অপ্ৰিয়-দৰ্শন—এই ছুয়োটা গভীৰ হুখৰ কাৰণ—
যি আভিজাত্য ভোমাক নমস্কাৰ।

শ্ৰীকাৰলীৰ টোক।

পিঅবিবহো <OIA প্ৰিয় বিবহ প্ৰ>প—পদৰ আদিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ
ব্যৱহাৰ নাই মধ্যস্থিত 'স্ব-ব লোপ অন্ত্য >ও।

অপ পিঅঙ্গংসং <OIA অপ্ৰিয় দৰ্শন প্ৰ>প প সমীভবন মধ্যস্থিত 'স্ব-ব
লোপ হৈ তাৰ স্বৰ মাজ স্থিতি উন্ন বৰ্ণৰ লগত সংযুক্ত প্ৰথম ব্যঞ্জনৰ
ঠাইত অজুৰাৰ শ>স ন>গ অপ পিঅ ঙংসং=অপ্ৰিয় দৰ্শন।

গক আইং <গুৰুকাণি গু>গ—শব্দৰ প্ৰথম অক্ষৰত উ থাকিলে অ হয়
ক>জ—অল্পপ্ৰাণ স্বৰমধ্যস্থিত ব্যঞ্জনৰ লোপ + ১ম বহুবচন আইং,
গুৰুতৰ।

দোৰি <OIA দৌ অপি উ>ও ব>দ—শব্দৰ আদিৰ যুক্ত ব্যঞ্জন নহ'ল,
প>ব শাসাধাতুৰ অভ্যন্তৰত অৰ লোপ দুয়োটাই।

দুক খাইং <OIA দু খানি দু*খ>দুক খ+১ম বহুবচন আইং দুখবোৰ।
জিএ <OIA যং>জ+৩য়ৰ একবচন এ—জিএং বাৰ দ্বাৰা।

আহিজাইএ <আতিজাতৈ ত>হ ঐ>অই>ইএ বৰ্ণবিপৰ্যয়।

(৫) দিট ঠা চুআ অগ ঘাইআ সুৰা দক খিণাণিলো সহিও।

কজ্জাইং কি অ গকআই মামি কো বন্নহো কসল।

অনুবাদ

আমৰ মলি দেখা গৈছে সুৰাৰ গন্ধ পোৱা গৈছে বসন্তৰ বতাহকো
পৰশ অনুভৱ কৰা হৈছে কিন্তু মামী এই আটাইবোৰ কামেই
গুৰুতৰ কোন কাৰ প্ৰিয়জন।

শঙ্কাসলীৰ টোকা

দিট ঠা <OIA দৃষ্টা ঋ>ই ঙ>ট ঠ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা উষ হলে লি
পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্গৰ মহাপ্ৰাণলৈ ৰূপান্তৰিত হয়; দেখা গৈছে।

চুআ <OIA চূতা (ত>অ) দুই স্বৰ বৰ্ণৰ মাজত থকা অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ
লোপ হয় আমৰ মলি।

অগ ঘাইআ <OIA আত্ৰায়িতা আ>অ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগৰ দীৰ্ঘ-স্বৰ
হুৎ হয় জ>ঘ ব>গ ব—সমীভৱন স্বৰ মধ্যস্থিত য় লগায় লুঙ
হয় স্বৰ মধ্যস্থিত অল্পপ্ৰাণ ত ব লোপ গন্ধ লোৱা হৈছে।

দক খিণাণিলো <দক্ষিণানিল ক>ক থ ন>ণ >ঙ দক্ষিণা বতাহ।
সহিও <OIA সোঢ়>সহিত অল্পপ্ৰাণ ত ব লোপ >ঙ লব্ধ কৰা
হৈছে।

কজ্জাইং <OIA কাৰ্জাণি জা>জ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ব দীৰ্ঘ স্বৰ হুৎ হৈছে
খা <জ জ—সমীভৱন, আনি>আইং কামবোৰ।

বন্নহ <OIA বন্নত ত>হ মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হয় প্ৰিয়।

কসল <OIA কস্ত স্ত>সস-সমীভৱন, কাৰ।

(৬) অজ্জ মএ তেন বিণা অণুহুঅস্বৰ আইং সংভৱন্তীএ

অহিণৰ মেহাণং বয়ো নিলামিও বজ্জ বণড়হোকা।

অনুবাদ :

তেওঁৰ অনুপস্থিতি আজি পূৰ্ব স্থান শ্ৰবণ কৰি নতুন মেঘৰ শব্দক
বধাত্মিম্বৰ ডোলাৰ শব্দ যেন অনুভৱ কৰিছে।।

শকাব্দালীৰ টোকা

অনুবাদ অনুৰ আইং <OIA অনুভূত স্বৰতানি ত>হ মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ
হৈছে স্বৰ মধ্যস্থিত 'ত'ৰ লোপ হৈছে প্ৰথমৰ বহুবচন আইং
যোগ হৈ স্বৰ আইং (স্বৰ+আইং) হৈছে আগতে লাভ কৰা স্থ
সমূহ।

সংভবন্তীএ>OIA ন শ্ৰবন্ত শ্ৰ>মূহ>মৃত>ত+জী প্ৰত্যয় জৈ
সংভবন্তী+৬ষ্ঠীৰ একবচন এ শ্ৰবণ কৰি থাকোতে।

অহিণব<OIA অভিনব ত>হ ন>ণ

মেহানং<OIA মেধানাম্ ঘ>হ অন্ত ম্>

বৰো<বৰ শ্ৰবাস্তবিসৰ্গ ও হয় শব্দ।

নিসামিও<OIA নিসামিত্ত ন<ণ শ>স, ত'ৰ লোপ সৰাস্ত বিসৰ্গ
ও হৈছে শুনা গৈছে।

বজ ঝগড়হো<OIA বধাপটহ ধা>জ ক-সমীভবন ট>ত-
ঘোষীভবন শ্ৰবাস্ত বিসৰ্গ ও হৈছে বধাত্মিম্বৰ টোল।

(৭) আবন্তস্তস্ম ধূম লক্ষী মৰণ বা হোই পুৰিসস্ম

তং মৰণং অণাবন্তে বি হোই লক্ষী উপণ হোই।

অনুবাদ

কোন কাম আবন্ত কৰিলে মাছুহে নিশ্চয় লক্ষী লাভ কৰে নাইবা
(তেওঁৰ) মৃত্যু হয়। কিন্তু কাম আবন্ত নকৰিলে মৰণ আহিব
পাবে ধন সম্পত্তি কেতিয়া লাভ নহয়।

শকাব্দালীৰ টোকা

আবন্তস্তস্ম<OIA আবন্তমানস্ত-শত্+৬ষ্ঠ একবচন স্ম আবন্ত কবোতা
অনব।

লক্ষী<OIA লক্ষী স্বী>জ, সমীভবন, প্ৰাকৃতত তিনিটা সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ
ব্যৱহাৰ নাই ধন-সম্পদ।

অনাবন্তে<OIA ন+আবন্ত+৭মীৰ একবচন এ। আবন্ত নকৰিলে।

উণ<পুনৰ পু<উ ন>ণ ব—লোপ হৈছে আকৌ।

ধুঅং<OIA ধুং, ধু>ধু—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ নাই;

ব>অ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণৰ লোপ আৰু অব মাত্ৰ স্থিতি নিশ্চয়ভাবে।

হোই<OIA ভবতি—ভ>হ, অব>ও, ত ব লোপ

পুৰিস সস<পুৰুষ উ>ই ষ>স স্ত>স স—সমীভবন।

(৮) বিবহাণলো সহিচ্ছই আশাবন্ধেণ বজ্জহণসস।

একগ গাম পৰাসো মাত্ৰ মৰণং বিসেসই ॥

অজুবাদ

—প্ৰিয়জনৰ আগমন বা মিলনৰ আশাত বিবহানল সহ কৰিব পাৰি কিন্তু একে গাঁওতে থাকি যদি প্ৰবাস খাটিবলগীয়া হয় (অৰ্থাৎ মিলন নহয়) তেনেহলে হে মাতৃ মৰণেই ভাল।

শব্দ বলীৰ টোকা

বিবহানলো<OIA বিবহানল ন>ণ অন্ত্য বিসৰ্গ ও হৈছে বিবহৰ জুই

সহিচ্ছই<সহতে সহতে—পৰস্পৰদীত সহতি>সহই+আববাচ্যৰ ইচ্ছ+

তি=সহিচ্ছতি<সহিচ্ছই—‘ত ব লোপ হৈছে সহকৰা।

আসা<আশা শ>ষ

বন্ধেণ<বন্ধ+তৃতীয়াৰ একবচন এন ন>ন

বজ্জহণসস<বজ্জ জনস্ত ভ<হ মহাপ্ৰাণবৰ্ণ প্ৰাকৃতত হ লৈ পৰিবৰ্তন হয়

ন>ণ স্ত>স স—সমীভবন, প্ৰিয়জনৰ।

এক<এক ক>ক—মধ্যবৰ্তী ব্যঞ্জন স্থিত হৈছে।

এক ক গ গাম< একগ্রাম গ্র>গ গ—সমীভবন।

পৰাসো<প্ৰবাস প্ৰ>প প্ৰাকৃতত শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ

নাই স্বৰান্ত বিসৰ্গ ও—কাৰ টৈ ছে

বিসেসেই<বিশেষয়তি শ>স ষ>স অস্থ>এ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ ত ব

লোপ।

(৯) কইঅব-বহিঅং পেয়ং পথি বিবঅ যামি মাছসেলোএ

অহ হোই কস ন বিবহো বিবহে হোভমি কো জীঅই।

অজ্ঞানবাদ

হে মামী মজ্জ্যলোকত ছলনাহীন প্রেম দেখা-নেদেখা যদি লভ্য
হয় তেনেহলে কার বিবহ হ লহেডেন বিবহ হলেই বা কোন জীয়াই
থাকিল হেডেন ?

অজ্ঞানত্বের টোকা

মামি—দেশী শব্দ মামী—মাতুলনী ।

পেশ <OIA প্রেমম প্র>প—শব্দর আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ম>শ—
বিত্তভবন অস্ত্য হসন্ত ম >ং

গণি<OIA নাস্তি আ>অ—যুক্ত ব্যঞ্জনর পূর্ববর্তী দীর্ঘস্বর হ্রস্ব হয় স্ত>
থ—স যুক্ত ব্যঞ্জনর এটা উষ্য হলে সি পিছর বর্গর মহাপ্রাণলৈ
কপান্তবিত্ত হয় নাই ।

কিঅ—ইব শব্দর দবে ।

লোএ<OIA লোকে—স্ববমধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ক'ব লোক । লোকত
পৃথিবীত ।

কইঅ—বহিঅং<OIA কৈটববহিতম ঐ<অই স্বব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ—
টব লোপ অল্পপ্রাণ তব লোপ হৈ স্বব অ ব স্থিতি, অস্ত্য হসন্ত
ম কার অস্থ্যাব হৈছে ছলনাহীন ।

অহ<অধ ধ>হ ।

হোই<ভবতি ভ>হ অব>ও, স্বব মধ্যস্থ তব লোপ হৈ স্বব ই মাজ
স্থিতি ।

কস স<OIA কস্য স্য>সূ—সমীভবন

হোস্ত্যি<ভবন্ত ভ>হ অব>ও—হোস্ত+৭মী একবচন স্থি থকা
হেডেন ।

জীঅই<জীবতি স্বব মধ্যস্থ 'ব আক 'ত-ব লোপ আক স্বব মাজ
স্থিতি । জীয়াই থাকে ।

- (১) কঅং অচ্ছিহু ঠিঅং কবিসো অজেহু জন্মিঅংকরে
হিঅঅং হিঅএ নিহিঅং বিওইঅং কিং ইহ দেবেণ ।

অজুবাদ

কপ সদাই দেখিছো। স্পৰ্শ অজুত্ব কৰিছো। মাত শুনিছো আৰু
বুজুগন মোৰ বুজুৰ ওপৰত আছে। দৈবই কিয় আমাৰ বিচ্ছেদ
ঘটাইছে।

শব্দাবলীৰ টোকা

কঅং<কণং—স্বৰ মধ্যস্থিত অল্পপ্রাণ প-ৰ লোপ হৈ স্বৰ অ-ৰ স্থিতি
হৈছে কপ।

অচ্ছিস্থ<অক্ষি+৭মী বহুবচন স্থ=অক্ষিস্থ ক>চ্ছ চকুত।

ঠিঅ <স্থিতং স্থ>ত থ>থ>ঠ—সংযুক্ত বৰ্ণৰ এটা উন্ন হলো পিছৰ ব্যঞ্জন
বগ-ৰ মহাপ্রাণীভবন হয় ইয়াত তথ>ঠ হৈছে কাৰণ শব্দৰ আদিত
যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ত>অ—অল্পপ্রাণ বৰ্ণ লোপ হৈ তাৰ স্বৰ মাজ
স্থিতি হৈছে।

ফবিসো<OIA স্পৰ্শ স্প>পফ—স যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা উন্ন হোৱাত
মহাপ্রাণী হৈ পফ হৈছে পফ>ফ—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয়
র্শ>বিশ—স্বৰ ভক্তি ঞ>স, >ও।

জম্পিঅং<OIA জম্পিতং জ্প>ম্প—ব্যতিক্রম 'ত' লোপ হৈ ইয়াৰ স্বৰৰ
স্থিতি মাজ আছে।

কণ্ণে<OIA কৰ্ণে ণ>ণ বেক-ৰ লোপ আৰু বেক থকা বৰ্ণৰ দ্বিত।

নিহিঅং<OIA নিহিতম ন>ণ ত লোপ হৈ ইয়াৰ স্বৰ মাজ স্থিতি
অস্ত্য হলন্ত ম কাৰ অজুত্ব হৈছে।

বিণ্ডইঅ <বিষোজিত স্বৰ মধ্যস্থিত ষ জ আৰু ভ-ৰ লোপ হৈ
ইবোৰৰ স্বৰ মাজ স্থিতি আছে। বিযুক্ত।

দেব্বেণ<OIA দৈবেন ঐ>এ-ৰ>ঈ—দ্বিত্বভবন ন>ণ দৈবৰ দ্বাৰা।

ইহ<অজ্জ অ>ই জ্জ>থ—ব্যতিক্রম থ>থ>হ

(১১) পানাসকী কাও পেচ্ছই দিগংপি পল্লিঅ স্ববদীএ

ওঅজুত্বৰ অঙ্গোপ পলিঅ বদন্ত মজ স্কট ঠিঅং পিণ্ডং

অজুবাদ

বন্ধনৰ আশঙ্কা কৰি পথিক-বধূৰে দিয়া খোৱা বস্ত্ৰখিনি খাবলৈ ইচ্ছা
কৰা নাই—বিহেতু হাতৰ তলুৱাত থকা খোৱা বস্ত্ৰখিনি ওলমি পৰা
থাক পাতৰ মাজত আছিল।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

পানাসন্ধী < পাশ + আশঙ্কা + ঈ শ > স বন্ধনৰ আশঙ্কাকাৰী।

কাও > কাক অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ ক ব লোপ > ও।

নেচ্ছই < ন + ঈচ্ছতে — অ + ঈ লগ লাগি এ হৈছে ক্ষ > চ্ছ অব মধ্যস্থ
অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ ত ব লোপ পৰৈশ্লপদী। ইচ্ছা নকৰে।

দিগ্ন < OIA দত্তম (√ দা + ক্ত = দত্ত) দিগ্ন অস্ত্য ম > ২ দিয়া হৈছে।

পহিঅ < OIA পথিক থ > হ (মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ প্ৰাকৃততত সদায় হ হয়) অব
মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ ক ব লোপ।

ঘবণীএ < গৃহিণী। গৃহিণী = ঘবণী + ণ্ম একবচন এ

ওঅন্ত < OIA উপাস্ত উ > ও, আ > অ — যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববতী দীৰ্ঘ অব
ব্ৰহ্ম হৈছে অবনত।

কবঅল < OIA কবন্তল — অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ ত ব লোপ।

ওগ গলিঅ < OIA উদগলিত দা > গ গ — সমীকৰন ত > অ (অল্পপ্ৰাণৰ
লোপ)।

মঅ ঝ < OIA মধ্য ধা > অ ঝ মাজ।

টঠিঅ < OIA স্থিতম স্থি > ট ঠি ত > অ ম >

পিণ্ড > পিণ্ডম ম > খাত্ত সমষ্টি।

(১২) অজ্ঞং গও ত্তি অজ্ঞং গও-স্তি অজ্ঞং গও-স্তি গণবী-

পটমে ঙ্গিঅ দিঅহঙ্কে কুত ভো বেহাহিং চিত্তলিঙ।

অজুবাদ

আজি গৈছে আজি গৈছে আজি গৈছে—এইদৰে গণনা কৰি কবি
দিনটোৰ প্ৰথম ভাগতেই (নাৱিকাই) ঘৰৰ বেৰবোৰ চিত্ৰিত কৰি
শেলাইছে।

শকাবলীৰ টোকা

অজ্জং < OIA অজ্জ ভ > অজ্জ ডালবীভবন = অজ্জ + ১ম একবচন ১ —
আজি। শব্দটোৰ মূল আৰ্ধ্য বুলি ধৰি ললে ইয়াৰ অৰ্থ 'প্ৰিয়জন'
হ'ব। আৰ্ধ্য > অজ্জ।

গণত্তি < OIA গণত + ইতি ভ-লোপ হৈছে > ও টু লোপ, তি > ত্তি-
ষিতভবন, গৈছে।

গণবীএ < গণনশীলয়া — শীল অৰ্থঃ হৈব-প্ৰত্যয় + জীলিচ্ য়া একবচন এ
গণি থকা।

পচমে < OIA প্ৰথমে প্ৰ > প — প্ৰাকৃতত আদি ল যুক্ত ব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ
নাই থ > চ ঘোষ — মুৰ্ধণীভবন সপ্তমীৰ একবচন।

দিঅহকে < দিবসাকে ব > অ (স্বৰমধ্যস্থিত প বৰ্গৰ বৰ্ণসমূহৰ লোপ হয়)
স < হ ক > ক দিনৰ ভাগত।

কুভডো < OIA কুভ ডা < ড ড — সমীভবন > ও ঘবৰ বেববোৰ।

বেহাইং < OIA বেধাভি থ > হ য়াৰ বহুবচন হি যোগ হৈ বেহাইং
হৈছে।

চিভলিও < চিত্ৰিত — চিত্ৰলি ত্ৰ > ত্ত-সমীভবন > ও

(১) পুট ঠিং পুসন্ন কিলোঅবি

পডোহবকোল পত্তচিভলিঅ

ছেআহিং দিঅবজাআহিং

উজ্জুএম কলিজ্জিহিসি।

অনুবাদ

হে কিশোদৰী তোমাৰ পিঠিখন মচি পেলোৱা কিয়নো বাৰীৰ পিছৰ
অঞ্চোল গছৰ পাতৰ চিন লাগি আছে। হে সবলা তোমাৰ চতুৰ
দেৱৰ আৰু জা সকলে সহজে বুজিব পাৰিব।

শকাবলীৰ টোকা

পুট ঠিং < পৃষ্ঠ থ > উ ঠ > ট ঠ = পুট ঠং + জীলিচ্ ই > ই পুট ঠিং
(ক্কাৱলিঅৰ ঠাইত জীলিচ্ হৈছে) পিঠি।

পুসহ<প্রোহ প্র—উহ—অহুজা মধ্যম পুস্ব একবচন। যচি শেলোবা।
কিসোঅবি<OIA কুশোদবী ঞ>ই শ>স স্বৰ মধ্যস্থিত অল্পপ্রাণ বৰ্ণ
দব লোপ।

পডোহবহোজ পক্তচিত্তলিঅ —পচাহুগুহাকোট পত্ৰ চিত্তিতম।

পডোহব—দেনীশঅ—ঘবৰ পিছফালে থকা বাবী।

অকোজ<OIA অকোট ট>ড—বোবমূৰ্খণীভবন ড>ল>জ বিতভবন।

পত্ত<OIA পত্ৰ>ত্ত—সমীভবন

ছেআহিং<দেনী—ছেঅ+ য়া বহবচন আহি —ছেআহিং চতুৰ।

দিঅব<দেবৰ এ>ই ব>অ দেবৰ।

জাআহি <জা+ য়া বহবচন আহিং।

উজ্জুএ<OIA ঞ্জুকে ঞ>উ জ>জ—বিতভবন স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ
ক বৰ্ণৰ লোপ। হে সবলা।

কলিঞ্জিহিসি>ক লত্তসে MIA ✓কলয়+কৰ্মবাচ্যৰ ইজ্জ+ল ট স লসি>
ন স>হিসি জানিব পাৰিব।

(১৪) দিচুবোস কলুসিঅস স বি

স্ববগুস স মুহাহি বিপ্লিঅং কস্তো

বাহ মুহান্নি বি সসিণো কিবণা

অমঅং বিঅ মুঅন্তি।

অজুবাদ

অতন্ত্য বোবৰ বাবা কলুবিভ হলেও লজ্জনৰ মুখৰ পৰা অগ্নিয় কথা
নোলায়। বাহগন্ত হলেও চক্ৰই তেওঁৰ অমৃতময় কিৰণ বিতৰণ
কৰিয়ে থাকে।

শকাৱলীৰ টোকা

দিচুবোস<OIA দৃচুবোষ ঞ>ই ব>স—অত্যন্ত বোষ।

কলুসিঅস স<OIA কলুসিভস্য ব>স ভ-ব লোপ হৈ স্বৰ অ ব স্থিতি
স্য>স স—লম্ভীভবন—কলুসিভ হোৱাজনৰ।

স্বঅণস<OIA স্বজনস্য জ>অ ন>৭, স্য>স ন—সমীভবন বচী
বিতৰ্কি সজ্জনব।

মূহাহি<OIA মুখাৎ খ>হ (মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ হ্রস্ব) অন্ত্য হসন্ত ব্যঞ্জন
৭ ব লোপ মুহা+৫মী একবচন আহি (মহাবাঈ)।

বিপিঅ<OIA বিপ্রিয়ং প্র>প প সমীভবন স্বব মধ্যবর্তী স্ব সদায় লুপ্ত
হ্রস্ব অপ্ৰিয়।

মূহান্মি<OIA মুখে খ>হ + ৭মী একবচন ন্মি মুখত।

মূঅন্তি<OIA মুকন্তি>*মূচন্তি মূঅন্তি (চ>অ) বিতৰণ কৰে।

(১৫) সূইজ্জই হেমন্তম্মি ছগ গও পুপ ফ আ স্বঅঙ্কেণ

ধূম কৰিলেএ পৰিৱৰ লতন্তণা জুৱৰড়এণ।

অনুবাদ

হেমন্ত কালত ছৰ্গভজনক গোবৰ খুটিৰ গন্ধমুক্ত অতিৰিক্ত ব্যৱহাৰৰ
ফলত সূতাবোৰ ফাক হৈ হোৱা জীৰ্ণ আৰু ধোৱা বৰগীয়া পুৰণি
কাপোৰৰ দ্বাৰা চিনিব পাৰি।

অক্ষারলীৰ টোকা

সূইজ্জই<OIA সূচাতে=সূ+ইজ্জ=সূইজ্জ+তি (পৰস্মৈপদী)=
সূইজ্জতি স্বব মধ্যবর্তী অল্পপ্রাণ ত ব লোপ হৈ সূইজ্জতি হৈছে
বুজা যায়।

হেমন্তম্মি<OIA হেমন্তম্মিন ম্মিন প্রাকৃতত ম্মি হয় হেমন্ত কালত।

ছগ গও<OIA ছগ ত গ>গ গ-সমীভবন 'ত ব লোপ' >ও,
হতভাগ্য।

পুপ ফআ<দেশী শব্দ সং—কৰীষায়ি শুকান গোবৰৰ জুই।

স্বঅঙ্কেণ<OIA সঙ্গঞ্জন স্বব মধ্যবর্তী অল্পপ্রাণ গ ব লোপ হৈ ইয়াৰ
স্বব 'অ বৈছে স্বঅঙ্ক+তয়া একবচন এণ স্বঅঙ্কেণ গন্ধৰ দ্বাৰা বা
গন্ধেৰে।

কব্বিলেন<OIA কপিলেন প>ব—ঘোৰীভবন, ধোৱা বৰণৰ।

বিষলন্তণা=বহুদিন ব্যৱহাৰৰ ফলত কাপোৰ পাতল হৈ সূতা কম হয়।

লেগে কম সূতাৰ।

কু>OIA জীৰ্ণ ৭>৪ যুক্ত ব্যঞ্জনব পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘবৰ হব হোৱাত ঙ>
উ হৈছে।

বডএণ>OIA পটকেন ৭>৪ ঘোষীভবন ট>ড—ঘোষ মুৰ্খণীভবন

(১৬) বসণান্ধ অল্পব বিগণা বিহবন্নি অগন্ধিআ উএধীবা।

হোস্তি অহিঃ সহাবা সমেস্থ বিসমেস্থ লগ পুৰিসা।

অজুবাদ

ধীৰ ব্যক্তি বিপদতঅজুৰিয় সম্পদত অহঙ্কাৰশূন্য আৰু ভয়ত ধীৰ,
সুসময় আৰু দুৰ্দিনত অভিন্ন স্বভাৱ হৈ থাকে।

অক্ষাৱলীৰ টোকা

বসণান্ধ<বাসনে লগমীৰ একবচনত বসনশ্মিন প্রাকৃতত শ্মিন>শ্মি হয়
ন>৭ বিপদত।

অল্পব বিগণা<OIA অজুৰিয়া ৯, ৮>৪ব—সমীভবন ৪>৭গ—সমীভবন
উৰিয় নোহোৱা।

বিহবন্নি<বিভবে, বিভবশ্মিন্ ড>হ বিহবশ্মিন প্রাকৃতত শ্মিন্>শ্মি।
সম্পদত।

অগব বিআ <OIA অগৰ্বিতা ৪>৪ব ত>অ—অহঙ্কাৰ শূন্য।

অহিঃ<OIA অভিন্ন ড>হ ৪>৪—মুৰ্খণীভবন

সহাবা<OIA স্বভাৱা স্ব>স শব্দৰ আদিত যুক্তব্যঞ্জন নাথাকে ড>হ
স্বভাৱ।

লগ পুৰিসা<OIA লং-পূৰ্ববাঃ, ৭৭>৭ ল য>ল উ>ই—শব্দৰ প্ৰথম
বা দ্বিতীয় অক্ষৰত উ থাকিলে পিছৰ অক্ষৰৰ উ>ই হয়;
লজলোক।

(১৭) যবগঅ সূইবিচ্চ ব মোত্তিঅং

পিঅই আঅঅঅগ সিবো

মোবো পাউল আলো তণগ ললগ গং

উঅঅবিচ্চুং।

অজুৰাঙ্গ

মধুৰে বাৰিষাকালত তৃণব আগত লাগি থকা পানীৰ কণিকাবোৰ
ডিঙি মেলি মেলি পান কৰে। সেই (কণিকা) বোৰ মৰকত মণীৰ
বেজীৰে বিছাই খোৱা মুকুতা বেন লাগে।

অকাতলীৰ টোকা

মৰগঅ<মৰকত ক>গ—ঘোষীভৱন ত>অ এবিধ মণিৰ নাম।

মুই<OIA সূচী স্বৰ মধ্যবৰ্তী অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ চ লোপ। বেজী।

মোত্তিঅং<OIA মোক্তকম্ ঔ>ও ক>ত—সমীভৱন ক>অ অন্ত্য
হসন্ত ম্> মুকুতা।

পিঅই<OIA পবতি, স্বৰ মধ্যস্থিত ব>অ পান কৰ।।

আঅঅগ গিৰো<OIA আয়ত্ত-গ্রীৱ য়>অ-প্রাকৃতত স্বৰ মধ্যবৰ্তী য়
লদায় লুপ্ত হয় ত>অ স্বৰ মধ্যবৰ্তী অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ ত ব লোপ,
ঐ>গগ—সমীভৱন >ও ডিঙি মেলি।

মোৰো<মধুৰ >মৌৰ ঔ>ও, >ও মধুৰ।

পাউল<OIA প্রাব্ৰ (প্রাবৃট) প্র>প ঋ>উ স্বৰ মধ্যবৰ্তী ব ব লোপ
য>স বৰ্ষা।

আলে<কালে ক>অ—কালত।

তনগ গলগ গং<তৃণাংলগম্ ঋ>অ ঐ>গগ—সমীভৱন য়>গগ—
সমীভৱন অন্ত্য হসন্ত ম্>

উঅঅঅবিন্দু <OIA উদক বন্দুম্ ক>অ ব>অ অন্ত্য ম্>ং।

(১৮) সূপ পউ তইওঁৰ গও জামো স্তি সূহিও,

কীস মং তপহ

সেহালিআপ গঙ্কো ৭ দেই

সোস্তুং সূঅহ তুম্‌হে।

অজুৰাঙ্গ

ৰাতিৰ তৃতীয় প্ৰহৰ অতিৰাহিত গৈছে বুলি তোমালোকে মোক
সুৱলৈ কৈছা শেৰালীৰ সূৰাসে মোক সুৱলৈ নিদিয় তোমালোকে
খোৱা।।

শব্দারম্ভের টোকা

হ্রস্ব পট <OIA স্থাণ্ডাম্ পা>প প=হ্রস্ব প+অহ্রস্ব—কর্তৃবাচ্য প্রথম
পুরুষ একবচন—উ শোবা।

তইও<OIA তৃতীয় ঋ>অ অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ত ব লোপ ঈ>ই
অব মধ্যবর্তী য ব লোপ >ও।

বি<OIA অপি অববর্ণের পিছত থাকিলে অপি শব্দ বি হয়।

গও<গত অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ত ব লোপ >ও।

জামো <যাম য>জ >ও গ্রহব।

স্তি<ইতি অব বর্ণের পিছত থাকিলে ইতি শব্দ স্তি হয়।

সহিও<সখী থ>হ—মধ্যস্থিত মহাপ্রাণ বর্ণ হ লৈ ঋণান্তবিত্ত হয় >ও

কৌস< কিয়া>কৌস্>কৌস—বিত্ত ব্যঞ্জন সর্বলোকৃত হলে ক তপূরণ হিচাপে
পূর্বব হ্রস্ব অব দীর্ঘ হয়

ভণহ<ভণথ থ>হ কোবা।

সেহালিআন <OIA শেকালিকানাম্ শ>স ফ>হ অব মধ্যস্থ ক ব লোপ
ম্> শেবালীব

সোত <OIA অশ্বম্ অ>স—শব্দব আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ণ্ড>ত—
সম্মো-বন ম্>ং শুবটৈ।

অঅহ<অপিভ>অপিথ>অঅহ শোবা।

(১২) চারো মহাবসবসং বিচ্ছিন্নই সবং গুণনি বি পড়ন্ত

বঙ্গস্ উজ্জ্বলস্ অ সম্বন্ধে কি চিৎ হোই।

অজ্ঞাবাদ

অভার ত সবল শব্দগাত ধ্রুব গুণত স্থাপন করিলে দূর্বলৈ নিকৃষ্ট হয়
বেকা আক গোপ ব সম্বন্ধ জানো স্থায়ী হয় ?

শব্দারম্ভের টোকা

চরো<OIA চাপ প>ব—ষোড়শবচন >ও ধহু।

মহার OIA অভার ঋ>ন MIA ত শব্দব আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন প্রায়

নাথাকে ত>হ—অবমধ্যাহ্ন মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ'লৈ কণাভাবত হয়
স্বাভাবিকতে।

বিচ্ছিন্নই<OIA বিক্ষিপতি ক>চ্ছ প>ব—ষোড়শতম অব মধ্যাহ্ন
অল্পপ্রাণ 'ত ব লোপ নিক্ষেপ কৰে।

গুণশ্মি>OIA গুণশ্মিন শ্মিন্>শ্মি—প্রাকৃতৰ সাধাৰণ নিয়মমতে লং শ্মিন
শ্মি হয় ধনুৰ গুণত।

পতন্ত্ব<OIA পতন্ত্ব ত>ত—ষোড়শতম আৰু মূৰ্খণীভৱন ন্>
পবা।

বহু স্ স<OIA বহুস্ত ক্>ক—নাসিকীভৱন প>স্—সমীভৱন বেকী
বহুৰ।

উজ্জ্বলস্<OIA উজ্জ্বলস্ত ঞ>উ জ>জ—দ্বিততৱন অব মধ্যাহ্ন অল্পপ্রাণ
ক বৰ্ণৰ লোপ স্ত>স্ স্—সমীভৱন পোণ বহুৰ।

চিব<CIA চিবন্ ম্>ং=চিবহ্ময়ী।

- (২) কথ গজ বইবিধং কথ পনট্টাও চন্দ তাবাও
গঅণে বলাঅপত্তি কালো হোবংৱ কট্টেই।

অজুবাদ

—(বাবিধা কালত) সূৰ্য্যৰ কিৰণ কত হেবাই গল চন্দ তবাবোৰ ক'ত
বিগোন হৈ গল কালে (বৰ্ষাকালো) গ্ৰহ গণনাৰ বেখাৰ দৰে অকালত
মেঘৰ মালা আঁকিছে।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

কথ<OIA কুথ ক>থ—ব্যতিক্রম—কত।

গঅণ<OIA গতং—অল্পপ্রাণ বৰ্ণ ত ব লোপ হৈ ইয়াৰ অব অ ব স্থিতি।

বইবিধং<OIA ববিবিধং অব মধ্যবর্তী অল্পপ্রাণ বৰ্ণ ব ব লোপ সূৰ্য্যৰ
কিৰণ।

পনট্টাও<OIA পনট্টা প>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ট>ট্ট—
সমীভৱন (সংযুক্ত বৰ্ণৰ এটা উন্নত হলে সি পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ
মহাপ্রাণীভৱন হয়।) অন্ত্য >ও নাইকিয়া হোৱা।

হলাঅপত্তি<OIA হলাকা পত্তি ক>অ অল্পপ্রাণবৰ্ণ লোপ আ>অ

অনুস্বাব পূববতী দীৰ্ঘস্ব হ্রস্ব হয় ংক্ত>ক্ত = মেঘব মাল।

কট্টেই<OIA কৰ্ণতি=হালবায়

(২১) জই ভমসি ভমস্ এমেঅ কণ হ

সোহগ গ গৰ বিবো গোট্টে

মহিলাণং দোবঙণে বিআবইউং

জই থমো দি।

অনুবাদ

হেৰুফ। সৌভাগ্যৰ কাৰণে গৰ্ভিতাই তুমি যদি গোষ্ঠিত ভ্ৰমণ কৰিব
খোজা তেস্তে কৰা। যদি তুমি মহিলাসকলৰ দোব ঙ্গণ বিচাৰ
কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা তেস্তে তুমি তোমাৰ ইচ্ছামতে বিচৰণ কৰা।

শব্দাৱলীৰ টোকা

জই<OIA যদি য>জ স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ দ ব লোপ।

ভমসি<OIA ভমসি ভ>ভ—শব্দ আদি বৰ্ণত ব ফলা থাকিলে লোপ হয়।

ভমস্<ভম ভ>ভ—শব্দ আদি বৰ্ণত ব ফলা লোপ হয় অনুজ্ঞা য পু
একবচন ভ্ৰমণ কৰা।

কহণ<কৃফত ঋ>অ ফ>হণ।

সোহগ গ>OIA সৌভাগ্য ঔ>ও ভ>হ—মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ হয়
গ্য>গ গ—সমীভবন সৌভাগ্যও।

গৰ বিবো<গৰ্ভিত র্ৰ>ক—সমীভবন >ও

গোট্টে<OIA গোষ্ঠে ঠ>ট্ট—সমীভবন গক বথা ঠাই।

বিআবইউং<OIA বিচাবয়িতুং চ লোপ স্বৰ মধ্যবৰ্তী য লোপ অল্প
প্রাণ ত ব লোপ বিচাৰ কৰিবলৈ।

থমো<কম ক>কথ>থ—শব্দ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ বাহ্যিক নাই।
>ও।

(২২) তুহ দংসণে লঅণ হা লক্ষ্য সোউণ পিগ গজাজাইং

ভই বোলীণে ভাইং পআইং বে চকিআ জাআ।

অনুবাদ

তোমাক চোৱাৰ তীব্ৰ আকাঙ্ক্ষাত শব্দ শুনি তেওঁ যি কেই খোজ
আঙুৱাই আহিছিল তুমি গুচি যোৱাত সেই কেই খোজ অতি
কষ্টেৰে কঢ়িয়াই নিব লগীয়া হ'ল।

অক্ষরলীৰ টোকা —

ৱংসণে<OIA দৰ্শণে ৰ্ণ>ংস>ংস উন্নয়নৰ লগত সংযুক্ত প্ৰথম ব্যঞ্জনৰ
ঠাইত অন্তৰ্ভাৱ হয় ন>ং।

সঙ্গণহা<OIA সত্ৰুকা ঞ>অ ত ব লোপ ক>ং হ তীব্ৰ আকাঙ্ক্ষাত।

সদং>শব্দ শ>স ৰ>দ—সমীভবন।

সোউণ<ঞ্ৰা—ক্ৰান্ত প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত প্ৰাকৃতত উৎসৰ্গ কৰি অসমাপিকা
ক্ৰিয়া কৰা হয় শুনি।

নিগগয়া<নিগ্গতা ন>ং গ্গ>গগ—সমীভবন স্বৰ মধ্যবৰ্তী অন্তৰ্গণ
ত ব লোপ নিগ্গত হোৱা।

ভাই — মো শব্দৰ ২য়ৰ বহুবচন।

পজাইং<OIA পদ তিৎ স্বৰ মধ্যবৰ্তী অন্তৰ্গণ বৰ্ণ হ আৰু ত ব লোপ
আৰু ইহঁ ব স্বৰ মাজ স্থিতি খোজ।

বোঢ়িয়া<বোঢ়িয়া ব্যা>বৰ+আ>ব ব্ৰিয়া স্বৰ ভক্তি কঢ়িয়াবলগীয়া।

(২৩) জং জ পলোএমি দিস পুৰণ্ড লিহিঅ ব ব দীস্মেত্তো

তুহ প ড়মা পড়িয়া ডং বহই ব ব সবলং দিসাঅকং।

অনুবাদ

যি ফালেই মই দৃষ্টি নিক্ষেপ নকৰে। কিয় সেই ফালেই যেন তোমাৰ
ছব অঙ্কিত থকা যেন দেখা পাওঁ। গোটেই দিকচক্ৰই যেন তোমাৰ
ছবি বহন কৰিছে।

অক্ষরলীৰ টোকা

পলোএমি<OIA পলোকয়ামি স্বৰ মধ্য অন্তৰ্গণ ক ব লোপ অয়>ঞ
দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰে।।

পুৰণ্ড<OIA পুৰত ত ব লোপ সম্মুখত।

লিহিঅ<OIA লিহিঅ: ধ>হ—ব্রহ্মপ্রাণ বর্ণ 'হ' লৈ ব্রহ্মান্তৰিত ব্রহ্ম
মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ 'ত' ব লোপ অধিত ।

ক<OIA ইব ।

বিস্মে<OIA দৃষ্টমে ধ>ই, ড>স—সমীভবন বিস্মসে>বিস্মে (বিত
ব্যঞ্জনব একক বর্ণ) মধ্যস্থ পুরুষ একবচন ।

পড়িহা<প্রতিহা প্র>প—আদি সংযুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ত>ট>ড় মূর্ত্তি
বা ছ ব ।

পড়িহাড়ি<OIA প্রতিপাটিম্ প্র>প ত>ট>ড় প>ব—বোধীভবন
ম>ং প্রতিবিধ ।

সঅল<OIA সকলং ক>অ—অব মধ্যবর্তী অল্পপ্রাণ ক ব লোপ হৈ তাব
অব মাত্র স্থিতি ।

লিহিঅক<OIA লিহিঅক্ প>স চ>অ—অল্পপ্রাণ বর্ণব লোপ হৈ তাব
অব মাত্র স্থিতি হৈছে ক>ক—সমীভবন ম>ং দিক্চক্র ।

(২৪) পদ্ম মইলেণ ছৌবেক পাইণা দীল জাপু বড়ণেণ

আনন্দজই হলিঅ পুত্তেণ ব সালিছেত্তেণ ।

অজুবাদ

বোকাবে মলিন হৃৎ পান কব আক আছাব খোরা পুত্ৰই মিতবে
আনন্দ দিয়ে বোকাবে মলিন শালি ধাননিয়ত্তে খোত্তরকক আনন্দ
দিয়ে ।

অম্মারলীব টোকা

মইলেণ<OIA মলিলেন ল>অ ন>প—ওরা একবচন মলিন ।

ছৌবেক—পাইণা<OIA ক্ষৌবৈক পায়িনা ক>ছ ঐ>এ ক>ক—বীতভবন
ম-লোপ—অব মধ্যস্থ ম-লোপ হয় ছৌবেকপাই+ওরা একবচনে—পা
কেবল হৃৎ পান কবা ।

দীল<OIA দৃষ্ট (প্রাকৃতত √দা+ক্ত দন্তব ঠাইত দীল হয় দিরা হৈছে ।

বড়ণেণ<OIA পত্তনেণ প>ব—বোধীভবন ত>ট>ড—বোধীভবন ন>প
আনন্দজই<আনন্দজ = আনন্দ নামধাতু+বর্তমান কাল কর্মবাচ্য প্রথম

২৩ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

পূৰ্বৰ একবচন ইচ্ছ = আনন্দিচ্ছ + পৰস্মৈপদী তি (ই) = আনন্দিচ্ছই।
হলিও < OIA হলিক = ক অল্পপ্রাণ বৰ্ণৰ লোপ > ও কৃষক।

শালিচ্ছেত্তেণ < শালিক্ষেত্তেণ স > স ক > ক্ষ জ > জ — সমীভৱন শালি-ধাননি।

(২৫) বজাই কিং ভনিচ্ছন্তি কেত্তি অ মেত্তং ব লিক্খএ লেহে

তুহ বিবহে জং দুক্খং ওসুদ তুয়ং চেঅ গহিঅ থো।

অনুবাদ

কথাৰে কিমান প্ৰকাশ কৰা যাব পাৰে চিঠিভেই বা কিমান লিখা
যাব পাৰে তোমাৰ বিবহৰ যি দুখ ভাৰ তুমিহে বুজিবা।

অশ্বাসলীৰ টোকা

বজাই < OIA বাচয়্য অল্পপ্রাণ 'চ বৰ্ণৰ লোপ' স্বৰ মধ্যবৰ্তী স্বৰ লোপ
— বাজা + ওয়া একবচন ই কথাৰে।

ভনিচ্ছন্তি < M I A √ ভণ + কৰ্মবাচ্য ইচ্ছ + তু (উ)।

কেত্তিঅমেত্তং < কিয়ম্মাত্তম্ — কিমান থিনি।

লিক্খএ < OIA লিখাতে খ্য > ক্খ স্বৰ মধ্যবৰ্তী ত — ব লোপ এ
আত্মনেপদী (প্ৰাকৃতত আত্মনেপদী বিতস্তিং কাচ্ছিং হে পোৱা যায়।)
গহিঅথো < OIA গৃহীতাৰ্থ ঞ > অ ত ব লোপ হৈ ইয়াৰ স্বৰ অ-ৰ স্থিতি
ৰ্থ > থ — সমীভৱন। জ > ই আ > অ — যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী ঞ্ৰুপ
কৰিবলৈ।

(২৬) দুসলিক্খিঅ বজণ পবিক্খএহিং যিট্টো সি পথৰে।

জা তিলমেত্তং বট্টটমি মবগঅ কা তুঅ বা দুজ্জকহা।

অনুবাদ

মৰকত মনি। অশিক্ষিত বদ্ধ পৰীক্ষক লকলে তোমাক সাধাৰণ পাথৰ
বুলিহে ভাবে যদি তোমাৰ প্ৰকৃত গুণ কিকিডহাত্ত তোমাত অৱশিষ্ট
থাকে তেনে হলে কোনে তোমাৰ মূল্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সমৰ্থ?

অশ্বাসলীৰ টোকা

দুসলিক্খিঅ < OIA দুঃ শিক্ষিত খ > ল > সল — মৰব দ্বাৰাৰ বিলম্ব লোপ
হলে পৰবৰ্তী বৰ্ণ দ্বিত হয় ক > ক্খ ত > অ অল্পশিক্ষিত।

বজ্ঞ<OIA বজ্ঞ>বজ্ঞ—ভ>জ বজ্ঞ।

পৰিকৃথএহিং<OIA পৰীকৃকৈ ঙ্গ>ই—যুক্ত ব্যঞ্জনব পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হৰ হৈছে ক>কৃ ঙ্গ>এ — পৰীকৃথএ + যা বহুবচন হি।

বিট্টো <OIA বৃট্ট ঙ্গ>ই ট্ট>ট্ট — লম ভবন (সংযুক্ত ব্যঞ্জনব এটা উন্ন বৰ্ণ হলে সি পিছৰ ব্যঞ্জনব বৰ্ণৰ মহাপ্রাণ বৰ্ণ হয়) > ও বহা।

পথবে <OIA প্রস্তবে প্র>প পথৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাট ঙ্গ>থ পাথবভ।

বট্টসি <OIA বৰ্ত্তসে ঙ্গ>ত্ত>ট্ট — যুগ্মীভবন আত্মনেপদী পৰম্পৰ হৈছে।

মবগজ <OIA মবকত ক>গ — ঘোষীভবন স্বৰ মধ্যবৰ্তী ভ-ব লোপ আক ইয়াৰ স্বৰ মাত্র স্থিতি পাথৰ বিশেষ।

ভুজঝ <OIA ভুভ্যন্ ভ>হ = ভ্য>জ>জঝ — ঙ্গী একবচন।

(২৭) কমলং মূজন্ত মহঅব পক্ কই খাণং পক্ লোহেণ
আলেক্খলচ্ছঅং পায়বো ব ব ছিৰিট্টণ জাণিহিসি।

অনুবাদ

হে মধুকৰ পছম স্কুল ভ্যাগ কৰি পকা বেলৰ লোভত সেই পিনে ঘাবলৈ
ধৰিছা কিন্তু যেতিয়া তুমি তাক স্পৰ্শ কৰিবা মুখই ছবিত থকা লাভ স্পৰ্শ
কৰিলেই গম পোৱাৰ দৰে তুমিও গম পাবা।

অশ্বারল্লীৰ টোকা।

মূজন্ত<মূকন্ = মূচন্ত — শত্ কত্ কাৰক পুংলিঙ্গ একবচন।

মহঅব<OIA মধুকৰ ঙ্গ>হ — মহাপ্রাণ বৰ্ণ প্রাকৃতত 'হ হয় ক>অ অল্প
প্রাণ বৰ্ণ গোপ হয় আক ইয়াৰ স্বৰ মাত্র থাকে।

পক্-কই খাণং<পক্ কপিখানন্ পি>ই — অল্পপ্রাণ বৰ্ণ লোপ হয় আক ইয়াৰ
স্বৰ মাত্র থাকে পকা বেল।

লোহেণ<লোভেন ভ>হ ন>এ লোভন্ত

আলেক্খ<আলেখ্য খ্য>কৃ, ছবিত।

২ ২ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

লাজুৰিং<OIA লজুৰং ক>জ — অল্পপ্রাণ ক-ৰ লোপ আৰু ইয়াৰ অৰ্থ মাত্ৰ স্থিতি ।

ছিৰিউন<শূদ্রা ঞ>ই ঞ>সপ>ছব (প>ৰ যোষীভৱন) = ছিৰি+ঘাচ
প্রত্যয় প্রাকৃততঘাচ প্রত্যয় উপ হয় ছিৰি+উপ ।

জানিহিন্দি<জ্ঞান্দি — ভৱিষ্যত কাল মধ্যম পুৰুষ একবচন ।

(২৮) শিঙ্কন্তে মঙ্গল গাইআহিং বৰগোস্ত দিগ্ন অ ঙ্গাএ
সোউং ব নিগ গও উঅহ হোস্ত বহআএ বোমাঞো ।

অনুবাদ

চোৱা আৱৃতিসকলে দবাৰ গোত্ৰৰ নাম উল্লেখ কৰি মঙ্গল নৃত্যক
বিয়ানাম গাওঁতে বধুৱে কাণ দি শুনিছে আৰু তেওঁৰ শৰীৰত
বোমাঞ্চ উপস্থিত হৈছে ।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

শিঙ্কন্তে<OIA শীংকন্তে MIA√গা+ইজ্জ+অন্ত+৭মী একবচন এ গাওঁতে ।
মঙ্গলগাইআহিং<মঙ্গল গায়িক্ৰাভি° হ ব লোপ ক>জ—অৰমধ্যস্থ অল্প
প্রাণৰ লোপ আৰু ইয়াৰ অৰ্থ মাত্ৰ স্থিতি গাইআ+ যা বহুবচন হিং
মঙ্গলনৃত্যক গীত গায়িকা আৱৃতিসকল ।

বৰগোস্ত<বৰগোত্ৰ ত্ৰ>স্ত—সমীভৱন ।

দিগ্ন<দন্ত (প্রাকৃতত √দা+জ—দন্তৰ ঠাইত দিগ্ন হয় ।)

অঙাএ<বৰ্ণায় ক>অ ণ>গ্ন—সমীভৱন অঙা+ওয়াৰ একবচন এ ।

সোউ°<শ্ৰোতুম্ ঞ>অ>স—শব্দৰ আদি যুক্ত ব্যঞ্জন নাথাকে ত ব লোপ
(অৰ মধ্যস্থিত অল্পপ্রাণ) মু>ং তনিবলৈ ।

হোস্ত<তবৎ ত>হ অৱ>জ = হো+অন্ত ।

নিগ গও<গিত গ>গগ—সমীভৱন >ও ।

উঅহ—দেখী শব্দ চোৱা ।

বহআএ—বধুকা ধ>হ—মহাপ্রাণ—হ কাৰত পৰিবৰ্তিত হৈছে কা>জা—
অল্পপ্রাণ ক ব লোপ =বহজ+জীৱ একবচন—এ বধুব ।

(২৯) জং জং আলিহই মণো আদাৱট্টিহিংহিঅজ ফলজম্বি
তং তং বালো ব ব বিছি শিহঅং হদিউপ পংহমই ।

অক্ষুবাদ

আশাব তুলিকাৰে স্বয়ং কলিত মনে যি আঁকে বিধিয়ে এটা শিত্তব হবে
সেইবোৰ হাঁহি হাঁহি গোপনে মচি পেলায়।

শব্দানুসীৰ টোকা

আলিহই<আলিখিত খ>হ—মহাপ্রাণ খ ব হ-কাৰত স্বাভাবিক অল্পপ্রাণ
ত ব ো প আঁকে বা লিখে।

আসাবট্টীহি<আশাবতিকাতি শ>ম উ>ত>ট্ট—মুখগীত্বন আঁক
সমীভবন ক ব লোপ আসাবট্টী+ ম বহুবচন হিং আশাব তুলিকাৰে।

হিঅঅফলঅম্মি<স্বয়ং ফলকম্মিন্ ঞ>ই হ>অ ম>অ ক>অ ম্মিন্>
ম্মি>—ম ম্মিন্ প্রাকৃতত ম্মি হয়। স্বয়ং কলিত।

নিহম<OIA নিভ্ ম্ ন>৭ ত>হ—মহাপ্রাণ ত হ-কাৰত স্বাভাবিক
ঞ>উ ত>অ ম্>ং গোপনে।

পংহমই>OIA প্রভৃৎতে প্র>প ত>হ ঞ>উ শ>মত ব লোপ
আত্মনেপদী এ ব ঠাইত পৰম্পদী ই হৈছে পংহমই>পংহমই
বৰ্ণবিপৰ্যয়।

(৩) সিদ্ধ পৰমম সচ্ছহাইং দূত তুল পুত্ৰ নবিসাইং,
সোহস্তি নঅণু মুকোঅআই সবএ সিঅবতাইং।

অক্ষুবাদ

স্বন্দবী শবতকালৰ পানী নথকা শুভ্ৰ মেঘৰ হবে সৈদ্ধ লবণ পৰ্বতৰ হবে
কয়োৱা তুলাবাণিব সদৃশ শোভা পায়।

শব্দানুসীৰ টোকা

পৰমম<পৰ্বত ব>ম—সমীভবন ত>অ—অল্পপ্রাণ বৰ্ণ ত-ব লোপ আঁক ইয়াৰ
অব মাজ স্থিতি।

সচ্ছহাইং<OIA সচ্ছহানি = নিচিনা।

নবিসাইং<OIA সদৃশানি অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণ হ-ব লোপ ঞ>বি শ>ন
নবিন+প্রথমা বহুবচন আইং সদৃশ।

২৩৪ পালি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

মুক্তোজজাইং<মুক্তোজকানি জ>ক—ময়ীভবন হ>জ ক>জ—বব মধ্যাহ্ন
অন্নপ্রাণ বৰ্ণব লোপ আৰু ইহঁতৰ স্বৰ মাত্ৰ স্থিতি মুক্তোজজ+১ৰা
একবচন আইং জলমুক্ত ।

সবএ>OIA শবৎ শ>স অন্ত্য হসন্ত ব্যঞ্জন ৭ ব লোপ সব+৭মীৰ একবচন
—এ শবৎ কালত ।

(৩১) মজ্জ কৈ পঅণুঅপক্ক অৱহোৱাসেনহু সাধ চিথিলং
পায়স্ সিন্ন সিমন্তজং য় বজ্জামুহং জাজং ।

অনুবাদ

পান্থৰ বাহিৰৰ ছুই শিনে ছফালে শুকান মাটি আৰু মাজত কোমল বোকাৰে
আলিবাটটো দেখিবলৈ শিৱৰ সেওঁতা যেন হৈছে ।

শব্দান্বলীৰ টোকা

মজ্জ কৈ<মধ্যে ধ্য>জ ক মাজত ।

পঅণুজ<প্রত্যয়ক প্র>প ত>জ ক>জ ন>প অলপ ।

পক্ক<OIA পক্ক অন্ত্য য়>ং বোকা ।

অৱহোৱাসেনহু<OIA অপথ+উপাপাৰ্শ্বহ প>ব—বোমীভৱন থ>হ—

মহাপ্ৰাণ বৰ্ণব 'হ লৈ স্বপাক্তৰ >ও উপ>ওৰ প>ব জা>জ—

যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হুৰ হৈছে য়>স্ন—ময়ীভৱন>ন ।

সাধ<ভান শ্চ>শ্চ>স—শব্দৰ আদিত যুক্তব্যঞ্জন নাথাকে ন>প শুকান ।

চিথিলং—দেখী শব্দ ।

পায়স্<গ্রামস্ গ্র><গ শ্চ>স্ন

বজ্জামুহং<বজ্জামুহ ধ্য>চ্ছ—ভালবায়ীভৱন থ>হ য়>ং—আলিবাট ।

অভিজ্ঞান-শকুন্তলম্

ভাষা মাগধী প্রাকৃত আৰু শৌৰ্য্যেনী

অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ —কাহিনীটো মহাভাৰতৰ শকুন্তলা উপাখ্যানত পোৱা যায়। কিন্তু কালিদাসৰ অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ ত মহাভাৰতৰ কাহিনীৰ স্বাৰ্থ ৰূপ পোৱা নাযায়। মহাভাৰতৰ শকুন্তলাৰ পুত্ৰই ছয়বছৰত ভৰি দিয়াৰ পিছতহে শকুন্তলা পতিগৃহলৈ যায়। কিন্তু কালিদাসৰ নাটকত পুত্ৰজন্মৰ আগতেই শকুন্তলা পতিগৃহলৈ গমন কৰে।

অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ নাট্যশাস্ত্ৰৰ আটাইবোৰ স্তৰেৰে সমৃদ্ধ। বিভিন্ন ঘটনা প্ৰৱাহক পৰিস্থিতিৰ মাধ্যমে পৰিপূৰ্ণকৰি আগবঢ়াই নিৰ্ভৰে নাটকীয় ঐক্যক কতো বিজুতি ঘটাই নাই।

(পঞ্চম অঙ্ক)

পঞ্চম অঙ্কত দুস্তম্ভৰ বাজদৰবাৰত শকুন্তলাৰ জীৱনলৈ দুভাগ্যৰ বা মাবলী কিদৰে নামি আহিছিল আৰু লগত আহা আশ্ৰমবাসী সকলে এৰি থৈ যোৱাৰ পিছত দৈৱশক্তিয়ে অনাদৃত শকুন্তলাক আকাশলৈ উঠাই লৈ যোৱাৰ স্ত দেখুৱাই হৈছে।

(আসনস্থ বজা বিদূষক আৰু পৰিজনবৰ্গৰ প্ৰৱেশ।)

নেপথ্যত বীণাৰ শব্দ।)

বিদূষক—ভো বয়সস সঙ্গীত সালস্তবে অৱধানং ৱেহি। তাল লয় বিহুৱা
বীণায় সবসংজোও স্থগীঅহি। জাণে তন্ত্ৰহোদী হংসৱদ্বিজা বগ্নপৰি
অঅং কৰে দ্বিস্তি।

অকুৰাৰি :

বিদূষক—হে বয়স সঙ্গীত ককালয়ৰ ফালে ভোৱাৰ মনোৰোপ দুবাই আনা।

২ ৬ পালি প্রাকৃত ভাষা আৰু লাহিত্য

ভাল লয় লয়ন্তি বোণাব খব শুনা গৈছে। যই ভাবোঁ ভৱবিহাৰা হংস
পদিকাই গীতৰ সাধনা কৰি আছে।

অজ্ঞানজীৱ চৌকা

বঅস্<OIA বয়ন্ত য>অ—অৰ মধ্যস্থ ‘য়’—লোপ হৈছে। ত্ৰ>স্
—সমীভৱন।

লঙ্গীহলালন্তবে<OIA লংগীত শালালন্তবে ত>হ—ষোৰীভৱন শ>ল
আ>অ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে লংগীত ককালয়ৰ
ফালে।

অৱধান<অৱধানং ন>ণ মনোযোগ।

কাল বহুহাএ<কলবিহুহায়া শ>স কলবিহুহা+ওয়া একবচন এ।

লবলংজোও<অবল যোগ স্ব>স—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন প্ৰায়ে নাথাকে
য>জ গ—ব লোপ >ও অৰ সংযোজনা।

হুনীঅদি<(ঞয়তে) শৃষ্যতে শ>হ ঞ>উ নু>ল্ল>ণ য>ঈজ—
কৰ্মভাববাচ্যত ষ ইজ ঈজ বা ইজ্জ হয় ত>হ—ষোৰীভৱন
পৰশৈপদীত হুনীঅদি হৈছে।

ভক্তহোদী<ভক্তভৱতী ত>হ—সমীভৱন ভ>হ অৱ>ও ত>হ—
ষোৰীভৱন

হল<বৰ্ণ ণ>ল্ল—সমীভৱন

পৰিঅঅ<পৰিচয়—অৰ মধ্যস্থ চ আৰু য—ব লোপ আৰু ইহঁতৰ অৰ মাত্ৰ
স্থিতি।

হংসৱদিকা>হংসপদিকা প>ব—ষোৰীভৱন ক>অ—অৰ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ
বৰ্ণৰ লোপ হৈ ইয়াৰ অৰ মাত্ৰ বৈছে।

হল পৰিঅঅ—গীতৰ সাধন বৰ্ণ শব্দই গীতৰ বিহয়ে-ক্ৰয় ‘নগ্ন কৰ
বুজায়।

কৰেদি<কৰয়াত অৱ>এ ত>হ—ষোৰীভৱন।

(আকাশত গীত শুনা গৈছে)

অধিগৰ মহ লোলুৰো তুমহ তহ পৰিচুৰিঅ চুঅ মজ্জবি
কহল বলই যেন্ত-বিহু হুহো মজ্জঅৰ বিহুয়াবিহোনি ণং কহং

অজ্ঞানবাদ

হে নৱমধূপান কামী যধুকৰ তুমি সেই যৌব আশাত আশাব কলি
নিখুত মো কাহনাব দৃষ্টিৰে পান কৰি কেনেকৈ ডাক পাহৰি গছৰ ফল
ওচৰলৈ যাব পাৰিলা।

অজ্ঞানী টোকা

অ হিণৱ <OIA অভিনৱ ত>হ।

মহ <OIA মধু ধ>হ।

লোলুৰ <OIA লোলুপ ন>ব — ঘোৰীভৱন >ও

স্তহ <তথা ধ>চ

পৰিচুহিত <OIA পৰিচুযা য ব ঠাইত প্ৰাকৃতভ-কৰ্ম ভাববাস্যত (Passive voice) ইঅ হয় চুঘন কৰা।

চু অ <OIA চু ত>অ — অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ হৈ ইয়াৰ অৱ মাত্ৰ বয়।

মজ্জ বং <OIA মজ্জবোম্ জ>জ — সমীভৱন অন্ত্য হসন্ত ম>ং ঈ>ই—
অন্ত্ৰস্থাবৰৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘবৰৰ হ্রস্ব প্ৰৱণ।

চুঅ—মজ্জ ব = আমৰ কলি।

বসই <OIA বসতি ত — ব লোপ প্ৰথম পুৰুষ একবচন।

যেস্ত <OIA মাত্ৰ অ>এ তে>ও — সমীভৱন

নিবৰুদো <OIA নিবৃত্তো ঞ>উ ব>ব সমীভৱন ত>দ—ঘোৰীভৱন
আতৰি যোৱা।

মহঅব <মধুকৰ ধ>হ ক>অ — অৱ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ হৈ অৱ
মাত্ৰ থাকে।

বিজ্ঞমৰিহোদি <OIA বিজ্ঞতোঅসি = পাহৰিছা মধ্যম পুৰুষ একবচন।

কহং <OIA কথম্ ধ>হ অন্ত্য হসন্ত ম>ং

বিদুষক— ভো বসন্ত! কিংদাৰ গীদোএ অৱগদো আখ থবভ্যো?

অজ্ঞানবাদ

বিদুষক— হে বসন্ত তুমি এই গীতৰ শব্দবিলাকৰ অৰ্থ অজ্ঞাৱান কৰিব
পাৰিছানে?

শব্দাৱলীৰ টোকা

দাহ<OIA তাহং ত> দ—ঘোষীভৱন অন্ত্য ব্যঞ্জন ৭—ব লোপ
অহগদো<OIA অহগত (অহ—√ জা+ত) ত>দ—ঘোষীভৱন > ও।
অথ থবভ্যো<OIA অথবার্থ (অথব+অর্থ) ক>কথ>থ থ অর্থ >ভ্যো
শব্দবিলাক অর্থ।

বিদ্বক—জং ভৱং আগবেদি। তো ব্ৰহ্মসূ। গহীদন্ত তাএ পাৰকিএহিং
হথেহিং নিহঙএ তাড়ীঅ মাণস্ৰ অচ্ছবাএ বিধবাঅস্ৰ বিঅ নখি
দাপিং সে মোক্থো।

অজুবাদ

বিদ্বক—আপোনাৰ যি আদেশ। হে বৰন্ত। অপ্সৰাৰ হাতবগৰা যিহবে
বিষয় আনক্তি বহিত সকলৰ নিস্তাৰ নাই সেইদৰে তাত হৈছে মোৰো
(হংসপদিকাৰ পৰা) অব্যাহতি নাই। তেওঁ অস্তব (অৰ্থাৎ পৰিজনৰ)
হাতেৰে মোৰ টিকনি কোছাত ধৰি উৎপীড়ন কৰাইছে।

শব্দাৱলীৰ টোকা

জং<OIA যত=যি।

ভৱং<OIA ভৱান্=আপুনি।

আগবেদি<OIA আজ্ঞাপৱতি জ>ঞ ব্যতিক্ৰম প>ব—ঘোষীভৱন অয়>এ
ত>দ=ঘোষীভৱন আদেশ কৰিছে।

গহীদন্ত<গৃহীতন্ত থ>অ ত>দ—ঘোষীভৱন গ্রহণ কৰা।

তাএ>OIA ওয়া অৰ মধ্যস্থ য-ব লোপ তোমাৰ দ্বাৰা।

পৰকিএহিং<OIA পৰকীয়ৈ: ঠে>ই ঐ>এ পৰকিএ+এয়া বহুবচন হিং
আনৰ দ্বাৰা।

হথেহিং<OIA হঠৈ স্ত>থ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা উদ্য বৰ্ণ হলে সি পিছৰ
ব্যঞ্জন বৰ্গ মহাপ্ৰাণীভৱন হয় ঐ>এ হথে+য়া বহুবচন হিং
হাতৰ দ্বাৰা।

নিহঙএ<শিথঙকে থ>হ—অৰ মধ্যস্থ অৱশ্যে ক-ব লোপ ৭মীৰ এক
বচন টিকনি কোছাত।

ভাঙাঅ<ভাঙা প্রাকৃতত তার বাচ্যত য ঈঅ হৈছে।

মানস<মানস ন>থ স্ত<স্—সমীভবন।

ভাঙাঅ মানস=উৎপীড়িত জনব।

অজ্ঞবাহ<অজ্ঞবাহ স্প>চ্চ সা>অ ওয়া একবচন এ।

বিহবাহস<বীতবাগস্ত ত>হ—বোবীভব গ>অ—অল্পপ্রাণ বর্ণ্য লোপ
হৈ অৰ মাত্র বৈছে স্ত>স্—সমীভবন ৬ঈব একবচন।

বিষয়াসক্তিত বহিত

স্থিৎ<এব দবে নিচিনা।

পথি<নাস্তি স্ত>থ—যুক্ত ব্যঞ্জনব এটা উন্ন বর্ণ হলে সি পিছব ব্যঞ্জনবর্ণ্য
মহাপ্রাণীভবন হয় নাই।

দানিং<ইদানিং শৌ আক মা ত ইদানিং দানিং হয় ইদান পৰা।

মোক্ষে<মোক ক>ক্থ >ও।

† বনু বনু—কা গই।

অজ্ঞবাহ

বিনু বনু—কি উপায়! (এই বুলি শুচি যায়)।

অজ্ঞানলীল টোকা

গই<গতি অৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ত-ব লোপ উপায়।

প্রতীহাবী—ইদো ইদো দেদো।

অজ্ঞবাহ

প্রতীহাবী (ছুববী)—প্রভু! এইকালে এইকালে।

অজ্ঞানলীল টোকা

ইদো>ইত ত>হ—বোবীভবন >ও।

প্রতীহাবী—এসো অহিংস সন্মজ জন নস্মিবিও সন্নিহিহ হোম ধেখু আগ সি
সবণা গিঙো। আকহহু দেদো।

অনুবাদ

প্ৰতীহাবী—এই যে অগ্নিগৃহৰ বহির্দ্বাৰ কক্ষ সৰু প্ৰাকালন কৰাত ঠাইখিনি
অতি মনোবৰ হৈছে। হোমধেহু ওচৰতে আছে। প্ৰহু আৰোহণ
কৰক।

শব্দাৱলীৰ টোকা

এসো<এষ ব> >ও এইফালে এইটো।

সমাজ জন<OIA সংসাজন ংম>ম—যুক্ত ব্যক্তনৰ আগত থকা কাৰণে
আ>অ হৈছে অ >অজ—সমীভৱন ২> ৭; পৰিস্কৃত।

নস মিৰ্বীও>OIA সত্ৰীক ত্ৰি>স মিৰ্বী ক—অব মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোণ
> ও স্থত্ৰী।

সম্মিহিৎ<সম্মিহিত ত> দ—ঘোষীভৱন ওচৰতে থকা।

সবণালিণ্ডো<সবণা লি > স >ও=বহির্দ্বাৰ কক্ষ।

আক ছ<আৰোহতু ও> উ ত> দ—ঘোষীভৱন আৰোহণ কৰক।

প্ৰতীহাবী—দেৱস্ স ভূঅ দণ্ড নিক্ৰুদে অস্ সন্ম পদে কু দা এবং। কিন্তু
সুচবিদ্যাহণ স্ সণো ইসীও দেৱং সত্যজইহুং আৰদে তি তক্কেমি।

অনুবাদ

প্ৰতীহাবী—মহাবাজৰ শক্তগালী বাহৰ স্ত শালনে আশ্ৰমত কি কৰা নাই।
কিন্তু মই ভাৱো খৰি সকলে আনন্দিত হৈ মহাবাজক সন্তোষ
জনাবলৈ ইয়ালৈ আহিছে।

শব্দাৱলীৰ টোকা

দেৱস্ স<দেৱস্ত ত> স্ স।

ভূঅ<ভূজ অ>অ—অব মধ্যস্থ অ -(অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ)-ৰ লোণ হৈ ইয়াৰ অৰ
অৱশিষ্ট আছে।

বিক্ৰুদে<বিক্ৰুতে থ>উ ক্ৰ> ক—সমীভৱন ত>দ—ঘোষীভৱন।

অস্ সন্ম<আশ্ৰম আ> অ—যুক্ত ব্যক্তনৰ পূৰ্ববৰ্তী স্ স।

হুদো<হুত ত>দ—ঘোবীভবন >ত।

কিতু<কিত, ত>দ—ঘোবীভবন দ>ত—মুখ্যভবন।

হুচবিদ্যাহিণক্ষিপো>হুচবিভা+অভিনক্ষিন ত>দ— ঘোবীভবন ত>দ
ন<দ >ত—সত্তি হৈ হুচবিদ্যাহিণক্ষিপো হৈছে নিজে নিজে অভি-
নন্দিত হোবা।

ইনীত<ইবর ঞ>ই ব>ন 'র-ব লোপ >ত বহুবচন।

নভাজইহু<নভাজয়িতুম্ অব মধ্যাহ্ন রব লোপ ত>দ—ঘোবীভবন
অন্ত্য হসন্ত য়>ং আদ্যবশি জ্ঞাব্যগৈ।

আদ্যে<আপতা অব মধ্যাহ্ন অল্পপ্রাণ গ>অ ত>দ—ঘোবীভবন

স্তি<ইতি—অব বর্ণব পিছত থাকিলে ই ত>স্তি হয়।

ভক্'কমি<ভক্'রামি ক্>ক্ অর>এ—ভাবিহে।

শব্দভাণ্ডার—অম্বে কিংমে বায়েদবং পঅপং বিপ কুবদ্বি।

অনুবাদ

শব্দভাণ্ডার—হায়! মোব সোঁ চকু টা কিয় বিক্ষুবিত হৈছে।

শব্দভাণ্ডার টোকা

অম্বে<অহো=হায় হায়।

বায়েদব<বায়েদবং ত>দ—ঘোবীভবন সৌকালব।

পঅপং<নয়নম্ র>অ ন>প য়>ং চকু

বিপ কুবদ্বি<বিপুবতি প্ৰ>প ক ত>দ—ঘোবীভবন লবিহে।

গৌভমী—আদ্যে পতিহমং অমকলম। মুহা'য় দে ভক্তুকল-মেহা ও বিভবন্।

অনুবাদ

গৌভমী—বাচ অমকল নাইকিয়া হওক। তোমাব কামীর কুলদেহতাই হুৎ
বিভবণ কবক।

শব্দভাণ্ডার টোকা

আদ্যে<আভে, ত>দ—ঘোবীভবন বাচ।

পতিহবং<প্রতিহতম্, প্র>প—অক আমি বর্ণ যুক্ত নহয় ত>দ>ত—

যোবীভৱন আৰু মুখণীভৱন ত>হ—যোবীভৱন অন্ত্য য়>ং,
প্রতিহত হওক বা নাইকিয়া হওক।

স্বহাৰিং<স্বখানি থ>হ নি>ই স্বহাই+বহুবচন ইং স্বখবোৰ।

দে<ডে—তোমাৰ

ভতু<ভতু ত>ত—সমীভৱন ঞ>উ—স্বামী।

দেৱহাও<দেৱতা ত>হ—যোবীভৱন >ও।

বিভবন্<বিভবত্ত ত>হ—যোবীভৱন।

প্রতীহাবী—দেৱ পঙ্গমূহ বগ্না দীপন্তি। জাণাৰি বিস্বককজ্জা ইসীও।

অনুবাদ

প্রতীহাবী—প্রভু প্রসন্ন মুখ দেখা গৈছে। মই ভাবিছো ঋষিসকল কোনো
আনন্দদায়ক কাৰ্যৰ বাবে আহিছে।

শকারলীৰ টোকা

পঙ্গম<OIA প্রসন্ন প্র>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাথাকে।

মূহ<মূথ থ>হ।

বগ্না<বর্ণা ন>গ্ন—সমীভৱন

দীপন্তি<দৃশ্যন্তে ঞ>ঈ ঞ>স্ম>স—ছটা একেধৰনি থাকিলে কেতিয়াবা
এটা লোপ হয় সমাকৰ লোপ এৰ ঠাইত ই হৈ পৰস্পৰদ্বী হৈছে।

জাণাৰি<জানীৰি উত্তম পুরুষ একবচন।

বিস্বককজ্জা<OIA বিজ্ঞককাৰ্য্য ঞ>স্ম—সমীভৱন ক>ক ধ্য>জ
উৎপগম্ভ্যা আনন্দদায়ক কাৰ্য।

ইসীও<ঐবয় ঞ>ই য>স য় ব লোপ >ও।

প্রতীহাবী—দেৱ কুহুল গন্তোপ মে তকো পঙ্গবহি।

পং কঙ্গীয়া উপ মে আকিহী নক্বীঅহি।

অনুবাদ

প্রতীহাবী—প্রভু কোকুহল বশতঃ মই বেছি ভাবিব পৰা নাই। যিয়েই
ওঁক এওঁৰ আকৃতি দৰ্শায়।

শব্দান্বলীৰ টোকা

কুতুহল < কুতুহল ভ > দ—ঘোষীভৱন কোতুহল ।

গড়ো < গড় গ্ত > ভ > ও ।

পমবহি < প্ৰমবতি প্ৰ > প—শব্দৰ আদি বৃক্ত ব্যঞ্জন নাই ভ > দ—ঘোষীভৱন ।

পং < বহু হু > ৎ—ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ পিছত থাকিলে ন ও আদি অল্পস্বৰ হয় যিয়েই
নহওক বা কিছ।

বংশগীয়া < বংশনীয়া (√ দৃশ + অনীয় + জিয়াম্ + আপ) শ > ৎ > ৎস—উন্ন বৰ্ণত

বেফ থা ওলে কে ভয়াবা অল্পস্বৰ হয় ন > ৎ বংশনীয়া ।

উপ < পুন—পু > উ—ন > ৎ পুৎ > উপন > উঅন > উপ আকো ।

সে < অশ্রা আদি স্বৰ লোপ এওঁব

আকিহী < আকৃতি ঞ > ই ত > দ—ঘোষীভৱন ই > উ

লক্খিঅদি < লক্ষ্যতে ক্ষ > ক্খ । (ঘ) ব ঠাইত প্ৰাকৃত কৰ্ম ভাৱবাচ্যত 'ইঅ
হৈছে ত > দ ঘোষীভৱন এ ব ঠাই ই হৈ পৰস্মৈপদী হৈছে ।

শকুন্তলা—হিঅঅ! কিং এক বেব ল। অজ উত্তমস ভাদিস—ভাৱা
ভুবন্ধ অম্বিয় ধীবন্তং দাৱ অৱলম্বস ।

অনুবাদ

শকুন্তলা—হে হৃদয়! কিয় এইদৰে কঁপিছা। স্বামীৰ সেই মৰমৰ কথাবোৰ
স্মৰণ কৰি ধৈৰ্যক অৱলম্বন কৰা ।

শব্দান্বলীৰ টোকা

হিঅঅ < ক্ৰদয় ঞ > ই দ য় ৰ লোপ আৰু ইহঁতৰ স্বৰমাত্র স্থিতি ।

একং < একম্, ব > ক—বিতত্বৰন অন্ত্য হ্রস্বম্ > ৎ

বেবসি < বেৱপসে প > ব—ঘোষী ৱন, আত্মনেপদী পৰস্মৈপদী হৈছে ।

অজউত্তমস < আৰ্ঘ পুত্ৰশ ষ > অ—সমীভৱন স্বৰ মধ্যস্থিত প-ৰ লোপ
জ > ত্ত সমীভৱ শ্ৰ > স্ সমীভৱন ।

ভাদিস < ভাদৃশ ঞ > ই শ > স তেনেকুৱা ।

হৃদযীয়া < হৃদয় - ক্ৰিয়াৰ চক 'বশেষত ।

ধীবন্তং < ধীবন্ত ঞ > ত—সমীভৱন ধীবন্ত + চতুৰ্থা বহুবচন পং ধৈৰ্যক ।

দাৰ<ভাৱং, ত>ব—বোবীভৱন অহুদাৰ ভিন্ন পদান্ত ব্যঞ্জনৰ লোপ।

অৱলম্বস<অৱলম্বস ব>স্ অৱলম্বন কৰা।

গৌতমী—অজ জ! কিম্পি বন্তু কামম্হি এ মে বসণা হসবো অধি।
কহং ভি।

অকুৰাদ

গৌতমী—আৰ্ধ মোৰ কিবা কবলগীয়া আছে কিন্তু কবলৈ মোৰ অৱকাশ
নাই। কিয় জানো—

অকুৰালীৰ টোকা

অজ জ<আৰ্ধ ঈ>জ জ আ>অ—সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব
হৈছে।

কিম্পি>কিম্+অপি—কিছু কথা।

বন্তুকামম্হি<বন্তুকাম্মি ত্ত>ত্ত—সমীভৱন আ>অ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ
পূৰ্ববৰ্তী স্বৰ প্রাকৃতত মি>ম্হি হয় কবলগীয়া আছে।

হচনা-বসবো=বচনৰ অৱকাশ নাই।

অধি>অস্তি ত্ত>থ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা উন্ন বৰ্ণ হলে সি পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্গক
বহাপ্রাণ বৰ্ণলৈ ৰূপান্তৰিত হয়।

কহংভি<কথম্+ইতি ব>ব অস্ত্য হসন্ত য়>ং ইতি>ভি

পাবেক্খিহো শুক অনো ইমাই (অ) এ তু এ বি পুচ্ছিদোবহু

এক ক স্ চ চবিত্র শুণাহু কিং এক একস্ সিং।

অকুৰাদ

এওঁ ভক্তজনক অপেক্ষা কৰা নাছিল আপুনিও বহুবৰ্গক লোভা
নাছিল নিজে নিজে কৰা এনে আচৰণত আনৰ কি-কৰ লগীয়া
থাকিব পাৰে?

অকুৰালীৰ টোকা

পাবেক্খিহো<পাপেক্ষিতো ক>কথ প>ব—বোবীভৱন, ত>ব—বোবী-
ভৱন, অপেক্ষা নকৰা।

অণোঃ<অনঃ ন>৭ :> ও, অ>অ—বর্গব শেষব বর্গব পূর্ববর্তী ব্যঞ্জন
সুপ্ত হয়।

ইয়াই অ)<অনয়া এওঁব যাব। তুএ<তুয়া

বি<অনি—অব বর্গব নিহত থাকিলে অনি>বি হয়।

পুচ্ছিতো<পুটো (√প্রচ্ছ+ত)

এককস্ম<একৈকত = এক+একত ক>ক—বিভক্তন ক>ক—বিভক্তন
ত>স্ম—সমীভবন ইজনে-সিদ্ধব।

চবিএ<চবিতে অব অধ্যায় অল্পপ্রাণ 'ত বর্গব' লোপ আচরণ করা।

তথাহু<তপতু ত>হ—কোহ।

শকুন্তলা কিংগু কধু অজ্ঞউত্তো তপস্‌সদি।

অনুবাদ

শকুন্তলা—আর্থপুত্রই বাক এতিয়া কি কব ?

অক্ষারলীখ টোকা

কধু<ধলু

তপিস্‌সদি<তপিত্ততি ত>স্ম—সমীভবন ত>হ ঘোষীভবন

অজ্ঞ<আর্ধ আ>অ—মুক্ত ব্যঞ্জনব পূর্ববর্তী ঘোষব হ্রস্ব হয় ষ>জ।

উত্তো<পুত্রো পু>উ ত>ত—সমীভবন।

শকুন্তলা—পাত্রও কধু এসো রত্নগোবল্লাসো।

অনুবাদ

শকুন্তলা—কথাব আবতবিয়েই যেন জলন্ত অগ্নি।

অক্ষারলীখ টোকা :

পাত্রও<পাত্রক' ক ব লোপ >ও অগ্নি।

এসো<এষঃ ষ>স ষ>ও।

রত্নগোবল্লাসো<বচনোপভাসঃ, চ ব লোপ আক ইয়াব অব যাজ স্থিতি
প>ক—ঘোষীভবন ত>হ—সমীভবন সূর্য্যীভবন, ষ>জ, কথায়িতাক।

২৪৬ পাণি প্রাকৃত ভাষা আৰু লাহিত্য

শকুন্তলা—হিঅঅ নংপৎ হে আশকা।

অনুবাদ

শকুন্তলা—জয়! তোমাৰ আশকাই লভ্য যেন বোধ হৈছে।

শঙ্করলীৰ টোকা

নবংপৎ<সংপ্রত্যং আ>অ—অনুস্মৰণৰ পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব হৈছে
প্র>প প>প—ছটা একে ধ্বনি থাকিলে এটা লোপ হয় ত>দ—
ঘোষীভৱন।

আশকা<আশকা ঞ>স।

গৌতমী—জাদে মূহন্তঅং য়া লজ্জ। অবনইসং দাৰ তে ওউণ ঠং।
ভদো তুমং ভট্টা অহিজাণিস্দি।

অনুবাদ

গৌতমী—বাচ্য ক্ষত্বেক লজ্জা সম্বৰণ কৰা। যই তোমাৰ ওৰণিখন উন্মোচন
কৰিম। তেতিয়াহলে তোমাৰ স্বামীয়ে তোমাক চিনিব পাৰিব।

শঙ্করলীৰ টোকা

জাদে>জাদে ত>দ—ঘোষীভৱন

মূহন্তঅং<মূহন্তকং উ>উ—মূহন্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব হৈছে উ>স্ত—
লম্বীভৱন স্বৰ মধ্যবৰ্তী ক>অ।

লজ্জ<লজ্জ—আত্মনেপদী পৰম্পৰণী হৈছে।

অবনইসং<অপনেস্তামি প>ব ঘোষীভৱন ন ব লোপ ভবিষ্যত্তত 'সং হয়।

ওউণ ঠং<অৱণ্ঠনম্ অৱ>ও ও>উ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ 'প ব লোপ
ন>প অন্ত্য ম্<ং ওৰণি

ভদো<ভত ত>দ—ঘোষীভৱন >ও

তুমং<ত্বাং

ভট্টা<ভৰ্তা ভ>ভ>ট্ট—লম্বীভৱন শিহন্ত মূৰ্ণীভৱন

অহিজাণিস্দি<অভিজাত্তি—ভবিষ্যত কালৰ প্রত্যয়ৰ আগত 'সং হয়।

প্রতীহারী—অহো ধন্মা বেক খিহা ভট্টিপো। ইদিসং নাম হুহোরণং বক
দেখিঅ কো অগ্নো বআবেদি।

অনুবাদ

প্রতীহারী—(স্বগত) হায়! ধর্মব প্রতি আমার স্বামী কি গভীর
নিষ্ঠা। অন্যায়ের উপস্থিত এনে স্বপ দেখি কোনো (বাক)
ইতস্তত কবে।

শকার্জলীর টোকা

ধন্মাবেকখিহা <ধর্ম্যপেক্ষিতা র্য> স্ব—সমীভবন প> ব—ঘোষীভবন
ক> কথ ত> স্ব—ঘোষীভবন ধর্ম পবায়ণ।

ভট্টিপো <ভতু (ভর্জ) ভক্তি> ভট্টি+গীর্ষ একবচন পো স্বামী
ইদিসং <ইদৃশম্, ঋ> ই শ> স ম্ >ং এনেক্ষা।

হুহোরণং <হুর্ধোপনতং ঋ> হ প> স্ব—ঘোষীভবন ব>ণ ত> স্ব—
ঘোষীভবন

দেখিঅ <দৃষ্ট + ইঅ ক্রিয়া বাচক বিশেষ্য। দেখি

অগ্নো <অগ্ন স্ত> ঋ >ও।

বিআবেদি <বিচাবরতি চ> অ—অব মধ্যস্থ অগ্ন-প্রাণ লোপ হয় অয়> এ
ত> স্ব—ঘোষীভবন বিবেচনা কবা।

(এই পাঠাংশের দেখিঅ শব্দটো কিছুমানত পেক্ষাখ্য আছে)

পেক্ষিঅ <পেক্ষ্য প্র> প—শব্দব আদিত মুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ক> কথ ক্য>
কথিঅ—স্ববভক্তি।)

শকুন্তলা—হুদী হুদী অজ্ঞসূ পবিত্রএ এক্স সংদেহো কুষো দানিং মে
চুবাহিবোহিগী আলা।

অনুবাদ

শকুন্তলা—হা ধিক্ হা ধিক্। আর্ষপুত্রের বিবাহভেই সম্ভেদ। যোব উচ্চা-
কাজা আক ক ত ?

অন্ধাৱলীৰ টোকা

পৰিণএ<পৰিণয়ে স্বৰ মধ্যস্থ স্ব-ৰ লোপ পৰিণয়ত বিবাহত।

কুহো<কৃত ভ>হ >ও।

হাণিং<ইহানীং শোঃ আৰু হাঃ ইহানীং-ৰ ঠাইত হাণিং হ্ৰস্ব আদি স্বৰম

লোপ ন>এ হে>ই—অহুস্বাবৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হ্ৰস্ব ইয়াৰ পৰা

হুবাছি<হুবাছি ধ>হ

শকুন্তলা—ইমং অৱশ্যস্তব গদে তাবিসে অণুৰাএ কিং বা হ্ৰস্বাবিধেণ।

অথবা অস্তা হাণিংয়েং সোহনীও স্তি বৰসিৎৎ এৎ। (প্রকাশম্)

অক্ষ উত্ত। স'লইহে পৰিণএ এ এসো লমুহাআবো। পোবব জুতং

নাম হে তহ পুৰা অস্‌লম পদে লহাবুস্তাণ হিঅঅংইয়ং জনংভহ

লমঅ পুৰ বং পতাৰিঅ ঈদিসেহিং অক্‌থবেহিং পচ্চাকথাহুং।

অহুস্বাব

শকুন্তলা—তেনেকুৱা অহুস্বাগৰ পৰাই যেতিয়া এনেকুৱা অৱস্থাৰ সৃষ্টি হৈছে,

মনত কৰি দিয়াৰ পৰাই বা কি লাভ হ'ব। নিজৰ লগত্‌কাৰ কাৰণে

এইটো কবিবই লাগিব। (প্রকাশে) আৰ্ধ পূত্র। বিবাহেই যেতিয়া

অন্ত ব সৰল হৃদয়ৰ এই জীকে (কন্তা) আশ্রমত লম্বত প্রবৰ্ণনা

কৰি এনেকুৱা উক্তবে এতিয়া প্রত্যাখ্যান কৰাটো উচিত হৈছে।

অন্ধাৱলীৰ টোকা

অৱশ্যস্তব<অৱশ্যস্তব, স্ব>ধ-লম্বীভৱন আ>অ লম্বুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী

দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে।

তাবিসে<তাদৃশে ও>বি স্ব-লোপ,- স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ব্যঞ্জন, ধ>দ

অহুবাএ<অহুবাণে ন>এ স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণ প ব লোপ।

হ্ৰস্বাবিধেন<স্বাবিধেন স্বাবি>হ্ৰস্বাবি—স্বৰভক্তি ও>হ যোবীভৱন,

ন>এ।

অভা<আভা আ>অ—সংযুক্ত ব্যঞ্জনব পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব হৈছে,
অ<অ—সমীভবন ।

ধাণি<ইদানীং

মোহনীত<শোধনীয় শ>স ধ>হ—স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণ হ—লৈ
স্বপ্নান্তৰিত হয় ন>ণ স্বৰ মধ্যবৰ্তী ঙ-ৰ লোপ, >ও
স্বৰসিদ্ধ<বাবসিতং ব্য>স্ব>ব—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ত>ব
—ঘোষীভবন ।

স্তি<ইতি—স্বৰবৰ্ণৰ পিছত থাকিলে ইতি>স্তি হয় ।

একং<এতৎ ত>ক—ঘোষীভবন অন্ত্য ব্যঞ্জনব লোপ

সমুদ্যাবো<সমুদ্যচাব চ-ৰ লোপ—স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণ >ও ।

সংসইদে>শ সময়তে শ>স ত>ক সমীভবন

তুহ<তুখা

জুতং<যুতং, য>জ ত>ত—সমীভবন ।

সদ্যবুস্তাণহিঅজ>অভাবো ত্তাণ জহয়ম্ য>স—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনব
ব্যৱহাৰ প্ৰায় নাই ত>হ ও>উ—ও—দীৰ্ঘস্বৰ যুক্ত ব্যঞ্জনব
আগত সদায় হ্রস্ব স্বৰ হয় য>ই দ আকল্প-ৰ লোপ হৈ স্বৰ মাজ
হৈছে অন্ত্য য়>ং ।

পতাবিজ<প্ৰত্যৰ্থ প>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত নহয় য>বিজ

ইদিসেহিং<ঈদৃশঃ ঈ>ই শ>স ঈ>এ=ঈদিসে+ ঈৰ বহুবচন—হিং
অক্খবেহি<অক্খবৈ ক>ক্খ ঈ>এ=অক্খবে+ওৰা বহুবচন—হিং ।

পচ্চাক্খাত্তং<প্ৰত্যখাত্তম্ প>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয়
তা>ত—তালব্যীভবন থা>ক্খ ত>ব—ঘোষীভবন অন্ত্য য়>ং

শকুন্তলা—হোহু জই পবমখমো পব পবিগ পহ মণিণা তুএ একং পটুতং
তা অহিগ্গাণেণ ইমিণা তুহ আলকং অবণইসুন্নং ।

অনুবাদ :

শকুন্তলা—বেচ যদি প্ৰকৃততে মোক পৰৱী লগ্নয় কৰি আপুনি এইদৰে
ব্যৱহাৰ কৰিছে, তেনেহলে (কি) শক্তি চিহ্নৰ দ্বাৰা আপোনাৰ
কক্ষত হ্রস্ব কৰিব ।

শব্দানুসীৰ টোকা

জই<বহি য>জ স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণ য ব লোপ ।

পৰমথৰো<OIA পৰমার্থত আ>অ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব
হয় ঐ>ঋ ত>দ—ঘোষীভৱন >ও বথার্থতে ।

পৰ পৰিগ পহ লঙ্ঘিণা<পৰ পৰিগ্রহ লঙ্ঘিনা ঐ>গ গ—সমীভৱন শ>স
ন>ৎ

তুএ<ঋয়া

একং<এবং ব>হস্ব—ষিতভৱন ।

পটন্তং<প্রবৃত্তং ঐ>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ নাই ঋ>ঊ
স্বৰ মধ্যস্থ ব ব লোপ ।

অহিঞ্জাণেণ<অভিজ্ঞানেন ভ>হ জ্ঞ>জ ব্যতিক্ৰম ন>ৎ অহিঞ্জাণে+তৃতীয়াৰ
একবচন এৎ

অবণইসং<অপানস্তাষি (অপ—√নী ল ট) প>ব—ঘোষীভৱন ন>ৎ
এ—পৰমৈশ্বৰীত ই হৈছে অবণই+উত্তম পুৰুষ ভবিষ্যত কাল 'সং' ।
শকুন্তলা—হকো হকো অঙ্গলীঅঙ্গ হুগ্না মেং অ গুলী ।

অনুবাদ

শকুন্তল—(আঙ্গুলীত হাত দি) হায়! হায়! আঙঠি শূন্য হোৱা আঙলী ।

শব্দানুসীৰ টোকা

অঙ্গুলীঅঙ্গ<অঙ্গুলীয়ক স্বৰ মধ্যস্থ য আৰু ক-ব লোপ আৰু ইহঁতৰ
স্বৰ মাত্ৰ স্থিতি ।

হুগ্না<তস্তা শ>স শ্চ>শ্চ>গ্ন—সমীভৱন

গৌতমী—গুণং মে সৎকাৰদ্বাৰন্তুতবে সচৌডিখসলিলং বন্দমাণাএ পত্ৰট্টং
অঙ্গুলীঅঙ্গ ।

অনুবাদ

গৌতমী—শক্ৰাৱতাৰ শচীতীৰ্থৰ পানীত বন্দনা কৰোতে নিশ্চয় তোমাৰ
আঙঠিটো হেৰাল ।

শঙ্করসৌৰ টোকা

গুণং <নুনং নিশ্চয়।

সক্কাবদ্যাবৎ শক্কাবতাব ক্ > কক—সমীভবন ত > হ—ঘোবীভবন।

ভিখ <ভীৰ্ধ জৈ > ই—যুক্ত ব্যঞ্জনব পূৰ্ববৰ্তী দ্বীৰ্ধ স্বব হ্রস্ব হয় ঞ > থ।

পদ্মট্টং > পদ্মট্টম, প্র > প—শব্দৰ আদি স্থিত যুক্ত ব্যঞ্জন ত্র > ট্ট ট্ট—

সংযুক্ত ব্যঞ্জনব এটা উন্ন হলৈ ই পিছৰ ব্যঞ্জনব বৰ্গৰ মহাপ্রাণী

ভূত হয় হেবাল।

শকুন্তলা—এখ দ্বাব বিহিণা সংসিদ্ধং পছ তুণং। অববং দে কহিস্মং।

অনুবাদ

শকুন্তলা—তেনেহলৈ বিধিবেই প্রভাব পবিলক্ষিত হৈছে। অন্য ধৰণে আপোনাক কয়।

শঙ্করসৌৰ টোকা

এখ <অত্র অ > এ ত্র > থ—ব্যতিক্রম।

দ্বাব <ভাবং ত > হ—ঘোবীভবন অন্ত্য ব্যঞ্জন ৭ ব লোপ।

বিহিণা <বিধিনা থ > হ—মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ হয় ন > ৭।

সংসিদ্ধং <দর্শিতম্ শ > ংঙ্গ—উন্ন বৰ্ণত বেক থাকিলে বেক অস্থাবৰ হয়

ভ > হ—ঘোবীভবন ম্ > ং।

পছতুণং <প্রতুতম্

কহিস্মং <কথয়িত্বামি কথায়ি > কহই > কহি + উত্তম পুরুষৰ ভবিষ্যত কাল
স্মং

শকুন্তলা—৭ং একস্মিং দ্বিঅহে নোমালিঅ। যতবে নগিনী পত্ন ভাঅণগং
উদঅং তুহ হখে লংগিহিৎ আদি।

অনুবাদ

শকুন্তলা—বাক এধিনাথন নৰমজিকা যতপত্ন বহি থাকোঁতে আপোনাৰ
হাতত পছ পাতৰ পাত্ৰত পানী আছিল।

অস্বাভাৱীৰ টোকা

৭৫<ননো; বাক।

একস্মিন<একস্মিন

বিজ্ঞে<বিজ্ঞে ব>জ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণৰ লোপ আৰু ইয়াৰ অব
মাত্র স্থিতি ন>হ—মহাবাহী প্রাকৃতৰ বিশেষত্ব।

পত্ৰ<পত্ৰ জ>জ—সমীভৱন।

ভাঅগম<ভাঅনগম অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ জ-ব লোপ হৈ তাৰ অব
মাত্র আছে ন>৭ ভ>হ ম>ং

হখে<হন্ত্ৰ ভ>খ—মূল ব্যঞ্জনৰ এটা উন্ন বৰ্ণ হলে সমীভৱন হওঁতে সি পিছৰ
ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্রাণীভূত হয়।

শকুন্তলা—তৎখনং সো মে পুত্ৰ কিংও দীহা পক্ষো নাম যিঅগোহও
উবচুঠিও। তুএ অঅ দ্বাৱ পচমং পিঅউ তি অহঅম্মিণা উবচ্ছান্দিহো
উপএ৭। ৭ উপ হে অপবিচআহো হখন্তাসং উবগহো। পচ্ছা
তস্মিৎ একম মএ পহিহে সলিলেপেৎ কিহো পণও। তদা তুমং ইখং
পহসিহো সি। লক্সো লগন্ধেহু হ্ৰিস্মসিহি। হুৱেৰি এখ
আবল্লজা তি।

অস্বাভাৱ

শকুন্তলা—সেই সময়ত মোৰ পানিত পুত্ৰ দীৰ্ঘ। পাকে। যুগ শিশুটো
আহিছিল। তেতিয়া আপুনি আপোনাৰ হাতত থকা পানীৰে দ্বাৱ
পৰবশ হৈ প্ৰথমে এইয়া পান কৰা বুলি আগ বঢ়াইছিল কিন্তু
অচিনাকি কাৰণে আপোনাৰ হাতৰ ওচৰলৈ অহা নাছিল। পিছত
সেই পানীকেই বহু লৈ দিয়াত সি ভাল পাইছিল। পিছত আপুনি
পৰিহাস কৰি কৈছিল—সকলোৱে নিজৰ লক্ষ্যক বিখ্যাস কৰে।
ভোমালোক ছয়ো অৱণ্যবালী।

অস্বাভাৱীৰ টোকা

তৎখনং<তৎখনম্ ৭-ব লোপ ক>ক খ, ম>ং। পুত্ৰ<পুত্ৰ, জ>জ—
সমীভৱন।

কিহন্ত<কৃতকো থ>ই ত>হ=ঘোবীভবন স্বব মধ্যস্থ ক-ব লোপ ।
মিঅ<মুগ থ>ই স্ববমধ্যস্থ অল্পপ্রাণ গ ব লোপ আক ইয়াব স্বব দ্বাদ্ধ
স্থিতি ।

পোহও<পোতক্ ; ত>হ=ঘোবীভবন ক-ব লোপ >ও ।

উবট্টিও<উপস্থিত প>ব=ঘোবীভবন হ>ট্ট ভ-ব লোপ >ও ।

অঅং<অয়ং য>অ=স্বব মধ্যস্থ 'য়' ব লোপ । পক্ষয়<প্রথয় প্র>প=
শব্দব আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় থ>ঠ>হ=প্রাকৃতত ঠ-ব লগনি কেতিয়াক
চ হয় য়>ং প্রথম প্রাবৃত্তিক ।

পিঅউ<পিবতু 'ব' ভ-ব লোপ আক ইইউব স্বব দ্বাদ্ধ স্থিতি ।

অণুঅশ্মিণা<অণুকশ্মিণা ক>অ=স্বব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণব লোপ ঞ>অ=
সমীভবন ন>ণ ।

উবচ্ছলিহো<উপচ্ছলিত প>ব=ঘোবীভবন ত>হ=ঘোবীভবন >ও ।

উপএণ<উদকের ঞহ>প কে>এ=স্বব মধ্যস্থ ক-ব লোপ ন>ণ

অপবিচআহো<অপবিচয়াং ; রা>আ=স্বব মধ্যস্থ 'য়' ব লোপ অপবিচআ+
পক্ষমীৰ একবচন=হো ।

হখভালং<হস্তাভ্যালম্ হ>থ ভা>উ, য়>ং

উবগহো<উপগত প>ব=ঘোবীভবন ত>হ >ও

পচ্ছা<পচ্চাৎ চ>চ্ছ অস্ত্য ব্যঞ্জন ৎ ব লোপ ।

তস্মিন<তস্মিন্

গহিহে<গৃহীতে থ>অ ই>ই তে>হে=শৌৰসৌৰ বিশেষ লক্ষণ ।

ণেণ<অণেন আদি স্বব 'অ'-ব লোপ ন>ণ=মূৰ্ধ্যীভবন ।

কিহো<কৃত । পণও<প্রণয় প্র>প হ-ব লোপ >ও । ইথং=এইভাবে ।

পহলিহো<প্রহলিত প্র>প ত>হ >ও ।

বিস্মসিহি<বিস্মিতি হ>স্ম সি>হি ।

হুয়ে<হায়- 'হুই' শব্দব দ্বিতীয়া বিভক্তি যোগ হৈ হুবে হৈছে ।

তুএ<সর্বনাম শব্দব মধ্যম পুৰুষ ওয়া একবচন ।

আবগ্ৰজা<আবগ্য ণা>গ=সমীভবন অকাবান্ত পুংলিঙ্গ ারা বহুবচন আ ।

গৌতমী=ব্রহ্মভাষা এ অকহলি একং বস্তিহুং । ভবোরণ দ্ব্যন্ত চিহ্নে অণ্ডিগ্নে
অঅংজনী কইদ্বয়সং ।

অনুবাদ

গৌড়মী—হে মহাত্মা এনেই কোৱাতো অহুচিৎ। ভপোৱন পানিত এই
কৰ্ত্তা জলনাৰ অনভিজ্ঞ।

শব্দানুসীৰ টোকা

মহাত্মা<মহাতাগ গ>জ—অৰ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ।

অকহলি<অহ সি>অবহলি>অকহলি MIA ব হ-কাৰত বেফ থাকিলে
বেফ ব ঠাইত ব হয়।

মন্তিজু<মন্তিতুম্ জ>জ—MIAত তিনিটা ব্যঞ্জনৰ সংযোগ নাধাবণ্ডে
নহয় অৰ মধ্যস্থ য় ব লোপ মন্তই>মন্তি ত>দ ম্>ং=মন্তিজু।

সংবন্ত চিহ্নে<সংবন্ত MIA ধ>ত চ হয় ত>দ, >ঙ।

অণভিজ্ঞো<অনভিজ্ঞ ন>ণ জ>জ—ব্যতিক্ৰম; >ঙ।

কইববস<কৈত্তবস্ত ঐ>অই ত<দ ত>স্।

শকুন্তলা—অণজ্ঞ অন্তৰ্গো হিঅআণুমাণেণ কিল সৰং পেক্খ ল। কো দ্বাপি
অল্লো ধম্মকণ্ঠুঅপ পবেসিণো তিপচ্ছকুৰো বয়স্ তন্ম অণুকি দ্বিৎ
পড়িব দঙ্গলদি।

অনুবাদ

শকুন্তলা—(খঙেৰে) অনাৰ্য আপুনি নিজৰ অন্তৰৰ দৰে সকলোকে দেখে
আপোনাৰ বাহিৰত ধৰ্ম আৱৰণ (যাত্ৰ) প্ৰতিকে আপুনি
তৃণাবৃত কূপৰ তুল্য অস্ত্ৰ কোন ব্যক্তিয়ে আপোনাক অহুকৰণ
কৰিব ?

শব্দানুসীৰ টোকা

পেক্খলি<প্ৰেক্সে প্র>প—পৰৰ আৱিষ্ট যুক্ত ব্যঞ্জন নাথাকে ক>ক্খ
পৰমৈশ্বৰীটাই লি হৈছে।

অল্লো<অল্ল জ>জ—সমীভৱন >ঙ।

অন্তৰ্গো>আত্মন আ>জ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ ঙ্গৰ দ্বয় হয়
অ<জ—সমীভৱন ন>ণ >ঙ।

হি অআপুমানেন <হুদয়ানেন >ই দ>অ দ>অ—স্ব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ
আক দ লুপ্ত হয় ন>এ ওয়া একবচন।

কঙ্কজ<কঙ্কজ ক>অ—স্ব মধ্যবর্তী অল্পপ্রাণ বর্ণ লুপ্ত হয় আক তাব
স্ব মাত্র থাকে আবরণ।

প পবেসিণো<প্রবেশিন (কঙ্কজপ পবেসিণো) প্র>প প—সমীভবন >স
ন>এ >ও পিকা।

অপুষ্কিৎ <অপুষ্কিৎ ন>এ >ই ত>দ।

পড়িবহিস্রাদি<প্রতি পংক্তিতে প্র>প—শব্দ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয়
ত>দ>ড>ড প>ব স্ত>স আশ্বনেপদী পর্বশৈপদী হৈছে।

শকুন্তলা—সুচরুদান্ন অন্ত লক্ষ্যচাৰিণে কিদম্‌হি জা অহং ইমস্ম পুরুবংশপ পচএণ
মুহমহ না হিঅঅ'বসস্ম হখরভাসং উত্তরগদা।

অনুবাদ

শকুন্তলা—যই এতিয়া বেচ্ছাবিণী বুলি প্রতাপন্ন হলে।। পুরুবংশত বিশ্বাস
থকা হেতুকেই মুখত মোঁ কিন্তু ক্রমশত গড়ল থকা আপোনার ওচরত
(আত্ম) সমর্পণ কবিছিলো।

অক্ষরলীষ টোকা —

সুচরু<সুচরু চ>চরু—সমীভবন বাক

কিদম্‌হি<কৃতান্ম >ই ত>দ—ঘোষীভবন আ>অ—যুক্ত ব্যঞ্জনব পূর্ব
দীর্ঘস্বর হ্রস্ব হয় দ্বি>ম্‌হি (সং শ্মি প্রাকৃতত ম্‌হ হয়।)

ইমস্ম<অস্ত এওঁব

পচএণ<প্রত্যয়েন প্র>প—শব্দ আদিত যুক্ত বর্ণ নাথাকে ত্য>জ—
তালব্যোভবন যে>এ—স্ব মধ্যস্থ স্ব ব লোপ ন>এ।

সহুণো<সধো

বিসম্‌ল<বিসম্‌ল ব>স স্ত>স্ম।

হখরভাসং<হস্তাভ্যাসম স্ত>খ—সমীভবন ত্য>স্ত ম্‌ং

উত্তরগদা<উপগতা প>ব, ত>দ

শকুন্তলা—কহং ইমিণ কিদম্‌হি দ্বিপ পদম্‌হি। তুম্‌হ দ্বি স্ব পবিচ্ছবহ।

অনুবাদ

শকুন্তলা—যোক এই প্রবন্ধকৰ ভাৰাও প্রভাষণ কৰা হ'ল আপোনালোকেও
পৰিত্যাগ কৰি এৰি যাব।

শকাৱলীৰ টোকা

কিহ্মেণ<কিতবেন; ত>হ—ধোয়ীভৱন ন>প য়া একবচন প্রবন্ধকৰ
ভাৰা।

বিপ পলকম্ হি<বিপ্রলকম্ প্র>প প—পয়ীভৱন ক>ক প্রাকৃতত উত্তর
পুরুষৰ একবচন যি—ব ঠাইত 'ম্হি' হয় প্রভাবিত হৈছে।

তুম্হে<ম্হুং (ম্হুং)—প্রথমৰ বহুবচন।

পৰিকঅহ<(পৰি ১ ভ্যজ লট মধ্যম পুরুষ বহুবচন)=পৰিত্যাগ
তা>ক—ভালবায়ীভৱন, অৰ মধ্যম অ>অ থ>হ পৰিত্যাগ কৰিব
ওলাইছ।

গৌতমী—(হিহ্মা)—বছ সজবৰ! অহুগচ্ছহি ইঅংকু নো ককণ—
পৰিহেবিগী নউত্তলা। পচ্ছাদেন—পকসে ভৰ্তাৰ কিংৱা মে পুত্তিআ
কৰেহু।

অনুবাদ

গৌতমী—(বিহ্মইহ) বাচা শাউ বৰ! ককণ বিলাপ কৰি কৰি শকুন্তলাই
আমাক অহুগবণ কৰিছে। তেওঁৰ আমীয়ে নিটুৰভাৱে আইক
প্রভাষণ কৰিলে বেচেৰীয়ে কি কৰিব পাৰে?

শকাৱলীৰ টোকা

পচ্ছাদেন<প্রভাষণ; প্র>প—পৰব আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় তা>ক—
ভালবায়ীভৱন থ>প।

কন্তবি<ভৰ্তবি ত>ত

পুত্তিআ<পুত্তিকা প্র>ত—পয়ীভৱন কা>আ—অৰ মধ্যম অল্পপ্রাণ বৰ্ণ
'ক'-ৰ লোপ

কবেহু<কবোতু ।

শকুন্তলা—ভঅৱদি বহুহে দেহি মে বিৱবং ।

অনুবাদ

শকুন্তলা—হে বহুহুবা ! তোমাব কোলাত (গৰ্ভত) মোক স্থান দিয়া ।

(এই বুলি কান্দি কান্দি পুৰোহিত আৰু অপ্সৰা সকলৰ নৈতে
প্ৰস্থান ।)

শব্দাৱলীৰ টোকা

ভঅৱদি<ভগৱতি গ>অ—স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ আৰু ইয়াৰ
স্বৰ মাত্ৰ স্থিতি ত>দ ।

বহুহে<বহুধে ধ>হ—মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ প্ৰকৃতত হ লৈ ৰূপান্তৰিত হয় ।
বিৱব<বিৱবম্ অন্ত্য ম্>ং গৰ্ভত ।

৬ষ্ঠ অঙ্ক

এই অঙ্কত বক্ষীকৃষন আৰু ধীৰবৰ মুখত মাগধী প্রাকৃত আৰু নগৰপালৰ মুখত শৌৰসেনী প্রাকৃত প্রয়োগ কৰা হৈছে।

পিতৃ গৃহৰ পৰা পতিগৃ লৈ ঘোৱাৰ পৰত শচীতীৰ্থত শকুন্তলাক দিয়া দৃষ্টান্তৰ অনামাক্তিত আঙটিটো শকুন্তলাৰ আঙুলিৰ পৰা পানীত পৰি যায়। পিছত বো মাছ এটাই এই আঙটিটো গিলি পেলায়। এজন মাছমৰীয়াই সেই মাছটো ধৰি আনি কাঁটোতে পেটত আঙটিটো পায় আৰু সেইটো বিক্ৰি কৰিবলৈ আনে। তাতে বজাৰ মাছহে পাই তাক বজাৰ ওচৰলৈ ধৰি আনে। আঙটিটো দেখাৰ লগে লগে শকুন্তলাৰ লগত ঘট বজাৰ ঘটনাসমূহ তেওঁৰ স্মৃতিলৈ আহে আৰু মাছমৰীয়াজনক আঙটিটোৰ সমান মূল্যৰ উপহাৰ দি পূৰ্বস্থত কৰে। ষষ্ঠ অঙ্কৰ কথাখিনি থল মূলকৈ ইমানেই।

[তত প্রৱশতি বাগবক পশ্চাধাহবন্ধনং পুৰুষম্ আদায় বক্ষিণৌচ]

বক্ষিণৌ (পুৰুষং তাড়ায়িত্বা) হণ্ডে কুন্তীলআ কধেহি কহিং তুএ এশে মহালদণ ভাওলে উক্লিগণামক্খলে লা অকীএ অকুলীঅএ শমাশাদিদে।

ধীৰবক—(ভীতি নাটিকেন) পশীদন্ত ভাবমিশশা এ হগে ঈদিশশশ অকযযশশ কালকে।

অন্তুবাদ

বক্ষীকৃষ—(মাছহৰজনক প্রহাৰ কৰি) অবে চোৰ ক ক ত তই এই উজ্জল মহামণি যুক্ত বাজ নামাক্তিত আঙটিটো পালি।

ধীৰব—(ভয়ৰ ভাৱ দেখুৱা যেন কৰি) মহান জানীসকল প্রসন্ন হওক যই এনে ধৰণৰ অকাৰ্য কৰা নাই।

শব্দাৱলীৰ টোকা

হণ্ডে<ভো=ওহে অবে হেবৌ হেই।

কুন্তীলআ<কুন্তীৰক ব>ল—মাগধী প্রাকৃতৰ বিশেষত্ব স্বৰমধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ব্যঞ্জন ক ব লোপ সম্বোধনৰ একবচনত আ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য চোৰ।

কধেহি<কথয় থ>ধ—ঘোবীভৱন অন্ন>এ=কধে+লোট হি=
কধেহি ক বা কোৱা।

কহিং<কহিন্ স্ব>বৃহ>হ নৃ>ং—অন্ত্যব্যঞ্জন লোপটৌ অল্পস্বাব
হয় কত।

ভুঞ<ভুয়া মধ্যম পূৰ্ব্ব ভুয়া একবচন।

এশে<এব ব>শ—মাগধীৰ বিশেষত্ব >এ—পদান্ত বিসৰ্গযুক্ত
অ কাব এ কাব হয় এই।

মহালদণ<মহাবত্ব ব>ল—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য দ্ব>তন>দন>দণ—
স্বৰভক্তি আৰু পিছত মুৰ্ধণীভৱন মহাবত্ব।

ভাতলে<ভাতব স্ব>স্বৰ—স্বৰভক্তি>স্ব ব>ল >এ—অ কাবন্ত
বিসৰ্গ এ কাব হয় উজ্জল।

উক্লিগ্ণামক্খল<উৎকীৰ্ণ নামাক্ষৰ ৎক>ক—সমীভৱন ণ>ধ—
সমীভৱন ন>ণ—মুৰ্ধণীভৱন ক্ষ>ক্খ ব>ল >এ—পদান্ত
বিসৰ্গযুক্ত অ কাব এ কাবত পৰিণত নামাক্ষিত বা নাম খোদিত থকা।
লাঅকীএ<বাজকীয় ব>ল—মাগধীৰ বিশেষত্ব জ>অ—স্বৰমধ্যস্থিত
অল্পপ্রাণ বৰ্ণৰ লোপ আৰু অৱশিষ্ট স্বৰৰ স্থিতি স্বৰমধ্যস্থিত স ব
লোপ পদান্ত বিসৰ্গযুক্ত অ>এ বাজকীয়।

অজুলীঅএ<অজুৰীয়ক ব>ল—মাগধীৰ বিশেষত্ব স>অ—স্বৰমধ্যস্থিত
স ব লোপ আৰু ইয়াৰ স্বৰ মাত্ৰ স্থিতি অনাদিস্থিত আৰু অসংযুক্ত
ক ব লোপ >এ—পদান্ত বিসৰ্গযুক্ত অ কাব এ কাবত পৰিণত
আঙঠি।

শমালাদিদে<সমালাদিত স>শ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য ত>দ—ষোৰী
ভৱন >এ পাইছ।

পলীদন্ত<প্ৰলীদন্ত=প্ৰ সদ+লোট অন্ত প্ৰ>প—প্ৰাকৃতত শব্দৰ
আদিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ নাই স>শ—মাগধীৰ বিশেষত্ব প্ৰসন্ন
হওক।

ভাবমিশ্ৰা<ভাবমিশ্ৰা ব্ৰ>শ শ—সমীভৱন মহৎ জ্ঞানীসকল।

হগে<অহকে অ—আদিস্বৰ লোপ ক>গ—ষোৰীভৱন মহী।

ঈদিশশশ<ঈদৃশস্ত ঈ>ই শু>স্ শ>শ শ—সমীভৱন আৰু মাগধীৰ
বিশেষত্ব এনেকুৱা।

অকষবশশ<অকাৰ্ঘ্যন্ত ষ>ষ ষ—সমীভৱন শু>স্ শ—সমীভৱন>শ শ
—মাগধীৰ বিশেষত্ব অকাৰ্ঘ্য।

কালকে<কাবক ব>ল >এ—পদান্ত বিসৰ্গযুক্ত অ কাব এ কাবত
পৰিণত কৰা।

প্ৰথম—কিং থু কথু শোহণে বম্হণে শি ত্তি কহুঅ লঞ এাদে পলিগ গহে
দিগ্গে ?

ধীৱবক—গুণধ দাব হগে কথু শকাৱদালবাসী ধীৱলে।

অম্মুবাদ

প্ৰথম—ভেনেহলে কি উৎকট ব্ৰাহ্মণ বুলি বজাই তোক এইটো উপহাস
দিছে নে ?

ধীৱব—গুনক মহাশয় মই এজন মাছমৰীয়া শত্ৰৱভাৱত বাস কৰোঁ।

শকাৱলীৰ টোকা

শোহণে<শোভন ভ>হ—স্বৰমধ্যস্থমহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হ লৈ ৰূপান্তৰিত
ন>ণ—সুৰ্ধণ্যভৱন >এ—পদান্ত বিসৰ্গযুক্ত অ কাব এ কাব হয়
বিস্তৃত।

বম্হণে>ব্ৰহ্মণ ব্ৰ>ব—শব্দৰ আদিত সংযুক্ত ব্যঞ্জন নাথাকে
আ>অ—সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয় ক্ষ>ম্হ >এ—
পদান্ত বিসৰ্গযুক্ত অ কাব এ কাব হয় ব্ৰাহ্মণ।

কথু<থলু ক>থ—প্ৰাকৃতত কেতিয়াবা কেতিয়াবা ক>থ হয় থ>ল
—নিপাতৰ প্ৰয়োগ।

ত্তি<ইতি—স্বৰবৰ্ণ পিছত থাকিলে ইতি ত্তি হয় এই।

কহুঅ<কহুৱা=ক+ত্বা (চ) (অসমাপিকা) কু আৰু গম খাভূৰ পিছত
ত্বাচ ব ঠাইত কহুঅ হয় কৰি।

লঞ এা<বাক্সা ব>ল আ>অ—সুযুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব
হয় এা>এা এা>সমীভৱন বজাব দাবা।

দে>ডে ত>দ—ষোড়শভৱন তোক।

পলিগ গহে<প্ৰতিগ্ৰহ>পৰিগ্ৰহ প্ৰ>প—আদি সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ
প্ৰয়োগ নিবেধ ব>ল—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য গ্ৰ>গ গ—সমীভৱন
>এ—পদান্ত বিসৰ্গ যুক্ত অ কাব এ কাবত পৰিণত ; পুৰুষাৰ উপহাস

দ্বিগ্ৰে<দন্ত (OLA √ দা+ক্ত) প্রাকৃতত দন্ত ব ঠাইত দ্বিগ্ৰ হয়
দ্বিগ্ৰে ।

শুণধ<শৃণুত ঞ>উ=শুণ+লোই ২য় পুরুষ বহুবচন আপোনাসকলে
জনক ।

দাব<তাবৎ ত>দ—ঘোষীভরন অন্ত্য ব্যঞ্জনব লোপ ভেনেহলে ।

শকারদালবালী<শকারতাববালী ক্র>ক—সমীভরন ত>দ—ঘোষীভরন
ব>ল—মাগধীৰ বিশেষত্ব ম>শ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য শকারতাবত
বাস কৰা ।

ধীৰলে<ধীৰব ব>ল >এ—পদান্ত বিসর্গযুক্ত অকাৰ একাব হয়
মাছমবীয়া ।

দ্বিতীয়—হণ্ডে পাডচলা কিং তুমং অস্মেহি যাদিংৱশদি চ পুশ্চিদে ?

নাগবক—সুঅঅ কথেনু সৰ্ব কমেণ । মাণ পতিবন্ধেধ ।

উভৌ—যং লাউন্তে আগৱেদি । লৱেহি লে লৱেহি ।

অমুবাদ

দ্বিতীয়—অবে অঘাইতং চোব আমি কি তোব জাতি আৰু বাসস্থানৰ
কথা সুধিছোঁ ?

নগববক্ষী—সুচক ইয়াক এফালৰ পৰা সকলো কথা কবলৈ দিয়া । রাজতে
বাধা নিদিবা ।

উভয়ে—যিবা আজ্ঞা প্রভু । হেব কৈ যা ।

শকারলীৰ টোকা

পাডচলা<পাটচব ট>ড—ঘোষীভরন ব>ল পাডচলা+আ—
সম্বোধনৰ একবচনৰ অন্ত্য অ>আ হয় অঘাইতংচোব ।

অস্মেহিং<অস্মাভি অ>স্ম ভি>এহিং—প্রাকৃতত ওয়া বহুবচনত
এহিং হয় আমাৰ দ্বাৰা ।

যাদিং<জাতিং জ>ধ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য ত>দ—ঘোষীভরন
জাতি ।

ৱশদিং<ৱসভিং স>শ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য ত>দ থকা ঠাই বাসস্থান ।

পুষ্টিদে<পুষ্ট>পুষ্টিত চ্ছ>চ্ছ—মধ্যস্থিত চ্ছ মাগধীত—চ্ছ হয়
ত>দ—ষোড়শভবন ; >এ—পদান্ত বিসৰ্গযুক্ত অ কাৰ এ কাৰ হয়
সোধা হৈছে।

কথেষু<কথয়তু থ>থ—অথ মধ্যস্থিত থ থ ত পৰিণত অয়>এ
ত>দ—ষোড়শভবন কবলৈ দিয়া।

নকৰ<নকরম্ কর>ক—সমীভবন অন্ত্যম্>ং নকলো।

কমেণ<ক্রমেন ক্র>ক—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন বৰ্ণ নহয় ন>ৎ—
মূৰ্ধণীভবন এফালৰ পৰা ক্রম অহুসাৰে।

পভিৰদ্ধেথ<প্রতিবদ্ধেত প্রে>প—শব্দৰ আদি ব্যঞ্জন যুক্ত নহয়
ত>দ—ষোড়শভবন>ত—মূৰ্ধণীভবন পভিৰদ্ধে+লোট ত=(থ)
বাধা নিদিবা।

ৎ<নপু হু>ং—ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পিছত থাকিলে ন ও আদি অহুসাব হয়।

যং<জং<OLA যত=যি।

লাউত্তে<বাজযুক্ত ব>ল জ>জ—অথমধ্যস্থ জ ব লোপ আৰু ইয়াৰ
অথ মাত্ৰ স্থিতি যু>উ—অথমধ্যস্থ য ব লোপ আৰু ইয়াৰ অথ মাত্ৰ
স্থিতি ত্ত>ত্ত—সমীভবন >এ—পদান্ত বিসৰ্গযুক্ত অ কাৰ এ কাৰত
পৰিণত বাজ কৰ্মচাৰী।

লাউত্তে<বাজপুত্ৰ>লাজউত্তে>লাউত্তে—অথ সংকোচন।

আণৱেদি<আজ্ঞাপয়তি জ্ঞ>জ্ঞ>ৎ—ব্যতিক্রম আৰু যুক্ত ব্যঞ্জনৰ
একক প্ৰৱণতা প>ব—ষোড়শভবন অয়>এ ত>দ আ>জ
আজ্ঞা বা আদেশ কৰক।

লৱেহি<লব (লপ + লোট্ৰি হি) কৈ যা।

ধীৱবক—শে হগে যালবভিশ্লদীহিং মশ্চবদ্ধগোৱাএহিং কুড়ুৰত্তলণং
কলেশি।

নাগবক—(প্ৰহস্ত) বিহুছো দাপিং দে আজীৰো।

অজ্ঞবান

ধীৱব—জাল ববশী প্ৰভৃতি মাছ ধৰা উপকৰণৰ দ্বাৰা মই মই পৰিস্ফুটন
ভবণ শোষণ কৰোঁ।

নগববকী—(হাঁহি) ভোম্বাৰ জীৱিকাটো দেখোন (বেচ) বিতৰ্জ।

অক্ষরলীৰ টোকা

যাল<জাল জ>য—জ ব ঠাইত মাগধীত য' হয় জাল।

বড়িখ<বড়িখ ববধী

গ্ৰহদীহিং<প্ৰভৃতিতি প্ৰ>গ্ৰ—সমীভৱন ভ>হ—অব মধ্যস্থ

মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হ লৈ ব্ৰপান্তৰিত ঙ>উ ত>দ—ঘোবীভৱন

ই>ঈ গ্ৰহদী+৩য়া বহুবচন হিং প্ৰভৃতিৰ দ্বাৰা।

মচ্<মৎস্ত ৎস্ত>ংস>স্ম—সমীভৱন>চ্—মতুন ধৰণৰ সমীভৱন—

মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য মাছ।

বন্ধগোৱাএহিং<বন্ধগোপাটৈ প>ব—ঘোবীভৱন বন্ধগোৱা অব

মধ্যস্থ য ব লোপ >এ—পদান্তবিসৰ্গ মাগধীত এ কাৰ হয় বা

ৱৈ>ঐ>এ+৩য়া বহুবচন হিং—এহিং ধৰা উপায়ৰ দ্বাৰা।

কুড়ুষ<কুটুষ ট>ড—ঘোবীভৱন পৰিয়াল সম্বন্ধন।

ভলণং<ভবণম্ ব>ল অন্ত্য হসন্ত ম্> ভবণ পোষণ। কলেমি<

কবোমি ব>ল কেতিয়াবা কেতিয়াবা মধ্যবৰ্তী ও>এ হয়, কৰোঁ।

বিস্তকো<বিস্তক ঞ>স >ও—পদান্তস্থিত বিসৰ্গৰ ঠাইত ও কাৰ

হৈছে বিস্তক।

দাণিং<ইদানীম্ শৌৰঙ্গনী আক মাগধীত ইদানীম্ দাণিং হয়

আদিদ্বব লোপ ন>ণ ঙে>ই—অল্পদ্বাব পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘদ্বব দ্বব

হয়। এইটো।

দে<ডে—ঘোবীভৱন তোমাৰ তোৰ।

আজীৱো<আজীৱ >ও—পদান্তস্থিত বিসৰ্গৰ ঠাইত ও কাৰ হৈছে

জীৱিকা।

ধীৱবক—ভগটকে মা এবং ভণ—

পহৰে কিল যে বিধিলিমে

এ হ শে কন্ম বিবয় যণীঅকে

পদ্মমালী কলেদি দালুণ

অগ্ৰকলা মিহলে যে শোণিকে।

অভুবাদ

ধীৰব—প্রভু এইদৰে নকব। সহজাত কৰ্ম নিস্কৰ্মী হলে তাক
পৰিত্যাগ কৰা উচিত নহয়। অহুকম্পাবে অন্তৰ দয়ালু হলেও
পশুঘাতী কছায়ে নিষ্ঠুৰ কাম কৰিব লগা হয়।

অক্ষারলীৰ টোকা

ভট্টকে<ভৰ্ত্তক ভ>ট—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য >এ—পদাস্ত বিসৰ্গযুক্ত
অ কাৰ এ কাৰলৈ ৰূপান্তৰিত মহাশয়।

ঐবং<এবম্ অন্ত্য হসন্ত মু>ং এইদৰে।

শহয়ে<সজ্জ স>শ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য জ>য—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য
>এ—পদাস্ত বিসৰ্গযুক্ত আকাৰ একাৰ হয় সহজাত।

বিনিম্বিবে<বি+নিম্বিত ন>ব>মূৰ্ধণীভৱন ভ>দ—ঘোষীভৱন
>এ পদাস্ত বিসৰ্গযুক্ত অ কাৰ এ কাৰ হয় নিম্বিত।

জ<খলু>কথু থ>হ—স্বৰমধ্যস্থিত মহাপ্রাণ হ লৈ ৰূপান্তৰিত।

শে<স স>শ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য >এ।

কম্ম<কৰ্ম্ম ঋ>ম্ম—প্রাকৃতত বেফৰ প্রয়োগ নাই কাম।

বিবস যণী অকে<বিবৰ্জনীয়ক জ্জ>জ্জ—বেফৰ লোপ আৰু যি বৰ্ণত
বেফ থাকে সি স্থিত হয় জ্জ>যয—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য ন>ব য়>অ—
স্বৰমধ্যস্থ য়ৰ লোপ হৈ মায় স্বৰৰ অৱস্থিতি >এ পৰিত্যাগ
বৰ্জনীয়।

পশুঘাতী<পশুঘাৱী ব>ল—মাগধীৰ বিশেষত্ব পশুঘাতী।

কলেদি<কবয়তি ব>ল অয়>এ ভ>দ কৰিব লগীয়া হয়।

দালুণং<দালনম্ ব>ল অন্ত হসন্ত মু>ং ন>ব নিষ্ঠুৰ।

অগুকম্পামিহুলে<অহুকম্পামিহুল ন>ব>মূৰ্ধণীভৱন ঋ>ই >এ;
অহুকম্পাবে দয়ালু বা কোমল।

শোণিকে<সৌনিক স>শ ঔ>ও ন>ব >এ কছাই।

নাগৰক—তদো তদো।

ধীৰবক—অধ একদি অশ* মত্ৰ লোহিত মশ্চকে খণ্ডশোকম্বিদে। যাব
তশখ উদলবভন্তলে এদং মহালদণ ভান্তলং অক্সীঅঅং পেতামি।

পশ্চা ইধ বিক্ৰমন্তং ৭ং দশং অস্তে যযেব গহিমে ভাবমিশশোহিং ।
এতিকে দাব এদশশ আঅমে । অধুনা মালেধ বা কুস্টেধবা ।

অম্লুগাদ

নগবলক্ষী—ভাব পিছত ভাব পিছত ।

ধীৱব—এদিন মই এটি বৌ মাছ খণ্ড খণ্ড কৰি কাটিছিলোঁ । সেই সময়ত
ভাব পেটৰ মাজত এই মহাবত্ৰ সমুজ্জল আঙঠীটো দেখিবলৈ পালোঁ ।
পিছত ইয়াত বিক্ৰিৰ কাৰণে এইটো দেখুৱাব সময়ত মহাশয় সকলে
মোক ধৰি ধৰিছে । আঙঠীটো পোৱাৰ কাহিনী ইমানেই । এতিয়া
আপোনা সবে মোক মাৰক অথবা কাটক ।

শঙ্কাৱলীৰ টোকা

তদো<তত দ ত—ষোৰীভৱন >ও—পদাস্থিত বিসৰ্গ ও হয় ।

এক<এক ক>ক—দ্বিতভৱন এক ।

দিঅশং<দিবসম্ ব>অ—স্বৰমধ্যস্থিত ব ব লোপ আৰু ইয়াৰ স্বৰ
মাত্ৰ স্থিতি স>শ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য অন্ত্য হসন্ত ম্>ং দিন ।

মত্ৰ—অহং শব্দৰ ওয়া একবচন মোৰ দ্বাৰা ।

লোহিদ<বোহিত ব>ল—মাগধীৰ বিশেষত্ব ত>দ—ষোৰীভৱন
বৌ ।

মশ্চকে<মৎশ্চক ৎশ্চ>ৎস>স্>শ্চ—নতুন ধৰণৰ সমীভৱন (মাগধীত
মাত্ৰ) >ও—অকাৰান্ত বিসৰ্গ ও হয় । মাছ ।

খণ্ডশো<খণ্ডশ >ও—পদাস্থিত বিসৰ্গ ও হয় টুকুৰা টুকৰ ।

কল্লিদে<কল্লি- ল্ল>ল্ল—সমীভৱন ও>দ্—ষোৰীভৱন >এ—
বিসৰ্গহীকৃত অকাৰ একাৰ হৈছে কটা হ ল ।

যাব<যাবৎ —অন্ত্য ব্যঞ্জন ৎ ব লোপ ।

ভশ শ<ভশ্চ শ্চ>স্—সমীভৱন>শ শ—মাগধীৰ বিশেষত্ব ।

উদলব ভন্তলে<উদাবাভ্যন্তবে ভ্য>বভ—সমীভৱন ব>ল—মাগধীৰ
বিশেষত্ব পেটৰ ভিতৰত ।

এদং<এন্তৎ ; ত>দ—ষোৰীভৱন অন্ত্য ব্যঞ্জন ৎ ব লোপ ।

মহালদণ<মহাবত্ৰ ব>ল ত্ব>তন>দন>দণ—ষোৰীভৱন আৰু
মুৰ্ধণীভৱন মহাবত্ৰ।

অকুলীঅঅং<অকুলীয়কম্ স্বৰ মধ্যস্থ য় আৰু ক ব লোপ আৰু স্বৰ
মাত্ৰ স্থিতি অন্ত্য হসন্ত ম্>ং আঙঠী।

পেঙ্কামি<প্ৰেঙ্কামি প্র>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ
সাধাৰণতে নহয় ক্ষ>ক্ষ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য দেখা পালোঁ।

ইধ<ইহ হ>ধ—স্বৰ মধ্যস্থিত হ কাৰ ধ কাৰত পৰিণত হয়।

পশ্চা<পশ্চাৎ অন্ত্য ব্যঞ্জন ৎ ব লোপ পিছত।

বিক্ৰুঅন্তং<বিক্ৰমার্থম্ ক্ৰ>ক্ৰ—সমীভৱন স্বৰমধ্যস্থ য় ব লোপ
আ>অ—যুক্তব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয় ঋ>স্ত—মাগধীৰ
বিশেষত্ব অন্ত্য হসন্ত ম্>ং বিক্ৰিৰ কাৰণে।

ণং<এণং—এইটো।

দংশঅন্তে<দর্শয়ন্ ষ্ণ>ংশ—স্বত নাসিকীভৱন বৰ্তমান কালত
কৃদন্ত যোগ হোৱাত য়ন>অন্তে হৈছে দেখুৱাওঁতে।

ষষেব<এব এব>যেব>ষষেব—শব্দটোৰ শেষৰ অক্ষৰত শাসাঘাত
পৰাত একক ব্যঞ্জন ৰিতি হৈছে এনেদৰে।

গহিদে<গৃহীত ঙ>অ—পদৰ আদিস্থিত ঙ ব ঠাইত অ ই উ হয়
ঈ>ই ত>দ—ষোৰীভৱন অকাৰন্ত অন্ত্য বিসৰ্গ >এ বৃত হৈছোঁ।

ভাবমিশশেহিং<ভাবমিষ্টে ঞ>শশ—সমীভৱন ঐ>এ ভাবমিশ্ণে
+৩৯ বহুবচন হিং মহাশয়সৰৰ দ্বাৰা।

এস্তিকে<অত্ৰক অ>এ ঐ>স্ত—সমীভৱন অ>ই >এ—পদান্ত
বিসৰ্গ আৰু অকাৰ একাৰত পৰিণত ইমানেই।

আগমৈ<আগম >এ—পদান্ত বিসৰ্গ এ কাৰত পৰিণত পোৱাৰ
আগমনৰ।

মালেধ<মাবত্ৰত ব>ল—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য অয়>এ ত>ধ—স্বৰবৰ্ণৰ
শেষত থকা ত ধ ত পৰিণত হয় মাৰক।

কুটেধ<কুট্টেৰথ ট>ষ্ট থ>ধ—ষোৰীভৱন কাটক।

নাগবক —(অজুবীয়কম্ আজ্জায়) জাহ্নব মজ্জোদৰ নগৰিৎ তি পথি
নংদেহো। তথা অঅং বিসৃগক্কা। আগমো দানিং এহস
বিসৰিদিবকো। তা এধ। বাঅউলং জেব গচ্ছমুহ।

বক্ষিণী—(ধীববং প্রাতি) গচ্চ লে গচ্চিষ্যেদমআ গচ্চ । ইতিপবিক্রমন্তি)
নাগবক—স্বঅঅ ইধ গোউবহুআবে অন্নমন্তা পতিবালেধ মংজাব
বাকউলং পবিসিঅ নিক্তমামি ।

উভৌ—পবিশহু লাউতে শামিগ্নশানন্তং ।

নাগবক—তথা । ইতি নিক্তান্ত)

অনুবাদ

নগববক্ষী—(আঙটিটো শুড়ি) জাহ্নক এই আঙটিটো যে মাহুব পেটজ
আছিল তাত কোনো সন্দেহ নাই—সেই কাৰণেই এনে আমিষ গোছ ।
এতিয়া এইটো কেনেঠেক আহিল চিন্তা কৰা উচিত । আহা আমি
ৰাজপ্ৰসাদলৈ যাওঁ ।

বক্ষিষয়—(ধীববং প্রাতি) বল হেব জেপ লুককা চোব বল ।
(সকলোবে প্ৰস্থান)

নগববক্ষী—সুচক মই যেতিয়ালৈকে ৰাজ প্ৰসাদৰ পৰা উভতি নাই
তেতিয়ালৈকে নগবব দুৱাৰমুখত সতৰ্কভাবে সৈতে মোৰ কাৰণে
অপেক্ষা কৰা ।

বক্ষিষয়—ৰাজব (স্বামীৰ) অহুগ্ৰহব অৰ্থে আপুনি প্ৰবেশ কৰক ।

নগববক্ষী—সেয়ে হওঁক । (প্ৰস্থান)

শকুন্তলীৰ টোকা

মচ্ছোদব<মংস্তোদব ৭স্ত>চ্ছ মাহুব পেটত ।

সংতিদং<সংস্থিতম্ স্ব>ট্ট>ঠ মূৰ্ধণীভৱন অসক সংযুক্ত ব্যঞ্জনব
এটা উন্ন বৰ্ণ হলে পিছৰ ব্যঞ্জন মহাপ্ৰাণলৈ ৰূপান্তৰিত আৰু মুখ্যব্যঞ্জনব
একক ৰূপ ত>দ—সৌবীভৱন অন্ত্য হসন্ত মু>ং থকা ।

পথি<নাস্তি ; স্ত>থ—যুক্তব্যঞ্জনব এটা উন্ন হলে পিছৰ ব্যঞ্জন
মহাপ্ৰাণলৈ ৰূপান্তৰিত হয় আ>অ—প্ৰাকৃতত সংযুক্ত ব্যঞ্জনব
পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ দ্বয় হয় ; নাই ।

সংদেহো>সন্দেহঃ সন্দেহ

তথা<তথা থ>থ—পৌৰসেনীৰ বিশেষত্ব

অ অং<অয়ং স্বৰ মধ্যস্থ য় ব লোপ ইয়াৰ।

বিসঙ্গগছো<বিসঙ্গছ স্ত>স্—সমীভৱন >ও আমিষ গোন্ধ।

দাণিং<ইদানীম্ শো আৰু মা ও ইদানীম্ দাণিং হয় ইয়াৰ বিয়বি
সিদ্ধকো<বিমৰ্ষিতব্য=(বি—ম্বৰ + শিচ + তব্য) য়>ৰবি (ঋ>বি)
ব>স বিয়বিয়+ই ত>দ—ষোণীভৱন ব্য>স্ব—সমীভৱন চিন্তনীয়।

বাজউলং<বাজকুলম্ অসংযুক্ত আৰু অনাদিহিত জ আৰু ক ব
লোপ আৰু ইয়াৰ স্বৰ মাত্ৰ স্থিতি অন্ত হসন্ত য়>ং বাজপ্ৰসাদ।

গচ্ছম্হ<গচ্ছম্ম (গম+নট্ট উত্তমপুৰুষৰ বহুবচনত স্ম) স্ম>ম্হ—
বিপৰ্যাস আৰু উন্নবৰ্ণৰ মহাপ্ৰাণতা। আমি য়াওঁ।

গত্তিচ্ছেদআ<গ্ৰহিচ্ছেদক + আ (সংযোজনৰ একবচনত) গ্ৰ>গ—শব্দৰ
আদিত ব ফলা লুপ্ত হু>ষ্ঠ—মূৰ্ধণীভৱন মধ্যস্থিত ছু>চ্—মাগধীৰ
বিশেষত্ব স্বৰ মধ্যস্থিত অল্পপ্ৰাণ ক ব লোপ জেপ লুকা চোৰ।

নূঅঅ<নূচক অসংযুক্ত আৰু অনাদিহিত অল্পপ্ৰাণ চ আৰু ক ব
লোপ আৰু ইয়াৰ স্বৰ মাত্ৰ স্থিতি।

গোউবহুআৰে<গোপুৰ আৰে পু>উ—অসংযুক্ত আৰু অনাদিহিত
অল্পপ্ৰাণ প ব লোপ আৰু স্বৰ মাত্ৰ স্থিতি ঙা>হুআ—স্বৰভক্তি
গোউবহুআৰ+৭মী একবচন—এ নগৰৰ দুৱাবমুখত।

অপ্লমস্তা<অপ্লমস্ত—আ প্ল>প্ল—সমীভৱন সতৰ্কতাবে।

পতিবালেধ<প্ৰতিপালয়ত প্ৰ>প—শব্দৰ আদিত ব ফলা লুপ্ত ত>
দ>ড—ষোণীভৱন আৰু মূৰ্ধণীভৱন প>ব—ষোণীভৱন অয়>
এ স্বৰবৰ্ণৰ শেষত থকা ত>ধ হয় অপেক্ষা কৰা।

পৰিসিঅ<প্ৰৱিষ্ট প্ৰ>প—শব্দৰ আদিত ব ফলা লুপ্ত ঙ>সিঅ
স্বৰভক্তি প্ৰৱেশ কৰি।

নিকমামি<নিক্ৰমামি ক্ৰ>ক্ৰ>ক—হুটাতকৈ বেছি যুক্তব্যঞ্জন নহয়
পিছত সমীভৱন ন>ণ—মূৰ্ধণীভৱন য়বি আহোঁ।

পৰিশহু—প্ৰৱিশতু—প্ৰ>প তু>হু—ষোণীভৱন প্ৰৱেশ কৰক।

শামিগ্ৰশাদন্ত <শামী প্ৰসাদাৰ্থ স্ব>স—প্ৰাকৃতত পদৰ আদিত সংযুক্ত
ব্যঞ্জন নাথাকে স>শ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য জ>ই—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী
দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয় প্ৰ>প্ল—সমীভৱন আ>অ যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী
দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয় ৰ্ব>জ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য শামীৰ অহুগ্ৰহাৰ্থে।

শূচক—যাণ্ডা চিলাআদি লাউন্তে ।

জাহ্নক—এ অবশলোবশঙ্গীআ থু লাআণো হোস্তি ।

শূচক—যাণ্ডা শুলন্তি মে অগ গহস্তা (ধীবক নিৰ্দিশ্য) ইমং গন্তিচেনঅং
বাবাদেত্বং ।

ধীবক—নালিহদি ভাবে অকালং মালকে ভবিচুং ।

জাহ্নক—(বিলোক্য) এশে অস্মাং ঙ্গশলে পন্তে গেণ হিঅ লাওণশাশং ।

(ধীবক প্রতি) তা শউলাণং মুহং পেন্ধশি অথবা গিচ্ছশিআলাণং
ব্রলী ভবিশ শশি ।

নাগবক —(প্রবিষ্ট) সিগ ঙং সিগ ঙং এদং (ইতি অর্ছোক্তে)

ধববক—হা হদে শ্মি । (ইতি বিবাদং নাটয়তি)

অজ্ঞুবাদ

শূচক—জাহ্নক প্রভূরে বিলম্ব কৰিছে ।

জাহ্নক—কিন্তু অবসবৰ চাইহে বজাৰ ওচৰলৈ যাব পাৰি ।

শূচক—(ধীববলৈ দেখুৱাই) জাহ্নক এই জেপ লুৰ্জকাক বধ কৰিবৰ
নিমিত্তে মোৰ আঙ লিবোৰ অস্থিৰ হৈ উঠিছে ।

ধীবব—মোক অকাৰণতে বধ কৰা আপোনাৰ উচিত নহব ।

জাহ্নক—(নেপথ্যলৈ চাই) এই যে আমাৰ প্রভূৰে বজাৰ আদেশলৈ
আহি পালে । (ধীববক লক্ষ্য কৰি) এতিয়া তহ কুকুৰৰ মুখ দেখিবি
অথবা তই শিয়াল আৰু শগুণৰ ভক্ষ হব লাগিব ।

নগববক্ষী—(প্রবেশ কৰি) শীঘ্ৰে শীঘ্ৰে ইয়াক (অসমাপ্ত উক্তি)

ধীবব—হায় । মই মৰিলোঁ । (মাতত বিবাদ ভাহি উঠে)

শঙ্কারণলীৰ টোকা

চিলাআদি< চিৰায়তে ব>ল—মাগধীৰ বিশেষত্ব স্বৰমধ্যস্থ স্ৰ ব লোপ
হৈ স্বৰমাত্র অবস্থিতি ত>দ—ষোৰ্ণীভৱন আত্মনেপদী পৰশ্বেপদী
হৈছে বিলম্ব কৰিছে ।

ণং<নম্ ন>ৎ—মূৰ্ণগীভৱন হু>ং—ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পিছত থাকিলে
ণ ও আদি অজ্ঞপ্ত হৱ । কিন্তু বা যিয়েই নহওক বাক ।

অৱশলোকশৰ্ম্মণীয়া < অৱসবোপসৰ্ম্মণীয়া স > শ ব > ল—মাগধীৰ
বিশেষত্ব প > ব—স্বোষীভৱন ক্স > শ প > শ—সমীভৱন ৱ > অ—
অব মধ্যৱৰ্তী ৱ ব লোপ অৱসৰ চাইহে।

লাআনো < বাজান ব > ল—মাগধীৰ বিশেষত্ব অনাদি অসংযুক্ত জ ব
লোপ ন > ৭—মুৰ্ধণীভৱন > ও বজাব।

হোন্তি < ভৱন্তি ভ > হ—মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ হয়; অৱ > ও হবণবা।

ক্ষুলন্তি < ক্ষুবন্তি ক্ষু—ধ্বনি পৰিবৰ্তন নোহোৱাকৈ শব্দৰ আগত যুক্ত
ব্যঞ্জনৰ স্থিতি (ব্যতিক্ৰম) ব > ল অস্থিৰ হৈ উঠিছে।

মে—উত্তম পুৰুষৰ বচীৰ একবচন।

অগৰ্গহস্তা < অগ্রহস্তা গ্র > গ গ—সমীভৱন আঙুলিবোৰ।

হাৱাদেহুং < ব্যাপাদৱিতুং ব্য > ব—শব্দৰ আদিত যুক্তব্যঞ্জন নিষেধ
প > ব ত > দ অস্ম > এ অন্ত্য হসন্ত ম্ > ৎ বধ কৰিবৰ নিমিত্তে।

নালিহদি < নোৰ্হতি = ন + অৰ্হতি ন > ৭ অৰ্হ > অবিহ—অবতন্তি
ব > ল ৭ + অলিহ + তি > দি = নালিহদি উচিত নহয়।

অকালণ মালকে < অকাৰণ মাৰক ব > ল > এ—অ কাৰন্ত অন্ত্য
বিসৰ্গ এ হয় অকাৰণতে বধ্য হোৱা।

ভৱিতুং < ভৱিতুং তু > ছ অন্ত হসন্ত ম্ > ৎ।

এশে < এষ ব > শ—মাগধীৰ বিশেষত্ব > এ—অকাৰন্ত অন্ত্য বিসৰ্গ
এ হয়।

ঈশলে < ঈশ্বৰ শ > শ শ > শ—সমীভৱন পিছত যুগ্ম ব্যঞ্জনৰ এককৰণ
ব > ল > এ—অকাৰন্ত অন্ত্য বিসৰ্গ এ লৈ ৰপান্তৰিত প্ৰভু।

পন্তে < প্ৰাপ্ত প্র > প—শব্দৰ আদিত থকা ব ফলাৰ লোপ আ > অ—
যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয় প্ত > ত্ত—সমীভৱন > এ—
অকাৰন্ত অন্ত্য বিসৰ্গ এ হয় প্ৰালেহি।

গেণ হিম < গৃহীত্বা = গৃহীত্বা গৃহু > গিণ হ ত্বা (ত্বাচ) > ইয় > ইঅ—
সংস্কৃত ত্বাচ প্ৰত্যয়ৰ ঠাইত ইঅ হয় গ্ৰহণ কৰিবলৈ।

লাজশাশন < বাজশাসনম্ ব > ল জ > অ—অবমধ্যাহ্ন জ ব লোপ
ন > শ (মাগধীত) ন > ৭—মুৰ্ধণীভৱন অন্ত্য হসন্ত ম্ > ৎ বজাব
আদেশ।

তা < তৎ—অন্ত্য ব্যঞ্জন ৎ ব লোপ আৰু পৰিণতিত অন্ত্যস্বৰ দীৰ্ঘ হৈছে।

শউলাণং<শুতুলানাম্ শ>শ—পদব আদি ব্যঞ্জনযুক্ত ব ফলাব লোপ
কু>উ—স্বৰ মধ্যবৰ্তী অল্পপ্রাণ ক ব লোপ ন>ং আ>অ অন্ত্য
হসন্ত ম্>ং কুতুবব।

মূহং<মুথম্ থ>হ—স্বৰ মধ্যগত মহাপ্রাণৰ হ লৈ ঋপান্তৰিত অন্ত্য
হসন্ত ম্>ং।

পেত্ৰশি<প্ৰেত্ৰসে প্র>প—শব্দৰ আদিত থকা ব ফলাব লোপ ক>ক—
বৰ্ণ বিপৰ্যয় স>শ—ম্রাগধীৰ বিশেষত্ব, আন্তোনপদৰ ঠাইত পবঠমপদ হৈ
পেত্ৰশি হৈছে দেখিবা দেখিবি।

গিত্ৰ শিআলাণং<গুত্ৰ—শৃগালানাম্ ঋ>ই স্বৰ মধ্যস্থিত গ ব লোপ
ন>ং—মূৰ্খাণ্ডিত্বন এ>এধ—মধ্যস্থিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনধ্বনিৰ এটা লোপ
হলে অবশিষ্ট ধ্বনিৰ অল্পৰূপ ধ্বনিৰ আগম ঋ>ই আ>অ—অল্পস্বৰৰ
পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয় অন্ত্য হসন্ত ম্>ং শঙণ আক শিয়ালব।

ভবিশ শশি<ভবিশ্যশি শ্য>শ শ—সমীভবন স>শ—ম্রাগধীৰ বিশেষত্ব।
সিগ ষ<শীত্ৰম্ শ>স ঙ্গ>ই—যুক্তব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয়
জ>গ ষ—মধ্যস্থিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটা লোপ হলে অবশিষ্ট ধ্বনিৰ
অল্পৰূপ ধ্বনিৰ আগম অন্ত্য হসন্ত ম্>ং শীত্ৰে।

এদ<এতম্ ত>দ অন্ত্য হসন্ত ম্>ং।

হদে<হত ত>দ >এ—অকাবন্ত অন্ত্য বিসৰ্গ এ হয়।

শ্বি<অশ্বি —আদিস্বৰ লোপ (Aphesis)।

হদে শ্বি<হত + অশ্বি মই মবিলোঁ।

নাগবক—মুঞ্চেধ বে মুঞ্চেধ জালোৰজীহিণং। উৰৱল্লো সে কিল অজুলী
অঅসুন আঅমো। অম্হ সান্নিধা জেৱ মে কখিদং।

স্হচক—যথা আগৰেদি লাউন্তে। যমবশদিং গহুঅ পত্তিনিউন্তে কখু এশে।
(ইতি ধীববং বন্ধনান্মোচয়তি)

ধীববক—(নাগবকং প্রাণম্য) ভগ্টকে তব কেলকে মম যীবিদে। (ইতি
পাদমো পততি)।

নাগবক—উট্টেঠেহি উট্টেঠেহি। এসো ভট্টিণা অজুলীঅঅমুজল শ্বিনো
পাবিদোদিঙ দে পমাদীকিদো। তা গেণহ এদং। (ইতি ধীববায়
কটকং প্রযচ্ছতি)।

ধীৱবক—(লহৰং প্রতি গৃহ) অহুগ গহিদে শ্বি।

অজুৰাদ

নগববক্ষী—এবি দিয়া এই মাছমবীটোক এবি দিয়া। আঙটিটো পোৱাৰ কাহিনীটো প্ৰমাণিত হৈছে। আমাৰ প্ৰভুৱে মোক এইদৰে কৈছে।

ম্ৰুচক—প্ৰভুৱে যি আদেশ কৰে। যমপুৰীলৈ গৈয়ো ই আকৌ উভতি আহিল। (ধীৱৰক বন্ধন মুক্ত কৰি দিলে)।

ধীৱৰ—(নগববক্ষীক সেৱা কৰি) প্ৰভু আপোনাৰ কাৰণেই মই জীৱন পালোঁ। (ভৱিষ্যত পৰে)

নগববক্ষী—উঠা উঠা প্ৰভুৱে সজ্জ হৈ আঙটিটোৰ মূল্যৰ সমান এই পুৰস্কাৰ তোমাক দিছোঁ। গতিকে এইটো গ্ৰহণ কৰা। (এই বুলি ধীৱৰক পুৰস্কাৰটো দিয়ে)

ধীৱৰ—(প্ৰণাম সহকাৰে গ্ৰহণ কৰি) প্ৰভু মই অত্যন্তুহীত হ'লোঁ।

অজুৰালীৰ টোকা

মৃক্ষেধ < মৃঞ্চ = OIA ম্ৰুচ + লোট—হি MIA √মৃঞ্চ + এধ = মৃক্ষেধ
এবি দিয়া।

জালোৱজীৱিণং < জালোপজীৱিনম্ প > ব—ষোণীভৱন ন > ণ—
মূৰ্ধণীভৱন অন্ত্য হসন্ত ম্ > ং জালোৱাটোক মাছমবীয়াটোক।

উববল্লে + < উপপল্ল প > ব—ষোণীভৱন > ও—অ কাৰ আৰু
বিসৰ্গ মিলি ও কাৰ হৈছে প্ৰমাণিত হৈছে।

সে < অন্ত—আদিশ্বৰ লোপ।

অম্ৰহ—সামিণা < অম্ৰং—সামিণা অ > ম্ৰহ—আহুনাগিকৰ পূৰ্বত উম্বৰণ
ধাকিলে সি হ হয় আৰু বৰ্ণ বিপৰ্যয় ঘটে অন্ত্য ব্যঞ্জন ং ব লোপ
অ > ন আমাৰ প্ৰভুৱে।

কধিধং < কধিতম্ ধ > ধ—ষোণীভৱন ত > দ—ষোণীভৱন অন্ত্য
হসন্ত ম্ > ং কোৱা হৈছে।

মে—উত্তম পুৰুষৰ ষষ্ঠীৰ একবচন।

যমবশদিং < যমবসতিং স > শ ত > দ যমৰ ঘৰলৈ।

গহ্বৰ<গম্বা √গম্ব ধাতুত ব আগম হৈছে, ত্ৰাচ প্রত্যয়ৰ ঠাইত
উৰ হৈছে মৈ।

পতিনিউত্তে<প্রতিনিবৃত্ত প্র>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্রয়োগ
নিবেধ ত>ত—অবমধ্যস্থিত 'ত' 'ত' হয় অসংযুক্ত আৰু অনাদিহিত
ব অল্পপ্রাণৰ লোপ ঋ>উ >এ—অকাৰন্ত অন্ত্য বিসৰ্গ এ হয়
আকৌ উভতি অহা।

কথু<খলু ক>খ—প্রাকৃতত কেতিয়াবা ক>খ হয়, খ>ল হয়
(নিপাত)

এশে<এষ ব>শ—মাগধীৰ বিশেষণ >এ—পদৰ শেষত থকা
অকাৰন্ত বিসৰ্গ এ হয়।

ভব কেলকে<ভব কেবকে ব>ল—মাগধীৰ বিশেষণ আপোনাক
কাৰণে। ।

বীৰিদ্বে<জীৰিতম্ জ>ষ—মাগধীৰ বিশেষণ ত>দ বীৰিদ্+
প্রথমাৰ একবচন—এ জীৱন।

উট্টেঠৈ<উত্তিষ্ঠ (MIA √ উথ+এহি) উথ>উঠ ঠ>ট্ট—
সমীভৱন উঠ বা উঠা।

এসো<এষ ব>স >ও—পদান্তস্থিত বিসৰ্গ ও হয়।

ভটিণা<ভজ। স্বামীয়ে প্রভুৱে।

মূলসন্নিহো<মূল্য সন্নিহ ল্য>ল্ল—সমীভৱন উ>ঊ—সংযুক্ত ব্যঞ্জনক
পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘস্বৰ দ্বয় হয় ত>দ—ষোড়শভৱন >ও—অকাৰৰ পৰৱৰ্তী
বিসৰ্গ সমান মূল্যৰ।

পাৰিহোমিও<পাৰিতোমিক ত>দ—ষোড়শভৱন ব>স অবমধ্যৱৰ্তী
অল্পপ্রাণ ক ব লোপ >ও—অকাৰন্ত—পৰৱৰ্তী বিসৰ্গ ও হয়
পূৰ্ণস্বৰ।

দে<তে ত>দ।

পলাদীকিহো<প্রলাদীকৃত প্র>প—শব্দৰ আদিত সংযুক্ত ব ফলাৰ
লোপ ঋ>ই ত>দ >ও—অকাৰৰ পৰৱৰ্তী বিসৰ্গ ও হয়
সম্ভট হৈ।

গেণহ<গৃহান (বা গৃহ) গৃহ>গেণহ গ্রহণ কৰা।

অহুগ গহিদে < অহুগৃহীত গৃ > গগ—বিত্তভৱন ঙ্গ > ই ত > দ > এ
—অকাবস্ত অস্ত্য বিসৰ্গ এ কাৰ হয় অহুগৃহীত হলো।

শ্মি < অশ্মি আদি স্বৰ লোপ।

জাহক—এশে কথু লঞাঞা তথা নাম অহুগ গহিদে যং শূলানো ওমানিঅ
হন্তিকঙ্কং শমালোবিদে।

শ্চক—লাউন্তে পালিদোশিএ কধেদি মহানিহলদণেণ তেণ অজুলীঅএণ
শামিণো বহমদেণ হোদব্বংতি।

নাগবক—ণং তস্মিং তট্টিণো মহাবিহবদণং তিণ পৰিদোসো এত্তিঅ
উণ।

উৰ্ভো—কিং নাম—

নাগবক—তকেমি তস্ দংসণেণ কো বি হিঅ অট্টিদো জণো তট্টিণো
স্মবিদো তি। জদো ত পেত্থিঅ মুহন্তঅং পইদি গন্তীবোবি পজ্জসহ
অমণো আসী।

অজুবাদ

জাহক—বজাই এওঁক ইমানেই অহুগ্ৰহ কৰিলে যে শূলব পৰা নমাই
আমি হস্তীপৃষ্ঠত স্থাপন কৰিলে।

শ্চক—মহাশয় পুৰুষাৰ দেথি তাৰ হৈছে বহুমূল্য বস্তুসকল আতটিটো
প্ৰভুব অত্যন্ত প্ৰিয় বস্তু হব।

নগববক্ষী—আওটিটোত থকা অমূল্যবস্তুটো (কিম্ব) প্ৰভুব অতিপ্ৰিয় বুলি
মন নহল। তাৰ উপৰি—

উভয়ে—কিনো সেয়া ?

নগববক্ষী—যোৰ বোধ হ'ল সেইটো দেথি তেওঁৰ (মহাবাজৰ) কোনো
প্ৰিয়জনৰ কথা মনত পৰিল। কিয়নো মহাবাজ স্বতাৰ গন্তীৰ হলেও
মুহূৰ্ত্তৰ কাৰণে বিচলিত হৈ পৰিছিল।

শম্মারলীৰ টোকা

শূলানো < শূলাং (পঞ্চমীত তস্) > শূলাত ত > দ—ষোড়শভৱন > ও
—অকাবৰ পৰবৰ্তী বিসৰ্গ ও হয় শূলব পৰা।

যং < যং ৭ > ৭—অস্ত্য ব্যঞ্জনৰ লোপ আৰু তাৰ ঠাইত অহুৰাৰ সঘঙ্ক
শ্চক অব্যয়।

ওদালি অ<অবতারা অর>ও—প্রাকৃতত অর' ও হয় ত>দ—
 ষৌবীভরন ষা>ধ>বিঅ—অবতক্তি>লিঅ (ব>ল)—মাগধীভ
 বিশেষত্ব নমাই।

হস্তিকঙ্ক—স্ত আক ক'—যুক্ত ব্যঞ্জনব সমীভরন নোহোদ্যটিক মাগধীভ
 ব্যবহৃত হয় হাতীভ কাক্তব পরা।

শ্যালোবিদে<সমাবোপিত স>শ ব>ল প>ব—ষৌবীভরন
 ও>দ—ষৌবীভরন >এ—অকাবন্ত বিসর্গ এ কাব হয় স্থাপন
 কবা।

পালিদোলিএ<পাবিতোবিকেন্ ব>ল ত>দ ব>শ—মাগধীভ
 বিশেষত্ব কে>এ—অবমধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ক ব লোপ অন্ত্য ব্যঞ্জন ন্ ব
 লোপ পূর্বস্বাব।

মহানিহলদণেণ<মহাইবত্বেন্ হ'>বিহ>লিহ—হ কাবত বেক থাকিলে
 বেকব ঠাইত বি হয় মাগধীভ লি হৈছে ব>ল ত্ব>তন—অবতক্তি
 >দন>দণ ন>ণ বহুমূল্য বহুমুক্ত।

শামিণো<শামিণ শ>স>শ—শব্দব আদিস্থিত স কাবব লগত ব কাব
 থাকিলে ব কাব লুপ্ত হয় ন>ণ >ও—অ কাব আক বিসর্গ
 মিলি ও কাব হৈছে প্রভুব।

বহমদেণ<বহমভেন ও>দ ন>ণ অতিপ্রিয়।

হোদকব<ভবিতব্যম্ ভ>হ—মহাপ্রাণ ভ হ হৈছে অর>ও
 ভ>দ ব্য>ক—সমীভরন হব।

তস্মিণ<তস্মিন্ স>স—সমীভরন ন্>ং—পদাস্তস্থিত আহ্নাসিক
 বর্ণ অল্পস্বব হয়।

ভট্টিণো<ভট্ঠ>ভট্ঠ>ভট্টি>ভট্টি+বজীভ একবচন ণো প্রভুব।

মহাবিহবদণ<মহাইবত্বম্ হ'>বিহ—হ কাবত বেক থাকিলে বেকব
 ঠাইত বি হয় ত্ব>তন—অবতক্তি>দন>দণ ম্>ং অন্ত্য হসন্ত 'ম্'
 অল্পস্বাব হয় অমূল্যবত্ব।

পবিদোলো<পবিতোষ ত>দ—ষৌবীভরন ব>ল >ও—অকাবব
 পববর্তী বিসর্গ ও হয় সন্তট অতিপ্রিয়।

ভকেমি<ভর্কম্মি ক>ক—বেকব প্রয়োগ প্রাকৃতত নাই যিবর্ণত বেক
 থাকে সি স্থিত হয় অয়>এ আ>অ শন কবা।

ভস্ম<ভস্ম; ভ>স্ম—সমীভৱন।

দংসপেণ<দৰ্শনেণ; ৰ্শ>ংস—সত্যোন্নানিকীভৱন ন>ৎ—মূৰ্খণীভৱন
দেখিব পৰা।

বি<অপি—অববৰ্ণৰ পিছত থাকিলে অপি>বি হয়।

হিঅঅট্টিদো<হদয়স্থিত ঙ>ই, দ>অ দ>অ—অব মধ্যস্থিত
আৰু অনাদিস্থিত দ আৰু ‘দ-ব লোপ, হি>ট্টা—সংযুক্ত
বৰ্ণৰ এটা উন্ন হলৈ পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্রাণীভৱন হয় পিছত
মূৰ্খণীভৱন ত>দ >ও—অ কাৰন্ত বিসৰ্গ ও কাৰ হৈছে।
অতি প্ৰিয়।

হুমবিদো<হৃত হ>হুমবি—অবতক্তি ত>দ >ও মনত
পৰিছে।

স্তি<ইতি—অব বৰ্ণৰ পিছত থাকিলে ইতি>স্তি হয়।

শেক্খিঅ<শ্ৰেক্ষ্য শ্ৰ>প—শব্দৰ আদিত সংযুক্ত—ব ফলাৰ লোপ
ক>ক্খ স্বাচ ব ঠাইত প্রাকৃতত ইয়=ই অ হয়, দেখি।

মুহুত্তঅং>মুহুৰ্ত্তং উ>উ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয় ত্ত>
ওঅং—সমীভৱন মুহুৰ্ত্ত।

পইদি গন্তীবো<প্রকৃতি গন্তীব’ শ্ৰ>প—শব্দৰ আদিত সংযুক্ত
ব ফলাৰ লোপ ঙ>ই মধ্যস্থিত অল্পপ্রাণ ক ব লোপ ত>দ >ও
অকাৰন্ত বিসৰ্গ ও কাৰ হৈছে স্বভাৱ বা প্রকৃতি গন্তীব।

পজ্জসহ্ম অমণো<পযুৎসহ্মক মনা ধ্য>ৰ্হ>হয>অজ—সমীভৱন,
ংস>স্ম—সমীভৱন ক>অ—অবমধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণৰ লোপ, ন>ৎ,
>ও বিচলিত চিত্ত।

আসী<আসীং অন্ত্য ব্যঞ্জন ং ব লোপ হৈছিল।

লুচক—ভোমিদে দ্বাণিং ভস্টা লাউস্তেণ।

জাহুক—ণং ভণামি ইমশ শ মন্তলীশন্তুণো কিমো স্তি।

(ইতি ধববম্ অশ্বয়মাপস্ততি)

ধীৱবক—ভট্টক ইদো অহং ভূম্মাংপি শূলামুজ্জং ভোহু।

জাহুক—ধৱল মহন্তলে শংপদং য়ে পিঅবঅশ শকেঅংবুস্তে মি।

কাহলী—শঙ্কিকে ক্খু পড়য়ং অম্মাং শোহিদে ইচ্চীঅদি। তা
ভণ্ডিকাগালং য়েব গন্তম্। (ইতি বিজ্ঞাপ্তা’ নৰ্বে)

অজ্ঞানবাদ

হচক—বাজপুত্র তেমেহলে প্রভু আপোনাৰ ঘাৰা ভুট হ'ল।

জাহক—মই কম যিয়েই হওক মাহব শক্ৰ ইয়াৰ কাৰণেই তেওঁ সন্তুষ্ট হৈছে। (এই বুলি ধীৰবৰ প্ৰতি ঈৰ্ষামিঞ্জিত দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰে।)

ধীৰব—মহাশয়গণ ইয়াৰ (পুৰস্কাৰ) আধা আপোনাৰ স্তবায় মূল্য হওক।

জাহক—ধীৰব তুমি মহৎ তুমি এতিয়াৰ পৰা মোৰ প্ৰিয় বন্ধু হলা।

মোৰ ইচ্ছা তোমাৰ এই প্ৰথম সৌহার্দ্য স্তবাক সাক্ষী কৰিয়েই স্থাপিত হওক। গতিকে স্তবাক দোকানলৈ যাওঁ বলা। (সকলোৰে প্ৰস্থান)

শকাবলীৰ টোকা

ভোশিদে<ভোষিত ব>শ—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য ত>দ >এ—

অকাবন্ত পদান্ত বিসৰ্গ এ কাৰ হয় ভুট হল।

দাণিং<ইদানীম শৌ আক মাগধীত ইদানীম দাণিং হয় ইয়াৰ পৰা।

গং<নহু ছ>ং—ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পিছত থাকিলে ন ও আদি অস্থবাব হয়, যিয়েই হওক।

ভণামি—কম।

মন্তলী<মংস্ত—ংস্ত>ংস>ন্ত—নতুন ধৰণৰ সমীভৱন—মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য মন্ত+লি।

শক্তুণো<শক্ৰো জ>ন্ত সমীভৱন+বলীৰ একবচন ণো মাহব শক্ৰ।

কিদো>কৃত ঞ>ই ত>দ >ও—অ কাবন্ত বিসৰ্গ ও কাৰ হৈছে।

ইদো>ইত ত>দ >ও।

অঙ্ক<অৰ্ঘম্ ধ>ঙ্ক—সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ এটি লুপ্ত হলে অবশিষ্ট ধ্বনিৰ অস্থবাব ব্যঞ্জনৰ আগম হয় অঙ্ক হসন্ত য়>ং।

ভুমাং<ং—স্থানকম্ ব বৈদিক ৰূপ বলীৰ বহুবচন।

ভলামুক্ত<স্থবামূল্যম্ স>শ ব>ল—দুয়োটা মাগধীৰ বিশেষত্ব উ>উ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘস্বৰ দ্বন্দ্ব হয় ল্য>ল—সমীভৱন অঙ্ক হসন্ত য়>ং স্থবাব মূল্য।

ভোহু<ভবতু অব>ও ত>দ হওক।

মহন্তলে<মহন্তব ব>ল >এ—পদান্ত অকাবন্ত বিসৰ্গ এ-কাৰ হয়; মহৎ।

অংপদং <সম্প্রতম্ স>শ—মাগধীৰ বিশেষত্ব অ>ংপ ন্যাসিকীভৱন
সমীভৱন আৰু পিছত দ্বিতব্যঞ্জনৰ একক—প্রবেণতা ত>দ শব্দৰ
শেষৰ আনুমানিক ধ্বনিৰ অনুস্বাবলৈ স্বপাত্তবিত এতিয়া।

সে—যটীৰ একবচন।

পিঅবঅশ শকে <প্রিয়বয়স্কক প্র>প—শব্দৰ আদিত সংযুক্ত ব ফলাৰ
প্রয়োগ নিষেধ য়>অ—অবমধ্যস্থ য় ব লোপ স্ত>সূ>শশ—
সমীভৱন আৰু মাগধীৰ বৈশিষ্ট্য >এ—অকাৰন্ত বিসৰ্গ এ হয়
প্রিয়বয়স্ক।

সংবুস্তে <স বৃন্ত স>শ ঙ্ >উ >এ।

সংবুস্তে শি = হলৌ।

কাদম্বলী <কাদম্বলী ব>ল এবিধ মদ।

শক্তিকে <প্রক্তিকম্ প্র>শ—শব্দৰ আদিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ ব ফলাৰ
লোপ মাগধীত 'শ বৈ যায় অম্' >এ।

পত্মং <প্রথমম্ প্র>প থ>ঠ—মূৰ্ধণীভৱন >ঢ—অবমধ্যস্থ ঠ ব
সলনি ঢ হয় অন্ত্য হসন্ত ম্ >ং প্রাবৃত্তিক।

শোহিদে <সৌজদম্ স>শ ঔ>ও—যৌগিক স্বধ্বনি ঔ ব ঠাইত
ও হয় ঙ্ >ই কর্তৃকাবকৰ একবচনত এ সৌহার্দ্য।

ইন্দীঅদি <ইব্যতে>* ইচ্ছাতে জ্ >জ—মাগধীত মধ্যস্থিত জ্ >শ
হয় কর্মবাচ্যৰ য়>জ্ হয় জ্য়>জ্জ ত>দ পৰস্মৈপদত ইন্দীঅদি
হৈছে ইচ্ছা কৰোঁ।

ভণ্ডিকাগালং <শৌণ্ডিকাগাম্ ঔ>ও>ঔ ব>ল অন্ত্য হসন্ত ম্ >ং
মদৰ দোকান।

গচ্চাম্ <গচ্ছাম্ গচ্ছম্>মাগধীত গচ্চম্ হয় যাওঁ।

কপূৰ মঞ্জুবী

কপূৰ মঞ্জুবী ৰাজশেখৰৰ প্ৰথম আৰু সৰ্বোৎকৃষ্ট ৰচনা। কপূৰ মঞ্জুবীক সটক বুলি কোৱা হয় কাৰণ সটকৰ আটাইখিনি লক্ষণ ইয়াত বিদ্যমান। সটক যদিও ইয়াত চাৰিটা অকৃত বিষয় বস্তুৰ ৰূপায়ণ কৰা হৈছে। প্ৰথম অকৃত প্ৰস্তাৱনাৰ পিছত বসন্তোৎসৱৰ পৰ্য্যোভব। এনে পৰিবেশত ৰজা চন্দ্ৰপাল ৰাণী বিদ্ৰম লেখা বিদূষক আৰু প্ৰধান পৰিচাৰিকা বিচক্ষণাৰ প্ৰৱেশ। বিদূষকে অলপ উত্তেজনাৰ খং কৰি গুছি যায় যদিও সিদ্ধৰোগী ভৈৰৱানন্দৰ লগত পুনৰ উভতি আহে। যোগৰ সাধনাত সিদ্ধ ভৈৰৱানন্দই ৰজাৰ আগত বিদৰ্ভৰ অল্পপম সুন্দৰী ৰাজকুমাৰী কপূৰ মঞ্জুবীক উপৱিষ্ট কৰায়। অনিন্দ সুন্দৰী কপূৰ মঞ্জুবীৰ নৌদৰ্শত ৰজা চন্দ্ৰপাল সন্মোহিত হয়। ৰাণীয়ে কিছু দিনৰ কাৰণে কপূৰ মঞ্জুবীক লৈ আহিবৰ কাৰণে অসুৰোধ কৰিলে।

প্ৰথমঃ জৱনিকান্তৰম্

- (১) ভক্ষং হোউ সবসন্দেজ কইণো গংদংতু ৰানাইণো
অগ্নাংপি পৰং পঅট্টউ বৰা ৰাণী ছইল্লপ্পিঅ।
হচ্ছোমী তহ মাঅহী ফবট্ট থো মা কিংচ পংচালিঅ
বীজ্জও বিলিহংতু কৰ কুসলা জোন্হং চওৰা হিঅ ॥

অলুবাদ

সবস্বতীৰ জয় হওক। ব্যাস আদি কৱিনকলে আনন্দ কৰক। অজ্ঞান বিভ্ৰান্ত পণ্ডিতসকলৰ প্ৰিয় ৰাণী আনন্দকলৰ অন্তৰতো প্ৰৱৰ্তিত হওক। বৈদৰ্ভী মাগৰী আৰু পাঞ্চালী ৰীতিয়ে আমাৰ মাজত আবিৰ্ভূত হওক। চকোৱা চৰায়ে জোনৰ পোহৰৰ ভূষ্টি পোৱাৰ দৰে কাৰ্য্যকুশল সকলেও এই ৰীতি সমূহৰ বসনধান কৰক।

শব্দান্বয়ীৰ টোকা

ভক্ষ<ভক্ষ্ণ ভ>ক্ষ—সমীভৱন কৃশল বা ক্ষয়।

হোউ<ভৱতু ভ>হ অব>ও তু>উ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ভ—ব
লোপ।

কইণো<কৱয়ো=কৱি+১মা বহুবচন অবমধ্যস্থ অল্প প্রাণ বৰ্ণ ব ব
লোপ আৰু স্বৰাধাত বৰ্ণৰ পূৰ্বব অব ঠাইত ই হৈছে। কই+১মা
বহুবচন—ণো।

সঁবস্‌স্‌ঈঅ<সবস্বত্যা স্ব>স্‌স সবস্‌স+৬টী একবচন ঈঅ।

নংদংতু<নন্দন্ত ল>ং দ ত্ত>ংত—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে ন
অঙ্কস্বৰ হয় আনন্দ কবক।

বাসাইণো<বাসাদয় (বাস+আদি+প্রথমাব বহুবচন) বা>স>য়
শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাই।

দি>ই—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণৰ লোপ বাসই+প্রথমাব বহুবচন
ণো।

অগ্গাণং<অগ্গবাম্ গ্গ>য়>গ্গ—সমীভৱন আৰু মুখণীভৱন অগ্গ+বটী
বহুবচন আণং।

পঅট্টউ<প্রবর্ততু প্র>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাই ব>অ—
অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণৰ লোপ ত্ত>ট্ট>ট্ট মুখণীভৱন আৰু
সমীভৱন তু>উ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণৰ লোপ।

ছইজ্জ—দেখী শব্দ।

ক্ককট্ট<ক্কবতু ক্ক>ক্ক—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাই তু>উ—অব
মধ্যস্থ ভ ব লোপ ক্ক+প্রথম পু অঙ্কস্বৰ কৰ্ত্তব্যচ্য—ট্ট'।

বীজ্জিও<বীজী জী>জ্জ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণ ত ব লোপ >ও।

কক্স<কাব্য ব্য>ক্স—সমীভৱন।

জোন্‌হা<জোৎ‌হা জ্য>জ—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ৎ‌হ নহ
আ>অ—অঙ্কস্বৰৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয়।

চওবা<চকোবা কো>ও—অব মধ্যবৰ্তী অল্পপ্রাণ বৰ্ণ ক ব লোপ।

বিঅ<ইব—কবে বা নিচিনা।

(২) অবি অ

অকলিঅ পবিবংত বিবভানাই অজনিঅ চুংবণভববাইহুং
অষডিঅ ধণভাভণাই নিচচং পমহ অণংগবইণ মোহনাইং ।

অমুবাদ

আক

আলিজন জনিত উত্তেজনা বিস্তৰ চুখন আক নিবিড় কত (নকতাদি)
আদিব প্রকাশ নোপোৱা মদন আক বডিব প্রেমলীলা সমূহৰ প্রতি
সদায় নমস্কাৰ ।

শঙ্কায়লীৰ টোকা

অকলিঅ<OIA অকলিত ত>অ—অল্পপ্রাণবৰ্ণ ত ব লোপ হৈ ইয়াৰ
অব অ ব স্থিতি ।

পবিবংত<পবিবন্ত ভ>ংত ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে য়>ং আলিজন ।
বিব ভানাইং<বিভানান্ ভ>ভভ>ঙ—হুঁচা মহাপ্রাণী নাথাকে
বিব ভানাই + ক্লিৰলিঙ্গ ১ম বহুবচন—আইং ।

অজনিঅ<অজনিত ত>অ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ত ব লোপ
চুংবণভং<চুংবণভম্

ববাই<ববাণি নি>ই আড়ম্বৰ

অষডিঅ<অষটিত ট>ড—ষোণীভবন ত>অ—অল্পপ্রাণ বৰ্ণ 'ত' ব
লোপ ।

ধণ<ভণ ভ>ধ>ধ—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাই ন>ধ—ধ্বণী
ভবন ।

ভাভনাই<ভাভনানি ন>ণ নি>ই ।

নিচিৎ<নিত্যম্ ত্য>চ—তালব্যীভবন অন্ত্য হসন্ত য়>ং ।

নমহ<নমত ত>ধ—মহাপ্রাণীভবন আকৌ ধ>হ—অব মধ্যস্থ মহা-
প্রাণ বৰ্ণ প্রোয়েই হ হয় ।

বইণ<বভীঃ ভী>ভৈ (ভ-ব লোপ অবব অবস্থিতি) বইণ-ভীৰ
বহুবচন ৭ ।

মোহনাইং<মোহনানি ; ন<ণ মোহন+ক্লিৰলিঙ্গ ১ম বহুবচন আইং ।

(৩) স্থাপক —

সমিহংভমংভ ণাং সমোহণাসাং স্থব অপপিআং ।

গিবিগিবিংদ স্থআং সংঘাটী যো স্থং দেউ ॥

অজুবাদ

স্থাপক —

চক্ৰক্লাবে বিভূষিত প্ৰণয়ৰ অভিনাথী দেৱতা সকলৰ আপোন শিৱ
আৰু গিবিৰাজ কজাৰ (পাৰ্বতীৰ) মিলনে আপোনাগকলক আনন্দ
দান কৰক ।

শব্দাৱলীৰ টোকা

সমিহংভমংভণাং <শশিখণ্ডমণ্ডনয়ো শ>স থ>হ—মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ
'হ হয় ঙ>ং ভ—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে ন্ অজুৰাব হয়,
ন>ণ সমিহংভমংভণ+ঙী বহুবচন আং চক্ৰক্লাবে বিভূষিত ।

সমোহণাসাং <সমোহনাশয়ো ন>ণ শ>স সমোহণাস+ঙীৰ বহুবচন
—আণ প্ৰণয়ৰ অভিনাথী ।

স্থব অপপিআং >স্থবজন+প্ৰিয়য়ো জ>অ—স্থব মধ্যস্থ অন্নপ্ৰাণ
বৰ্ণৰ লোপ ন>ণ—মূৰ্ধণীভৱন প্ৰ>প য়>অ—স্থব মধ্যস্থ য় ব
লোপ স্থবঅপপিঅ+ঘটীৰ বহুবচন—আণ দেৱতাসকলৰ আপোন
বা প্ৰিয় ।

গিবিংদ <গিবীন্দ দ্ধ>ই—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ আগৰ দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয় দ্ধ>দ
>ংদ MIA ত তিনিটা ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ যুক্ত নহয় ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত
থাকিলে ণ>ং হয় গিবিৰাজ ।

স্থআং <স্থায়ো ত>অ—স্থব মধ্যস্থ অন্নপ্ৰাণৰ লোপ স্থঅ+ঘটীক
বহুবচন 'আং কজা ।

সংঘাটী—সংঘাটিকা

স্থং <স্থং থ>হ—মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰ হ লৈ ৰূপান্তৰিত

দেউৰ ২/৮+লো প্ৰাঃ পুঃ একবচন ।

(৪) অৱিঅ ।

ঈসাবোপ্সাঅপ্পগইস্ব বহুসো সগ গ গংগাজলেহিং
 আমূলং পুৰিআএ তুহিং কৰকলা ৰপ্সানি প্ৰীঅস্বকো ।
 জোপ হামুতা হলিল্লং পঅমউলি নিহিস্ত গ গথেহি হোহিং
 অগসং নিগ স্বং ব দেংতো জঅই গিবিহুআপাঅ পংকেস্বহাং ।

অমুবাদ

আক ঈৰ্ষা জনিত ওপজা অভিমান ভাঙিব কাৰণে স্বৰ্গ গজান
 পানীৰে পৰিপূৰ্ণ চন্দ্ৰ কলাসদৃশ ৰূপালী শৰ্ম্মটোৰে জ্যোৎস্নাকপ মুক্তা
 ফলৰ নৈবেদ্য নিবেদন কৰাৰ সময়ত তেওঁৰ নত শিৰৰ ওপৰত দুই
 হাতযোৰ কৰি নম্ৰভাৱে পাৰ্বতীৰ দুখনি চৰণ কমলত ব্যস্তভাবে উচৰ্গা
 কৰে সেই কত্ৰৰ জয় হওক ।

অক্ষাৱলীৰ টোকা

ঈসা<ঈৰ্ষা ষ>স>স> দুটা একে ধ্বনি থাকিলে এটা লোপ হয় ।
 বোপ্সাঅ<বোবপ্সান ষ ব লোপ প্ৰ>প্স দ>অ—অপ্সপ্ৰাণ বৰ্ণৰ
 লোপ ।
 প্পগইস্ব<প্পগতিষু প্ৰ>প্স—সমীভৱন তি>ই—অব মধ্যস্থ অপ্সপ্ৰাণ
 বৰ্ণৰ লোপ ষ>স ।
 বহুসো<বহুশ শ>স > ও ওপচী থকা ।
 সগ গ<স্বৰ্গ স্ব>স—প্ৰাকৃতত পদৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাই গ>গ গ
 —সমীভৱন ।
 গংগা<গজা জ>ংগ—ব্যঞ্জন বৰ্ণ পিছত থাকিলে ও অক্ষৰ হয় ।
 জলেহিং<জলৈং (বৈদিক) ঐ>এ জলে+৩২১ বহুবচন হিং
 আমূলং=মূল পৰ্যন্ত
 পুৰিআএ<পুৰিভয়া অব মধ্যস্থ ত ব লোপ অব মধ্যস্থ ষ ব লোপ
 পুৰিআ+৩২১ একবচন—এ ।
 ৰপ্স<কপ্য উ>উ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী অব সদায় হৃষ হয় প্য>প্স—
 সমীভৱন ।
 নিপ্সিঅ<উজ্য

বদো<বদা ব>দ—সমীভৱন :>ও ।

মুতা<মুতা ত>ত—সমীভৱন ।

হলিভা<ফল+ইল্ল (সদৃশ), ফ>হ—মহাপ্রাণ বৰ্ণ হ' হয় ।

মুতাহলিভা = মুতা ফলৰ দৰে ।

ণঅ<বত ন>ণ ত>অ—অৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণত ব লোপ আৰু ইয়াৰ
অৰ অ ব স্থিতি ।

মউলি<মুলি>মউলি ।

বিহিস্তগ গহখেহি<নিহিতাপ্ৰহস্তাত্মাং ত>স্ত—ব্যঞ্জনৰ যিড ঞ্>
গ ঙ্, ত>খ—সমীভৱন বিহিস্তগ হখ+৩য়া বহুবচন—এহি' ।

দোহিং<দাত্যাম্ প্রাকৃতত তৃতীয়াৰ বহুবচনত দোহিং হয় ।

অগ ঙ<অঘং ঘ>গ ঙ—সমীভৱন

সিগ ঙ<শীত শ>স জে>ই—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয়
জ>গ ঙ—সমীভৱন ।

দেংতো—কদন্ত অন্ত প্রত্যয় ষোণ হৈ দেন্তো>দেংতো হৈছে ত্ত>ংত
—ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ও ন অঙ্কৰাৰ হয় ।

জঅই<জয়তি য>অ তি>ই ।

গিৰিস্থআ<গিৰিস্থতা তা>অ ।

পাঅ<পাদ দ>অ—অৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণৰ লোপ ।

পংকেৰহাং<পঞ্চবহয়ো ক>ংক—ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ও—
অঙ্কৰাৰ হয় পংকেৰহ+৬গীৰ বহুবচন আং ।

(৫) (পৰিক্রমা নেপথ্যাভিমুখ ময়লোক্য) ।

কিং উণ পটপ পটন্তো বিঅ দীসদি অম্হাং কুসীলবাং জণো ।
জণো একা পৰ্ভোইদাইং সিঅআইং উচ্চিপেদি । ইদবা কুহ্মাবলীও
গুংকেদি । অণা পতিসীলআইং পতিসাবেতি । কা বি হ দল্লিআও
পটএ বট্টেদি । এসো বংসো ঠাষিদো ঠাণে । ইঅং বীণা পতিসা
বীঅদি । ইমে তিল্লি দি বিঅংগা মজ্জীঅংতি । এল পক্খাউল্লীং
হলবোলো জুদীঅদি । এং ধুবা দীদং আলবীঅদি । ত্যং কি নি
কুত্থংকুং হকাবিঅ সুচ্ছিন্নং ।

অনুবাদ

(বিচৰণ কৰি নেশখৰ কালে চাই) এতিয়ানো কি ! আমাৰ
অভিনেতাবোৰে নাট মঞ্চ কৰাৰ কাৰণে ব্যস্ত যেন দেখা হৈছে ।
কাৰণ এজনীয়ে ফুলৰ মালাবিলাক শুধিছে । আনজনীয়ে মুখাবিলাক
টিক কৰি আছে আৰু আনজনীয়ে পটাত বং বঢ়িছে । বাহীটোৰ
সুৰা বন্ধা হৈছে । এই বীণখনৰ সুৰ বান্ধি থকা হৈছে আৰু এই
মৃদঙ্গ তিনিওটাকেই প্ৰস্তুত কৰি ৰখা হৈছে । ঢোলৰ শব্দ শুনা
গৈছে । এইকালে ক্ৰমা গীতৰ আলাপো আৰম্ভ হৈছে । সেই কাৰণে
আমাৰ কোনোবা এজন কুটূষক মাতি ডেঙক সোধোঁচোন ।

অক্ষৰলীৰ টোকা

উপ < পূপ > পটপ > উপপ > উঅপ > উপ (অপিনিহিত) ।

নটপ পটন্তো < নৃত্য প্ৰবৃত্ত ঋ > অ ত্য > ত > টু—সমীভৱন আৰু মূৰ্খণী
ভৱন প্ৰ > পপ ঋ > উ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ স্বৰ মধ্যস্থ ব ব লোপ > ও ।

দীপদি < দৃষ্টতে ঋ > ঙ্গ ঙ্গ > স > স—দুটা একে ধ্বনি থাকিলে এটা
লোপ হয় তে > দি—আত্মনেপদী পৰম্পৰদী হৈছে ।

অমৃহাণ < অম্বাকম্ অ > হ ম > ম্—বৰ্ণবিপৰ্যয় চতুৰ্থী বহুবচন ।

কুশীলৱাণ < কুশীলৱাণম্ ণ > স ন > ৭ ম্ > ৭

অণো < অন ন > ৭ > ও

যদো < যত ত > দ—ঘোৰীভৱন > ও

একা < একা ক > ক—ষিতভৱন ।

পন্তোইদাইং < পাঞ + উচিতানি = পাত্ৰোচিতানি আ > অ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ
পূৰ্ব দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে জ > ত—সমীভৱন চি > ই—স্বৰ মধ্যস্থ
অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ ত > দ—ঘোৰীভৱন পন্তোইদ + ১মা বহুবচন
আইং ।

সিঅআইং < সিচকানি চ > অ ক > অ—স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ
সিঅঅ + ১মা বহুবচন আইং ।

উচ্চিনেদি < উৎচিনোতি ৎ > ত > দ ।

ইদবা < ইতবা ত > দ—ঘোৰীভৱন ।

কুহুমাৰলীও<কুহুমাৰলী

ঙংকেদি<ঙংকতি

অগ্না<অগ্না ঙ্গ>গ্ন—সমীভৱন ।

পতিসীসআইং<প্ৰতিসীৰ্ৱকাণি প্ৰ>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাই

ত>দ>ড—ষোৰীভৱন যুধণীভৱন শ>স ৰ্ব>ৰ্গ>স্গ—সমীভৱন

>স—চুটা একেধৰনি থাকিলে এটা লোপ হয় ক>অ—স্বৰ মধ্যস্থ

অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ পতিসীসঅ+১য়া বহুবচন আইং মুখা ।

পতিসাৰেদি<প্ৰতিসাৰয়তি প্ৰ>প ত>দ>ড অয়>এ তি>দি প্ৰযত ।

হ<খলু>কথু থ>হ—স্বৰমধ্যস্থিত মহাপ্ৰাণ হ হয় ।

বল্লিআও<বৰ্ণিকা ৰ্ব>গ্ন—সমীভৱন কা>অা >ও

পট্টএঈপট্টকে কে>এ—স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ ক ব লোপ ।

ষট্টেদি<ষট্টয়তি অয়>এ তি>দি বটে ।

ঠাৰিদো<স্থাপিত স্থ>ঠ—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাই প>ব—

ষোৰীভৱন ত>দ >ও বন্ধা হৈছে ।

ইঅং<ইয়ং

পতিসাৰিঅদি<প্ৰতিসাৰ্য্যতে প্ৰ>প ত>দ>ড ষ্য>বিঅ তে>দি—

পৰস্মৈপদী ।

মিঅংগা>মুদলা ঙ্গ>ই দ>অ—স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ ঙ>ংপ

—ব্যঞ্জনধৰনি পিছত থাকিলে ও অহুস্বৰ হয় ।

সজ্জীঅংতি<সজ্জ্যন্তে স্ত>ংত—আত্মনেপদী পৰস্মৈপদী হৈছে ।

পক্খাউজ্জাংগং<পক্ষাতোজ্জানাং ক্ষ>ক্খ স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ ত ব

লোপ ও>উ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্ৰস্ব হৈছে জা>জ্জ

অ—অহুস্বৰৰ পূৰ্বস্থিত দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব হয় ।

সুগীঅদি<ক্ৰয়তে— √ক্ৰ>MIA সুগ + ক্ৰয় + দি = সুগীঅদি—

আত্মনেপদী পৰস্মৈপদ হৈছে ।

হকাৰিঅ = দেনী (হকাৰ)—যাত দি ।

পুচ্ছিসং<পৃচ্ছামি ঙ্গ>উ স্ত>চ্ছ—সমীভৱন পুচ্ছ+লট উত্তম পূৰ্ব

একবচন—ইসং ।

(৬) (পাৰিপাৰ্শ্বিক প্ৰৱেশ) ।

পাৰিপাৰ্শ্বিক—আপৰেহু ভাৱে ।

হাপক—কিং উণ ণটপটভা বিঅ দীসধ
পাৰিপাৰ্শ্বিক—অধ ইং । সটঅং পট্টিদবং
হাপক—কো উণ তস্ কৰ্জ ।

অজ্ঞাবাদ

পাৰিপাৰ্শ্বিক—ব্ৰহ্মশয় আদেশ দিয়ক ।
হাপক—কি তোমালোকে কিবা নাট্যাভিনয় কৰিবলৈ ওলাইছা
যেন দেখিছোঁ ।
পাৰিপাৰ্শ্বিক—এইটো সঁচা । এখন সটক অভিনিভ হব ।
হাপক—কিছ এইখনব কৰি কোন ?

অক্ষরলীৰ টোকা

আংৱেহু>আজ্ঞাপয়তু জ>ণ প>ব—ঘোষীভৱন
অয়<এ তু>হু
ণটপটভা<নাট্য+প্রবৃত্তা ন>ণ টা>ট—সমীভৱন প্র>প ঋ>উ
ব—অল্পপ্রাণ বর্ণব লোপ ।
বিঅ<ইব
দীসধ<দৃষ্টধে ঋ>ঈ ঞ>স্ত>স্>স—ছটা একেলগে ধ্বনি থাকিলে
এটা লোপ হয় ধ>ধ
সটঅং<সটকং ক>অ
সটঅং পট্টিদবং = নৃত্য নাটিকা (dance drama)
তস্<তস্ত কৰ্জ<কৰি বি>ঈ

(৭) পাৰিপাৰ্শ্বিক

ভাৱ কহিঅট এ অং কো ভৱই বঅণিৱজ্জহসিহংভো
বহউলচুড়ায়ণিণে বহিংদবালস্ কোঅ ঞ্জ ।

অজ্ঞাবাদ

ব্ৰহ্মশয় এইটো কণ্ঠকটোন বজনীবজত শিখণ্ড বুলি কাক কোৱা
হয় আৰু বসুকুল চুড়ায়ণি মহেন্দ্ৰপালৰ ঞ্জ কোন ?

শব্দানুসীৰ টোকা

কহিঅউ<কথ>কহ+ইঅ+উ (কথ+য য>ইঅ)=কহিঅউ—
কৰ্মবাচ্য।

ভগ্গই<ভগ্যতে গ্য>গ্গ—সন্নীভৱন ভে>এ—বৰ মধ্যস্থ অন্নপ্রাণ বৰ্ণ
ত ব লোপ পৰস্মৈপদী হোৱাত এ>ই হৈছে।

বঅণিৱন্নহসিংহভো<বঅনিৱন্নতশিখণ্ড অবমধ্যস্থ জ>অ ন>এ ভ>হ
খ>স থ>হ ব্যঞ্জন ধ্বনিৰ পিছত থাকিলে এ>ং হয়

বহুউল<বহুতুল ধ>হ কু>উ।

বহিংহবালসু<মহেন্দ্ৰপালস্ত এ>ই যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্ৰস্ব
হৈছে লু>দ্দ>ংদ—তিনিটা যুক্ত ব্যঞ্জন প্রাকৃতত নাই ব্যঞ্জন
ধ্বনি পিছত থাকিলে ন>ং হয় প>ব—ষোড়শতম স্ত>সু—
সন্নীভৱন।

(৮) স্থাপক (বিচিন্ত্য) অএ পণহোস্তবং ধু এদং। (প্রকাশম্)
বাক্যসেহবো।

পাৰিপার্শ্বিক সো এদসু কল্পে।

স্থাপক (স্থত্বা) কৰ্মিদং জেব ছইয়েহিং।

সো সট্ঠও ভি ভণ থই দুবংজো পাদিআই অণুহবই।

কিং উণ পৱেশ বিক্খংভংকাইং কেবল এ দীসংতি।

(বিচিন্ত্য) তাকিংতি সঙ্কদং পৰিহৰিঅ পাউদবংধে পট্টীত্তো কল্পে।

অজ্ঞুবাদ

স্থাপক—(চিন্তা কৰি) অ এইটো দেখোন এটা প্রশ্নৰ উত্তৰ।
(প্রকাশ কৰি) বাজশেখৰ।

পাৰিপার্শ্বিক—তেৱেঁই ইয়াৰ কৰি।

স্থাপক (স্থবণ কৰি) পণ্ডিতসকলে এইটো কয়—সেই খনকে
সট্ঠক কোৱা হয় যিখনে বহুপৰিমাণে নাটিকাৰেই অজ্ঞসবণ কৰে
মাত্ৰ প্ৰৱেশক আৰু বিকৃতক দেখা নাযায়।

(চিন্তা কৰি) তেনেহলে কিয় বাক কৰিঅনে লংঘ্যতক পৰিহাৰ
কৰি প্রাকৃত বচনাত প্ৰবৃত্ত হ'ল?

অক্ষরলীৰ টোকা

অএ<অয়ে স্বৰ মধ্যাহ্ন ঙ ব লোপ শোক হুখ হৰ্ণানি প্রকাশ অব্যয়।

পণহোন্তব<প্রয়োক্তবং, প্র>প—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নবহে
ঙ>প হ প্রথম উক্তব।

এদঙ্গ<এতন্ত ত>দ—ষোড়শতম ভ>ঙ্গ—সপ্ততম ইয়াব এই
খনব। কধিদং<কথিতম্ ধ>ধ—স্বৰ মধ্যাহ্নতী ধ>ধ হয়, ত>দ—
ষোড়শতম অন্ত্য ম্>ং কোৱা হৈছে।

ছইলৈহি=ছইল (দেখি)+ যা বহুবচন এহিং।

সো<স সৰ্বনাম ৩য় পুৰুষ একবচন তেওঁ বা সি
তি<ইতি

এদং<এতৎ ত>দ—ষোড়শতম অন্ত্য ব্যঞ্জন ৎ ব লোপ।

ভণণই<ভণ্যতে ণ্য>ণণ ভণণ পৰশ্চৈপদী হৈ ভণণই হৈছে।

নাতিয়াই<নাটিকায় ন>ণ ট>ড—ষোড়শতম স্বৰমধ্যাহ্ন অন্ত্যপ্রাণ
বৰ্ণ ক ব লোপ নাতিয়া+৬ষ্ঠীৰ একবচন—ই।

উণ<পুন পু>উ ন>ণ পুনৰ আকৌ।

দৌস তি<দৃষ্টতে ঞ>ঈ ঙ>ন্ত>স্ স>স—ছটা একেশ্বৰনিব এটা
লোপ ঙ>ংত—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে ন>ং হয় পৰশ্চৈপদী
ণ দৌসংতি=দেখা নাযায়।

তাকিংতি<তত কিমিতি

পাউদবংধে<প্রাকৃতবধে প্র>প কু>উ ত>দ—ষোড়শতম ঙ>ং
—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে ন>ং হয়।

পউন্তো<প্রবৃত্ত প্র>প বৃ>উ ,>ও।

কঈ>কবি।

(২) পাৰিপার্শ্বিক —

পকলা সন্ধঅবংধা পাউঅবংধো হি হোই স্তম্ভমাৰো।

পুৰিস মহিলাণ জেতিঅমিহংতবং তেতিঅমিমাণং ॥

সহ সত্যবাস্যচুৰেণ তেণ ভণিদং জেহ। জমা।

অখবিসেসা তে চিৎ সন্ধা তে চেঅ পবিণয় তাবি।

উত্তি বিসেসো কহহং তালো জা হোই সা হোউ ॥

অঙ্কুৰাদ

পাৰিপার্শ্বিক —

সংস্কৃত বচনাবিলাক ঐতিহ্যকটু আনহাতে প্রাকৃত বচনাসমূহ ঐতি
মধুব। পুৰুষ আৰু মহিলাৰ ভিতৰত যিমান পাৰ্থক্য ছয়োটা ভাষাৰ
মাজতো সিমানেই পাৰ্থক্য।

সকলো ভাষাতে চতুৰ ভেঁও এইদৰে সম্ভব্য কৰিছে। যেনে।

কাহিনী আৰু শব্দ একে থাকে যদিও আকৰ্ষণীয় প্রকাশ কৌশলহে
কাব্য ভাষা যিয়েই নহওক লাগিলে।

অক্ষৰজীৱ টোকা

পকসা<পকষা ষ>স।

সক্‌অ<সংস্কৃত

স্বউমাবো<স্বকুমাৰ কু>উ—অৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ ক-ব লোপ —ও
স্বকোমল।

পুৰিস<পুৰস—শব্দৰ দ্বিতীয় অক্ষৰত (syllable) উ থাকিলে উ>ই হয়
জৈন্তি<যাবদ যিমান

ভেজ্জি<ভাবদ—সিমান

সব ব<সৰ্ব ব>ব ব—সমীভৱন সকলো

চতুৰেণ<চতুৰেণ, ত>হ—ষোড়শতম চতুৰ

অধা<যথা ষ>অ থ>ধ—ষোড়শতম

অথ<অর্থ থ>থ—সমীভৱন।

তে<এৱ

পৰিণয়তা<পৰিণয়তো ত>ং ত—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে ৎ>ং হয়।

দ্বি<অপি

উত্তি<উক্তি ক>ক—সমীভৱন।

হোউ<তৱতু ত>হ অৱ>ও তু>উ—অৰ মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণ ত ব
লোপ।

(১) স্বাপক —তা অজ্ঞা কিং ৭ ৱল্লিহো তে৭।

পাৰিপার্শ্বিক স্বপহ। ৱল্লিহো জ্ঞেৱ তকালকট্টেণ ৭ ৱল্লিহো ৱল্লিহো

লোহা কথা কাৰণে অৱবাইদেন । জখা
 বালকক কইবাও নিউববাসস তহউৱজ ঝাও ।
 ইঅ জস পজহি পৰংপবাএ মাহল্লামাস্ৰাট ॥
 সো অসস ককৈ সিবিবাজ সেহবো তিহুৱণং পিধৱলেংতি ।
 হবিণংকণাতিসিছোঅ নিকলংকা ঙগা জসল ॥

অজুবাদ

স্থাপক — তেনেহলে তেওঁ নিজকে কিয় প্ৰকাশ (বৰ্ণনা) নকৰিলে ?
 পাৰিপাৰ্শ্বিক — জনক তেওঁৰ সময়সাময়িক কবিসকলৰ মাজৰে যুগাঙ্ক—
 লেখা—কথা ব বচক অপবাজিতেই এইদৰে বৰ্ণনা দিছে—প্ৰথমতে
 বালককি তাবপিছত কবিবাজ তাৰ পিছত নিৰ্ভববাজ ঙক (শিক্ষক)
 এনে পৰম্পৰাবে যিজনৰ পদত্বয়ে মহত্বৰ আসনত আবোধন কৰিছিল
 আৰু যিজনৰ নিকলক ঙগসমূহে হবিণাকৰ প্ৰতিদন্দ্বী হৈ ত্ৰিভূৱনকো
 ধৱলিত কৰিছে সেইজনেই ইয়াৰ কবি—শ্ৰীবাজশেখৰ ।

শব্দাৱলীৰ টোকা

হল্লিহো<বৰ্ণিত ৰ্ণ>ঈ—সমীভৱন ত>দ—ঘোবীভৱন >ও বৰ্ণনা ।
 স্থনস্থ<শু শ>স ঙ>উ = MIA স্থণ+লোট ২য় পুৰুষ একবচন ।
 মজ ৰশ্মি<মধ্যে ধ্য>জ ঙ—অপভ্ৰংশৰ প্ৰভাৱত মজৰশ্মি হৈছে ।
 অৱবাইদেণ<অপবাজিতেন প>ৱ—ঘোবীভৱন অবমধ্যস্থ জ ব ব লোণ
 ত>দ—ঘোবীভৱন ন>ণ
 কইবাও<কবিবাজো বি>ই—অবমধ্যস্থ ৱ ব লোণ
 জো>ও—অবমধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ জ ব লোণ ।
 উহ<উথ থ>হ—মহাপ্ৰাণ থ—হ লৈ ৰপান্তৰিত ।
 উৱজ ঝাও <উপাধ্যায় প>ৱ আ>অ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৱৰ্তী দীৰ্ঘঅৰ
 হ্ৰস্ব হয় ধ্য>জ ঙ অবমধ্যস্থ ৱ ব লোণ >ও ।
 ইঅ<ইতি
 জস<বস্ত য>জ স্ত>সদ—সমীভৱন ।
 পএহি >পদৈ ঐ>এ অল্পপ্ৰাণ দ ব লোণ পএ+ভাৱ বহুবচন হি ।

আৰু < আৰু, অৰু হস্ত ব > ২ ।

ধৰলংতি < ধৰলয়তি অৰ > এ ত > ২ ত — ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে
ন > ২ হয় ।

নিভলংকা < নিভলত ন > ৭ ক > ক — ক' ব পূৰ্ববৰ্তী উন্নয়ন বিকাৰ প্ৰাপ্ত
হয় ক > ৭ ক — ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ন > ২ হয় ।

(১১) স্থাপক — তা কেণ সমাহিট্টা পট্টজথ ।

পাৰিপাৰ্শ্বিক —

চাউহানকুল মৌলিয়ালিআ বাও সেহব কইংদগেহিনী ।

তন্ত পো কিইময়তিম্বদবী সা পট্টজইউমেঅমিচ্ছই ।

— কিং চ ।

চন্ডহাল ধবণী হবিংকো চক্কট্টপজলাহনিমিত্তং ।

এথ সট্টঅববে বসসোস্তে কুংতলাহিবম্বঅং পবিণেই ।

স্থাপক — তা এহি । অণ্ডতবকবল্লিঅং সংপাদেম্ব । জদো মহাবাজ
দেবণিং ভূমিঅং যেত্ৰুণ অজ্জো অজ্জভাবিআ অ জবণি অণ্ডতবে
বট্টংতি । (ইতি পবিকম্ম নিক্কান্তো)

অনুবাদ

স্থাপক — তেনেহলেনো কোনে তোমাক প্ৰযোজনা কৰিবলৈ কৈছে ?

পাৰিপাৰ্শ্বিক — চাউহানকুলৰ শিবৰ মালিকা আৰু কবিল্লিষ্ট বাজশেখৰৰ
পত্নী অৱন্তিম্বদবীয়ে তেওঁৰ আত্মীয় এই (সট্টক) খন মকত
অভিনীত হোৱাটো ইচ্ছা কৰিছে ।

আৰু

কাব্যিক অঙ্কভূতিৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰেৰে সমৃদ্ধ এই উৎকৃষ্ট সট্টক খনিড
পৃথিবীৰ চন্দ্ৰ সদৃশ চণ্ডপালে বাজচক্ৰবৰ্তী উপাধি লাভ কৰিলৈ
কুন্তলদেশৰ বাজ কস্তাক বিয়া কৰাইছে ।

স্থাপক — তেতিয়াহলে আহা । পিছৰ কবিল্লিষ্ট কামখিনি সম্পাদন
কৰোঁ যেহেতু মহাবাজ আৰু দেৱীৰ (বাণীৰ) ভাও লৈ আৰ্ঘ আৰু
আৰ্ঘপত্নীয়ে আৰু কাপোৰৰ পিচৰ ফালে সাজু হৈ আছে ।

(এই বুলি ছয়ো গুচি যায়)

অক্ষৰলীৰ টোকা।

সমাহিষ্টা < OIA সমাহিষ্টা ষ্ট > ষ্ট—যুক্ত বৰ্ণৰ এটা উন্ন বৰ্ণ হলে সি
পিছৰ ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ মহাপ্রাণ বৰ্ণ হয়।

গেহিণী < গেহিণী

তন্তুণো < তন্তু ত্ত > ত্ত—সমীভবন তন্তু + ত্ত একবচন।

এখ < অত্র অ > এ ত্র > থ—ব্যতিক্রম এই

হস্তঅং < পশ্চতাং প > ব—সোবীভবন ত্ত > অ আ > ঞ—অনুস্বাব
পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হস্ত হস্ত

পৰিণেই < পৰিণয়তি অয় > এ তি > ই।

কৰণিঅং < কৰণীয়ং য > ইঅ—কৰ্মভাববাচ্য

সংপাদেমূহ < সংপাদয়াম

ভাবিআ < ভাবী ষ > বিয়—(অপিনিহিত)

দেবণিং < দেব্যো—সংকৃতত যি বচন হৈছে।

প—খা—ব পা

(১২) বাজা—দেৱি দক্ষিণাহিৰণবিদংগংদ্বিধি বতচৰীঅসি ইমিণা
হসংভাবংভেণ। অমো।

বিংবোটে বহলং গদেংতি মঅংগং পো গংধতে জাৱিলা

বেণীও যিবঅংতি লেংতি ৭ তহা অংগশ্চি কুলাসঅং

অংবালা মুহবুংকুমশ্চি বি ষণে বটুংতি চিদ্ধাঅবা

তংমণ্ডে সিসিবং বিশিচ্ছিঅ বলা পন্তো বসংভুসবো ॥

অনুবাদ

বাজা—দক্ষিণৰ বাজচক্ৰবৰ্তী কস্তা হে দেৱী (বাণী) বসন্তৰ এই আগমনৰ
সময়ত তোমাক সন্তানৰ জনোৱা হৈছে। কিয়নো নিজৰ
বিশ্বকলৰ দৰে ওঠত গাতক বিলাকে এতিয়া বেছিকৈ যৌ বস
নলগায় গোন্ধ ভেল য় হি তেওঁলোকে বেণীও নাবাঙে নাইবা
গাত লিপিটুখাই পৰাকৈ হুতাৰ চোলাও নিগিঙে আক
তেওঁলোকৰ মুখত ডাঠকৈ কুম্ভু য় হিবলৈকো আগ্ৰহ নাইকিয়া
হৈ গৈছে। সেয়ে মই অনুমান কৰোঁ আনন্দদায়ক বসন্ত ৰেণ
ঈতকালকৈ বসন্তে পৰাজিত কৰি আহিছে।

অক্ষরালীৰ টোকা

বন্ত চাবীঅসি<বৰ্ণাপ্যসেনেন ধ<ভট প্য>প অ>বঅ>বীঅ মে>সি
—পবনৈপদী হৈছে সঘৰ্জনা জনোৱা হৈছে।

বসন্তাবণ্ডেণ<বসন্তাবণ্ডেণ স্ত>ংত—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে ন>ং
হয় স্ত>ংত—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থকা কাৰণে হৈছে।

বিংবোটে<বিংবোটে ব>ংব—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে ম্>ং হয়
ষ্ঠ>টেষ্ঠ—যুক্ত ব্যঞ্জনব এটা উন্নয় বৰ্ণ হলে সি পিছত ব্যঞ্জন বৰ্ণব
মহাপ্রাণ বৰ্ণ হয়

মঅণ<মঅনং দ>অ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণব লোপ ন>ণ।

বট্টংতি<বৰ্ত্তন্তে ত্ত>ট>ট্ট—মুখ্যগীতবন সমীভবন স্ত>ংত—ব্যঞ্জন
ধ্বনি পিছত থাকিলে ন>ং হয় আত্মনেপদী পবনৈপদ হৈছে।

চিহ্না—দেশী শব্দ।

কুপ্পাসঅ<কুপ্পাসকম্ উ>উ—যুক্ত ব্যঞ্জনব পূৰ্ববর্তী দীৰ্ঘ অব সদায় হ্রস্ব
হয় প্ৰ>প্প—সমীভবন ক>অ—অব মধ্যস্থ অল্পপ্রাণ বৰ্ণব লোপ অন্ত্য
ম্>ং।

ভংগে<ভংগন্যে স্ত>ত—পদব আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ম্>ংম—
ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থকা কাৰণে ন>ং হৈছে ন্য>প্প—সমীভবন।

বলা<বলাং অন্ত্য ব্যঞ্জনব লোপ।

পস্তো<প্রাপ্তো প্র>প প্ত>স্ত।

বসন্তুসবো<বসন্ত+উৎসব স্ত>ংত >ও।

(১৩) দেৱী—অহং পি পণ্ডিতবত্তাৱিআ ভৱিসং। অধা।

ছোভংতি দন্তবঅণাই গএ তুসাবে

ঈগীস চংগণবসন্নি মণং কুণংতি।

এণ হিং জ্বংতি স্বমজ্জিমণালিআস্থ

পাঅংতপুংজিঅপজং মিহণাইপেচ্ছ।

অনুবাদ

দেৱী—ময়ো আপোনাক প্রতি সঘৰ্জনা জনাওঁচোন এইদৰে—শীতকাল

গ ল তেওঁলোকে দাঁতবোৰ ঘ হিছে অলপ অলপকৈ চন্দনৰ বস পোষণ

কবিবলৈ লৈছে আৰু এতিয়া চাওঁক দম্পতি সকলে তেওঁলোকৰ ঘৰৰ

মাজৰ কোঠালিবোৰত শুই আছে আৰু কৰলবোৰ তেওঁলোকৰ ভৰিৰ
ফালে দমাই আছে।

অক্ষৰলীৰ টোকা

পতিবডুচাৰি আ<প্ৰতিবৰ্ধাপয়িকা প্ৰ>প ড>দ>ড—ষোৰীভৱন
মুৰ্ধণীভৱন ধ>ডচ প>ব—ষোৰীভৱন স্বৰমধ্যস্থ য আৰু ক ব
লোপ।

ভৱিসং<ভৱিষ্ণামি ভৱিষ্ণত কাল

দন্তবৰ্ণাই<দন্তবৰ্ণানি ভু>ংত—ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পূৰ্ববৰ্তী ন>ং হয়
ন<ন নি>ই ত>অ।

গএ<গতে তে>এ—স্বৰ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ ত ব লোপ।

কুণংতি<কুৰ্ণন্তি প্ৰাচীন আৱেস্তাত পোৱা যায় কবা

এণ হিং<ইদানীং—বিতসম্পন্ন ব্যঞ্জনৰ পূৰ্বৰ ই>এ হয়।

স্বৱংতি<স্বপন্তি স্বপ স্বপন্তি>স্বৱংতি স্বৰভক্তি শোৱা

স্বৰমজ্জিমসালিআস্থ<গৃহ মধ্যম শালিকাস্থ ধ্য>জ্জ গৃহ>স্বৰ—মহাপ্ৰাণৰ
প্ৰভাৱত গ—ষ হৈছে।

পাঅংত<পাদন্ত দ>অ—অল্পপ্ৰাণৰ লোপ শু—ংত—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত
 থাকিলে ন—>ং হয় ভৰিৰ পিছত।

পেচ্ছ<প্ৰেক্ষ<প্ৰেক্ষয় প্ৰ>ইক্ষ+লোট—

মধ্যম পুৰুষ একবচন ক্ষ>চ্ছ আত্মনেপদী

পৰম্পদী হোৱাত প্ৰাকৃতত বিভক্তি লোপ হৈছে।

মিহুণাই<মিথুনানি থ>হ— ন>ণ স্বৰমধ্যস্থ ন—ব লোপ।

বৈতালিকসোৰেক —জঅ জঅ পুৰুষদ্বিসংগণাডুঅ গ চংণাচংপঅকয়টব
বাটানিচ্ছিদবাটাচ গন্তণ বিক্ৰমকতকামস্বৰ হৰিকেলীকেলিআৰ অৱ
ময়িদজচ্ছয়গ্লৱগ্ল সবৰ গসংদবন্তণবমণিচ্ছ স্হাঅ দে ভোহ্ স্বৰহি
সমাবংতো। ইধ হি।

পংভীতং গংভৱলী পুলঅণচৱলা কংচিবালাবলাণং

মাণং দোথংডঅংতা বইবহসঅবা চোলসীমংতিগীণং।

কয়্যভীণং কুণংতা কুবলভৱলণং কুবললীণং পিএস্থ

ভংকংতা নেহংগংগী মলঅসিহবিগী সীঅলা এংতি বাঅা।

অনুবাদ

ছজনৰ এজনৰ বৈভালিক —(নেপথ্যত) জয় ! আপোনাৰ জয় হওক ।
 হে পূৰ্বদিগজনাৰ উপপতি চম্পা নগৰৰ চম্পক ফুল সদৃশ কাণৰ
 অলঙ্কাৰ বাঢ় নগৰী জয় কবি দীপ্তমান পৰাক্ৰমেৰে কামৰূপ
 বিজেতা (প্রণয়ৰ দেহতা কামদেৱ জয় কৰা অৰ্থত) হৰিকেলীত
 লীলা শ্ৰীকৃষ্ণৰ প্রণয়লীলা) কৰোঁতা সোণৰ বৰণকো নিম্না কৰোঁতা
 বমণীয় অৱয়বেৰে সন্মোহণ কৰোঁতা—বসন্তকালৰ আগমণী আপোনাৰ
 সুখকৰ হওক । বৰ্তমান—

মলয় পৰ্বতৰ পৰা শীতল বতাহ বলি পাণ্ড্যবমণী সকলৰ মন্থণ গালত
 বোমাঞ্চৰ শিহৰণ জগাই তুলিছে কাঞ্চীদেশৰ বিনয়ী গাভৰু সকলৰ
 মান ভাঙি পেলাইছে চোলদেশৰ বমণী সকলৰ সন্তোগৰ আশাত
 ব্যাকুল কৰি তুলিছে কৰ্ণাটৰ ঘূৰতীসকলৰ অলকবাজিক চঞ্চল কৰি
 তুলিছে আৰু কুন্তল ঘূৰতী সকলৰ (তেওঁলোকৰ) প্ৰেমিকসকলৰ
 লগত প্রণয় গছী টানকৈ গাঠিছে

অক্ষাৱলীৰ টোকা

পূৰ্বৰ < পূৰ্ব উ > উ যুক্তব্যঞ্জনৰ পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয় ৰ্ব > বৰ
 ভূ অংগ < ভূজঙ্গ জ > অ—স্বৰ মধ্যস্থ অল্প প্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ জ > ঙগ—
 ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ও > ৭ হয় উপপতি প্রণয়ী ।

চংগাচংগঅকল্পউৰ < চম্পাচম্পক কর্ণপূৰ স্প > ৭প ক > অ ৰ্ব > ঙ—
 সমীভৱন পু > উ চম্পা নগৰৰ চম্পক ফুলৰ দৰে কাণ ভূষণ
 বাটানিচ্ছিতবাটাচংগন্ত৭ < বাটানিচ্ছিতবাটানৌলৰ্ধ—ইয়াত বাটা—শব্দ
 টোৱে যশ মহিমা অৰ্থ বুজাইছে । অৰ্থাৎ স্বাৰ মহিমাই বাটা
 নগৰীৰ সৌন্দৰ্য্যকো চেৰ পেলাইছে ।

বিক্রমকণ্ড < বিক্রমাকান্ত ক্র < ক—সমীভৱন আ > অ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ
 পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘস্বৰ হ্রস্ব হয় ক্ত > ৭ত—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে
 ন > ৭ হয় । বিক্ৰমৰ স্বাৰ বিজেতা ।

অৱমণিৰূপচতুৰ্গুণ < অৱমানিতকৃত্য হ্রস্বৰ্ণৰ্ণ আ > ঙ—যুক্ত ব্যঞ্জনৰ
 পূৰ্ববৰ্তী দীৰ্ঘ স্বৰ হ্রস্ব হৈছে ৭ > ঙ—বিত ভৱন ত > ৭ বোণীভৱন,

ত্যা>চ্—তালবাত্তয়ন ণ>৪—সমীভয়ন হ্ৰণ ববণকো অপভ্রাশিত
কবৌতা।

স্বহাঅ<স্বথায় থ>হ য>অ—স্বব মধ্যস্থ 'স ব লোপ হয়

তোহ<ভবতু অব>ও ত>হ

পংভীণং<পাণ্ডীনাং আ>অ অহুদ্বাবব পূর্ববর্তী দীর্ঘস্বব হ্রস্ব হৈছে,

ও>ং ভ—ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ন>ং হয় আ>অ

পাণ্ড্যদেশব বয়সীসকলব।

দোথংভঅংতা>বিথংগুস্তো—বি<দো—সংযুক্ত ব্যঞ্জন অসংযুক্তত পৰিণত

হলে ই>ও হয় ও>ংত য>অ—স্বব মধ্যস্থ স ব লোপ ভ>

ংত ও>আ।

পিএস্থং<প্রিয়েযুং প্র>প য়ে>এ যু>স্থ গুফংতা>গুফন্ত গাঁথি
দিছেহি

ণেহ>স্নেহ

এংতি<আয়ন্তি আ>এ সংযুক্ত বর্ণ অযুক্ত হোৱাব ফলত পূর্ববর্তী দীর্ঘস্বব
হ্রস্ব হৈছে স্বব মধ্যস্থ স ব লোপ ভ>ংত।

(১৫) দ্বিতীয়—

জাঅং কুংকুম পংকলীচ সবটী গংভঙ্গহং চংপঅং

ধোআরতিহুতচঅযুত কুহুমা পংকুজিআ।

মূলে সামলমগ গলগ গভঅলং লকুথিঙ্কএ কিংসঅং

পিঙ্কংতং তললেহি দোস্থ বি দিসাতাএস্থ লগ গেহিহ।

অনুবাদ

মাথাটী ঘূরতীসকলব কুম্ভুম বস্ত্রিত গালব শোভাব দবে চম্পক
ফুল ফুলি উঠিছে মুহুতাবে মধা পাখীব দবে মালতী ফুল গছজোপা
মনোমোহা ফুলেবে ফুলি উঠিছে। কিংসক ফুলব ভলভাগ কলা
আক ওপবত তোমোবা পবি থকা বাবে যেদিবা ছয়োকাশে তোমো
বাইছে ধবি আছে জেবেকুলা দেখা নৈছে।

অক্ষৰলীৰ টোকা

বৰটী<বহাবাটী>বৰহটী>বৰটী মাৰাঠী য়বটী ।

গঙপ পহং>গঙপ্রভং ও>ংড—ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ন >ং হয়

প্র>পপ সমীভবন ত>হ—মহাপ্রাণবর্ণ হ'লৈ স্বপাশ্চৰিত হয় ।

ধোআবট্টিঅ<জোকাবৰ্ত্তিত ত্ত>থ>ধ>শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয়

অব মধ্যস্থ ক >অ ঠ>ত্ত>ট্ট—সমীভবন আৰু মুখ্যাত্তবন

ত>অ য়ু ভাবে যথা ।

ছুতচ<ছুত্ চ>তচ গাথীৰ ।

তসলং<ত্ৰসবং ত্র>ত—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ ব্যৱহাৰ নাই য>স

ব>ল ভোমোবা ।

লক্খিঅএ<লক্ষ্যতে ক্ষ>ক্খ য>ইঅ—ভাববাচ্যত সংস্কৃত য প্রত্যয়

ইঅ হয় তে>এ দেখা হৈছে ।

লগগেহি<লগৈ ঐ>এ য>গ গ=লগগে+মধ্যম পূৰ্ব্ব একবচন হি ।

(১৬) বাজা পিএ বিস্তমলেহে কো অহং বডঢাবণ তুঅকা তুম পি
বডঢাবিঅা মঅা । কিংউণ দুৱে বি অম্হে বডঢাবিঅা কংচণচ
ডবনণচেংডেহিং বংদীহি । ত্তা বিস্তমপঅট্টাবঅ তবট্টীণং পট্টাবঅ
মলঅমাক দংদোলিদলদাণচক্কীণং চাক্কদংচিদপং চমং কলকংটিকং
ঠেঅ কংদলিদকং দল্লকোঅংডদংডাথংতিদকংড চংতিমং সিণিড
চবংধদং বস্বেধবাপুৰংধীএ পসাবিদল্ল দদিপ্প মাণেহিং অচ্ছীহি
মহ্হসবং অমিচ্ছং পেক্খদু দেৱী ।

অনুবাদ

প্ৰিয়া বিস্তমলেখা তোমাক মই এজনে সম্ভাষণ জনালো বা তুমি
মোক সম্ভাষণ জনালা । ইফালে আমালোক দুয়োকে কাঞ্চনচণ্ড আৰু
বহুচণ্ড নামৰ ভাটে অভিনন্দিত কৰিলে । য়বটীসকলৰ বিস্তম জগাই
তোলোতা মলয়া বডাহে কঁপাই থকা লডাৰূপ বৰ্জকীবোৰক
নচুৰাওঁতা অকণ্ঠি কণ্ঠত পঞ্চম স্বৰৰ বাসিনী বিকাশ লাগোতা

বহুজ্ঞাৰা সদৃশ বিবাহিতা বয়নীসকলৰ প্ৰিয়ময় স্তম্ভদ্বয় আৰু মননৰ
ধন্যৰ দ্বাৰা সন্ত উদ্ভিজ্জ কান্ত্যৰ উদ্ভেজিত স্বভাৱ শান্ত কৰোঁতা
বসন্ত উৎসৱ গতিকৈ মোৰ বাণীয়ে এবিধেত্তমান আৱতনৰ চকু
হালেবে ইচ্ছামতে চাওঁক।

অক্ষাৱলীৰ টোকা

পিএ<প্ৰিয়ে প্ৰ>প—অক্ষৰ আৱিত যুক্ত ব্যঞ্জনৰ প্ৰয়োগ নাই অৰ
মধ্যস্থ স ব লোপ।

কো=একো।

বস্ততাৱণ<বৰ্ণাপক ধ>তত প>হ—ঘোৰীভৱন ব ব লোপ >ও
সম্বৰ্দ্ধনা জনালো।

স্বজ্ঞ<স্ব—ঙটীৰ একবচন।

উণ>পুন প আৰু বিলগৰ লোপ হৈছে ন>৭ আকৌ অম্হে<অম্হে
বংদীহিং<বল্লিত্যাম্ ন>ংদ—ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ন>ং হয়
ই>ঈ বংদী+ওয়া বহুবচন হিং।

ভৰট্টীণং—দেশীশব্দ (সং—ভৰট্টীণাম্)

পট্টাৱঅ<নৰ্তকং

চাক প্ৰৱণ্ণচিৎপংচমং<চাক প্ৰপঞ্চি তপঞ্চমং প্ৰ>প প—সমীভৱন ঞ চ
>ংচ ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ঞ>ং হয় ত>দ—ঘোৰীভৱন।

কংদলিৎকংদল্ল<কল্লিত কংদৰ্প ন>ংদ—ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে
ন>ং হয় ত>দ—ঘোৰীভৱন প্ৰ>প প—সমীভৱন।

সিণ্ণকবংধৱং<সিণ্ণবাক্ধবং সি<সিনি—অবতক্তি ঙ>ক ঙ>ংধ—
ব্যঞ্জনধ্বনি পিছত থাকিলে ন<ং হয়

অচ্ছীহিং<অচ্ছিত্যং ক>চ্ছ ই>ঈ অচ্ছী+ওয়া বহুবচন হিং।

মহুৎসং<মধুৎসং ধ>হ—মহাপ্ৰাণ বৰ্ণৰ হ লৈ স্বপাত্তবিত ৎ—ব লোপ
অৰিচ্ছং<অৰিচ্ছং ধ>ধ—ঘোৰীভৱন য>জ এ>ই—অবাস্তৱ হীন

অক্ষৰ এ>ই হয়

পেঞ্চুৎ<পেঞ্চুতা ক>ক্খ ত>দ সংস্কৃত 'কু' প্ৰত্যয় MIA ত হুং
হৈছে।

৩৬ পাণ্ডি-প্রাকৃত ভাষা আৰু সাহিত্য

(১৭) দেবী—অথা নিবেদিতং বংদীহিং পউত্ত জেৰ মলআমিলা ।

তথা হি ।

লংকাতোৰ ণমালিআত্তবলিণো কুংভত্তস্সানসে

মংদংদোলিঅ চংদণদু মৰণা কণ পুৰলংপন্ধিণো ।

কংকেল্লীকুলকংপিণো ফণিলআণিগ্গটাবআ

চংভং চু বিঅত্তংববল্লি সলিলা বাঅংতি চেত্তাণিলা ।

অনুবাদ

দেবী—তাট্‌ দুজনো কোৱাৰ দৰে মলয়া বতাহ ইতিমধ্যে বলিকলৈ আৰম্ভ কৰিছে। উদাহৰণ সৰূপে লক্ষ্যৰ তোৰণৰ মালাবোৰত কম্পন তুলি অগন্ত্যৰ আশ্রমৰ চন্দন গছবোৰৰ বননীক যুহুতাৰে ডোলাই দি ফাকুৰ স্পৰ্শলৈ অশোক গছৰ জোপবোৰত চৌ তুলি পান গছবিলাকক প্ৰচণ্ডতাৰে নচুৱাই আৰু ভাস্কৰপনী নদীৰ পানীক চুখন কৰি চতুৰ বতাহ বহলৈ লৈছে।

শব্দাৱলীৰ টোকা

নিবেদিতং<নিবেদিতং ন<প—মুখপীতৱন ত>দ বোবীতৱন ।

বংদীহিং<বন্দিত্য। দ>ংদ=ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ন>ং হয়
ই>ঈ বংদী+ংগা বহুবচন হিং ।

পউত্তা>প্ৰবৃত্তা প্ৰ>প শব্দৰ আদি স্থানত যুক্ত ব্যঞ্জন নহয় ঞ>উ
ব ব লোপ ।

মালিআ<মালিকা কা>আ শব্দ মধ্যস্থ অল্পপ্ৰাণ ক ব লোপ মালাবোৰত।

আসমে<আশ্রমে অ>স্ম>স—সমীতৱন পিছত সমাক্ষৰ লোপ আশ্রমৰ।
ফণিলআ>ফণিলতা ।

পিগ্গট—দেবীশব্দ মহাবাহী নিপট শব্দৰ পৰা আহিছে।

চুংবিঅ>চুৰিত ঞ>ংব—ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ম>ং হয় ত>অ
—শব্দ মধ্যবৰ্তী অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণৰ লোপ ।

তংব<তাম্

বল্লিসলিলা>পৰীসলিলা ল>ব—বোবীতৱন ৰ্ণ>ল—সমীতৱন।

ব্বাঅংতি>ব্ৰাতি ব্বাণগম্ভ>ংভ—ব্যঞ্জন পিছত থকা কাৰণে ম>ং হৈছে।

(১৮) অবি অ ।

মাংগ মূংচহ দেহ বজ্জহজণে দিট্টিং তবংগত্তবং
তাকগং দিঅহাই পংচ দহ দা পীণখপুৰ্ত্ততপং ।
ইথং কোইলমংজুসিজিঅমিসা দেবসং পংচেহুণো ।
দিগ্গা চেত্তমহুসৰেণ সহসা আণ বহ ব সৰংকসা ॥

অজুবাদ

তদুপবি ।

অভিমান এবি পেলোৱা (অজ্জকম্পাব) শিহবণ তুলিব পৰা দৃষ্টি
তোমাৰ প্ৰিয়জনলৈ নিক্ষেপ কৰা তোমাৰ হঠপুট স্তনযুগলক উন্নত
কৰি তোলা যৌৱন মাজ কেইদিনমানৰ কাৰণেহে পাচ দহ দিনহে
থাকিব । এই দৰে চ তৰ বসন্ত সমাবোধে কুলিব যুৱ যুৱক
জৰিয়তে পঞ্চ শবৰ সৰ্বব্যাপিনী আদেশ যেন আবি কৰিছে ।

অক্ষাৱলীৰ টোকা

মূংচহ<মুঞ্চত ঞ চ > চ—ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে ঞ চ>ং হয়,
ত>হ বজ্জহজণে<বজ্জতজনে ত>হ—মহাপ্ৰাণ বৰ্ণ হ লৈ
ৰপান্তৰিত হয় ন>ং প্ৰিয়জনলৈ ।

দিট্টিং<দৃষ্টিং ঞ>ই ট>ট্ট—সমীভৱন দৃষ্টি ।

তবংগত্তবং—শিহবণ তুলিব পৰা ।

তাকগং<তাকগং গ্য-গ—সমীভৱন যৌৱন ।

কোইলমংজুসিজিঅমিসা<কোকিলমংজুশিজিতমিষা কি>ই—অৰ মধ্যস্থ
অল্পপ্ৰাণ বৰ্ণ ক ব লোপ জু>ংজু—ব্যঞ্জন ধ্বনি পিছত থাকিলে
ঞ >ং হয় শ<স অৰ মধ্যস্থ ত>অ ব>স ।

দেবসং<দেবস্ত ব>দ—শব্দৰ আদিত যুক্ত ব্যঞ্জন নাই ত>সং—
সমীভৱন । পংচেহুণো<পঞ্চো ব>ংচ—ব্যঞ্জনধ্বনিৰ পূৰ্ববৰ্তী

ঞ>ং হয় ব>স পংচেহু+ঙষ্টী একবচন

চেত্ত<চৈত্ৰ ঐ>এ জ>ঙ—সমীভৱন ।

সৰংকসা<সৰংকসা ব>ক—সমীভৱন ব>স ।

সহায়ক গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰ

কিতাপখন বচনা কৰোঁতে যিবোৰ গ্ৰন্থৰ সহায় লোৱা হৈছে সেই গ্ৰন্থসমূহ আৰু গ্ৰন্থকাৰ সকলৰ নাম কৃতজ্ঞতাৰে তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

- ১। শ্ৰীবিধু-শৰ্মাৰ ভট্টাচাৰ্য্য —পালি প্ৰকাশ।
- ২। M Winternitz—A History of Indian Literature
- ৩। W Geiger—Pali Language and Literature
- ৪। A C Woolner—An Introduction to Prakrit
- ৫। ড॥ স্বকুমাৰ সেন—ভাষাৰ ইতিবৃত্ত।
- ৬। ড॥ স্বশীলকুমাৰ দে—প্ৰাকৃত উপজ্ঞাননিকা।
- ৭। ড॥ নগেন ঠাকুৰ—পালি প্ৰাকৃত অপভ্ৰংশ ভাষা আৰু সাহিত্য।
- ৮। শ্ৰীভূবেন্দ্ৰবীৰ বৈষ্ণৱ—প্ৰাকৃত ভাষা সাহিত্য পৰিচয়।
- ৯। দেবিদাস ভট্টাচাৰ্য—মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষা ও সাহিত্য।
- ১০। ড॥ বিশ্বনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়—পালি ও প্ৰাকৃত সাহিত্যৰ ইতিহাস।
- ১১। C R Devadhar—Works of K lidas
- ১২। শ্ৰীমুকুন্দমাধৱ শৰ্মা—কপুৰ মঞ্জৰী
- ১৩। N G Sulu—Karpūra Mañjarī of Kaviṛ ja
Rajasekhara
- ১৪। E Müller—Pali Grammar
- ১৫। Prof Ramendra Mohan Bose M A—Kali Dasa
Abhijñana—Śakuntalam